

Exploring Quality of Life Amid Global and Local Transformations

Opole 2024

The Academy of Applied Sciences
Academy of Management and Administration in Opole

Exploring Quality of Life Amid Global and Local Transformations

Monograph

Scientific editors: Tadeusz Pokusa,
Tetyana Nestorenko,
Dominika Kalita

Opole 2024

ISBN 978-83-66567-68-9

Exploring Quality of Life Amid Global and Local Transformations: monograph. Tadeusz Pokusa, Tetyana Nestorenko, Dominika Kalita (eds.) Publishing House of the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole, 2024; 654 p.

Reviewers

Natalia Afanasieva, DSc, Professor,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Ukraine)
Aleksander Ostenda, PhD, Professor AS, Academy of Silesia
Natalia Ryzhikova, DSc, Professor, State Biotechnological University (Ukraine)

Editorial Board

Marian Duczmal – DSc, Professor, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Wojciech Duczmal – DSc, Professor ANS – WSZiA, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Yuliia Iliina, PhD, Associate Professor, National University of Civil Defense of Ukraine (Ukraine)
Dominika Kalita, Academy of Silesia
Nataliia Khlus, PhD, Associate Professor, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)
Yuliia Kholostenko, CSc, Associate Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)
Tamara Makarenko, PhD, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University (Ukraine)
Oleksandr Nestorenko, PhD, Associate Professor, Academy of Silesia; Institute for the Study of Spatial Development (Ukraine)
Tetyana Nestorenko, PhD, Associate Professor, Professor AŚ, Berdyansk State Pedagogical University (Ukraine); Academy of Silesia
Iryna Ostopolets, PhD, Associate Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine)
Tadeusz Pokusa, PhD, Professor ANS – WSZiA, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Jadwiga Ratajczak, PhD, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Sławomir Śliwa, DSc, Professor ANS – WSZiA, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
Władysław Wornalkiewicz, PhD, Professor ANS – WSZiA, the Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole

Publishing House:

The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole
18 Niedziałkowskiego Str. 45-085 Opole, Poland
tel. 77 402-19-00/01

Authors are responsible for the content of the materials.

© Authors of articles, 2024

© Publishing House ANS – WSZiA, 2024

TABLE OF CONTENTS

Preface	6
Chapter 1. Psychological, social and legal dimensions of quality of life in times of change	8
1.1. Psychological bases of quality of life assessment.....	8
1.2. Factors affecting the quality of life of colostomy patients.....	13
1.3. Quality of life in sustainable development indicators, area of good governance, scope of institutional and political order, in the Opole region against the background of Poland in the years 2014-2023.....	28
1.4. Comparative analysis in the pursuit of self-actualization by men and women.....	44
1.5. Psychological aspects of ensuring the quality of life in case of job loss during the period of martial law in Ukraine.....	53
1.6. Methodological ambushing of the phenomenon «the quality of life» at the political economy of the future by Gzhegoz V. Kolodko.....	63
1.7. Current state and prospects for improving the legal regulation of information technology and artificial intelligence as an element of improving the quality of life in Ukraine.....	70
1.8. Coping strategies and their relationship with the quality of life of student youth in wartime.....	77
1.9. Protection of children's rights under the conditions of marital state.....	94
1.10. Strengthening of personal resources of school students in the process of art-creative activities.....	103
1.11. Quality of life of mothers of children with special needs: psychological aspect and the role of public organizations.....	116
1.12. Study of stress resilience dynamics among psychology students.....	121
1.13. Psychological determinants of subjective quality of life of higher education applicants: the role of emotional stability and social support....	133
1.14. Psychological problems of adaptation of convicts and those released from prisons.....	145
1.15. The problem of leadership. Diagnostics and development of leadership qualities in a group of psychology students.....	156
1.16. Impact of traumatic events of the war on the quality of life of Ukrainians.....	163
1.17. Camcording and cardsharing during martial law: challenges to copyright and intellectual property protection.....	175

1.18. Preventive orientation of the institution of involvement in a criminal offence.....	182
1.19. Psychological features of improving the quality of life of children with special educational needs in modern Ukrainian society.....	193
1.20. Peculiarities of selection coping strategies by women living in Ukraine in wartime.....	201
1.21. Resilience of youth with different levels of social well-being.....	207

**Chapter 2. The role of education in improving the quality of life
in the digital age.....**

219

2.1. The impact of higher education digitalization on modern educational models.....	219
2.2. The role and place of education in improving the quality of life.....	227
2.3. Future primary school teachers preparation for research activities.....	235
2.4. Pedagogical conditions for the formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanitarian training at the college.....	251
2.5. Inclusive competence of teachers of the Zaporizhzhia region: results of an online survey.....	271
2.6. The influence of foreign language knowledge on the career growth of law students.....	280
2.7. Reparation for entrepreneurship in transport management: new trends and global challenges.....	291
2.8. Features of the application of eid techniques in the corrective work on speech development of children with special educational needs.....	299
2.9. The ways and means of increasing motivation to learn a foreign language in the context of online learning and digitalization of the educational process.....	309
2.10. The use of the case method as an effective means of developing clinical thinking of future doctors in practical obstetrics and gynecology classes.....	319
2.11. Role and place of informal education in improving life quality.....	328
2.12. Physical culture as a factor in the formation of a healthy lifestyle.....	335
2.13. International academic mobility as a tool of motivation and a method of improving the quality of life of youth students.....	345
2.14. Formation of psychological readiness of athletes artistic gymnastics...	356
2.15. Breakthrough ICT as a factor of the sustainable development of educational systems.....	363
2.16. Education as a plane for the formation of students' gender culture.....	374

Chapter 3. Management and economic aspects of creating conditions for improving the quality of life.....	385
3.1. Impact of workplace environment and leadership on employee well-being and productivity: a psychological perspective.....	385
3.2. Determination of risks and threats of environmental resilience as a key characteristic of improving the quality of life in the modern world.....	399
3.3. Features of development, pricing, and promotion of banking investment products in the context of intensified competition.....	412
3.4. Problems of the state budget of Ukraine and the taxation system during the war.....	424
3.5. Coordinated medical care as an important aspect of quality of life in the Polish health care system.....	437
3.6. Cooperation of rural residents in setting priority repair of local roads.....	447
3.7. Improving the quality of life and safety of territorial communities based on the development of national parks.....	460
3.8. Assessing the nexus of circular economy and resilience: economic development, household spending and waste generation in Ukraine.....	484
3.9. Management of the social direction of the development of NBIC-technologies in Ukraine.....	494
3.10. Challenges and opportunities of the global health care system in the era of digital and genome innovations.....	506
3.11. Features of the influence of marketing communications on the quality of people's life.....	518
3.12. Quality of life in the era of information technologies.....	529
3.13. Scientific potential of Ukraine in the context of economic development and challenges of war.....	537
3.14. Use of innovative digital tools in accounting: impact on improving quality of life and risk management.....	549
3.15. Risks of implementation of artificial intelligence (AI) in the conditions of globalization: world and Ukrainian trends.....	556
3.16. The living standards regulation of Ukrainian population in wartime....	567
3.17. Innovative activity as a factor increasing the welfare of the population in Ukraine.....	578
3.18. Economic aspects of forming a favorable urban environment as a factor of improving the quality of life.....	595
3.19. The role and place of rural (green) tourism in the territorial development of Ukraine.....	607
3.20. Contradictory priorities and opportunities to actually achieve sustainable development goals to improve the quality of life.....	616
Annotation.....	631
About the authors.....	648

PREFACE

The present monograph delves into the multidimensional concept of quality of life, exploring its psychological, social, legal, educational, and economic dimensions. The work is divided into three comprehensive chapters, each addressing distinct but interrelated aspects of this complex topic. This approach reflects the interdisciplinary nature of the challenges and opportunities involved in improving quality of life during times of profound societal change.

In Chapter 1, the focus is on psychological, social, and legal dimensions. The chapter examines the psychological foundations of quality-of-life assessment and its relevance to sustainable development indicators. It also includes comparative analyses of gender differences in self-actualization, the psychological impact of job loss during Ukraine's martial law, and the challenges of safeguarding children's rights in wartime. Additionally, this chapter highlights the role of community organizations, stress coping strategies, and emotional resilience in shaping individual and collective quality of life.

Chapter 2 addresses the role of education in enhancing quality of life in the digital age. The chapter explores how digitalization transforms educational models, emphasizing the importance of inclusive and informal education. Specific attention is given to multilingual competencies, entrepreneurial preparation, and innovative teaching techniques. The chapter also discusses the contributions of physical education, international academic mobility, and ICT breakthroughs to students' overall well-being and career opportunities.

Chapter 3 focuses on management and economic strategies to improve living conditions and societal well-being. Topics range from workplace environments and leadership's impact on employee productivity to sustainable urban development and green tourism. This chapter also tackles the challenges posed by AI adoption, the role of marketing communications, and the critical nexus between circular economy principles and resilience.

This monograph is the result of extensive collaboration among researchers and practitioners across diverse fields, aiming to provide a holistic understanding

of quality of life in contemporary society. By analysing these issues through a multidisciplinary lens, the work seeks to inspire innovative strategies and practical solutions for policymakers, educators, and community leaders.

It is our hope that this study will contribute to the ongoing discourse on enhancing the quality of life and serve as a valuable resource for those working to address the evolving challenges of the modern world. The authors extend their gratitude to all contributors and stakeholders for their insights and efforts in shaping this work.

Editorial board

CHAPTER 1. PSYCHOLOGICAL, SOCIAL AND LEGAL DIMENSIONS OF QUALITY OF LIFE IN TIMES OF CHANGE

1.1. Psychological bases of quality of life assessment

The peculiarities of the present time affect the self-perception of each person, which is integrated in the indicator of the quality of life of an individual. Accordingly, the interest in the issue of quality of life in the scientific field is growing, because it is social in nature, has an interdisciplinary character and dynamic features, which requires constant study.

Ukraine is undergoing a transformation of its human resource, which is becoming the scarcest, which makes the issue of quality of life particularly relevant. In the modern world, a high quality of life is a sign of the well-being of a country, and the experience of leading countries shows that it is advisable to consider the concept of quality of life of an individual citizen in state building, which will contribute to the development of the state as a whole. Nevertheless, there is no single approach, no common understanding, no methodology for assessing the quality of life; it is important to establish a correspondence between the conditions of life of an individual and his or her life needs, and it is important to have an idea of what level of life he or she considers worthy (Chykhantsova, 2020).

In general, the quality of life is “a subjective characterization and assessment of well-being based on the perceived difference between the actual and desired state of life, an objective comprehensive characterization and assessment of well-being by quantitative and qualitative indicators that characterize the degree of development and satisfaction of needs, the creation of different conditions for all people for the purpose of their comprehensive harmonious development” (Енциклопедія для фахівців, 2012, р. 116).

WHOQOL proposes to assess the quality of life through people's perception of their life situation, i.e. their subjective assessment through the lens of culture and their hierarchy of values and in relation to their expectations, specific goals, existing problems and standards relevant to them. The proposed method of measuring quality of life considers cultural diversity (the test was conducted with the participation of subjects from 15 cultural environments). Thus, the methodology for assessing quality of life includes six areas and 24 “subdomains” of quality of life (The World Health Organization quality, 1995).

Thus, the WHO recommends assessing the quality of life by both objective and subjective criteria. We are talking about assessing physical health and demographic well-being of a particular region / country in general. Such parameters as life expectancy, fertility, and natural reproduction are assessed. There are also indicators of satisfaction with living conditions (income level, quality of food, housing, work, etc.). Social satisfaction is also measured, such as safety, security, justice, access to services, environmental conditions, etc. The next block of indicators includes an assessment of the spiritual development of society (adherence to ethical norms, spirituality, etc.) (Енциклопедія для фахівців, 2012, р. 116).

J. Virna notes that the quality of life is determined by how well a person is adapted to society and to himself or herself, to his or her inner world (Вірна, 2013).

There is a significant number of studies of people with developmental disabilities and certain diseases, which is understandable, since the quality of life in this category of subjects is deteriorating, so they require careful attention.

For example, the assessment of quality of life and its indicators in children with psychosocial and mental spectrum disorders showed that none of the proposed assessment tools is ideal for this purpose, as each has certain drawbacks, such as unsuitability for a certain age, insufficient study of certain areas (e.g., emotional, etc.), lack of verification of psychometric parameters of the tools, etc. About 50% of the diagnostic tools contained indicators that assessed a person's psychological state,

peculiarities of their social relations, or diagnosed only one aspect of a person's psychosocial problems. To fully assess the impact of mental health and psychosocial problems on a person's quality of life, it is important that the assessment covers all aspects of quality of life, not just physical (Mierau et al, 2020).

The quality of life was assessed in people with different health profiles, including women with endometriosis. Anxiety and depression levels were assessed in the context of quality of life. Most women with advanced endometriosis undergoing treatment demonstrated high levels of depression and anxiety, and if there was also severe pain, the quality of life deteriorated significantly (de Barros Meneguetti et al., 2024), which emphasizes the importance of the physical component in the quality of human life.

Psychometric assessment of quality of life (QOLI), life satisfaction showed significant negative correlations between quality of life and psychopathology and depression (Frisch et al., 1992). In the National Project “Social Life, Health and Ageing”, the following multidirectional indicators of the quality of life and psychological health of a person were generally considered to be “anxiety”, “stress”, “emotional health”, “depression”, “loneliness”, “happiness”, “self-esteem” (Shiovitz-Ezra et al., 2009).

There is an ongoing debate in scientific literature about the need for a more theoretical basis for defining quality of life. For example, the well-being model is used, focusing on the study of subjective well-being and its components, such as satisfaction and happiness, as well as psychological well-being and, in the context of its study, the diagnosis of personal growth to assess individual quality of life (RING et al., 2007). Therefore, the importance of the emotional component in the effectiveness of the quality of life assessment is quite clear. We are talking about satisfaction, happiness, absence of stress, anxiety, depression, etc.

The quality of the selected areas, for example, the quality of academic life, which is primarily diagnosed by the students' sense of satisfaction, requires a separate

analysis. For higher education institutions, research and teaching staff, managers, and policy makers, management decision-making is based on improving the functioning of this structure and providing students with relevant services (Pedro et al., 2016).

The formation of the future teacher's success in professional activity can be considered by certain stages, namely preparatory, diagnostic and developmental, and the fourth, which represents the development of the ability to express oneself (Євтух, 2020). The quality of life is closely intertwined with the self-development of the individual, the formation of his or her success (including in the professional sphere), which is manifested in the experience of subjective well-being, harmony, happiness, satisfaction and the absence of negative experiences.

In our opinion, it is important to use both objective and subjective criteria to assess the quality of life from a psychological perspective. The objectives are well studied (physical and mental health, safety, the impact of the social environment and material security).

The subjective ones are imbued with individual characteristics, significance for an individual, and position in his or her own hierarchy of understanding and awareness of the quality of life. At the same time, there are well-known features of the emotional sphere that are “present” in almost every respondent, such as the experience of a positive or negative emotional spectrum, which, respectively, increase or decrease the quality of life.

As well as other psychological characteristics, the assessment of which is individualized. We want to emphasize the importance of a person's success, his or her contribution to the quality of life, both in terms of material and psychological components. And the study of this component is a promising task in terms of maintaining a person's success and is the key to improving the quality of his or her life.

References:

1. Chykhantsova, O. A. (2020). A person's quality of life and features of its measurement. Insight: the psychological dimensions of society, 4, 11-28. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-1.
2. de Barros Meneguetti, M., Silva, F. P., Dias, G. N., Benetti-Pinto, C. L., Angerame Yela, D. (2023). Assessment of quality of life and psychological repercussions in women with endometriosis according to pain intensity. *Psychology, health & medicine*, 28 (3), 660-669. <https://doi.org/10.1080/13548506.2022.2121972>.
3. Frisch, M. B., Cornell, J., Villanueva, M., Retzlaff, P. J. (1992). Clinical validation of the Quality of Life Inventory. A measure of life satisfaction for use in treatment planning and outcome assessment. *Psychological Assessment*, 4 (1), 92-101. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.4.1.92>.
4. Mierau, J. O., Kann-Weedage, D., Hoekstra, P. J . *et al.* (2020). Assessing quality of life in psychosocial and mental health disorders in children: a comprehensive overview and appraisal of generic health related quality of life measures. *BMC Pediatr* 20: 329 <https://doi.org/10.1186/s12887-020-02220-8>.
5. Pedro Eugénia, Leitão João, Alves Helena (2016). Does the Quality of Academic Life Matter for Students' Performance, Loyalty and University Recommendation? *Applied Research in Quality of Life*. 2016. № 11. 1. 293-316.
6. Ring, L., Höfer, S., Mcgee, H., Hickey, A., O'Boyle, C. A. (2007). Individual quality of life: can it be accounted for by psychological or subjective well-being? *Social Indicators Research*. Vol. 82, No. 3 (July 2007). 443-461.
7. Shiovitz-Ezra S., Leitsch S., Graber J., Karraker A. (2009). Quality of life and psychological health indicators in the national social life, health, and aging project. *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*. Nov; 64 Suppl 1 (Suppl 1): i30-7. doi: 10.1093/geronb/gbn020. Epub 2009 Feb 9. PMID: 19204071; PMCID: PMC2800813.
8. *The World Health Organization quality of life assessment (WHOQOL)*: Position paper from the World Health Organization, *Social Science & Medicine*, Volume 41, Issue 10, 1995, P. 1403-1409. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(95\)00112-K](https://doi.org/10.1016/0277-9536(95)00112-K).
9. Вірна, Ж. (2013). Аксиологія якості життя особистості. *Психологія особистості*. № 1. (4). С. 104-112.
10. *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери* (2012). За заг.ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум. 536 с.
11. Євтух, М. (2020). Професійна успішність майбутнього вчителя. *Матеріали конференцій МЦНД*, 81-82. <https://doi.org/10.36074/22.05.2020.v3.09>.
12. Мушкевич, М. І., Корпач К. І. (2011). Концептуальні підходи вивчення феномену якості життя та його оцінки. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153576915.pdf>.

1.2. Factors affecting the quality of life of colostomy patients

Faktory ovplyvňujúce kvalitu života pacientov s kolostómiou

Úvod. Čas, za ktorý sa pacienti so stómiou naučia žiť, zažívajú pocity neistoty, hanby a bojujú s rôznymi ťažkosťami prináša viaceré nie milé prekvapenia. Musia sa vysporiadať so svojim novým telesným vzhl'adom, problémami so začlenením naspäť do spoločnosti, do pracovného života a taktiež pri rôznych voľnočasových aktivitách, ktoré výrazne ovplyvňujú nielen na psychosociálnu oblasť pacientov na ich zmenený životný štýl ale rovnako aj na kvalitu ich života. Kvalita života pacientov so stómiou je chápaná ako zložitý pojem, ktorý zahŕňa kladné aj záporné vnímanie fyzických, sociálnych, emocionálnych, kognitívnych a duchovných aspektov.

Ciele príspevku – zistiť, ktoré oblasti telesnej, psychickej, sociálno-ekonomickej a duchovnej domény kvality života u pacientov s kolostómiou majú najvyššiu úroveň vplyvu na kvalitu ich života a charakterizovať kvalitu života pacientov s kolostómiou.

Pôvod slova *stómia* pochádza z gréckeho slova „stoma, stomatos“, čo môžeme preložiť ako ústa, ústie či otvor. V inej literatúre môžeme nájsť, že stómia je umelý vývod daného dutého orgánu, čo je však len polovičná pravda, pretože stómia umelá nie je. Vyústené orgány na povrchu brušnej steny sú súčasťou tela, len ich zvyčajne nemôžeme vidieť a dotýkať sa slizníc (Drlíková, et al., 2016). Vývod stómie má kruhovitý alebo oválny tvar, je červeno-ružovej farby, podobne ako sliznica v ústach. Nenachádzajú sa na ňom žiadne nervové zakončenia, čo znamená, že nemá citlivosť pre bolesť. Lokalizuje sa buď na úrovni kože alebo mierne vyčnieva nad ňou. Miesto na ktorom bude vývod závidí prevažne od ochorenia a druhu operácie (Ďurišová, et al., 2015). Najčastejšie sa stretávame s hrubým črevom, tenkým črevom alebo močovými cestami, kde dochádza k zmenám základných fyziologickým funkcií, k neovládateľnému vyprázdňovaniu stolice, obsahu z tenkého čreva alebo

moču neprirodzenou cestou, kde je nutné používať stomické pomôcky, a dôsledkom toho je výrazné zhoršenie celkovej kvality života (Sun, et al, 2015).

Kvalita života

Mnoho autorov uvádza, že definovať kvalitu života je ťažšie ako kvantitu – dĺžku života. Ako dôvody uvádzajú, že kvalita života je vysoko subjektívnou záležitosťou a každý jedinec si pod kvalitou môže predstaviť niečo iné. Kvalitu života opisujú tiež pojmy ako životná pohoda, šťastie, umenie života, prosperita, spokojnosť so životom. Svetová zdravotnícka organizácia definuje kvalitu života ako to, že jedinec vníma svoje miesto v živote s ohľadom na kultúru a hodnotový systém v ktorom žije, a vo vzťahu k svojim cieľom, štandardom, očakávaniam a obavám.

Charakteristika pojmu kvality života a základných pojmov

Kvalita života predstavuje individuálny a hlboko osobný koncept, pretože každý človek má jedinečný štandard toho, čo vníma ako hodnoty vytvárajúce kvalitu jeho života. Tento koncept nezahŕňa len objektívne ukazovatele pohody hodnotenej podľa socionormatívnych kritérií, ale taktiež subjektívne vnímanie jedinca v priebehu jednotlivých etáp života. Nepatria sem len objektívne determinanty ako je zdravotný stav alebo funkčné schopnosti, ale aj subjektívne faktory ako napríklad spokojnosť. Kvalita života preto predstavuje multidimenzionálne a komplexné poňatie spojené s cieľmi, očakávaniami a obavami jedinca, ktoré zahŕňajú fyzickú a psychologickú oblasť, nezávislosť, sociálne interakcie, životné prostredie a duchovné aspekty (Kisvetrová, 2020). Pod pojmom kvalita života významovo rozumieme aj akosť, hodnotu. Nejedná sa teda o absolútnu, ale naopak relatívnu kategóriu, z toho dôvodu, že môže byť vyjadrovaná tak ako kvalitatívnymi, tak aj kvantitatívnymi indikátormi (Dvořáčková, 2012).

Hodnotenie kvality života

Ku konceptu kvality života je možné pristupovať z dvoch stránok subjektívneho a objektívneho. V súčasnej dobe sa prikláňajú odborníci skôr k subjektívnemu hodnoteniu QoL (Quality of Life), ako zásadne a určujúce pre ľudí. Na materiálne

zabezpečenie, sociálne podmienky života, sociálny status aj fyzické zdravie sa zameriava objektívna kvalita života. Tým pádom ju môžeme ohraničiť na ekonomické, sociálne, zdravotné a environmentálne podmienky, ktoré ovplyvňujú každého jedinca (Gulášová, Babečka, 2020). Podľa Stavropoul, et al. v priebehu kontinuálneho zvyšovania kvality existujú štyri zdroje, z ktorých môžeme získavať údaje (Stavropoul, et al., 2021). Prvým z nich sú pacienti, a iní interní či externí klienti, či odborníci – audity a indikátory kvality. Hodnotenie kvality práce patrí medzi základ profesionálnej zodpovednosti. Pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti sa hodnotenie kvality zameriava na tri hlavné zložky. Pod pojmom kvalita práce sestry rozumieme uplatnenie odborných vedomostí, praktických zručností, dodržanie rôznych zásad, postupov, pravidiel a taktiež holistický prístup sestier k pacientom s dôrazom kladeným na etické a kultúrne aspekty každej osobnosti. Medzi komplikácie zdravotného stavu sa zaraďuje možný výskyt dekubitov, nozokomiálne infekcie a iné. Pri hodnotení týchto komplikácií je ale potrebné brať do úvahy možnú prognózu ochorenia, diagnózy pacienta, možnosti terapie. Cieľom sestier je dosiahnuť u pacientov čo najväčšiu spokojnosť s poskytovaním ich ošetrovateľskej starostlivosti. Medzi známe hodnotiace techniky patria dotazníky kvality života s názvom Hodnotenie kvality života od Svetovej zdravotníckej organizácie (World Health Organization Quality of Life Assessment- WHOQOL), ktoré pochádzajú z dielne SZO. Vznikli v 90. rokoch pracovnou skupinou WHOQOL, ktorá bola tvorená zástupcami 15 výskumných centier z celého sveta. Dotazníky sú akýmsi štandardným nástrojom na meranie kvality života (Davis, et al., 2020).

Kvalita života a historické fakty

Určitým spôsobom sa ľudia zaoberali otázkou kvality života od čias antiky. O tému múdreho a dobrého života sa zaujímal náboženský postoj, v ich protiklade je spôsob života považovaný za vypočítavý. V prístupe filozofickom je dobrý život v protiklade so zlým životom. V rímskej aj gréckej mytológii môžeme nájsť prvky

kvality života, ktorá je spojená s menami Asclepia alebo Aesculpa. Sokrates, ktorý vypracoval tému dobra vystihol, že človek sa najviac zaujíma z hľadiska jeho podstaty o to, čo je v živote dobré. Pojem kvality života sa ako samotný prvýkrát objavil v 20. rokoch 20. storočia. Predovšetkým išlo o súvislosti s úvahami o ekonomickom rozvoji. Počas tohto obdobia sa pod pojmom kvality života rozumela hlavne materiálna úroveň života určitej spoločnosti (Heřmanová, 2012). Predovšetkým v posledných troch rokoch desaťročia vzrástol záujem o problematiku kvality života v ošetrovatel'stve. V roku 1975 sa pojem „kvalita života“ objavil prvýkrát v názve vedeckej práce v databáze MEDLINE. Od roku 1983 sa objavuje v najznámejšej ošetrovatel'skej databáze Cumulative Index to Nursing and Allied Health Literature. Obsah a rozsah pojmu sa od tohto obdobia vyvíjal a kryštalizoval v rôznych oblastiach ošetrovatel'skej praxe, výskumu a teórie. Dôkazom je nárast publikácií, ktoré sú zamerané na kvalitu života (Gurková, 2011).

Kvalita života v zdravotníctve

Kvalita života sa v zdravotníctve spája najmä so zdravím a chorobou. V minulosti bolo hlavným záujmom zachraňovanie či predlžovanie dĺžky života ľudí. V dnešnej dobe sa zameriava aj na kvalitu dĺžky života, ktorá môže mať stúpajúci charakter. Celý rad prebiehajúcich výskumných cieľov, klinických skúseností rôznych odborníkov, ktoré boli obohacované z budúcej perspektívy pacientov alebo ich rodiny, ovplyvňoval približne taký istý pohľad na fenomén kvality života. V dôsledku mnohých prebiehajúcich zmien nepretržite narastá a bude narastať počet štúdií, praktických aplikácií v oblastiach výskumu kvality života. K najviac skúmaným a sledovaným patria napríklad jednotlivé dimenzie kvality života a to u mnohých typoch ochorení či ich štádií, overovanie liečebných techník a postupov, atď. Kvalita života sa radí medzi dôležitý indikátor výsledku poskytnutej zdravotnej starostlivosti človeku v dôsledku svojho obsahu a zamerania. Výskumy sa zameriavajú nielen k určitému ochoreniu ale taktiež k vekovým, inak sociálne ohraničeným a definovaným skupinám osôb čoraz častejšie. V zdravotníctve kvalitu

života a aj v jednotlivých medicínskych disciplínach špecificky označuje skratka HRQoL (Health Related Quality of Life), (Gulášová, Babečka, 2020). Označenie je považované skôr za užší pojem než kvalita života a je vhodné s ním pracovať, pokiaľ sa uvažuje o širších kontextoch poskytovanej zdravotnej starostlivosti (Řehulková, 2008). V dôsledku toho, že sa človek dožije 99 rokov, nemusí znamenať to, že je rovnako spokojný so svojim životom. Môže sa trápiť s rôznymi zdravotnými komplikáciami, sociálnymi či inými problémami v jeho živote. Medzi základný aspekt posudzovania kvality života patrí mobilita, teda nezávislosť človeka na inú, iné osoby. Pohľad odbornej i laickej verejnosti na kvalitu života je ovplyvnený viacerými faktormi z dôvodu odlišného subjektívneho vnímania. Z tohto dôvodu nie je možné s určitosťou presne popísať výpočet a kombináciu pôsobenia jednotlivých faktorov alebo presne vymedziť, a vytvoriť globálny koncept kvality života, a tak ho aplikovať na rôzne populácie na svete. Vo všeobecnosti je možné faktory chápať ako skupinu faktorov alebo tzv. oblasti (zdravotné, ekonomické, sociálne a iné), ktoré majú buď priamy alebo nepriamy vplyv na ľudský a sociálny rozvoj. Z charakteristického hľadiska sa jedná o konkrétne faktory ako vek, pohlavie, vzdelanie, hodnotový rebríček a iné, ktoré môžu tiež ovplyvniť kvalitu života (Dvořáčková, 2012). V posledných desaťročiach prešla zdravotnícka prax veľkým pokrokom v technickom, materiálnom ale aj v pohľade na pacientov. Prioritou medicíny už nie je len záchrana a udržanie čo najdlhšieho života ale snaha zlepšiť status zdravia za podpory hľadania optimálnej kvality života, čo znamená laicky povedané pridať život k rokom. Takmer rovnaký trend registrujeme aj v odbore Ošetrovatel'stvo, kde je prvoradým zámerom a cieľom skúmať kvalitu života. Do popredia hodnotenia kvality života sa v klinickej praxi radia najmä pacienti s chronickými ochoreniami ako sú napríklad kardiovaskulárne, psychiatrické atď., alebo nevyliciteľnými napr. onkologickými. Sú to ochorenia väčšinou spojené s progresiou ochorenia a možnými nežiadúcimi symptómami, celoživotným prísnyim dodržiavaním režimových a liečebných opatrení, kde nie je jasná prognóza. Ich prežívanie je spojené so stálym

napätím, obmedzeniami a úsilím, ktorému musia čeliť v každodennom živote, aby sa mohli približovať ku kvalite života, ktorú predtým ako choroba vznikla automaticky reálne žili (Gulášová, Babečka, 2020).

Kvalita života pacientov s kolostómiou

Pacient so stómiou podstupuje komplexnú liečbu so širokým spektrom úprav, ktoré ovplyvňujú jeho sociálne a psychické žitie. Kvalita života (QoL) je subjektívny pocit, ktorý zahŕňa fyzickú, sociálnu, psychologickú a duchovnú doménu jednotlivca. Okrem rizika chirurgického zákroku vedie u pacienta so stómiou k intenzívnej zmene telesného obrazu, čo môže nepriaznivo ovplyvniť jeho sebaúctu. Strata kontroly nad vylučovaním stolice, možné komplikácie s netesnosťou vrečka či hlasnejšia plynatosť a nepríjemný zápach patria tiež medzi znepokojujúce faktory, ktoré môžu veľmi ovplyvniť sociálne vzťahy a blaho jednotlivca. Zo všeobecného hľadiska život s dočasnou či trvalou stómiou vedie k rôznym fyzickým a psychickým problémom spojeným s fungovaním stómie a predstavuje pre pacientov jedinečnú výzvu, ktorá ovplyvňuje kvalitu ich života (Davis a kol., 2020).

Vplyv kolostómie na telesnú doménu kvality života pacientov

Kvalitná edukácia a vzdelávanie pacientov o tom, ako sa správne starať o stómiu zabezpečuje zlepšenie výsledkov pacientov a zvyšuje sa kvalita starostlivosti (O'Flynn a kol., 2018). Počas hospitalizácie pacient dochádza k bližšiemu kontaktu spolupráce so sestrou špecialistkou, tzv. „stomickou sestrou“ (v našej legislatíve tento pojem nie je definovaný). Jej úlohou je pacienta či rodinných príslušníkov dôkladne poučiť, informovať a edukovať o starostlivosti o stómiu v rôznych prípadoch ako je napr. hygiena, starostlivosť o kožu, celkových stravovacích návykoch a výžive, obliekaní, či fyzickej záťaži, sexuálnom živote a pod. Veľký dôraz by mal byť sa mal klásť na nácvik výmeny stomického vrečka, pri ktorom by mala sestra zachovávať u pacienta čo najväčšiu intimitu. Zvolená vhodná stomická pomôcka by mala zabezpečiť čo najväčší komfort, bezpečnosť, diskretnosť a tiež jednoduchú manipuláciu, a v súčasnej dobe aj dostupnosť. Spolupráca pacienta s najbližšou

rodinou či príbuznými zaistí pomoc nie len zo stránky ošetrovania, ale aj psychickú podporu, ktorá pozitívne ovplyvňuje rekonvalescenciu. Starostlivosť o pacienta po prepustení z nemocnice nekončí. V prípade, že pacient nie je schopný sám, alebo nemá možnosť pomoci od rodiny či príbuzných, má možnosť využívať agentúry domácej starostlivosti. Naďalej je dispenzarizovaný v proktologických ambulanciách, počas onkologickej liečby na onkológii, kde je sledovaný jeho celkový stav s odstupom liečby alebo počas nej. Kontroly prebiehajú aj v stomických poradniach so „stomickou sestrou“ kde je kontrolovaný stav kože v okolí stómie či sliznica čreva (Hirscheý, et al., 2021).

Výživa jediným zdrojom energie a tiež nevyhnutná k udržaniu alebo zlepšeniu zdravotného stavu človeka. Mala by pokrývať všetky energetické nároky organizmu a mala by byť plnohodnotná s veľkým množstvom bielkovín, sacharidov, tukov, vitamínov, minerálnych a stopových prvkov. Strava pacientov so stómiou by mala byť dobre technologicky spracovaná, vhodne dochutená a pestrá. Hlavným cieľom výživy je podporovať procesy hojenia. Strava by mala z toho dôvodu obsahovať vyšší podiel bielkovín, minerálnych látok, železa, vápnika, vitamínov B a C. Strava by sa mala prijímať v kľudnom a vhodnom prostredí. Odporúča sa podávať menšie porcie, ktoré sú izbovej teploty, to znamená nie príliš horúce a ani studené, jeť ideálne 5-6 krát denne. Veľmi dôležitý je pitný režim, nakoľko nie sú vhodné nápoje s CO₂ a alkohol. Vhodné je zaradiť do jedálneho lístka probiotiká, ktoré ovplyvňujú mikrobiálnu rovnováhu v črevách a pôsobia preventívne proti infekciám. V prípade, že nestačia probiotiká z potravinárskeho priemyslu, je vhodné použiť u pacientov medikamentózne. V druhej fáze – kľudovej je stravovanie u pacientov so stómiou individuálne. Výber potravín nie je striktno vymedzený. Je dôležité, aby si pacient sám vytipoval potraviny, ktoré mu nerobia problémy s nafukovaním, tlakom v bruchu alebo po ktorých má hnačku. Treba dbať na dostatočný pitný režim, pretože v prípade nedostatočného príjmu tekutín môže dôjsť k zápche či pretrhnutiu stómie. Zo stravy je nutné vynechávať stále potraviny, ktoré nie sú stráviteľné (kapusta, karfiol, huby,

strukoviny). Doporučený nie je ani alkohol, ale v malom množstve kvalitného vína alebo piva je tolerované (Heydaria, et al., 2023).

Fyzická aktivita je prirodzenou súčasťou života ľudí, ktorá pozitívne vplyva na organizmus a to nie len po stránke telesnej ale i duševnej. Po operácii je dôležitý pohyb z preventívneho dôvodu kvôli vzniku možných pooperačných komplikácií. Počas prvých dní je pooperačným základom kontakt s fyzioterapeutmi, ktorí zhodnotia u každého pacienta svalovú silu či správne držanie tela. Pokiaľ je pacient schopný sám stabilne sedieť a stáť, prechádza s fyzioterapeutom ku chôdzi, vzpriamenému postoju a prirodzenému pomalšiemu pohybu. V prípade, že sa u pacientov nevyskytnú žiadne komplikácie zdravotného stavu, doba rekonvalescencie môže trvať 2-3 mesiace, avšak tento čas je u väčšine pacientov individuálny. Jedna z mnohých podmienok pri začiatku fyzických aktivít u pacienta so stómiou je vhodný výber stomickej pomôcky a jej priliehavosť a taktiež samozrejme bezproblémový zdravotný stav pacienta. Vykonávaná pohybová aktivita nemôže spôsobiť nepríjemný pocit alebo bolesť, pretože úlohou je navodiť pozitívnu náladu a zlepšenie nielen podporiť fyzickú aktivitu ale aj psychické zdravie. Jazda na bicykli, turistika, plávanie alebo tenis patria medzi odporúčané športové aktivity. V súčasnej dobe sa na trhu nachádza nespočetné množstvo pomôcok pre stomikov, ktoré im dovoľujú sa spoľahlivo kúpať či už v bazéne alebo mori, avšak je nutné myslieť nato, že príliš teplá voda, slaná alebo chlóróvá voda môže zapríčiniť netesnosť stomickej pomôcky. Športové aktivity kde dochádza k neočakávanému pohybu alebo silovej aktivite ako napr. posilňovanie zaraďujeme medzi nevhodné (Zewude, et al., 2021). Vo výraznej miere sa na úrovni kvality života pacientov s kolostómiou na telesnej doméne podieľajú aj problémy, pooperačné komplikácie. Úlohou sestry je u pacientov predchádzať týmto komplikáciám (viď 1.3) aby bola čo najlepšie zachovaná ich kvalita života. Ošetrovateľské diagnózy z telesnej domény u pacienta s kolostómiou sa líšia podľa individuálnych okolností a komplikácií.

Sestry sa najčastejšie môžu stretávať s ošetrovateľskými diagnózami ako sú napríklad:

00002 Nedostatočná výživa

00013 Hnačka

00011 Zápcha

00085 Zhoršená pohyblivosť

00093 Únava (Herdman, Kamitsuru, 2020).

Vplyv kolostómie na psychickú doménu kvality života pacientov

S nadhľadom a humorom pre uľahčenie situácie je možné nájsť aj pár výhod vďaka stómie. Pacient nemusí bežať a nemusí sa báť, že nestihne dobehnúť na záchod, a tak isto v prírode nemusí hľadať vhodné miesto v prípade potreby. Pokiaľ je tuhá zima, je možné použiť stomické vrečko na zahriatie rúk, a čo je hlavné, že stomik je v rámci možností zdravý. Tvrdenia si s humorom tvoria sami pacienti s kolostómiou, kde faktom stále zostáva, že žiť so stómiou je iné než bez nej (Black, Notter, 2021). Pod pojmom remisia rozumieme obdobie, ktoré je vysnívané a dlho očakávané, pretože si ho pacienti spájajú s navrátením sa do „normálneho“ žitia. U mnohých však zostáva sklamanie a demotivácia, pretože zmeny v sociálnych úlohách, vzťahoch, financiách, obmedzenia v pracovnom prostredí či zmeny telesného obrazu pretrvávajú. Často pacienti čelia aj psychickým a somatickým symptómom ako je depresia, poruchy spánku, hnev, slabosť či neistota (Alkava, 2018). Informovanosť pacientov o chirurgickom zákroku vopred vedie k zníženiu úzkosti a zvýšeniu súladu s cieľmi rekonvalescencie. Špecificky sa zdôrazňuje predoperačný tréning v oblasti o starostlivosti o stómiu. Existujú dôkazy, že vzdelávanie a tréning pacienta v starostlivosti o stómiu pred samotným zákrokom umožňuje rýchlejšie dosiahnutie nezávislosti po operácii (Burch, 2017). Úsilné a úspešné začleňovanie stomikov do bežného života viedlo k vzniku klubov vo svete už pred 70 rokmi. Na Slovensku prišlo k prvému svojpomocnému založeniu klubu pre stomikov v roku 1988 v Bratislave. Od roku 1991 je založené na Slovensku

SLOVILCO – Slovenské združenie stomikov, ktoré je dobrovoľné, záujmové, nepolitické združenie so zameraním na ľudí a jeho hlavným cieľom je presadiť záujmy a pomôcť stomikom uspokojovať potreby. Poslaním je zmierniť ľudské nešťastie a utrpenie a takýmto spôsobom zapojiť stomikov do rodinného, pracovného, občianskeho a spoločenského života. Základnými organizačnými jednotkami SLOVILCA sú ILCO kluby stomikov (Lúčan, 2020). Pacienti si môžu medzi sebou navzájom odovzdávať skúsenosti zo života so stómiou, čerpať nové poznatky, zúčastňovať sa kultúrnych akcií, poznávacích zájazdov či rekondičných a kúpeľných pobytov (Ambre, et al., 2018). Neexistuje nič užitočnejšie a dôležitejšie ako rozprávanie sa s niekým, kto rozumie tomu čím si pacienti prechádzajú. Práve tieto miestne kluby stomikov sú jedným z miest kde si môžu pacienti vymieňať užitočné rady, tipy a spoločne sa inšpirovať a podporovať. Z psychologického hľadiska je pri posúdení kvality života pacientov s kolostómiou dôležitejšie to, ako pacient prežíva svoje ochorenie, skôr ako to, akým ochorením trpí.

Vplyv kolostómie na sociálnu doménu kvality života pacientov

Vyvedenie stómie je intruzívnou operáciou s výsledkami, ktoré vážne ovplyvňujú každodenný život nielen v bezprostrednom pooperačnom období a v období uzdravovania, ale aj po zvyšok života. Dochádza k výrazným zmenám v telesných funkciách, zmenenom telesnom obraze a potrebách v osobnej starostlivosti. Tieto zmeny si vyžadujú prijatie a prispôbenie a môžu si vyžadovať nové usporiadanie každodenného života. Rovnako aj sociálne, emocionálne a pracovné problémy (Black, Notter, 2021). Nezmierenie sa so situáciou dochádza u ľudí s nezrelou osobnosťou, čo spôsobí narušenie sociálnych vzťahov. Pacienti so stómiou si nemôžu nechať stómiou zabrániť žiť ich plnohodnotný život v kruhu svojej rodiny a známych. Je prirodzeným faktom, že sú znepokojovaní tým, ako budú vysvetľovať to, že majú stómiu. Musia si však uvedomiť, že majú danú situáciu pod dohľadom a vedia viac ako možno ostatní. S súčasnej dobe existuje množstvo firiem a produktov, ktoré pacientom vedia zabezpečiť komfortné žitie aj napriek ich

neľahkej situácii. Dôležitosť sa kladie na tréning výmeny stomickej pomôcky s dôrazom na zachovanie intímnej atmosféry pre pacienta. Spolupráca s najbližšou rodinou je kľúčová, pretože táto spolupráca nie je len o ošetrovaní stómie, ale aj o poskytovaní psychickej podpory, čo má pozitívny vplyv na rekonvalescenciu (Heydari, 2023). Pacient so stómiou si musí vedieť uprednostniť osobné potreby pred potrebami iných, je nutné aby bol „zdravo“ sebeckí, avšak nie zlí. Musí mať so sebou istý súcit, no nie sa ľutovať. Ak je niečo, čo trápi pacienta, je potrebné sa s ním porozprávať. Nič nelieči lepšie ako úprimné slovo a rešpektovanie partnera (Jeppesen, et al., 2022). V priebehu procesu adaptácie taktiež zohráva dôležitú úlohu vek pacienta. Stómia u starých ľudí výrazne ohrozuje ich samostatnosť, čo spôsobí izoláciu od spoločnosti a tak sa stávajú osamelými. Naopak zasa mladí pacienti prežívajú neistotu a pochybnosti v spoločenských aktivitách.

V súčasnej dobe pribúda čoraz viac pacientov, ktorí pred vyvedením stómie žili pomerne aktívnym sexuálnym životom. Téma sexuality je jednou z najcitlivejších v oblasti kompletnej starostlivosti o pacientov so stómiou a taktiež patrí medzi zanedbávané aspekty rehabilitácie. Napriek tomu, že sa jedná o bežnú funkciu každodenného života, je stále táto téma považovaná za tabu a nie je príjemné o nej hovoriť pacientom a ani zdravotníckemu personálu. Poruchy sexuálnych funkcií môže zapríčiniť zmena fyzického vzhľadu, samotná prítomnosť stómie, vznik mnohých pooperačných jaziev či zmeny telesnej hmotnosti. Medzi príčiny patrí aj bolesť v intímnych partiách. Najlepšou liečbou sexuálnych problémov a porúch je citlivá a otvorená komunikácia. Je dôležité postupovať pomaly, nebrániť sa fyzickému kontaktu a nebyť sklamaný z možného neúspechu. V prípade vážnejších problémov je vhodné obrátiť sa na špecialistu-sexuológa. U žien môže byť častou otázkou tehotenstvo či materstvo, ktoré je značne komplikovanejšie, ale je to možné (Khalilzadeh, et al., 2019).

Z ekonomického hľadiska ovplyvňujú kvalitu života aj náklady na pomôcky pre stomikov

Pacienti sa stávajú častokrát práce neschopní, nemajú dostatok peňazí na potrebné pomôcky, ktoré by im prispeli k výraznému zlepšeniu života. Práceschopnosť závisí najmä na celkovom zdravotnom stave pacienta. Mnohí pacienti vykonávajú predchádzajúce zamestnanie hneď ako sa zotavia. Zásluhou združenia SLOVILCO sa starostlivosť o stomikov na Slovensku z hľadiska pomôcok radí k najlepším v Európe. Stomické pomôcky by mali byť plne uhrádzané zdravotnou poisťovňou, ale iba v obmedzených množstvách. V ojedinelých podmienkach je možné vyžiadať si revízneho lekára danej poisťovne pacienta, aby schválil zvýšenie množstva niektorých potrebných stomických pomôcok (ConvaTec, 2019). Samozrejme, že kvalita života pacientov bude oproti zdravým ľuďom vždy nižšia, ale práve vďaka možnostiam v súčasnej dobe je stále čoraz nižšia ako v minulosti. Kedysi sa pacienti obávali ísť do sprchy, dnes môžu ísť kľudne dovolenkovať k moru.

Medzi najčastejšie ošetrovateľské diagnózy v oblasti sociálnej domény u pacientov patrí obmedzený kontakt s rodinou či priateľmi, pretože sa často cítia byť stigmatizovaní v spoločnosti. Majú problém vytvoriť si vzťah s ľuďmi, ktorí prechádzajú podobnými skúsenosťami, čo vedie k pocitu izolácie. Pacienti sa vyhýbajú spoločenským udalostiam kvôli obavám o svoje zdravie ale najviac o reakcie okolia na ich zmenený obraz tela (Herdman, Kamitsuru, 2020)

Vplyv kolostómie na duchovnú doménu kvality života pacientov

Duchovným potrebám pacientov sa často prikladá malý význam, sú náročné na odhad, pretože ich nie je možné merať. Častokrát je posudzovaná len príslušnosť k danej cirkvi čo nie je dostatočné. Duchovné potreby pacientov, ktorí nie sú zástancami žiadnej cirkvi a náboženskej spoločnosti sú v bežnom kontakte ťažko zaznamenateľné. Časové obdobie po operácii môže u pacientov spustiť symptómy stresu, úzkosti a depresie, pretože ide o prechodné obdobie, ktoré si vyžaduje

prispôsobenie sa novému stavu (Khalilzadeh, al., 2019). Vplyvom uvedomenia si výraznej fyzickej zmeny na tele, čo súvisí s novým životným štýlom ovplyvňuje fyzické, psychologické aspekty a rovnako aj spoločenské vzťahy a prostredie, čím sa zhoršuje kvalita života ako celku. S fyzickou zmenou tela vzniká veľká záťaž na psychiku pacientov. Pacienti strácajú tak zmysel života, nemajú naplnené základné ľudské potreby. Rodina, priatelia, príbuzní či sestry by mali byť akýmsi „hnacím motorom“ a pacientov povzbudzovať aby pomohli obnoviť aspekty života pacientov, napríklad fyzickou aktivitou pokiaľ sa cítia dostatočne dobre nato, čím sa môže veľmi posilniť ich sebavedomie (Repić, et al., 2018). Je nevyhnutné, aby sestry podnecovali pacientov k udržaniu kontaktu s rodinou, priateľmi a podpornými skupinami ako sú napríklad ILCO kluby. Taktiež môžu duchovné miesta založené na viere, ako sú kostolu, mešity a chrámy poskytovať pomoc pacientom pri prispôbovaní sa ich novým životným okolnostiam (Burch, 2017). Pacienti prejavujú známky úzkosti, strachu či depresie, vykazujú nedostatok duchovnej podpory zo strany rodiny, priateľov alebo komunity, čo môže ovplyvňovať ich celkovú pohodu. Neprejavujú záujem o hľadanie zmyslu života a otázky spojené s ich novou životnou situáciou. Strácajú nádej, prežívajú pocit izolácie a osamotenía v dôsledku nedostatku sociálnej a emocionálnej podpory. Taktiež sa stretávame u nich s nedostatkom hlbokého spojenia s vlastným duchovným vnímaním a málokto hľadá spôsoby, ako toto naplnenie dosiahnuť (Herdman, Kamitsuru, 2020).

Medzi najčastejšie ošetrovateľské diagnózy, s ktorými sa sestra stretáva v praxi u pacientov s kolostómiou, z oblasti duchovnej domény patrí:

00121 Narušená osobná identita

00124 Beznádej

00125 Bezmocnosť

00066 Duchovná tieseň

00169 Narušená religiozita (Herdman, Kamitsuru, 2020).

Ošetrovatel'stvo je veda a umenie zároveň, pretože uspokojiť tak špecifické potreby ako sú u pacientov potreby duchovné si vyžaduje vedomosti ale aj duchovnú osobnú zrelosť zdravotníckych pracovníkov.

Záver. Zmeny v živote ľudí vznikajú už v štádiu zistenia daného ochorenia. Ešte väčšia zmena dochádza vtedy, ak pacient zistí, že dané ochorenie si vyžaduje vyvedenie stómie. Mnohí z nich ani len netušia o čo sa jedná a práve vtedy dochádza k častým nevypovedaným otázkam. Prečo práve ja? Ako budem ďalej žiť? Pacienti sa začínajú zameriavať iba na negatívne stránky stómie a žiadne pozitívum si nechcú pripustiť. Cieľom nášho príspevku boli zistiť aká je úroveň signifikantnosti vybraných faktorov kvality života u pacientov s kolostómiou. Zamerali sme sa na telesnú, psychickú, sociálno-ekonomickú doménu kvality života a vybrané externé faktory, ktoré majú najvyššiu úroveň vplyvu na kvalitu života pacientov. Vplyvom zmeny v živote pacientov sa mení rovnako aj kvalita ich života, ktorá môže byť vďaka vplyvom rôznych faktorov znížená. Telo je vnímané od narodenia v každej fáze života ako „chrám“, o ktorý sa musíme starať. Aj keď ošetrovatel'stvo prešlo mnohými výraznými zmenami, dostupnosť pomôcok na ošetrovanie je na trhu mnoho, z nášho prieskumu je evidentne jasné, že psychická pohoda je najdôležitejším prvkom kvality života. Pokiaľ si pacienti budú neustále pripúšťať, že nemôžu adekvátne žiť, prijímať jedlo aké by chceli, budú sa zaoberať len svojou chorobou a zmenou v živote, nikdy nebudú úplne šťastní. Potrebujú pocit dôvery, bezpečia, istoty a nájsť akýsi zmysel života, ktorý sa skrýva v každom z nich. Len tak je možné prispievať k zlepšeniu kvality života. Takáto motivácia nestačí len od rodiny či príbuzných pacientov, ale rovnako by mala vychádzať od sestier a lekárov, ktorí sa akokoľvek podieľajú na rekonvalescencii pacientov s kolostómiou už v predoperačnom období.

Literatúra:

1. Alkava, A., S. 2018. *Overview of psychosocial problems in individuals with stoma: A review of literature.* In: *International Wound Journal.* 2018, 16 (1): 234-249 s.

2. Ambre, P. C. et al. 2018. *Intestinal Ostomy*. 2018. In: Deutches Ärzteblatt International. 2018, 115 (11): 182-186 s. Dostupné z: < <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5913578/> >.
3. Black, P., Notter, J. 2021. *Psychological issues affecting patients living with a stoma*. [online] [zverejnené 21-03-25] Dostupné z: < <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33769870/>.
4. Burch, J. 2017. *Post-discharge care for patients following stoma formation: what the nurse needs to know*. *Nursing standard*. In: Royal College of Nursing (Great Britain), 31 (51), 41-45. ISSN 20479018.
5. CONVATEC. 2019. *Sprievodca životom ľudí so stómiou*. In: ConvaTec.sk. 2019. s. 60.
6. Davis, D., Ramamoorthy, L., Pottakkat, B. 2020. *Impact of stoma on lifestyle and health-related quality of life in patients living with stoma: A cross-sectional study*. [online] Dostupné z: < <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7774637/> >.
7. Dvořáčková, D. 2012. *Kvalita života seniorů: v domovech pro seniory*. 1. vyd. Praha, Czechia: Grada Publishing; 2012, s. 112. 978-80-247-4138-3.
8. Gulášová, I., Babečka, J. 2020. *Kvalita života seniorov s inkontinenciou moču*. 1. vydanie. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2020, 166 s. ISBN 978-80-568-0215-1.
9. Gurková, E. 2011. *Hodnocení kvality života: pro klinickou praxi a ošetrovatelský výzkum*. 1. vydanie. Praha: Grada Publishing a.s. 2011. 223 s. ISBN 978-802-4736-259.
10. Herdman, T. H., Kamitsuru, S. 2020. *NANDA International. Ošetrovatelské diagnózy: Definice a klasifikace 2018-2020*. 1. české vydanie, Praha: Grada Publishing a.s. 2020. 520 s. ISBN 978-80-271-0710-0.
11. Heřmanová, E. 2012. *Koncepty, teorie a měření kvality života*. 1. vydanie. Praha: Sociologické nakladatelství. 2012. 239 s. ISBN 978-807-4191-060.
12. Heydari, A., Manzari, Z. S., Pouresmail, Z. 2023. *Nursing Intervention for Quality of Life in Patients with Ostomy: A Systematic Review*. *Medical*. 2023, 28 (4), 371-383 s.
13. Hirschey, R., et al. 2021. *Physical Activity: A Systematic Review to Inform Nurse Recommendations During Treatment for Colorectal Cancer*. In: *Clin.J. Oncol Nurs*. 2021, 25 (6): 1-16 s.
14. Jeppesen, B. P., et al. 2022. *Impact of stoma leakage in everyday life: data from the Ostomy Life Study 2019*. In: *British Journal of Nursing*. 2022, 31 (6): 48-58 s.
15. Khalilzadeh Ganjalikhani, M. et al. 2019. *Studying the effect of structured ostomy care training on quality of life and anxiety of patients with permanent ostomy*. In: *International Wound Journal*. 2019, 16 (6): 1383-1390 s.
16. Kisvetrová, H. 2020. *Demence a kvalita života*. 1. vydanie. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 2020, 141 s. ISBN 978-80-244-5709-3.
17. Repič, Gordana, Sunčica Ivanovič, Čedomirka Stanojevič, Sanja Trfovčević. 2018. *Psychological and spiritual well-being aspects of quality of life in colostomy patients*. *Vojnosanitetski Pregled: Military Medical* 2018, 75 (6), ISSN 00428450.
18. Řehulková, O. a kol., 2008. *Kvalita života v souvislostech zdraví a nemoci*. 1. vydanie. Brno: Czechia: MSD; 2008. 162 s. ISBN 978-80-7392-073-9.
19. Stavropoulou, A., et al. 2021. „Living with a Stoma“: *Exploring the Lived Experience of Patients with Permanent Colostomy*. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021, 18 (16): 1-15 s.
20. Sun, V., et al. 2015. *Dietary and Behavioral Adjustments to Manage Bowel Dysfunction After Surgery in Long-Term Colorectal Cancer Survivors*. In: *Annals of Surgical Oncology*, 2015, 22 (13): 1-16 s.
21. Zewude, W, C., et al. 2021. *Quality of Life in Patients Living with Stoma*. In: *Ethiopian Journal of Health Science*. 2021 ,31 (5): 993-1000 s.

1.3. Quality of life in sustainable development indicators, area of good governance, scope of institutional and political order, in the Opole region against the background of Poland in the years 2014-2023

Jakość życia we wskaźnikach zrównoważonego rozwoju, obszar dobre rządzenie, zakres ład instytucjonalno-polityczny, w regionie opolskim na tle Polski w latach 2014-2023

Zrównoważony rozwój jako koncepcji ekonomiczna zakłada jakość życia na poziomie obecnego rozwoju cywilizacyjnego. W Nowym Jorku podczas sesji plenarnej Zgromadzenia Ogólnego ONZ w 2015 r. 193 państwa członkowskie sformułowały treść dokumentu końcowego „Przekształcamy nasz świat: Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju – 2030”. dokument ten zawiera 17 celów i 169 zadań dotyczących wyeliminowania ubóstwa i budowy bardziej zrównoważonego świata na przestrzeni następnych lat. Cele Zrównoważonego Rozwoju bazują na trzech elementach tj.: wzrost gospodarczy, włączenie społeczne i ochrona środowiska Cele Agendy 2030: Wyeliminować ubóstwo we wszystkich jego formach na całym świecie. Wyeliminować głód, osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe i lepsze odżywianie, promować zrównoważone rolnictwo. Zapewnić wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowe życie oraz promować dobrobyt. Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie. Osiągnąć równość płci i wzmocnić pozycję kobiet i dziewcząt. Zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wody i warunków sanitarnych. Zapewnić wszystkim dostęp do stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie. Promować inkluzyjny i zrównoważony wzrost gospodarczy, produktywne zatrudnienie oraz godną pracę dla wszystkich ludzi. Budować stabilną infrastrukturę, promować zrównoważone uprzemysłowienie oraz wspierać innowacyjność.

Zmniejszyć nierówności w krajach i między krajami. Uczynić miasta i osiedla ludzkie bezpiecznymi, stabilnymi, zrównoważonymi oraz sprzyjającymi włączeniu społecznemu. Zapewnić wzorce zrównoważonej konsumpcji i produkcji. Podjąć pilne działania w celu przeciwdziałania zmianom klimatycznym i ich skutkom. Chronić oceany, morza i zasoby morskie oraz wykorzystywać je w sposób zrównoważony. Chronić, przywrócić oraz promować zrównoważone użytkowanie ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczać pustynnienie, powstrzymać i odwracać proces degradacji gleby oraz powstrzymać utratę różnorodności biologicznej. Promować pokojowe i inkluzyjne społeczeństwa, zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wymiaru sprawiedliwości oraz budować na wszystkich szczeblach skuteczne i odpowiedzialne instytucje, sprzyjające włączeniu społecznemu. Wzmocnić środki wdrażania i ożywić globalne partnerstwo na rzecz zrównoważonego rozwoju. Międzyagendowa Ekspertcka Grupa ds. Wskaźników Zrównoważonych Celów Rozwoju zaproponowała grupę wskaźników zrównoważonego rozwoju, zaakceptowanych przez Komisję Statystyczną ONZ (UN Statistical Commission). Wskaźniki zrównoważonego rozwoju pozwalają na diagnozowanie oraz uzyskiwanie informacji w zakresie ładu środowiskowo, przestrzennego, społecznego, gospodarczego i instytucjonalno-politycznego. Stosowane wskaźniki mają charakter narzędzi diagnostyczno-informacyjnych i dostarczają informacji o stanie aktualnym, ewentualnych zagrożeniach, a także poziomie zaawansowania działań zmierzających do wprowadzenia zasad zrównoważonego rozwoju. Wskaźniki pozwalają na weryfikację przyjętych wcześniej celów strategicznych zawartych np. w Strategii zrównoważonego rozwoju. Pozwalają także na weryfikację celów szczegółowych zawartych np. w. Wieloletnim planie inwestycyjnym, Lokalnym planie zarządzania kryzysowego czy Planie rozwoju lokalnego. Ze względu na wagę pozyskiwanych informacji i ich użyteczność wskaźniki zrównoważonego rozwoju muszą spełniać określone warunki.

Ze względu na fakt, iż jednym z podstawowych celów w dążeniu do zrównoważonego rozwoju jest osiągnięcie ładu polityczno-instytucjonalnego w artykule prezentowane są wskaźniki zrównoważonego rozwoju obszaru tematycznego dobre rządzenie. Ład polityczno-instytucjonalny ujawnia się w trzech aspektach: aktywności obywateli w rozwiązywaniu problemów społecznych, efektywnym zarządzaniu finansami jednostek samorządu terytorialnego, zapobieganiu przez jednostki samorządu terytorialnego nadmiernemu obciążeniu środowiska naturalnego. W obszarze dobre rządzenie wyodrębnia się dziedziny otwartość i uczestnictwo oraz instrumenty ekonomiczne. Otwartość rozumiana jest jako dostęp do instytucji publicznych oraz procesów podejmowania decyzji. Z kolei uczestnictwo, ma za zadanie doprowadzenie do wzrostu zaufania społecznego w stosunku do instytucji, a także zaangażowania obywateli w procesach politycznych. Wzrost zaangażowania społeczności w procesach podejmowania decyzji stanowi istotną oznakę społeczeństwa obywatelskiego. Istotnym aspektem stosowanych wskaźników zrównoważonego rozwoju w dziedzinie instrumenty ekonomiczne jest możliwość wykorzystania ich jako narzędzi, których zadaniem jest przeciwdziałanie nadmiernej ingerencji w środowisko naturalne, a także stabilizacja finansów samorządowych. Ważnym celem jest również poprawa gospodarowania środkami finansowymi samorządów terytorialnych oraz wykorzystywanie we właściwy sposób opłat eksploatacyjnych i środowiskowych.

Środki z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych pozyskane przez jednostki samorządu terytorialnego w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Wskaźnik prezentuje wartość środków z budżetu Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych, pozyskane przez JST każdego szczebla, w stosunku do liczby ludności według faktycznego miejsca zamieszkania (stan w dniu 30 VI). Wydatki na obsługę długu publicznego jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli na 1000 zł dochodów budżetu jednostek samorządu terytorialnego. W treści wskaźnika prezentowane są wydatki na obsługę długu

publicznego jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli w relacji do dochodów budżetu jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli. Udział wydatków inwestycyjnych jednostek samorządu terytorialnego w wydatkach ogółem. Wskaźnik prezentuje wydatki majątkowe inwestycyjne jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli w relacji do wydatków ogółem jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli. Udział radnych kobiet i radnych z wykształceniem wyższym w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego. Wskaźnik prezentuje liczbę w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego (osoba) w relacji do liczby radnych ogółem w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego (osoba). Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców – wskaźnik definiuje podmioty zaliczane do tzw. III sektora, zarejestrowane w rejestrze REGON w relacji do liczby ludności według faktycznego miejsca zamieszkania (stan w dniu 31 XII).

W celu przeprowadzenia analizy wskaźnikowej w dziedzinie instrumenty ekonomiczne stosowane są następujące wskaźniki zrównoważonego rozwoju:

Wpływy z tytułu opłat za korzystanie ze środowiska i inne wpływy na fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej na 1 mieszkańca. Wskaźnik prezentuje wpływy ogółem z opłat za korzystanie ze środowiska (gospodarka wodno-ściekowa, ochrona powietrza atmosferycznego i klimatu, gospodarka odpadami, pozostałe) w przeliczeniu na liczbę ludności według faktycznego miejsca zamieszkania (stan w dniu 30 VI). Wpływy do budżetu gminy z tytułu opłaty eksploatacyjnej na 1 mieszkańca. Wskaźnik prezentuje łączne wpływy z tytułu opłaty eksploatacyjnej do budżetów gmin zlokalizowanych na terenie województwa w relacji do liczby ludności według faktycznego miejsca zamieszkania (stan w dniu 30 VI). Opłaty eksploatacyjne uiszczane są przez przedsiębiorstwa górnicze za prawo eksploatacji zasobów mineralnych, takich jak surowce energetyczne (np. węgiel kamienny), kruszce metali szlachetnych i rudy metali (np. rudy miedzi), sole (np. sól kamienna),

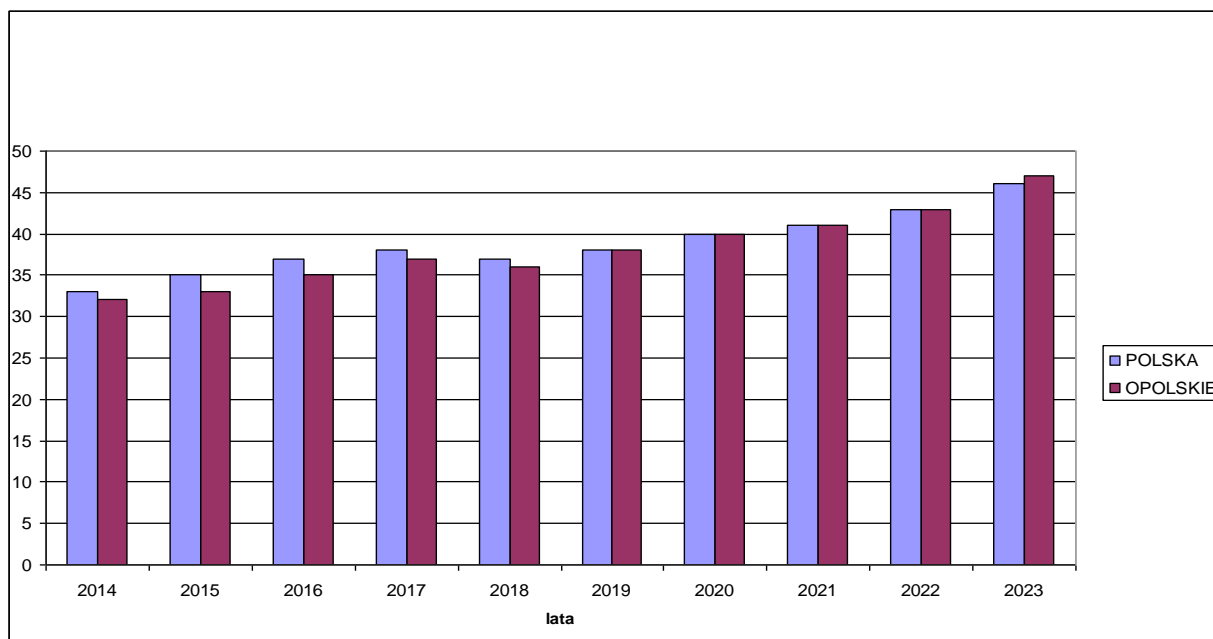
surowce skalne (np. kamienie ozdobne) i wody podziemne (np. solanki, wody termalne). Większa część wpływów z tych opłat (60%) stanowi dochód własny gminy, na terenie której prowadzona jest działalność objęta koncesjonowaniem, pozostała część – dochód Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Opolszczyzny w zakresie dobrego rządzenia na tle Polski w latach 2014-2023. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju zaprezentowane zostaną według dziedzin w dwóch grupach tj. otwartości i uczestnictwa oraz instrumenty ekonomiczne. Prezentacja wszystkich wskaźników skupiać się będzie na przedstawieniu ich znaczenia, odniesieniu do zasad zrównoważonego rozwoju oraz porównaniu wartości wskaźników Opolszczyzny i Polski w badanym okresie od 2014 do 2023 do modelowego kierunku zmian. Część danych ze względu na ograniczoność dostępu w stat.gov.pl pochodzi z okresu 2016-2023.

Pierwsza grupa wskaźników obszar tematyczny – otwartość i uczestnictwo

Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. Mieszkańców (Wykres 1).

Istotą funkcjonowania organizacji pozarządowych jest ich niezależność w stosunku do administracji państwowej a także to, że działania nie są ukierunkowane na wytwarzanie zysku. Ich zadaniem jest oddziaływanie na m.in. politykę ochrony środowiska, politykę społeczną i politykę kulturalną. Są bardzo ważnym czynnikiem budującym zaufanie i więzi społeczne. Prezentowany wskaźnik odnosi się do 22 zasad zrównoważonego rozwoju zgodnie, z którą ludność tubylcza i ich wspólnoty, a także inne wspólnoty lokalne odgrywają znaczną rolę w zarządzaniu środowiskiem i rozwoju, ze względu na ich wiedzę i tradycję.

Państwa powinny rozpoznać i właściwie podtrzymywać ich tożsamość, kulturę, i zainteresowania oraz umożliwić im efektywny udział w osiągnięciu zrównoważonego rozwoju.

Wykres 1. Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

W badanym okresie wartości wskaźnika dla Opolszczyzny i Polski należy ocenić pozytywnie ponieważ wykazuje stały wzrost zgodnie pożądanym kierunkiem zmian. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 1.

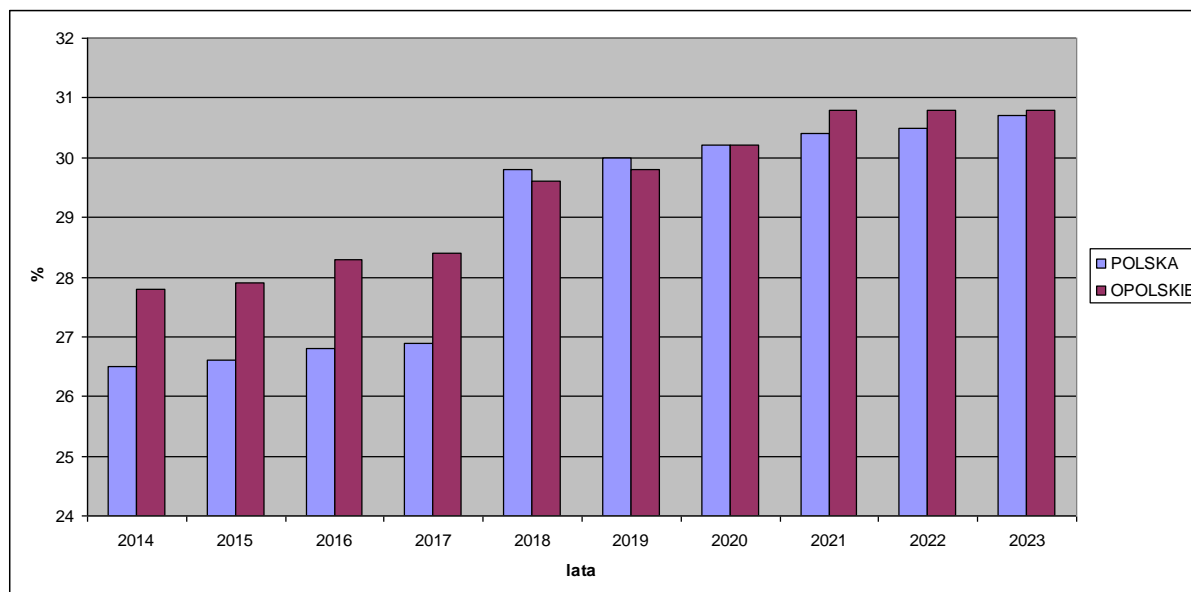
Tab. 1. Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców w latach 2014-2023

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	33	35	37	38	37	38	40	41	43	46
OPOLSKIE	32	33	35	37	36	38	40	41	43	47

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wskaźnik badający udział radnych kobiet i radnych z wykształceniem wyższym w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego daje odpowiedź na pytanie czy zapewniony jest równy dostęp do sprawowania funkcji w instytucjach

publicznych różnym grupom społecznym (Wykres 2). Jednym z przejawów takich zachowań jest wyrównywanie szans uczestnictwa mężczyzn i kobiet w organach jednostek samorządu terytorialnego. Ponadto wzrost zaangażowania ludności z wykształceniem wyższym może przyczyniać się do wykorzystania wiedzy specjalistycznej w podejmowaniu decyzji ekonomiczno-społecznych.

Wykres 2. Udział radnych kobiet i radnych z wykształceniem wyższym w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego
Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wskaźnik odnosi się do 20 zasady zrównoważonego rozwoju. W myśl tej zasady kobiety odgrywają żywotną rolę w zarządzaniu środowiskiem i rozwoju. Stąd też ich pełny udział jest ważnym aspektem dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Ponadto odnosi się do 22 zasady zrównoważonego rozwoju przedstawionej w opisie wskaźnika – liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców. W badanym okresie wskaźnik charakteryzuje się pożądanym kierunkiem zmian tj. jego wzrostem tak dla Opolszczyzny jak i dla Polski. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 2.

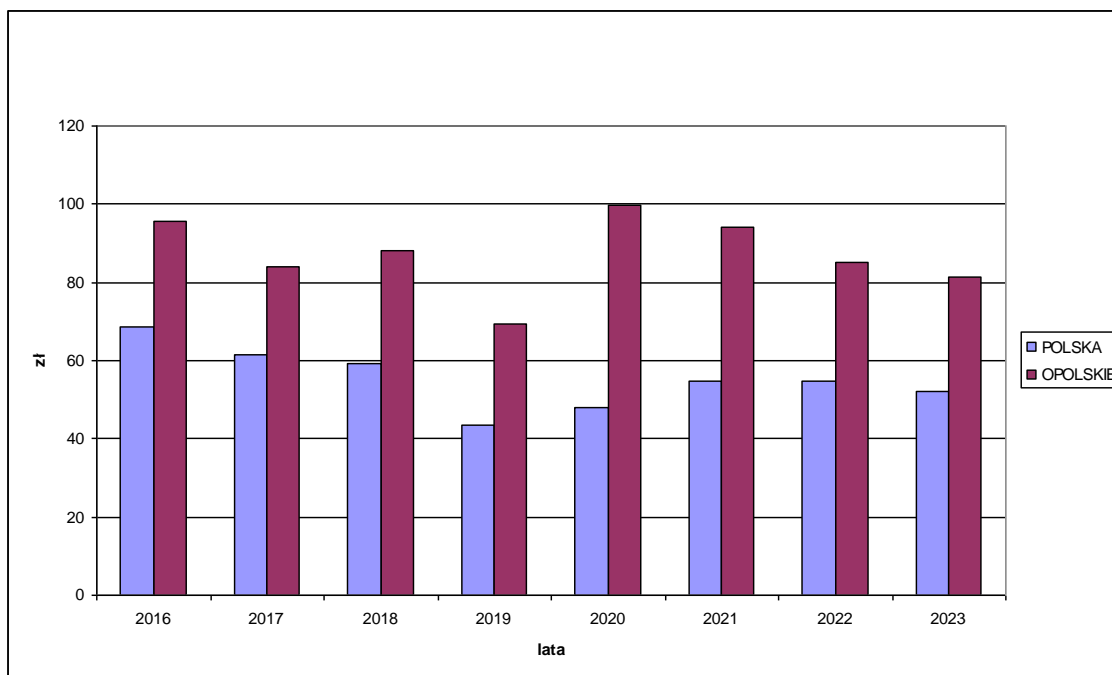
Tab. 2. *Udział radnych kobiet i radnych w % w organach ustawodawczych jednostek samorządu terytorialnego w latach 2014-2023*

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	26,5	26,6	26,8	26,9	29,8	30,0	30,2	30,4	30,5	30,7
OPOLSKIE	27,8	27,9	28,3	28,4	29,6	29,8	30,2	30,8	30,8	30,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Druga grupa wskaźników obszar tematyczny – instrumenty ekonomiczne

Wpływy z tytułu opłat za korzystanie ze środowiska i inne wpływy na fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej na 1 mieszkańca (Wykres 3).

Wykres 3. *Wpływy z tytułu opłat za korzystanie ze środowiska i inne wpływy na fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej na 1 mieszkańca w latach 2016-2023*

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wyjaśniając znaczenie prezentowanego wskaźnika należy podkreślić, iż wpływy za korzystanie ze środowiska dotyczą wprowadzania gazów i pyłów do powietrza,

ścieków do wód i ziemi, poboru wód (z własnych ujęć) i składowania odpadów. Wpływy te są instrumentami wspierającymi zrównoważony rozwój poprzez zapobieganie nadmiernemu obciążeniu środowiska naturalnego oraz wywieranie stabilizującego wpływu na finanse samorządowe. Wpływy z opłat środowiskowych trafiają do urzędu marszałkowskiego odpowiedniego ze względu na miejsce korzystania ze środowiska i, zgodnie z ustawą o ochronie środowiska, są w całości przeznaczane na ochronę środowiska. Wskaźnik odnosi się do drugiej zasady zrównoważonego rozwoju zgodnie z którą państwa, w zgodzie z Kartą Narodów Zjednoczonych i zasadami prawa międzynarodowego, mają suwerenne prawo do korzystania ze swych zasobów naturalnych stosownie do ich własnej polityki dotyczącej środowiska i rozwoju oraz są odpowiedzialne za zapewnienie, że działalność prowadzona w ramach ich prawa lub kontroli, nie spowoduje zniszczeń środowiska naturalnego innych państw lub obszarów znajdujących się poza granicami narodowych regulowań prawnych. Wskaźnik odnosi się także do czwartej i siódmej zasady zrównoważonego rozwoju. Zasada czwarta: aby osiągnąć zrównoważony rozwój, ochrona środowiska powinna stanowić nierozłączną część procesu rozwoju i nie może być rozpatrywana oddzielnie od niego. Zasada siódma: państwa powinny współpracować w duchu ogólnoświatowego partnerstwa w celu zachowania, ochrony i przywracania zdrowia i integralności ekosystemu Ziemi. Ze względu na różny wkład w zniszczenie środowiska naturalnego na Ziemi państwa ponoszą wspólną, lecz zróżnicowaną odpowiedzialność. Kraje rozwinięte potwierdzają swoją odpowiedzialność, którą ponoszą w międzynarodowym dążeniu do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju, o czym świadczy nacisk, jakie ich społeczeństwa przykładają do stanu środowiska na Ziemi, technologii i środków finansowych, którymi dysponują. Badając wartości wskaźnika należy podkreślić, iż pożądany kierunek zmian oznacza spadek wartości. W badanym okresie wskaźnik w latach 2019-2020 na Opolszczyźnie wzrósł. Od 2020 do 2023 tendencja wskaźnika

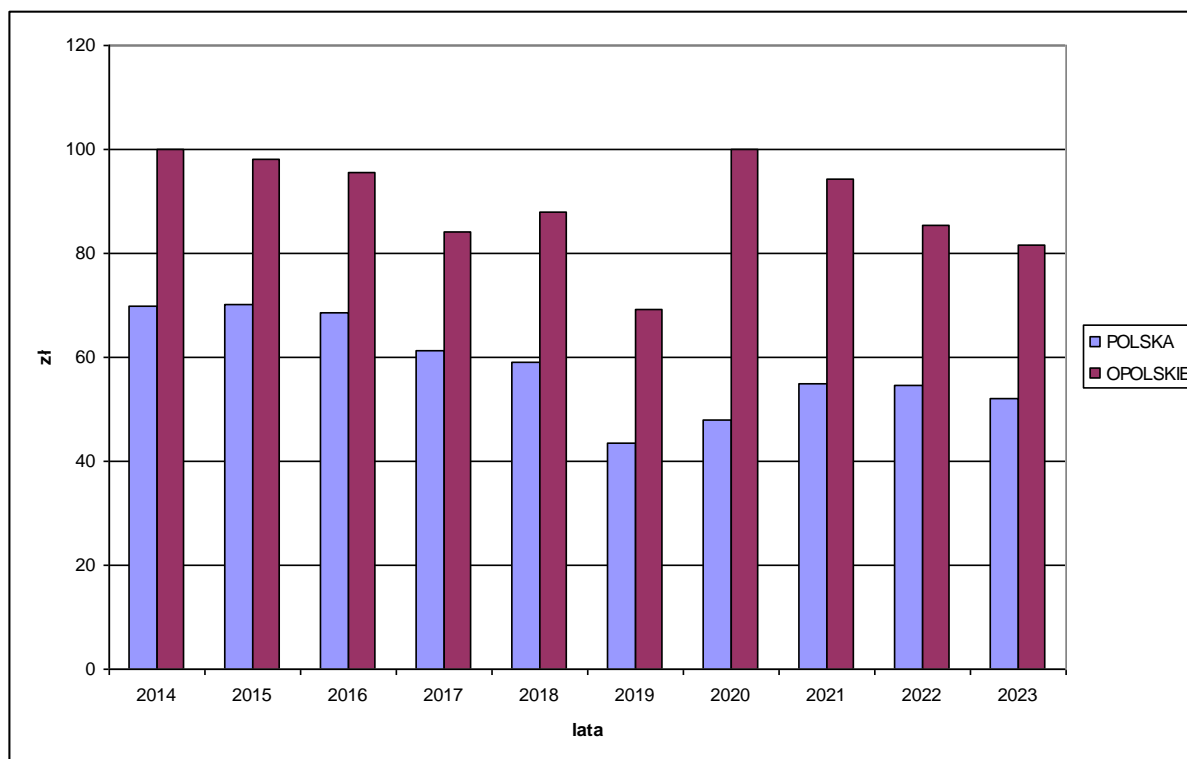
przybiera pożądaną kierunek i spada. Na przestrzeni 2016-2019 wskaźnik charakteryzuje się zmiennością. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 3.

Tab. 3. Wpływy z tytułu opłat za korzystanie ze środowiska i inne wpływy na fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej w zł. na 1 mieszkańca w latach 2016-2023

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	68,5	61,4	59,2	43,4	48,0	54,9	54,6	52,1
OPOLSKIE	95,7	84,0	88,0	69,2	99,9	94,3	85,3	81,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wpływy do budżetu gminy z tytułu opłaty eksploatacyjnej na 1 mieszkańca (Wykres 4).

Wykres 4. Wpływy do budżetu gminy z tytułu opłaty eksploatacyjnej na 1 mieszkańca

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Prezentując znaczenie tego wskaźnika należy zaznaczyć, iż wpływy do budżetu gminy z tytułu opłaty eksploatacyjnej wspierają budżety jednostek samorządu terytorialnego dostarczając środków na działania z zakresu ochrony środowiska, pośrednio oddziałując na poziom obciążenia środowiska naturalnego. Stanowią przy tym źródło dochodów relatywnie małej liczby jednostek samorządu terytorialnego. Wskaźnik odnosi się do drugiej i czwartej zasady zrównoważonego rozwoju, już przedstawionych. Pożądany kierunek zmian tego wskaźnika przejawia się spadkiem jego wartości. W badanym okresie do 2017 r. wskaźnik charakteryzuje się porządnym kierunkiem zmian. W 2018 nastąpił niepożądany wzrost wskaźnika. W 2019 wartość wskaźnika spadła i w 2020 nastąpił ponowny niepożądany wzrost wskaźnika. Od 2021 r. wartości wskaźnika spadają, co jest przejawem pożądanej tendencji zmian. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 4.

Tab. 4. Wpływy do budżetu gminy z tytułu opłaty eksploatacyjnej na 1 mieszkańca w latach 2014-2023

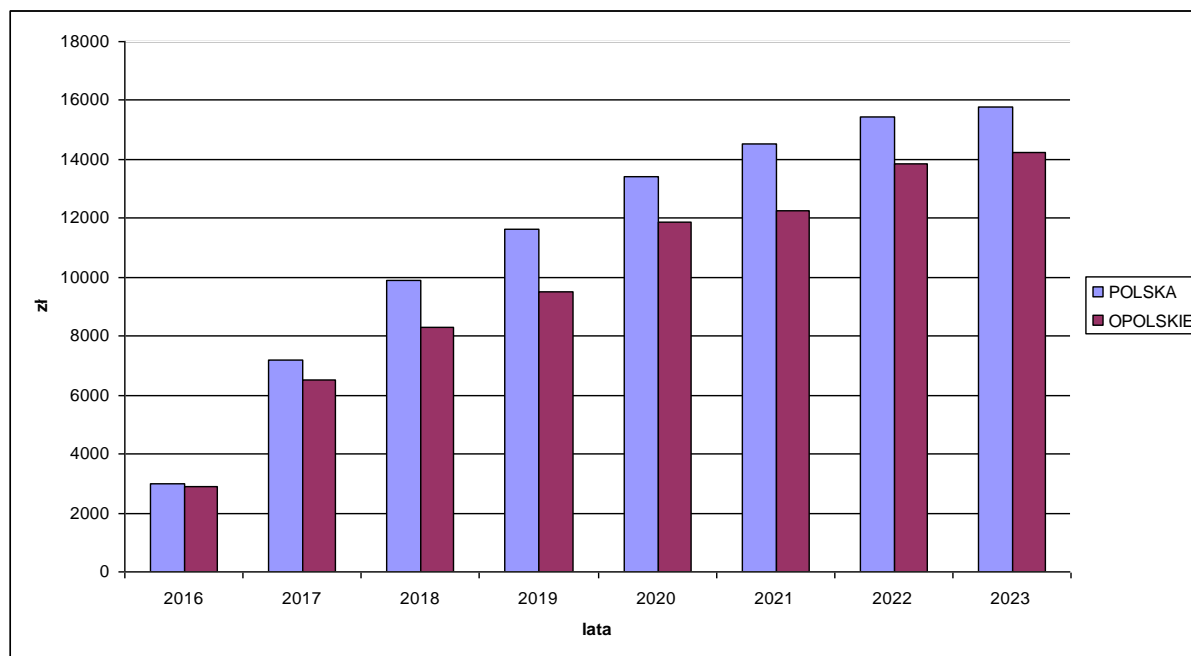
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	70,0	70,2	68,5	61,4	59,2	43,4	48,0	54,9	54,6	52,1
OPOLSKIE	100,0	98,0	95,7	84,0	88,0	69,2	99,9	94,3	85,3	81,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Środki z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych pozyskane przez jednostki samorządu terytorialnego w przeliczeniu na 1 mieszkańca (Wykres 5).

Zarządzanie finansami przez jednostkę samorządu terytorialnego łączy się z wykorzystywaniem różnych źródeł finansowania, w tym pomocy bezzwrotnej, pochodzącej z budżetu UE. Środki otrzymywane z UE mają na celu wspieranie rozwoju społeczno-gospodarczego i zmniejszanie różnic regionalnych

w tym zakresie. Prezentowany wskaźnik odnosi się do piątej zasady zrównoważonego rozwoju.

Wykres 5. Środki z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych pozyskane przez jednostki samorządu terytorialnego w przeliczeniu na 1 mieszkańca w latach 2016-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wszystkie państwa i wszyscy ludzie powinni współpracować w zasadniczym zadaniu wykorzenia ubóstwa, jako niezbędnego wymogu zrównoważonego rozwoju, aby zmniejszyć różnice w poziomie życia i dążyć do zaspokojenia potrzeb większości ludzi na świecie. Pożądany kierunek zmian wskaźnika przejawia się wzrostem jego wartości. Prezentowany wskaźnik jest obliczany od 2010 r. Na Opolszczyźnie w okresie od 2016 do 2023 sytuacja kształtuje się korzystnie i wartość wskaźnika wzrasta. Odnosząc zmiany regionalnego wskaźnika do zmian wskaźnika dla Polski należy podkreślić wzrost wykorzystania środków z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych pozyskane przez

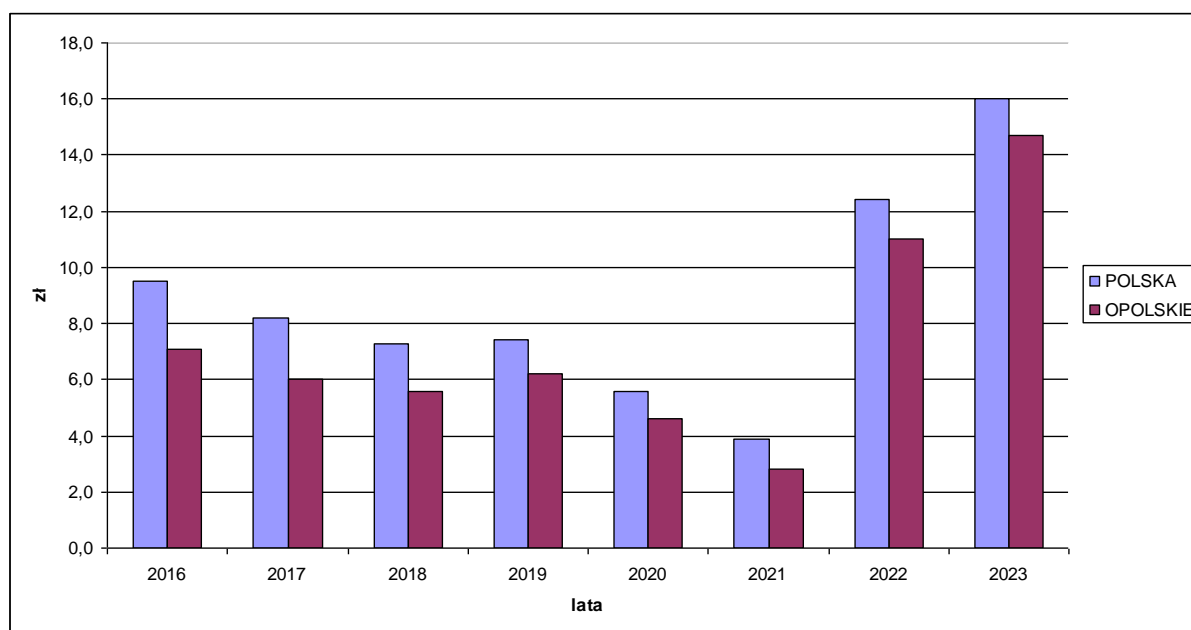
jednostki samorządu terytorialnego na Opolszczyźnie. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 5.

Tab. 5. Środki z UE na finansowanie programów i i projektów unijnych pozyskane przez jednostki samorządu terytorialnego w przeliczeniu na 1 mieszkańca w latach 2016-2023

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	2 974,4	7 190,7	9 908,2	11 652,2	13 437,6	14 525,54	15 445,77	15 797,90
OPOLSKIE	2 908,2	6 495,8	8 279,5	9 521,1	11 847,7	12 242,36	13 844,54	14 217,17

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wydatki na obsługę długu publicznego jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli na 1000 zł dochodów budżetu jednostek samorządu terytorialnego (Wykres 6).

Wykres 6. Wydatki na obsługę długu publicznego jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli na 1000 zł dochodów budżetu jednostek samorządu terytorialnego w latach 2016-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Przedstawiając znaczenie wskaźnika należy stwierdzić, iż jest on badany od 2008 r. Jednostki samorządu terytorialnego jako instytucje publiczne pozyskują środki finansowe zarówno z dochodów własnych jak i źródeł zewnętrznych. W sytuacji, kiedy te środki stają się niewystarczające zaciągają obowiązania finansowe. W ten sposób wzrastają wydatki na obsługę długu publicznego. Efektywne gospodarowanie finansami jednostek samorządu terytorialnego polega m.in. na utrzymywaniu na umiarkowanym poziomie długu publicznego i wydatków z nim związanych, tak aby w odniesieniu do dochodów były na zrównoważonym poziomie. Wskaźnik odnosi się do przedstawionej już piątej zasady zrównoważonego rozwoju. Pożądany kierunek zmian wartości wskaźnika przejawia się spadkiem jego wartości. W badanym okresie od 2008 do 2012 r. tak dla Opolszczyzny jak i dla Polski ujawnia się niepożądany kierunek zmian wartości wskaźnika tj. jego wzrost. W okresie od 2012 do 2014 następuje spadek wartości wskaźnika co jest przejawem prawidłowych tendencji. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 6.

Tab. 6. Wydatki na obsługę długu publicznego jednostek samorządu terytorialnego na 1000 zł dochodów budżetu jednostek samorządu terytorialnego w latach 2016-2023

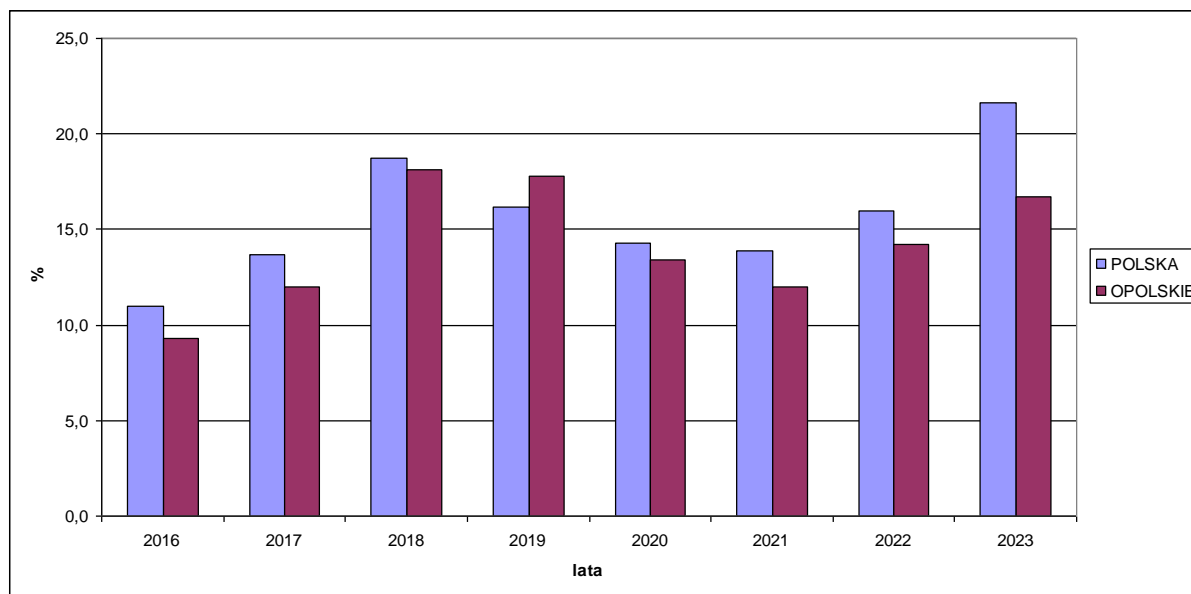
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	9,5	8,2	7,3	7,4	5,6	3,9	12,4	16,0
OPOLSKIE	7,1	6,0	5,6	6,2	4,6	2,8	11,0	14,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Udział wydatków inwestycyjnych jednostek samorządu terytorialnego w wydatkach ogółem (Wykres 7).

Ostatni z prezentowanych wskaźników należy uznać za bardzo istotny ponieważ wydatki inwestycyjne jednostek samorządu terytorialnego mają kluczowe znaczenie w rozwoju regionalnym i poprawie poziomu życia ludności. Podstawową przesłanką

funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego jest wykonywanie zadań przewidzianych ustawami i przeznaczanie środków publicznych na cele o największym zapotrzebowaniu społecznym.

Wykres 7. Udział wydatków inwestycyjnych jednostek samorządu terytorialnego w wydatkach ogółem w latach 2016-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Wskaźnik odnosi się do piątej, już prezentowanej zasady zrównoważonego rozwoju. Pożądany kierunek zmian wartości wskaźnika przejawia się jego wzrostem. W badanym okresie pomiędzy 2016 a 2018 r. następuje wzrost wartości wskaźnika. W następnych latach tj. pomiędzy 2019, a 2021 r. wartości wskaźnika wykazują się niepożądaną tendencją. W kolejnym okresie od 2022 do 2023 następuje krótki okres wzrostu wartości wskaźnika. Kształtowanie się wartości wskaźnika przebiega podobnie tak dla Opolszczyzny jak i dla Polski. Szczegółowe wartości zaprezentowano w Tabeli nr 7.

Prezentowane wskaźniki zrównoważonego rozwoju są przede wszystkim narzędziem diagnostyczno-informacyjnym.

Tab. 7. Udział wydatków inwestycyjnych jednostek samorządu terytorialnego w wydatkach ogółem w latach 2016-2023

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
POLSKA	11,0	13,7	18,7	16,2	14,3	13,9	16,0	21,6
OPOLSKIE	9,3	12,0	18,1	17,8	13,4	12,0	14,2	16,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: bdl.stat.gov.pl, 02. 10. 2024

Ich zadaniem jest bowiem dostarczenie informacji o stanie aktualnym, ewentualnych zagrożeniach, a także poziomie zaawansowania działań zmierzających do wprowadzenia zasad zrównoważonego rozwoju w obszarze dobre rządzenie na Opolszczyźnie zaprezentowanej na tle Polski. Należy podkreślić, iż aktywności obywateli w rozwiązywaniu problemów społecznych, efektywne zarządzanie finansami jednostek samorządu terytorialnego, zapobieganie przez jednostki samorządu terytorialnego nadmiernemu obciążeniu środowiska naturalnego skutkuje wzrostem zaufania społecznego w stosunku do instytucji. Wzrost zaangażowania społeczności w procesach podejmowania decyzji stanowi istotną oznakę społeczeństwa obywatelskiego.

Literatura:

1. *bdl.stat.gov.pl*, 02. 10. 2024.
2. Borys, T. (red.) (1999). *Wskaźniki ekorozwoju*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, 151-152.
3. Drosik, A., Heidrich, D., Ratajczak, M. (2023). *Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju*, ePWN sp. z o.o., ibuk.
4. Krawczyk-Sokołowska, I. (2021). *Zrównoważony rozwój w zarządzaniu i finansach*, ePWN sp. z o.o.
5. *Wskaźniki Zrównoważonego Rozwoju – SDI*, stat.gov.pl. (dostęp 20. 09. 2024).
6. Zakrzewska, B. (2019). *Zrównoważony rozwój a jakość życia*, Organizacja i zarządzanie.

1.4. Comparative analysis in the pursuit of self-actualization by men and women

In recent years, one of the most popular areas of research by psychologists has been the central concept of humanistic psychology – self-actualization. Self-actualization is the process of unfolding and maturation of the inherent potentials, capacities, and capabilities of the organism and personality. The phenomenon of self-actualization is widespread in the psychological scientific paradigm and is studied by such researchers as A. Maslow (self-actualization), A. Adler (striving for perfection), C. Rogers (striving for self-realization), C. G. Jung (individuation), as well as by modern Ukrainian researchers O. Yaremchuk (self-actualization, self-development), S. Maksymenko (self-realization), etc.

The multidimensionality of the formation of prospects for professional and personal self-realization was studied by such Ukrainian scientists as M. Boryshevskyi, O. Kyrychuk, L. Novikova, V. Yakunin, and others; in the context of professional training of psychologists, the problem was studied by O. Bondarenko, J. Virna, L. Dolynska, L. Karamushka, S. Maksymenko, N. Poviakel, V. Semichenko, N. Chepeleva, T. Yatsenko, and other scientists. Specific technological aspects of ensuring the tasks of self-actualization and self-realization in the educational process were studied and described by Alekseeva G., Kravchenko N., Antonenko O., Horbatiuk L., Khomenko S. (Alekseeva, H. M. Et al., 2017; Kravchenko N. et al., 2022), L. Diabel, O. Kropyshina, N. Ovcharenko, A. Sakun and others.

The concept of self-actualization is synthetic, it includes the comprehensive and continuous development of the creative and spiritual potential of a person, the maximum realization of all his / her capabilities, adequate perception of others,

the world and his / her place in it, the richness of the emotional sphere and spiritual life, a high level of mental health and morality. (Harkusha, Kryzhanovskiy, 2019).

A. Maslow in one of his works defines self-actualization as «...the desire for self-actualization, or rather, the tendency to actualize what is contained in potentials. This tendency can be called a person's desire to become more and more what he or she is capable of becoming» (Maslow, 1970, p. 34). A. Maslow said: «What a man can be, he must be» (Maslow, 1970, p. 36). The tendency to self-actualization is the essence, the «core» of the personality – the desire to realize, learn, reveal, and then embody and realize oneself in activity. Self-actualization is an integral attribute of self-awareness and self-development and is manifested in the motivational structure, in personal and semantic formations, and in meaningful life orientations, which are further embodied in professional activities, communication, and personal life.

As emphasized by I. Harkusha and A. Kryzhanovsky, self-actualization is a certain indicator of personal maturity, as well as a condition for its achievement. A person expresses and realizes himself throughout his life, and the main areas of his self-expression and self-realization are the spheres of professional and personal development – career and personal lines of life-creation (Harkusha, Kryzhanovsky, 2019).

The realization of a personality in life, its natural potentials, has a number of features. They include a person's social success, psychological qualities, and models of self-perception. Self-actualization of the individual may include such areas as: social characteristics (interaction with society); psychological qualities (spontaneity, democratic character); leadership qualities (desire for power); desire for creativity (creativity); professional sphere (desire for power); self-perception, etc.

The problem of personal growth is relevant for both men and women of different age groups. As emphasized by Kaliuzhna E., Lisova N., Zinchenko D.: «...this phenomenon in psychology is associated with the individual's desire

for self-development, self-actualization in order to fully realize internal intentions. The formation of a socially active and internally developed personality depends to a greater extent on one's own ambitions, personal efforts of a particular person focused on self-improvement and self-realization. They are important factors in achieving success in life» (Kaliuzhna et al., 2024).

The driving forces behind personal and individual growth are life crises that change the course of a person's life and push for change. A person, striving for self-actualization, overcomes life barriers and achieves goals through their own capabilities and development. The study of gender differences in the pursuit of self-actualization was conducted in four stages. The sample consisted of 40 subjects (20 women and 20 men), the vast majority of whom had higher education. The age of the female part of the sample ranged from 23 to 47 years, and the age of the male part of the sample ranged from 22 to 48 years. At the first stage, the «Masculinity-Femininity» methodology by S. Bem was used to study the gender characteristics of the respondents, the degree of their manifestation and features.

This methodology allows to measure the gender characteristics of a person in a quantitative way. In addition, the author of the methodology considers gender not as a dichotomous scale, but as a phenomenon that can have different intensities of manifestation, which corresponds to the theoretical basis of the study. At the second stage of the study, the methodology «Diagnostics of Self-Actualization of Personality – SAMOAO» (A. V. Lazukina, adapted by N. F. Kalina) was used to study the self-actualization of a personality and determine the peculiarities of its manifestation. The use of this methodology allows us to study self-actualization as a multifaceted phenomenon that has many manifestations and characteristics.

At the third stage of the study, Pearson's correlation coefficient was calculated to determine the peculiarities of the relationship between gender characteristics of a personality and the level of self-actualization. This allows us to conclude

on the strength of the relationship between the two phenomena under study, as well as to determine the direction of this relationship.

At the fourth stage of the research, an associative experiment was used to study the images of self-actualized women and self-actualized men in the mass consciousness. Let's take a closer look at the main results of the study.

The diagnostics showed that among the male part of the sample, only one subject (5%) turned out to be masculine, while the rest of the subjects mostly represented androgyny close to masculinity, that is, relative equality between stereotypically feminine and masculine qualities with a slight predominance of masculine traits. None of the men studied showed a pronounced manifestation of masculinity or femininity.

The results allow us to conclude that the distribution of masculine, feminine and androgynous men is uneven, with a significant predominance of the latter. Among the female part of the sample, four subjects (20%) are characterized by femininity. The rest of the subjects are characterized by androgyny with a relative approximation to femininity. None of the subjects had a strong expression of masculinity or femininity.

These results allow us to conclude that there is an uneven distribution of masculine, feminine, and androgynous women with a significant predominance of the latter. It should be noted that there are more feminine women than masculine men. It can be assumed that this is due to the peculiarities of gender norms in society, which impose restrictions on aggressiveness, impulsiveness and dominance, which are traditionally male traits and fall under the concept of «masculinity».

The reason for the uneven distribution of masculine, feminine, and androgynous women, with a significant predominance of the latter, may be the transformation of society and the blurring of clear boundaries between gender roles. In order to interact more effectively in society, an individual needs to possess a wide range of personality traits and characteristics that include both traditionally masculine and

traditionally feminine ones. The modern model of gender distribution involves a combination of traditionally masculine and traditionally feminine personality traits.

It is the androgynous type of personality that is the most adaptive in modern society, which is intensively transforming and can set a number of norms of behavior and interaction for the individual, which, like society itself, is constantly changing.

We conducted a study using the Diagnostics of Self-Actualization of Personality – SAMOAO (A. V. Lazukin, adapted by N. F. Kalina) to study the self-actualization of the individual and the peculiarities of its manifestation. The arithmetic mean indicators were calculated for a more visual presentation of the data in order to compare the «weight» of different scales in the sample population as a whole. After conducting the study of the level of self-actualization, we obtained the following results.

Among the male part of the sample, the highest scores were given to such scales as Time Orientation and Creativity. That is, part of the sample is characterized by the ability to be in the «here and now» and to be creative in solving problems and life in general. It should be noted that the average scores on all scales are relatively equal, there are no significant jumps in the development of certain manifestations of self-actualization among the male sample, but the scale «View of Human Nature» has somewhat lower scores than the others.

That is, men tend to evaluate others from a somewhat hostile, suspicious position. It is difficult for them to establish trusting, harmonious relationships with people. This may be a consequence of men's social activity. In order to achieve a goal, a person needs to carefully choose allies and be suspicious of «newcomers». Among the female part of the sample, the highest scores were given to such scales as «Values» and «Creativity». That is, the female part of the sample is characterized by a creative attitude to life and an extraordinary approach to problem solving, and this part of the sample shares the values of a mature personality (truth, goodness, beauty).

It can be assumed that these scales scored the highest number of points because traditionally, society encourages women to be kind and sensual. It should be noted that the average scores for all scales are relatively equal, there are no significant jumps in the development of certain manifestations of self-actualization among the female part of the sample, but the «Autonomy» scale has somewhat lower scores. This can be attributed to the fact that although women have gained a number of rights and freedoms that ensure equality between the sexes as a result of emancipation, their dependence on men in many aspects has remained.

Despite having equal rights, women still place some level of responsibility for themselves on men (e.g., financial responsibility), which results in a decrease in autonomy. It should be noted that the average self-actualization score of the female part of the sample is slightly lower than the average self-actualization score of the male part of the sample. This can be attributed to the fact that the average age of the women surveyed was 29 years, the age at which families are mostly started.

Comparing the results of men and women, two differences are clearly visible: women are less free from the opinions of others compared to men, and men, in turn, are more hostile to others and consider a person as capable of betrayal, evil in nature (scale «View of Human Nature»).

We conducted an associative experiment to study the images of a self-actualized woman and a self-actualized man in the minds of women and men, which will allow us to describe the gender aspect of self-actualization more accurately and broadly.

The subjects were asked to write down five associations to two stimulus phrases: «A woman who has realized herself in life» and «A man who has realized himself in life». As a result, we got 300-word associations. Comparing the results between subjects of different genders, we can see that the subjects tend to endow the image of a self-actualized personality of their own gender with greater intellectual capabilities than the opposite.

Thus, men have partially retained the idea that people of their own sex are smarter than people of the opposite sex, while women, on the contrary, compensate for this idea by giving greater intellectual capabilities to people of their own sex.

Women see autonomy as the result of the process of self-actualization of the female personality. They delegate the activity of earning money to men, which leads to the latter's autonomy; and to compensate for their dependence, women see a self-realized woman as autonomous.

Women assign more activity to a self-actualized man than to a self-actualized woman, while men, on the contrary, demonstrate a willingness to share activity in life equally between both sexes. Both women and men see positive attitudes toward themselves, success, self-confidence, etc. as consequences of self-actualization. However, women demonstrated more attention to the emotional impression of «happiness». Both women and men associate the appearance of a self-actualized woman with general attractiveness («beautiful», «attractive») and mostly indicate specific external parameters of a self-actualized man («strong», «brunette», «athletic», «sporty»). The female respondents operationalize the concept of wealth in more detail, indicating such associations as «highly paid job», «owning own housing» and seeing enrichment as a result of the self-actualization process for both sexes, while men expressed the concept of wealth in more general terms of «well-to-do» and «wealthy» and see enrichment as a result of the self-actualization process mainly for men.

In addition, it can be seen that both women and men see having a career as a result of the process of self-actualization for people regardless of gender. However, the number of associations of male respondents in the category «Prosperity» exceeds the number of associations in the category «Career». Thus, we see a contradiction: prosperity is seen as a product of self-actualization (mainly for men), but the ways of gaining prosperity are not sufficiently described.

Only female respondents demonstrate the idea that a successful career is built through education. However, there are much fewer associations in this category than in the Career and Wealth categories. Both men and women see having a family as a result of the process of self-actualization of both sexes.

Men consider the family sphere to be somewhat more important for women's self-actualization than for men. Women associate a self-actualized personality of both men and women with an actual leader, while men see leadership as a result of self-actualization of persons of their own sex only, and the result of self-actualization of persons of the opposite sex is only the ability to be a leader.

Women, unlike men, see contact as the result of self-actualization of males, while men give self-actualized persons of both sexes such a quality as contact, but also see some closeness in self-actualized women. Both methods do not contain a sincerity scale, so we cannot absolutize the results. All conclusions can only be defined as assumptions, not facts.

Conclusions. The need for self-actualization is a natural need that gives a person's individual life a bright direction and deep meaning, helps to cope with life's challenges and move towards success. Self-actualization implies a state in which a person develops their potential, realizes their values, abilities and interests, and achieves harmony between their needs and goals. As the results of our study have shown, there are some differences in the desire for self-actualization between men and women.

The results of the association experiment may be of value to practical psychologists and may also be useful for further theoretical developments in the field of gender psychology.

References:

1. Alekseeva, H. M., Kravchenko, N. V., Antonenko, O. V., Gorbatyuk, L. V. (2017). The use of game technologies in the process of professional training of students of pedagogical institutions of higher education of European integration. *Scientific Bulletin of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky*, 6 (119), 7-14.

2. Harkusha, I. V., Kryzhanovskiy, A. E. (2020). Self-actualization, self-determination, and self-actualization as drivers of career orientation. *Bulletin of Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology". Pedagogical sciences.* (20), 17-27.
3. Kalyuzhna, E., Lisova, N., Zinchenko, D. (2024). Self-actualization and self-realization: relationship and relationship with self-esteem in the context of professionalization of the individual. *Science and Perspective*, 5 (36), 242-254.
4. Kravchenko, N., Alekseeva, G., Horbatiuk, L., Khomenko, S. (2022) Organization of educational work of an educational institution during quarantine by means of information and computer technologies. *Scientific notes of Berdyan State Pedagogical University. Series "Pedagogical Sciences"*, 1, 177-188. <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2022-1-1-177-188>.
5. Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. Harper & Row.

1.5. Psychological aspects of ensuring the quality of life in case of job loss during the period of martial law in Ukraine

An interdisciplinary approach to improving the quality of life in the modern world involves combining knowledge, methods and practices from different disciplines to comprehensively understand problems and develop effective solutions. This increases flexibility and adaptability, allowing us to consider issues from different perspectives, to bring an understanding of the behavioral factors that affect well-being, social interaction and mental health.

Ensuring the quality of life during martial law has important psychological aspects that affect the general well-being, emotional state and adaptive capacities of a person. During the war, many stressors arise that can worsen psychological health and, consequently, the quality of life. Today's realities pose challenges to Ukrainians that require a high level of adaptability and stress resistance. In the face of rapid changes and unpredictable situations, it is important to develop skills that help to effectively solve problems and make rational decisions. One of the factors that affects the quality of life is job loss.

Unemployment is a phenomenon caused by economic, political, and social factors, in which a significant part of the working population cannot realize their labor and creative potential due to a limited number of vacant jobs or because they are not competitive in the labor market. As N. Zhyliak notes: «The longer the period of unemployment, the more significant negative changes occur in the psyche of the unemployed» (Zhyliak, 2020). And this significantly affects the quality of human life.

Research has shown that the value-sense sphere of individuals who find themselves in a situation of unemployment undergoes certain changes, since after losing their jobs, most people reorient themselves to deficit values, and their minds

desynchronize temporary loci of meaning, while the psychological mechanism of synchronizing personal meanings is a necessary condition and at the same time an indicator of personal development. In particular, the unemployed have a lower general awareness of life than employed people, and there is a significant decrease in the meaningfulness of the present, past, and future (Serhieieva, 2024).

In such circumstances, the provision of psychological assistance using the resource approach becomes especially important. The resource approach focuses on the development of internal and external resources of the individual, which helps him or her to restore lost meanings, increase awareness, and activate the potential for adaptation to new life conditions. We believe that we need to focus on the development of personal potential and the ability of each person to effectively influence their own life, even in difficult situations. In other words, this is personal adaptation. The so-called multifaceted process of actively adapting one's psyche and behavior to the conditions of the social environment.

In the period of martial law in Ukraine, we believe that the resilience of the individual as the ability of a person to cope with difficult life events and recover from difficulties or stress is of particular importance.

The term «resilience» comes from the Latin word «resilient», which means «to bounce back», to return to form». In psychology, resilience refers to a person's ability to successfully cope with stress, difficulties, negative events or even traumatic situations and return to a state of psychological well-being and functioning. This is what gives psychological strength to resist the challenges that inevitably happen to every person, the ability to overcome serious life difficulties, to succeed and continue to develop despite difficult conditions, to use difficult situations as an opportunity for growth (Hryshyn, 2021).

That is, resilience is the ability of a person or social system to build a normal, fulfilling life even in difficult conditions. The task of resilience is to manage and

change what can be changed, accept what cannot be changed, and not stop developing (Mishchenko, 2023).

The resilience of a person affects the quality of his or her life, contributes to successful adaptation and even growth. People with a high level of resilience cope better with difficulties, recover faster from them, and maintain a positive attitude, which contributes to a better quality of life. They can see challenges as opportunities for development, which helps reduce stress and increase overall life satisfaction.

Given the current situation in the country, it can be noted that citizens who have lost their jobs have significantly worsened their quality of life. The reason for this is the inefficient use of labor in the past and the lack of economic conditions that would allow people to use their skills in productive work for decent pay. In addition, Ukraine is at war, which has resulted in serious losses of production enterprises and business organizations, destroyed educational institutions, social and production infrastructure, and severed cooperative ties between business partners, which has certainly had a negative impact on the country's socio-economic development in general. Unemployment in our country has become widespread and poses a real threat to state and public welfare (Gitis, 2020). That is why this phenomenon is both an economic and a social problem.

Our research was devoted to the study of psychological indicators for assessing the psycho-emotional state and personal characteristics of citizens who have lost their jobs, which, in our opinion, will make it possible to identify conditions and factors that will help improve their quality of life. The Novohrodivka City Employment Center served as the experimental base for the study. The sample consisted of 50 people aged 18 to 60. The respondents were unemployed persons registered with the Novohrodivka City Employment Center (Novohrodivka, Donetsk Oblast).

The use of psychological tests in the study of the unemployed allowed us to better understand the motives and attitudes that influence their behavior in the face of unemployment. So, let's consider some of the data obtained

from the testing. The results of the study showed that all respondents are dissatisfied with their lives. Almost all respondents answered the questionnaire statements that required them to evaluate and indicate their opinion on whether they agreed or disagreed with them, such as «I am satisfied with my life» and «I have gotten what I wanted in life so far», «If I could live my life over again, I would change almost nothing», and almost all respondents disagreed, rather disagreed, or found it difficult to answer.

Only 2% of the total number of respondents are satisfied with their lives. Full or partial dissatisfaction was reported by 82% of respondents. In addition, every third respondent would like to change something if they could live their lives again. To understand whether respondents are ready for changes and what they would like to change, the following questions were added to the testing form: «Are you ready for changes in your life?», «If so, what exactly will the changes be aimed at». If we analyze the answers to these questions, 82% of respondents are ready for changes to some extent. But, unfortunately, most of the changes, according to the respondents, relate to the place of residence. People are even ready to leave the country in search of work.

Only 10% of the total number of respondents are looking to change their profession and want to earn a stable income. Even the 2% of respondents who are satisfied with their lives also want to change their place of residence. Thus, it can be noted that the current crisis in our country, the lack of work, a safe place to live, and a balanced life, directly affects the level of satisfaction and quality of life of Ukrainians. It should be noted that life satisfaction is closely related to self-esteem. In part, people who are not satisfied with their lives have low self-esteem.

They may consider themselves not successful enough, capable enough, lucky enough compared to others, and sometimes even feel inferior. Let's look at the results of our survey on the Rosenberg Self-Esteem Scale. The study showed that only a third of respondents have high self-esteem (32% of the total sample). These people

have a sense of self-esteem and self-confidence, positive thinking and social competence.

50% of respondents have adequate self-esteem, characterized by internal coherence of the components of the self and a balanced attitude towards themselves. They recognize their strengths and weaknesses, work on self-improvement, and strive for personal growth.

18% of respondents have low self-esteem. People with low self-esteem often feel insecure about themselves, their abilities and achievements. They are prone to negative thinking and may have difficulties in social relationships. Thus, the study of the level of self-esteem of the unemployed suggests that this quality of personality requires the attention of psychologists. Therefore, we consider it appropriate to organize special psychological correctional work with the category of the unemployed who have a low level of self-esteem.

Studies have shown that other factors can affect the quality of life of the unemployed and their life satisfaction. It may be the lack of goals or meaning in life. Even with high self-esteem, the lack of clear goals, aspirations, life tasks, or meaning can lead to feelings of emptiness and dissatisfaction.

Let's look at the results of the Motivation to Succeed test by T. Ehlers. This test helps to determine how much a person strives to succeed in various areas of life, and how much effort they are willing to put into achieving their goals. According to the results, the share of those with an average level of motivation to succeed is 54% (27 people). That is, a person has some motivation to succeed but may need additional incentives or support. They may stop in the face of difficulties or failures.

18% of respondents have a high level of motivation to succeed. They actively strive to achieve their goals, are ready to overcome difficulties and failures, are success-oriented, and have high intrinsic motivation.

8% of respondents have a moderately high level of motivation to succeed. These people show a strong interest in achieving their goals and are willing to make some

efforts to do so, but their motivation may not be as strong as that of those with a high level of motivation.

20% of the total number of respondents have a low level of motivation to succeed. These people are not very interested in achieving high results, may avoid risks, and are not ready to make efforts that can lead to success.

The results of the Motivation to Succeed test should be analyzed together with the results of the Motivation to Avoid Failure test, which will provide a more comprehensive picture of the respondents' motivational profiles. It is important to consider how both aspects of motivation (success and failure avoidance) affect a person's behavior and goals.

According to the test results, we see that respondents have an average level of motivation both to avoid failure and to succeed, which may indicate a balanced approach to achieving goals and avoiding risks. The percentage of respondents with a high level of motivation in both cases is almost the same, which shows that those who strive for success also try to avoid failure, and thus are not ready to take risks.

20% of respondents have low levels of motivation to succeed and motivation to avoid failure. This may indicate that this category of respondents has no interest or motivation to change their lives in general. Perhaps these people do not have enough support, resources, or opportunities to succeed, which reduces their motivation.

To determine the emotional state, stress level, anxiety, internal conflicts, and other psychological aspects that affect a person in a crisis, respondents were asked to take the Luscher Color Test. A projective method of personality research based on the assumption that the choice of color reflects the respondent's focus on a particular activity, mood, and functional state, highlights the most stable personality traits. Let's analyze the results.

The choice of red indicates a desire for action, activity, confidence, and sometimes aggression. 30% of respondents chose this color, which may indicate that

most of them are highly motivated and energetic, determined to achieve their goals, and ready for challenges. Speaking about aggression, it is important to keep in mind that it can be both constructive and destructive, so it is important to understand the context and specific situations in which this quality is manifested.

18% of respondents chose blue. This color is associated with calmness, harmony, and security. It indicates the importance of harmony and inner peace for most of the group, i.e. stability and psychological comfort are key values for this part of the respondents.

16% of respondents chose green. This color symbolizes stability, perseverance, and defensive reactions. Its choice may indicate a high need for stability and support. This need may be especially relevant in times of uncertainty or stress.

14% of survey participants chose purple. Purple is associated with creativity and emotionality. The choice of this color may indicate that creativity and emotionality are not the dominant characteristics among this sample.

12% of respondents chose yellow. It is associated with hope, energy, future plans, and optimism. Participants who preferred yellow have a high motivation to achieve, a need for self-realization, and are open to new opportunities.

6% of respondents chose brown. Brown symbolizes the need for comfort and safety. It was chosen by only 3 respondents, which may indicate that most participants do not feel a significant need for additional security or physical comfort.

4% of respondents chose gray. It is associated with neutrality, detachment and conflict avoidance. The choice of this color indicates a rare need to avoid involvement in conflicts or emotional distancing.

Black was not chosen by any of the respondents. It symbolizes denial, rejection, or extreme emotional states. The absence of this color choice among the participants may indicate that there is no expressed need for denial or radical change among the respondents. If we look at a deeper analysis of the respondents' results, we can draw the following conclusions.

Almost all respondents are in a state of searching for a balance between stability and the desire for change, experiencing some stress or tension, and perhaps needing more support and understanding from others. All have a predominant sense of alienation and anxiety, indicating a general tension or stressful state. Certain color choices indicate a change in priorities and attitudes that hinder the realization of aspirations.

The results of the Luscher test indicate that some respondents are in a state of emotional and mental exhaustion, characterized by a lack of optimism, a desire for change, indifference to peace and harmony, alienation, and anxiety. This indicates the need for intervention and support to overcome stress and restore faith in the possibility of positive changes in life.

The next methodology that was offered to the respondents was the Spielberger Anxiety Test, the results of which indicate the degree of severity of a person's anxiety. The first part of the test assesses reactive (situational) anxiety, and the second part assesses personality anxiety (how you usually feel as a person). According to the actual data obtained because of the test, a significant number of respondents have high levels of anxiety on both subtests.

Respondents with high levels of anxiety tend to perceive a threat to their self-esteem and life in a wide range of situations and react with a very pronounced state of anxiety. Individuals with high anxiety scores should be encouraged to build a sense of self-confidence and success. To do this, it is important to praise them frequently for their achievements, even for small successes, and to provide emotional support and sensitivity to their feelings and experiences. Shifting the emphasis from external demands to meaningful reflection will help such people realize why certain tasks are important and how they contribute to personal development. It is important to encourage them to be self-reflective and realize their own goals and desires.

This will reduce the pressure of excessive expectations and help reduce anxiety, increasing performance and satisfaction. For respondents with low anxiety,

on the contrary, it is necessary to awaken activity, emphasize the motivational components of activity, arouse interest, and responsibility in solving certain tasks.

The state of reactive (situational) anxiety occurs when you are in a stressful situation and is characterized by subjective discomfort, tension, anxiety, and autonomic arousal. Of course, this state is characterized by instability in time and different intensity depending on the strength of the stressful situation.

The results obtained indicate that the effectiveness of an individual's adaptation in a crisis depends on the availability of social support, the level of stress resistance, and the use of mental approaches to overcome difficulties. The overall conclusion of the study shows that unemployment is a serious stressor that significantly affects people's psycho-emotional state, self-esteem, and overall sense of life satisfaction. Most respondents feel dissatisfied with their lives, have high levels of anxiety and tension, which is accompanied by a decrease in self-esteem and motivation to take action. Many also need psychological support and assistance to overcome these challenges.

The study shows that there are different levels of self-esteem and motivation among the unemployed, which affects their ability to adapt to new conditions. Important factors were found to be the level of anxiety and stress, which can worsen the psychological state and prevent the active search for new opportunities. Despite the existence of general adaptation mechanisms, individual characteristics play an equally crucial role in choosing a coping strategy, which emphasizes the importance of a personalized approach in crisis psychological assistance.

The process of adaptation is dynamic and depends on the continuous interaction of internal resources of the individual and external circumstances, which requires constant revision of coping strategies at different stages of the crisis. Based on the data obtained, to effectively support the unemployed, it would be advisable to develop programs of psychological support and assistance, including individual counseling, group forms of work (trainings, optional seminars, etc.) aimed

at maintaining mental health, overcoming stressful conditions and increasing the level of resilience.

Psychological support for the unemployed is just as important as support for other socially vulnerable groups. Therefore, people who find themselves in a situation of job loss need help to maintain their mental health and successfully adapt. Just like people with disabilities, internally displaced persons, pensioners and low-income families, the unemployed face challenges that can negatively affect their quality of life. Psychological assistance is a prerequisite for improving their emotional state, increasing their motivation and ability to cope with difficulties.

References:

1. Gitis, V. B., Margieva, M. M., Drigo, S. S., Yurkin, A. O. (2020). Study of the possibility of increasing the level of employment in Ukraine based on the results of the analysis of unemployment problems. *Economic Herald of Donbas: scientific journal*, 3 (61), 198-204.
2. Grishin, E. O. (2021). Difficult life situation as a prerequisite for the formation of personal resilience. *Bulletin of H. S. Skovoroda KhNPU. Psychology*, 65, 25-41.
3. Mishchenko, M. (2023). Psychological resilience in wartime. *Modern Engineering and Innovative Technologies*, 2 (28-02), 7-10.
4. Serhieieva, I. (2024). Psychological features of personality adaptation to job loss during martial law in Ukraine. *Psychology and War: collection of materials of the XIV International Scientific and Practical Conference* (April 23-24, 2024, Nizhyn) / edited by M. V. Papucha. Nizhyn Gogol National University, 327-329.
5. Zhyliak, N. (2020). Social and psychological features of the subject's experience of job loss. *Career guidance: state and prospects of development. Collection of materials of the X jubilee All-Ukrainian psychological and pedagogical readings dedicated to the memory of Doctor of Pedagogical Sciences Professor Fedorishyn Borys Oleksiiovych* / edited by N. V. Pavlyk. Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 42-44.

1.6. Methodological ambushing of the phenomenon «the quality of life» at the political economy of the future by Gzhegoz V. Kolodko

Методологічні засади вивчення феномена «якість життя» у політекономії майбутнього Гжегожа В. Колодко

Розглядаючи феномен «якість життя» як соціально-економічну категорію, зазначимо, що вона, на нашу думку, повинна бути серцевиною соціальної політики, яка, в свою чергу, в усіх країнах глобалізованого світу знаходиться під впливом постійно зростаючого рівня невизначеності і ризикованості. Техніко-технологічні умови сучасного виробництва, політична та соціальна турбулентність надзвичайно актуалізують функцію захисту усіх верств населення, і, особливо, тих, які знаходяться у зоні підвищеного ризику.

Якість життя – це концепція, яка спрямована на те, щоб охопити благополуччя, чи то населення або окрема людина, щодо як позитивних, так і негативних елементів у рамках всього їх існування в певний момент часу.

Якість життя є комплексним показником життєдіяльності особистості та суспільства, що включає всі форми реалізації потреб: товари та послуги, доходи, заощадження, духовні потреби, особиста безпека та інші атрибути соціальної комфортності, а також стан середовища проживання. Категорія «якість життя» є інтегральною якісною характеристикою, що характеризує життєздатність суспільства як цілісного соціального організму, соціальної якості. Якість життя являє собою складну структуру взаємозв'язків її складових, які, в свою чергу, формуються під впливом безлічі зовнішніх і внутрішніх чинників (Бервено, Москвіна, 2021).

Чинники, які відіграють роль у вимірі якості життя людини, відрізняються залежно від особистих переваг, але часто включають фінансову безпеку, а

також задоволеність роботою, сімейне життя, соціальні зв'язки, здоров'я та безпеку.

Стандарти рівня та якості життя дедалі активніше виступають критерієм ефективності соціальної політики у сучасних умовах. Фундаментальні основи становлення нового типу розбудови соціальної політики розглядаються у працях відомого польського вченого і державного діяча Гжегоша Колодко. Широку популярність у світі отримав цикл його книг про майбутнє. Проблеми якості життя автор досліджує в контексті соціально-економічних проблем глобалізації.

Методологічною основою висвітлення базових закономірностей економічного розвитку та феномену «якість життя» у книзі «Мінливий світ» є міждисциплінарний підхід до вивчення суспільних процесів, що дозволяє глибоко осмислити різноманітні інтеграційні зв'язки на тлі минулого, сьогодення та майбутнього. Емпіричну картину глобалізації, створену автором, ілюструє Навігатор – інтернет-портал англійською мовою, що містить різноманітну інформацію (у вигляді таблиць, карт, графіків, посилань на інтернет-ресурси) з проблем природного середовища, населення, політики та економіки. Портал дозволяє постійно оновлювати та доповнювати різноманітні факти та статистичні дані.

Дослідження планетарних процесів автор починає з Польщі. Адже практична діяльність Гжегожа В. Колодко була пов'язана з подоланням соціально-економічної кризи країни у 90-х роках ХХ століття. На той час його називали «архітектором польських реформ». Шлях постсоціалістичної трансформації Польщі був пов'язаний, як і у всій Східній Європі, із переходом до ринкової економіки. Але на відміну від багатьох інших постсоціалістичних країн, реформи суспільного життя у Польщі поєднувалися з потужною соціальною політикою, що забезпечила високий рівень життєвих стандартів громадян країни і підвищення якості життя. Гжегож В. Колодко ініціював

дослідницький проект структурних реформ «Стратегія для Польщі», здійснення якого дозволило досягти швидкого соціально-економічного розвитку країни. Теоретичні узагальнення досвіду зазначеного проекту, на думку автора, можуть бути актуальні для багатьох країн Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

Масштаби дослідження у часі охоплюють нову і новітню історію, окремі історичні факти відбивають події та явища XVIII-XIX століть, як на Заході, так і на Сході. Опора на далеко історичні і сучасні факти дозволяє виявити довгострокові тенденції змін природного середовища та розвитку суспільства. Філософською основою дослідження є опора на діалектику.

Дослідження ґрунтується на економічному аналізі глобальних процесів, заснованих на лібералізації, інтеграції та взаємозалежності. На думку автора ефективна економіка «є основою для формулювання та реалізації ефективних стратегій довгострокового розвитку» (Колодко, 2012). Полемічна спрямованість роботи пов'язана з критикою неолібералізму, який, переконує вчений, «не слугує істинній політичній демократії, економічній ефективності та соціальній раціональності, а лише експлуатує ці високі ідеї заради задоволення потреб вузьких еліт за рахунок широких народних мас» (Колодко, 2012). Г. В. Колодко акцентує увагу на тому, що «неолібералізм використовується як спосіб пограбування в гігантських масштабах» (Колодко, 2012). Велика увага приділена проявам неоліберальної економіки у вигляді «шокової терапії», плоскій шкалі оподаткування, діяльності неолібералів та ін. Однак у сучасному світі неоліберальний економічний фундаменталізм руйнується, адже він не в змозі пристосуватися до потреб людей XXI століття (Колодко, 2012). Альтернативою існуючим економічним стратегіям має бути, на думку автора, «Глобалізація з людським обличчям». Економічний зміст цього гасла полягає у русі «у напрямку скорочення та знищення бар'єрів у міжнародному господарському обміні» (Колодко, 2012).

Г. В. Колодко відзначає, що для сучасної глобальної економіки характерним є багаторазове зростання оборотів світової торгівлі в порівнянні зі зростанням виробництва; висока швидкість потоків капіталу; малоконтрольована міграція; швидке поширення нових технологій, надзвичайна майнова диференціація та фундаментальні культурні зміни. Важливим соціальним наслідком цих змін є ослаблення конкурентності робочої сили в порівнянні з капіталом, що, безсумнівно впливає і на якість життя.

Успіх Китаю в галузі економіки та на міжнародній арені криється, на думку Г. В. Колодко, у запобіганні неолібералізму. Країна взяла багато з ліберальної економіки, але зберегла найважливіші елементи соціалістичної системи. Китай, замість допуску іноземного капіталу до прибуткової роздрібно торгівлі, замотивував його до інвестування у виробничі лінії, які є носіями технічного прогресу.

В умовах глобалізації державам і народам необхідна модель соціально-орієнтованого розвитку, чинниками реалізації якої повинні бути нова техніка та технології, ефективне управління, економічна політика, стан природного середовища. Економічний розвиток має підкріплюватися базовими універсальними цінностями, що відображають необхідність викорінення бідності і голоду, забезпечення загальної початкової освіти, скорочення дитячої смертності, рівність статей, забезпечення екологічного балансу і т. д.

Теоретичним інструментом забезпечення суспільного розвитку, на думку автора, є теорія збігу обставин. За підсумками порівняння економік можна знаходити ключові чинники, які забезпечують розвиток. Теорію збігу обставин автор зводить до ряду світоглядних, організаційних, теоретичних ознак: відмова від догматизму, пошук чинників макроекономічного зростання, застосування досягнень гуманітарних наук, використання порівняльного методу економічного аналізу, інструментальна гнучкість. У пропонованій системі ідей

ключову роль відіграє збіг чинників, формування індивідуальних стратегій розвитку.

Заключні розділи праці присвячені найближчому та віддаленому майбутньому розвитку людства. Методологічною основою прогнозування у праці слугує взаємодія буття та свідомості. На думку автора, не тільки буття визначає свідомість, а й культурний прошарок свідомості впливає на осмислення перспектив розвитку буття. Вчений вважає, що у багатих країн світу, насамперед США та Японії, динаміка економічного розвитку може уповільнитися.

Кейнс писав про те, що у 2030 році «... людина постане перед лицем реального виклику: як застосувати свою волю проти тиску економічних проблем і як заповнити вільний час, який дасть їй наука і складний відсоток, щоб жити розумно, в ладу і гідно» (Keynes, 1963). Як відзначає Г. В. Колодко, говорячи про складний відсоток, Кейнс мав на увазі кумулятивний ефект довгострокового економічного зростання. За Кейнсом, він мав би привести до тригодинного робочого дня або 15-годинного робочого тижня, а тим часом усе вказує на те, що навіть у найбагатших країнах скорочення цих показників навіть до 6 і 30 годин відповідно залишається під дуже великим сумнівом (Колодко, 2015).

На думку Г. В. Колодко, Кейнс помилився, тому що зробив неправильне припущення щодо помірності споживчих потреб разом із зростанням багатства і щодо індивідуальних змін і соціальних цінностей.

Цікавий приклад наводить вчений щодо складного показника «валового національного щастя» (Gross National Happiness, GNH), який охоплює багато аспектів функціонування суспільства, культури, економіки, природного середовища і держави, який застосовується у Бутані (Колодко, 2012).

На нашу думку, феномен «якість життя» найбільш повно розкривається саме у діапазоні між такими поняттями як «валове національне щастя», з одного

боку, та «благо» у контексті теорії німецького філософа Ганса Йонаса, з іншого. На думку останнього людське благо включає і благо біосфери. Таким чином, феномен «якість життя» включає і місце існування людини, і саму людину і майбутні покоління (Jonas, 1979). Поняття «благо» дозволяє нам ввести етичну координату у визначення феномену «якості життя». Адже у кожному культурному середовищі існують особливі цінності, що впливають на споживчий вибір, і формуються правила його інституційного оформлення.

XXI століття відзначилося фундаментальними якісними зрушеннями в господарських структурах та інститутах, що призвели до виникнення суспільства споживання, в якому основні стимули людей, маркери соціальної диференціації та суб'єктивні оцінки якості життя зосереджені вже не довкола процесу праці та прав власності на виробничі активи, а формуються навколо процесу споживання, де сама ідентичність людини дедалі більше пов'язується із споживчими практиками.

Взаємопов'язаність споживчих благ та їх постійне оновлення сприяють втягуванню людини в постійну і дедалі більшу споживчу гонку, що викликається постійною недостатністю задоволення потреб, коли в зоні споживчої уваги завжди виявляються об'єкти, привабливіші, ніж щойно придбані.

Паралельно із наростанням залежності від свого економічного становища змінюються багато життєвих установок. Коли процес придбання нових благ стає самоцінним, замикається на собі, перетворюється на центр людської діяльності, виникає явище споживацтва, пов'язане із залежністю від речей і нестримним бажанням їх придбати. Характерно, що ця залежність від речей переживається людиною як справжня свобода (Батюк, 2010).

Масштаби і характер споживання не просто відображають сформовану в суспільстві нерівність у розподілі ресурсів. Споживчі практики стають засобом, що активно відтворює цю соціальну нерівність. Споживання, таким чином,

виявляється не кінцевою метою, а лише інструментом реалізації статусної диференціації.

Етика завжди таємно керує економікою, завжди живить її зсередини. Як тільки відмирає етична система, відразу починає руйнуватися відповідна економічна система. Сучасна культура споживання загрожує знищити Землю шляхом виснаження ресурсів та забруднення навколишнього середовища, що загрожує не тільки зниженням якості життя, а і самому факту існування життя. Ідеали суспільства споживання, нестримна гонитва за прибутком та речами завели людство у безвихідь. Тому в недалекому майбутньому «утримання» та «поміркваність» стануть синонімами виживання і розглядатимуться провідними аналітиками та економістами світу як основоположні умови розвитку людства в цілому і прийнятної якості життя, зокрема.

Література:

1. Батюк, Л. А. (2010). Утримання та помірність як етичні принципи сучасної економіки. *Вісник ХНТУСХ ім. Петра Василенка*, (105), 65-71.
2. Бервено, О. В., Москвіна, А. О. (2021). Державна політика регулювання якості життя населення. *Комунальне господарство міст*, 2 (162), 12-20.
3. Колодко, Г. В. (2012). Мінливий світ / пер. з пол.; Київ: НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. 448 с.
4. Колодко, Г. В. (2015). Політекономія майбутнього. *Економічна теорія*, (3), 30-42.
5. Тютюннікова, С. В., Шпак, І. А. (2018). Національна модель соціальної політики як фактор економічного розвитку. *Бізнес Інформ*, (10), 20-25.
6. Jonas, H. (1979). Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, (pp. 119-126). Frankfurt am Main.
7. Keynes, J. M. (1963). Economic Possibilities for Our Grandchildren (1930). *Essays in Persuasion*, 358–373.

1.7. Current state and prospects for improving the legal regulation of information technology and artificial intelligence as an element of improving the quality of life in Ukraine

Сучасний стан та перспективи удосконалення правового регулювання інформаційних технологій та штучного інтелекту як елементу підвищення якості життя в Україні

В сучасному світі інформаційні технології (ІТ) та штучний інтелект (ШІ) набувають дедалі більшого значення, впливаючи на всі аспекти суспільного життя, економіки та державного управління. Використання цих технологій має значний потенціал для підвищення якості життя громадян, створення інноваційних рішень у різних галузях, зокрема охороні здоров'я, освіті, публічних послугах та правосудді. Водночас важливим аспектом впровадження ІТ та ШІ є їхнє правове регулювання, яке має забезпечити безпеку, етичність і прозорість використання таких технологій.

На сьогоднішній день правова база України щодо регулювання інформаційних технологій базується на загальних законах, що регулюють ІТ-сектор та сферу даних. А спеціального нормативного регулювання штучного інтелекту, як окремої технології, наразі сучасна правова система України поки що взагалі не має.

До основних нормативно-правових актів, які сьогодні забезпечують правове регулювання ІТ та ШІ в Україні, можна віднести:

- Закон України «Про інформацію». В цьому нормативно-правовому акті визначені основи правового регулювання суспільних відносин у сфері збирання, використання та захисту інформації (Про інформацію ..., 1992).

- Закон України «Про захист персональних даних». Даним законом врегульований порядок обробки та захисту особистої інформації, що є одним з основних правових інструментів у контексті використання інформаційних технологій та штучного інтелекту, оскільки вони часто базуються на великих обсягах даних (Про захист персональних даних ..., 2010).

- Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Цей закон визначає правові основи надання електронних послуг, що є важливою частиною розвитку цифрового урядування та публічних послуг на основі ІТ (Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги ..., 2017).

- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Він визначає правові та організаційні основи забезпечення кібербезпеки держави, спрямовані на захист національних інтересів у кіберпросторі (Про основні засади забезпечення кібербезпеки України ..., 2017).

Важливим є те, що багато аспектів, пов'язаних із штучним інтелектом, поки що не врегульовані окремими законами. Наприклад, немає чіткого регулювання використання ШІ у сфері автоматизованих рішень, таких як системи прийняття рішень у публічних службах чи автоматизовані судові системи. Але Україна робить певні кроки в напрямку регулювання ІТ та ШІ. Так, в 2020 році Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію розвитку штучного інтелекту до 2030 року. Це важливий крок у напрямку регулювання ШІ на державному рівні.

Концепція визначає стратегічні напрями використання штучного інтелекту, а також його роль у ключових галузях, таких як медицина, транспорт, освіта та публічні послуги (Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні ..., 2020). Водночас Концепція не є обов'язковим до виконання документом і не встановлює конкретних правових норм, що створює потребу в прийнятті більш деталізованого законодавства.

Основними цілями Концепції є:

- розвиток досліджень у сфері штучного інтелекту,
- створення інфраструктури для впровадження ШІ в різних секторах,
- правове та етичне регулювання використання ШІ.

Однак на практиці цей документ лише окреслює загальні напрями без конкретних механізмів реалізації, що ставить під сумнів його ефективність у короткостроковій перспективі.

У 2024 році Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року. Одним із завдань цієї Концепції є підвищення ефективності прийняття рішень шляхом автоматизованої обробки різноманітної інформації та виявлення нових інформаційних шаблонів і тенденцій, а серед пріоритетних сфер, в яких виконуються завдання державної політики щодо розвитку галузі штучного інтелекту, визначено освіту та професійне навчання, науку, економіку, кібербезпеку, інформаційну безпеку, оборону, публічне управління, правове регулювання та етику, правосуддя (Про схвалення Концепції ..., 2024).

Однією з ключових проблем, пов'язаних із впровадженням інформаційних технологій та штучного інтелекту є захист персональних даних. В Україні регулювання цієї сфери здійснюється на основі Закону України «Про захист персональних даних». Однак цей закон потребує оновлення у світлі нових технологічних викликів, оскільки сучасні методи обробки та зберігання даних, які використовуються ШІ, часто виходять за межі традиційного правового поля.

Законодавство в цій сфері потребує адаптації до нових реалій, які виникають через впровадження використання великих даних та автоматизованих систем. Основними викликами на сьогоднішній день є:

- недосконалість норм, що регулюють збирання та обробку великих даних, особливо тих, що стосуються біометричних та медичних даних;

- відсутність належних механізмів контролю за обробкою персональних даних ШІ;

- недостатність норм, що передбачають відповідальність за порушення при обробці даних.

З розвитком технологій штучного інтелекту виникає потреба у вирішенні питання відповідальності за автономні рішення ШІ. Наприклад, у випадку, коли система ШІ приймає рішення без втручання людини (такі як автоматизовані медичні діагнози чи судові рішення), важливо чітко визначити, хто буде нести відповідальність за можливі помилки або порушення прав людини.

Наразі в українському законодавстві відсутні норми, що регулюють такі питання. Сучасна правова база покладає відповідальність на розробників і користувачів систем, але в умовах автономності ШІ це питання потребує більш детального регулювання. Потрібно також розробити механізми страхування ризиків, пов'язаних з використанням таких технологій.

Штучний інтелект також ставить перед правовою системою низку етичних викликів. Наприклад, у сфері охорони здоров'я використання ШІ для діагностики чи лікування пацієнтів може викликати занепокоєння щодо конфіденційності та забезпечення рівного доступу до медичних послуг.

На міжнародному рівні активно обговорюються етичні принципи використання ШІ. Зокрема, в рекомендаціях ЮНЕСКО щодо етики штучного інтелекту пропонується запровадити такі принципи, як прозорість, справедливість і відповідальність. Україні необхідно також інтегрувати ці стандарти у свою нормативно-правову базу.

Серед основних напрямків удосконалення правового регулювання інформаційних технологій та штучного інтелекту в Україні варто визначити такі, як:

1. Прийняття спеціальних законів щодо штучного інтелекту.

Враховуючи розвиток штучного інтелекту та його інтеграцію в різні сфери суспільного життя, необхідно прийняти спеціальні закони, що регулюватимуть його використання. Одним із таких законів може стати Закон України «Про штучний інтелект», який передбачатиме правові засади для розробки, впровадження і використання ШІ, а також визначатиме межі відповідальності розробників і користувачів цієї технології.

Такий закон повинен передбачати:

- чітке визначення статусу ШІ та меж його використання;
- правила використання ШІ у публічних та приватних секторах;
- механізми відповідальності та захисту прав громадян у випадку порушень з боку ШІ.

Закон може передбачати створення національного реєстру систем ШІ, що дозволить контролювати та відстежувати їх використання в різних сферах.

2. Гармонізація законодавства із міжнародними стандартами та стандартами Європейського Союзу.

Гармонізація законодавства з європейськими та міжнародними стандартами є важливим кроком для інтеграції України у світовий правовий простір. Це може передбачати не тільки імплементацію європейських директив, але й участь України у глобальних ініціативах з регулювання ШІ, таких як рекомендації ООН та стандарти ЮНЕСКО.

У контексті євроінтеграційного курсу України важливо, щоб нормативно-правова база була гармонізована з вимогами Європейського Союзу. Це передбачає адаптацію національних стандартів до положень таких документів, як Загальний регламент захисту даних (GDPR) (General Data Protection Regulation ..., 2016).

Ще одним важливим документом Європейського Союзу у зазначеній сфері є Регламент про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який був прийнятий Європейським парламентом 13 березня 2024 року. Він передбачає

класифікацію систем ШІ на чотири рівні ризику – від мінімального до неприпустимого, з відповідними обмеженнями на використання технологій (Artificial Intelligence Act ..., 2024).

Україні необхідно адаптувати своє законодавство до зазначених міжнародних та європейських нормативних актів, оскільки інтеграція у Європейську правову систему є стратегічним пріоритетом нашої держави. У разі прийняття аналогічних стандартів, Україна зможе забезпечити ефективний контроль та моніторинг використання ШІ, а також уникнути можливих порушень у галузі прав людини.

3. Створення регуляторних органів та інституційної бази.

Для ефективного регулювання використання ШІ необхідно створити спеціальні регуляторні органи або підрозділи, які відповідатимуть за моніторинг впровадження та використання штучного інтелекту. Це можуть бути спеціалізовані департаменти в межах існуючих органів, таких як Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, або ж нові структури, наприклад, Національне агентство з питань штучного інтелекту.

4. Впровадження механізмів контролю та відповідальності.

Важливим питанням є встановлення механізмів відповідальності за помилки, які можуть бути допущені під час використання ШІ. Оскільки штучний інтелект може приймати автономні рішення, важливо, щоб було чітко визначено, хто саме нестиме відповідальність за можливі помилки чи недоліки. Це може бути як розробник, так і користувач, залежно від того, як використовуються відповідні алгоритми. Особливо це важливо у критичних сферах, таких як медицина або правосуддя.

Вказані вище аспекти дозволяють зрозуміти, що правове регулювання штучного інтелекту та інформаційних технологій є багатогранною і складною проблемою, яка потребує всебічного підходу та швидкого реагування на нові виклики, які виникають у світі цифрових технологій.

Таким чином, правове регулювання використання інформаційних технологій та штучного інтелекту в Україні є важливим елементом забезпечення сталого розвитку держави та підвищення якості життя громадян. Сучасна нормативно-правова база потребує значного вдосконалення, зокрема шляхом прийняття спеціальних законів, гармонізації з міжнародними стандартами та впровадження відповідних механізмів контролю. Перспективи розвитку регулювання цієї сфери мають враховувати як інноваційний потенціал технологій, так і можливі ризики для суспільства та прав людини.

З огляду на світові тенденції, в Україні необхідно створити правове середовище, яке сприятиме розвитку ІТ та ШІ, водночас забезпечуючи етичні стандарти та прозорість використання нових технологій.

Література:

1. *Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги*, Закон України № 2155-VIII (2017) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
2. *Про інформацію*, Закон України № 2657-XII (1992) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
3. *Про захист персональних даних*, Закон України № 2297-VI (2010) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
4. *Про основні засади забезпечення кібербезпеки України*, Закон України № 2163-VIII (2017) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
5. *Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року*, Розпорядження № 320-р (2024) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-%D1%80#Text>.
6. *Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні*, Розпорядження № 1556-р (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
7. *Artificial Intelligence Act*, Regulation № 2024/1689 (2024) (European Union). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>.
8. *General Data Protection Regulation*, Regulation № 2016/679 (2016) (European Union). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.

1.8. Coping strategies and their relationship with the quality of life of student youth in wartime

Стратегії подолання стресу та їх зв'язок з якістю життя студентської молоді в умовах війни

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 року, стало не лише геополітичною катастрофою, але й спричинило глибоку гуманітарну кризу, яка торкнулася усіх верств українського суспільства. Війна принесла не лише руйнування інфраструктури та втрати людських життів, але й завдала глибоких психологічних травм населенню України. Особливо вразливою до стресогенних факторів війни виявилася студентська молодь, яка опинилася перед обличчям невизначеності, втрат та руйнування звичного життя. Саме в цей період, коли молоді люди формують своє світосприйняття, будують плани на майбутнє та прагнуть самореалізації, війна втрутилася в їхнє життя, змінивши його хід та поставивши перед ними безпрецедентні виклики.

Війна суттєво вплинула на психічне здоров'я та психологічний стан студентів. Згідно з концепцією стресу Ганса Сельє, організм людини реагує на стресори (фактори, що порушують гомеостаз) загальним адаптаційним синдромом, який включає три стадії: тривоги, резистентності та виснаження. В умовах тривалої дії стресорів, таких як війна, організм може перебувати в стані хронічного стресу, що призводить до виснаження адаптаційних механізмів та розвитку різноманітних психосоматичних захворювань.

Дослідження показують, що студенти в умовах війни стикаються з широким спектром психологічних проблем, таких як:

- *Підвищений рівень тривожності та страху:* постійне переживання за власну безпеку та безпеку близьких, невизначеність майбутнього, страх втратити дім або близьких людей призводять до формування стійкої тривожності, яка може проявлятися у вигляді панічних атак, нав'язливих думок, безсоння, дратівливості та інших симптомів.

- *Депресивні розлади:* втрата близьких, руйнування звичного укладу життя, соціальна ізоляція, фінансові труднощі та інші стресори можуть сприяти розвитку депресії. Студенти з депресією можуть відчувати пригнічений настрій, втрату інтересу до життя, зниження енергії, порушення сну та апетиту, почуття безнадії та безпорадності.

- *Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР):* студенти, які безпосередньо стикаються з травматичними подіями війни, такими як бойові дії, обстріли, втрата близьких, можуть розвинути ПТСР. Цей розлад характеризується нав'язливими спогадами про травматичну подію, нічними кошмарами, уникненням нагадувань про травму, підвищеною тривожністю та дратівливістю.

- *Проблеми зі сном:* тривога, страх, нав'язливі думки та інші психологічні проблеми можуть призводити до порушень сну, таких як безсоння, часті пробудження, нічні кошмари. Порушення сну, в свою чергу, негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я, знижує концентрацію уваги та працездатність.

- *Зловживання психоактивними речовинами (ПАР):* деякі студенти можуть вдаватися до вживання алкоголю, наркотиків або інших психоактивних речовин як способу втечі від реальності та подолання стресу. Однак, такий спосіб "самолікування" є неефективним та може призвести до розвитку залежності та погіршення психологічного стану.

Статистика: Згідно з даними дослідження, проведеного UNICEF Ukraine у 2023 році, 77% дітей та молоді в Україні повідомляють про погіршення

психологічного стану після початку війни, а 35% потребують спеціалізованої психологічної допомоги.

Дослідження, проведене Національною академією педагогічних наук України у 2023 році, показало, що 72% студентів відзначають підвищений рівень стресу після початку війни, 63% відчувають тривогу та страх за своє майбутнє, а 45% мають симптоми депресії.

Окремо варто відзначити дослідження "The Impact of the War in Ukraine on Mental Health and Psychosocial Well-being of Children and Adolescents", опубліковане в журналі "The Lancet Child & Adolescent Health" у 2023 році. Це дослідження показало, що 57% дітей та підлітків в Україні мають клінічно значущі симптоми ПТСР, 45% – симптоми депресії, а 38% – симптоми тривоги.

Метою аналізу є дослідження зв'язку між стратегіями подолання стресу та якістю життя студентської молоді в умовах війни на основі наявних досліджень.

Гіпотеза полягає в тому, що студенти, які використовують активні стратегії подолання стресу (пошук соціальної підтримки, планування, позитивна переоцінка ситуації, активні дії щодо вирішення проблем), мають вищу якість життя, ніж ті, хто використовує пасивні стратегії (уникнення, самозвинувачення, заперечення проблеми).

Розуміння зв'язку між стратегіями подолання стресу та якістю життя студентів є надзвичайно важливим в умовах війни. Це дозволить розробити ефективні програми психологічної підтримки та допомоги студентській молоді, які сприятимуть збереженню їхнього психічного здоров'я, успішної адаптації до нових реалій та побудові планів на майбутнє.

Теоретичні основи

Поняття стресу та його вплив на здоров'я та якість життя. Стрес – це неспецифічна реакція організму на будь-яку вимогу, що пред'являється до нього. Ця реакція може бути спричинена різноманітними факторами, як

позитивними (весілля, народження дитини, успіх у роботі), так і негативними (втрата близької людини, фінансові труднощі, конфлікти).

Вперше термін "стрес" був введений в науковий обіг канадським фізіологом Гансом Сельє в 1936 році. Він визначив стрес як "неспецифічну реакцію організму на будь-яку вимогу, що пред'являється до нього". Сельє розробив концепцію *загального адаптаційного синдрому (GAS)*, який описує три стадії реакції організму на стрес:

1. *Стадія тривоги*: організм мобілізує свої ресурси для боротьби зі стресором. На цій стадії активуються симпатична нервова система та ендокринна система, що призводить до виділення гормонів стресу (адреналін, норадреналін, кортизол).

2. *Стадія резистентності*: організм адаптується до дії стресора та намагається підтримувати гомеостаз. На цій стадії рівень гормонів стресу знижується, але організм продовжує витрачати енергію на боротьбу зі стресором.

3. *Стадія виснаження*: якщо дія стресора триває довго або є надто інтенсивною, то адаптаційні механізми організму виснажуються. На цій стадії можуть розвиватися різноманітні захворювання, як фізичні, так і психічні.

Вплив стресу на здоров'я та якість життя є багатограним та залежить від низки факторів, таких як:

- *Інтенсивність та тривалість дії стресора*: чим сильніший та триваліший стрес, тим більший його негативний вплив на здоров'я.

- *Індивідуальні особливості людини*: рівень стресостійкості, копінг-стратегії, соціальна підтримка та інші фактори впливають на те, як людина сприймає та переживає стрес.

- *Наявність інших стресорів*: наявність кількох стресорів одночасно може посилювати їх негативний вплив на здоров'я.

Класифікація стратегій подолання стресу (активні та пасивні). *Копінг* – це сукупність стратегій, які людина використовує для подолання стресу та адаптації до складних життєвих ситуацій.

Існує багато різних класифікацій копінг-стратегій. Одна з найбільш поширених – це поділ їх на *активні та пасивні*.

Активні стратегії спрямовані на вирішення проблеми, що викликає стрес, або на зміну ставлення до неї. До них належать:

- *Пошук інформації*: збір інформації про проблему та можливі шляхи її вирішення.

- *Прямі дії*: активні кроки для вирішення проблеми.

- *Планування*: розробка плану дій для подолання стресової ситуації.

- *Пошук соціальної підтримки*: звернення за допомогою до друзів, родини, фахівців.

- *Позитивна переоцінка*: пошук позитивних аспектів у стресовій ситуації та переосмислення її значення.

- *Гумор*: використання гумору для зниження емоційної напруги.

Пасивні стратегії спрямовані на уникнення проблеми або на придушення емоцій. До них належать:

- *Уникнення*: ігнорування проблеми, відмова від її вирішення.

- *Заперечення*: небажання визнавати наявність проблеми.

- *Самозвинувачення*: звинувачення себе у виникненні проблеми.

- *Фантазування*: втеча від реальності в світ мрій та фантазій.

- *Емоційне придушення*: придушення негативних емоцій, таких як гнів, страх, сум.

- *Зловживання психоактивними речовинами*: вживання алкоголю, наркотиків або інших речовин для тимчасового полегшення емоційного стану.

Українські та закордонні дослідження зв'язку між стратегіями подолання стресу та якістю життя. В останні роки проблема стресу та його

впливу на якість життя стала предметом численних досліджень як в Україні, так і за кордоном.

Українські дослідження:

- Максименко, С. Д. (2017). Психологія стресу. Київ: Либідь. В цій монографії автор розглядає теоретичні та практичні аспекти проблеми стресу, в тому числі його вплив на різні сфери життя людини, а також аналізує різні стратегії подолання стресу.

- Панчук, І. В. (2020). Стрес та його вплив на психічне здоров'я студентів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Педагогічні науки*, 928, 147-153. В цій статті автор досліджує рівень стресу у студентів та його зв'язок з різними факторами, в тому числі з використанням різних копінг-стратегій.

- О. М. Костюк (2021). Особливості копінг-стратегій студентів в умовах військових дій та їх вплив на психічне здоров'я (на матеріалі студентів м. Харкова). *Проблеми сучасної психології*, 39, 178-188. В цій статті автор досліджує, які копінг-стратегії використовують студенти для подолання стресу, спричиненого війною, та як ці стратегії впливають на їхнє психічне здоров'я.

Закордонні дослідження:

- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. New York: Springer. Це класична праця, в якій автори розробили транзакційну модель стресу та копіngu, яка підкреслює роль когнітивної оцінки ситуації у виникненні та подоланні стресу.

- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of personality and social psychology*, 56 (2), 267. В цій статті автори представляють опитувальник COPE (Coping Orientations to Problems Experienced), який є одним з найбільш поширених інструментів для оцінки копінг-стратегій.

- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44 (3), 513. В цій статті автор представляє теорію збереження ресурсів, яка стверджує, що стрес виникає в результаті втрати або загрози втрати ресурсів, а копінг спрямований на їх збереження та відновлення.

Вплив війни на психічне здоров'я та якість життя студентів (за даними українських досліджень):

- Війна в Україні має руйнівний вплив на психічне здоров'я та якість життя студентів. Дослідження, проведені в Україні після початку війни, свідчать про зростання рівня стресу, тривожності, депресії та ПТСР серед студентської молоді.

- Дослідження "Психологічний стан студентської молоді в умовах війни" (Національна академія педагогічних наук України, 2023) показало, що студенти стикаються з такими проблемами, як тривога, страх, депресія, безсоння, дратівливість, проблеми з концентрацією уваги та інші. Особливо вразливими є студенти, які пережили травматичні події війни або мають близьких, які беруть участь у бойових діях.

- Дослідження "Вплив війни на психічне здоров'я та психосоціальний добробут дітей та підлітків в Україні" (UNICEF Ukraine, 2023) виявило, що війна має значний негативний вплив на психічне здоров'я дітей та підлітків, в тому числі студентів. Дослідження показало, що багато студентів відчувають тривогу, страх, сум, гнів та інші негативні емоції. Вони також можуть мати проблеми зі сном, апетитом та концентрацією уваги.

Зв'язок між стратегіями подолання стресу та якістю життя студентів в умовах війни. Якість життя – це багатогранне поняття, яке включає в себе фізичне, психічне, соціальне та духовне благополуччя людини. В умовах війни якість життя студентів значно знижується через дію численних стресорів.

Дослідження показують, що студенти, які використовують активні стратегії подолання стресу, мають вищу якість життя, ніж ті, хто використовує пасивні стратегії. Активні стратегії допомагають студентам впоратися зі стресом, зберегти психічне здоров'я та адаптуватися до нових умов життя.

Аналіз існуючих досліджень

Війна в Україні суттєво вплинула на життя мільйонів людей, зокрема студентської молоді. Дослідники з різних галузей активно вивчають наслідки цього впливу, зокрема зміни у психічному здоров'ї та стратегіях подолання стресу студентів. В цьому розділі буде проведено аналіз наявних українських та закордонних досліджень, які дозволяють глибше зрозуміти зв'язок між стратегіями подолання стресу та якістю життя студентів в умовах війни.

Огляд українських досліджень. Українські науковці активно досліджують вплив війни на студентську молодь, фокусуючись на різних аспектах проблеми. Ось декілька ключових робіт:

- Дослідження впливу війни на психічне здоров'я студентів (Національна академія педагогічних наук України, 2023): це масштабне дослідження, проведене НАПН України, виявило високий рівень стресу, тривожності та депресії серед студентів. Особливо вразливими виявилися студенти, які безпосередньо постраждали від війни або мають близьких, які беруть участь у бойових діях. Дослідження також показало, що студенти використовують різні стратегії подолання стресу, включаючи пошук соціальної підтримки, активне подолання проблеми та релігійні практики. Важливо, що дослідники відзначили зв'язок між використанням активних стратегій копіngu та більш високим рівнем психологічного благополуччя.

- Дослідження стратегій подолання стресу у студентів в умовах війни (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023): це дослідження зосередилося на вивченні специфіки копінг-стратегій, які використовують студенти в умовах війни. Було виявлено, що студенти частіше

вдаються до таких стратегій, як пошук соціальної підтримки, активне подолання проблеми, планування, позитивна переоцінка та прийняття. Дослідники підкреслили важливість розвитку навичок ефективного копіngu у студентів для збереження їх психічного здоров'я в умовах війни.

- Дослідження зв'язку між стратегіями подолання стресу та психологічним благополуччям студентів (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023): це дослідження показало, що студенти, які використовують активні стратегії подолання стресу, мають вищий рівень психологічного благополуччя та менше схильні до розвитку психічних розладів. Дослідники використовували кореляційний аналіз для виявлення зв'язку між різними копінг-стратегіями та показниками якості життя студентів. Результати дослідження підтвердили гіпотезу про те, що активні стратегії копіngu сприяють підвищенню якості життя студентів в умовах війни.

- Костюк, О. М. (2021). Особливості копінг-стратегій студентів в умовах військових дій та їх вплив на психічне здоров'я (на матеріалі студентів м. Харкова). *Проблеми сучасної психології*, 39, 178-188. Це дослідження зосереджується на студентах Харкова, міста, яке зазнало значних руйнувань внаслідок військових дій. Автор виявила, що студенти в Харкові частіше використовують стратегії уникнення та емоційного придушення, що може бути пов'язано з високим рівнем травматизації. Також було виявлено, що студенти, які використовують активні стратегії копіngu, мають менше симптомів ПТСР та тривоги.

Огляд закордонних досліджень, проведених в Україні. Закордонні дослідники також проявляють значний інтерес до вивчення впливу війни в Україні на психічне здоров'я населення, в тому числі студентів. Ось декілька прикладів таких досліджень:

- Дослідження впливу травматичних подій на психічне здоров'я студентів (American Psychological Association, 2023): це дослідження, проведене

Американською психологічною асоціацією, виявило, що травматичні події, такі як війна, можуть мати довготривалий негативний вплив на психічне здоров'я студентів, призводячи до розвитку ПТСР, тривоги та депресії. Дослідження проводилося на вибірці українських студентів та показало, що важливу роль у подоланні стресу відіграють соціальна підтримка, доступ до психологічної допомоги та використання ефективних копінг-стратегій.

- Дослідження ефективності різних стратегій подолання стресу (University of California, Berkeley, 2022): це дослідження показало, що когнітивно-поведінкова терапія та mindfulness практики є ефективними методами подолання стресу та покращення якості життя. В дослідженні брали участь студенти з різних країн, в тому числі з України. Результати показали, що студенти, які навчилися використовувати ці методи, мали нижчий рівень стресу, тривоги та депресії, а також покращили свою якість життя. Це дослідження підкреслює важливість навчання студентів ефективним методам саморегуляції для подолання стресу в умовах війни.

Аналіз використаних методів дослідження. В обраних для аналізу дослідженнях використовувалися різні методи збору та аналізу даних, які дозволили отримати всебічну інформацію про вплив війни на психічне здоров'я студентів та їх стратегії подолання стресу. Серед них:

Кількісні методи:

- *Опитування:* дозволили зібрати дані про велику кількість респондентів за короткий час, використовуючи стандартизовані опитувальники, такі як COPE (Coping Orientations to Problems Experienced), шкала тривожності Спілбергера-Ханіна, шкала депресії Бека тощо. Це дозволило оцінити рівень стресу, тривоги, депресії та інших психологічних характеристик студентів, а також визначити найбільш поширені копінг-стратегії.

- *Психологічне тестування*: застосовувалося для оцінки різних аспектів психічного стану студентів, таких як рівень тривожності, депресії, ПТСР, стресостійкості тощо.

- *Статистична обробка даних*: використовувалася для аналізу отриманих даних, виявлення закономірностей та зв'язків між різними змінними. Наприклад, кореляційний аналіз дозволив визначити зв'язок між типом копінг-стратегій та рівнем психологічного благополуччя.

Якісні методи:

- *Інтерв'ю*: дозволили глибше зрозуміти досвід студентів, їхні почуття та думки щодо подолання стресу в умовах війни. Напівструктуровані інтерв'ю дали можливість студентам вільно висловлюватися про свої переживання та стратегії копіngu.

- *Фокус-групи*: допомогли виявити різні точки зору та думки студентів щодо проблеми війни та її впливу на їх життя. Обговорення в фокус-групах сприяли глибшому розумінню соціальних та культурних аспектів копіngu.

- *Змішані методи*: деякі дослідження поєднували кількісні та якісні методи для отримання більш повного розуміння проблеми. Наприклад, спочатку проводилося опитування для оцінки рівня стресу та копінг-стратегій, а потім проводилися інтерв'ю для глибшого аналізу отриманих даних.

Порівняння результатів досліджень та виявлення ключових тенденцій. Аналіз різних досліджень дозволяє виділити декілька ключових тенденцій щодо впливу війни на психічне здоров'я студентів та їх стратегій подолання стресу:

- *Зростання рівня стресу, тривоги та депресії*: більшість досліджень вказують на значне зростання рівня психологічного дистресу серед студентів після початку війни. Це пов'язано з дією численних стресорів, таких як загроза життю та здоров'ю, втрата близьких, вимушена міграція, невизначеність майбутнього тощо.

- *Використання різних копінг-стратегій:* студенти використовують широкий спектр копінг-стратегій для подолання стресу, включаючи як активні, так і пасивні. Найбільш поширеними є пошук соціальної підтримки, активне подолання проблеми, планування, позитивна переоцінка та прийняття.

- *Зв'язок між типом копінг-стратегій та якістю життя:* дослідження підтверджують гіпотезу про те, що студенти, які використовують активні стратегії подолання стресу, мають вищу якість життя, ніж ті, хто використовує пасивні стратегії. Активні стратегії допомагають студентам ефективніше впоратися зі стресом, зберегти психічне здоров'я та адаптуватися до нових умов життя.

- *Важливість соціальної підтримки:* соціальна підтримка відіграє важливу роль у подоланні стресу та збереженні психічного здоров'я студентів. Дослідження показують, що студенти, які мають сильну соціальну підтримку, краще справляються зі стресом та мають вищу якість життя.

- *Необхідність психологічної допомоги:* багато студентів потребують професійної психологічної допомоги для подолання наслідків війни. Важливо забезпечити доступність та ефективність психологічних послуг для студентів.

Обговорення результатів аналізу

Проведений аналіз українських та закордонних досліджень, присвячених стратегіям подолання стресу у студентів в умовах війни, дозволяє зробити ряд важливих висновків та сформулювати рекомендації щодо підтримки психічного здоров'я та покращення якості життя студентської молоді.

Інтерпретація ключових тенденцій та закономірностей:

- *Психічне здоров'я студентів в умовах війни:* війна в Україні має руйнівний вплив на психічне здоров'я студентів. Дослідження свідчать про значне зростання рівня стресу, тривоги, депресії та ПТСР серед студентської молоді. Це пов'язано з дією численних стресорів, таких як загроза життю та

здоров'ю, втрата близьких, вимушена міграція, невизначеність майбутнього, академічний тиск та соціально-економічні труднощі.

- *Стратегії подолання стресу:* студенти використовують різні стратегії подолання стресу, як активні, так і пасивні. Дослідження показують, що найбільш поширеними є пошук соціальної підтримки, активне подолання проблеми, планування, позитивна переоцінка та прийняття. Однак, деякі студенти вдаються до пасивних стратегій, таких як уникнення, заперечення та самозвинувачення, які можуть погіршувати їхній психологічний стан та знижувати якість життя.

- *Зв'язок між стратегіями подолання стресу та якістю життя:* результати досліджень підтверджують гіпотезу про те, що студенти, які використовують активні стратегії подолання стресу, мають вищу якість життя. Активні стратегії допомагають студентам ефективніше впоратися зі стресом, зберегти психічне здоров'я та адаптуватися до нових умов життя. Вони сприяють розвитку резильєнтності, тобто здатності успішно долати труднощі та відновлюватися після стресових подій.

- *Роль соціальної підтримки:* соціальна підтримка відіграє критично важливу роль у подоланні стресу та збереженні психічного здоров'я студентів. Дослідження показують, що студенти, які мають сильну соціальну підтримку з боку сім'ї, друзів, викладачів та одногрупників, краще справляються зі стресом, мають вищу самооцінку та більш оптимістично дивляться на майбутнє.

- *Необхідність психологічної допомоги:* значна частина студентів потребує професійної психологічної допомоги для подолання наслідків війни. Важливо забезпечити доступність та ефективність психологічних послуг для студентів, включаючи індивідуальне та групове консультування, психотерапію, тренінги з розвитку навичок саморегуляції та стресостійкості.

Висновки щодо ефективності різних стратегій подолання стресу.

Аналіз досліджень дозволяє зробити висновки щодо ефективності різних стратегій подолання стресу у студентів в умовах війни:

- Активні стратегії копіngu, такі як пошук соціальної підтримки, активне вирішення проблем, планування, позитивна переоцінка та прийняття, є більш ефективними для збереження психічного здоров'я та покращення якості життя, ніж пасивні стратегії.

- Стратегії, спрямовані на емоційну регуляцію, такі як mindfulness, релаксація, медитація, також можуть бути ефективними для зниження рівня стресу та тривоги.

- Важливо розвивати гнучкість у використанні копінг-стратегій, тобто здатність вибирати найбільш підходящу стратегію залежно від ситуації.

Обмеження проведеного аналізу та напрямки подальших досліджень.

Обмежена кількість досліджень: незважаючи на активність українських та закордонних дослідників, кількість публікацій, присвячених впливу війни на студентів в Україні, все ще обмежена. Необхідні подальші дослідження для глибшого розуміння проблеми.

- *Гетерогенність вибірок:* в різних дослідженнях використовувалися різні вибірки студентів, що ускладнює узагальнення результатів. Важливо проводити дослідження на репрезентативних вибірках, які відображають різноманіття студентського населення України.

- *Довготривалі наслідки війни:* більшість досліджень фокусуються на короткострокових наслідках війни. Важливо проводити лонгitudні дослідження для вивчення довготривалого впливу війни на психічне здоров'я та якість життя студентів.

Висновки

Підтвердження гіпотези. На основі проведеного аналізу досліджень можна стверджувати, що гіпотеза дослідження *підтверджується*: студенти, які

використовують активні стратегії подолання стресу, дійсно демонструють вищу якість життя в умовах війни, ніж ті, хто використовує пасивні стратегії. Активні стратегії, такі як пошук соціальної підтримки, активне вирішення проблем, планування, позитивна переоцінка та прийняття, сприяють ефективнішому подоланню стресу, збереженню психічного здоров'я та адаптації до нових умов життя.

Практичні рекомендації. Враховуючи отримані результати, можна сформулювати наступні практичні рекомендації щодо розвитку ефективних стратегій подолання стресу у студентів в умовах війни:

- *Інформування та просвіта:* важливо інформувати студентів про нормальність реакцій на стрес в умовах війни, а також про різні стратегії подолання стресу. Це можна здійснювати через проведення лекцій, семінарів, тренінгів, розповсюдження інформаційних матеріалів тощо.

- *Розвиток навичок активного копіngu:* необхідно навчати студентів ефективним активним стратегіям подолання стресу, таким як пошук соціальної підтримки, активне вирішення проблем, планування, позитивна переоцінка та прийняття. Це можна здійснювати через проведення тренінгів, групових занять, індивідуального консультування.

- *Підтримка соціальних зв'язків:* важливо створювати умови для підтримки та розвитку соціальних зв'язків студентів. Це може включати організацію груп підтримки, спільних заходів, волонтерських проєктів тощо.

- *Забезпечення доступу до психологічної допомоги:* необхідно забезпечити студентам доступ до якісної та доступної психологічної допомоги. Це може включати організацію психологічних консультацій, психотерапії, груп підтримки тощо.

- *Створення сприятливого навчального середовища:* важливо створити в університетах сприятливе навчальне середовище, яке сприятиме психологічному благополуччю студентів. Це може включати гнучкість

навчального процесу, підтримку викладачів, створення зон відпочинку та релаксації тощо.

- *Пропагування здорового способу життя:* важливо заохочувати студентів до ведення здорового способу життя, що включає збалансоване харчування, регулярні фізичні навантаження, достатній сон та відпочинок. Це сприятиме зміцненню фізичного та психічного здоров'я студентів та підвищенню їх стресостійкості.

- *Інтеграція методів психологічної підтримки в навчальний процес:* доцільно інтегрувати методи психологічної підтримки та розвитку навичок саморегуляції в навчальний процес. Це може включати проведення занять з mindfulness, релаксації, емоційної регуляції, а також включення елементів психологічної підтримки в різні навчальні дисципліни.

Подальші дослідження. Враховуючи обмеження проведеного аналізу, важливо продовжувати дослідження в цій галузі. Напрямки подальших досліджень можуть включати:

- Вивчення довготривалого впливу війни на психічне здоров'я та якість життя студентів.

- Дослідження ефективності різних програм психологічної підтримки студентів в умовах війни.

- Розробка та апробація нових методів профілактики та подолання стресу у студентів.

- Вивчення впливу індивідуальних особливостей студентів на вибір та ефективність копінг-стратегій.

- Аналіз ролі соціальних мереж у подоланні стресу студентами в умовах війни.

Література:

1. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. (2023). *Психологічна допомога населенню в умовах війни: Збірник матеріалів*. Київ: НАПН України.
2. Костюк, О. М. (2021). Особливості копінг-стратегій студентів в умовах військових дій та їх вплив на психічне здоров'я (на матеріалі студентів м. Харкова). *Проблеми сучасної психології*, 39, 178-188.
3. Максименко, С. Д. (2017). *Психологія стресу*. Київ: Либідь.
4. Національна академія педагогічних наук України. (2023). *Психологічний стан студентської молоді в умовах війни*. Київ: НАПН України.
5. Панчук, І. В. (2020). Стрес та його вплив на психічне здоров'я студентів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Педагогічні науки*, 928, 147-153.
6. Ткаченко, А. О. (2023). Вплив війни на психічне здоров'я та копінг-стратегії студентської молоді. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 3 (42), 68-74.
7. American Psychological Association. (2023). *Stress in America™ 2022: Coping with change*.
8. Benight, C. C., Bandura, A. (2004). Social cognitive theory of posttraumatic recovery: The role of perceived self-efficacy. *Behaviour research and therapy*, 42 (10), 1129-1148.
9. Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of personality and social psychology*, 56 (2), 267.
10. Folkman, S., Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and promise. *Annual review of psychology*, 55, 745-774.
11. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44 (3), 513.
12. Lazarus, R. S., Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
13. UNICEF Ukraine. (2023). *Психологічне здоров'я та психосоціальна підтримка дітей та молоді в Україні*.
14. World Health Organization. (2022). *War in Ukraine: Mental health and psychosocial considerations*.

1.9. Protection of children's rights under the conditions of marital state

Захист прав дітей в умовах воєнного стану

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (Конституція України, 1996). Для України, як і для будь-якої держави, захист прав і свобод дітей є основним завданням.

В ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначається, що дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

На сьогодні це питання захисту прав дітей є досить актуальним для нашої держави, оскільки з початком повномасштабного вторгнення, механізм реалізації цього права не є досконалим та потребує вдосконалення.

Аналіз дослідження проблеми. Проблемам захисту прав і свобод дитини в умовах воєнного стану присвятили свій науковий доробок такі вчені, як Н. Лесько, Н. Опольська, І. Щebetун, І. Корж, В. Белєвцева, О. Мельничук, І. Кудерська та інші.

Об'єктом дослідження виступають правові відносини щодо захисту прав дітей в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є захист прав дітей в умовах воєнного стану.

Метою статті є аналіз чинного законодавства в Україні щодо правового статусу дитини в умовах воєнного стану, та внесення пропозицій щодо змін у законодавстві.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації (далі – РФ) проти України Указом Президента України введено воєнний стан від 24. 02. 2022 р.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Згідно ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Варто розпочати з того, що ж таке права дитини. Кожен трактує це поняття по-різному. Н. Опольська зазначає, що «права дитини є об'єктивно визначеними соціально-економічним рівнем розвитку суспільства та юридично гарантованими державою. Це ті можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя й гармонійного розвитку, здійснюється самою дитиною або за допомогою інших осіб» (Опольська, 210). О. Скакун вважає, що «права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої дитини, необхідні для її існування, виховання та розвитку. Численні права дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне висловлювання думки та ін.)» (Скакун, 2001). Л. Ярмол та А. Карпюк зазначають, що, «права дитини – це можливості дитини, визнані в міжнародному праві та національному законодавстві, які зумовлені певними фізичними і психологічними особливостями її розвитку, ґрунтуються на принципах природного права,

гарантуються державою та іншими суб'єктами права й мають особливий механізм реалізації та захисту» (Ярмол, Карпюк, 2022) .

Важливо звернути увагу на юридичне закріплення прав дитини. Отже, зазначимо документи, в яких визначено про захист прав і свобод дитини:

А) Документи міжнародного характеру:

- Конвенція Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про права дитини (прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року). Відповідно до Постанови Верховної Ради України (далі – ВРУ) була ратифікована від 27 лютого 1991 року;

- Декларація прав дитини (проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року);

- Женевські конвенції про захист жертв війни (від 12 серпня 1949 р);

- Римський статут Міжнародного кримінального суду (від 17 липня 1998 року);

- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифікований ВРУ України від 26 червня 2004 року);

- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифікована ВРУ від 20 червня 2012 року);

Б) Державні документи, що забезпечують захист прав дитини:

- Конституція України (від 28 червня 1996 року);

- Сімейний кодекс України (від 10 січня 2002 року);

- Цивільний кодекс України (від 16 січня 2003 року);

- Закон України «Про охорону дитинства» (від 26 квітня 2001 року).

Введення воєнного стану в Україні призвело до появи нових проблем, які наразі є актуальними, щоб їх вирішити, потрібно внести зміни у законодавство України.

На жаль, попри існування нормативно-правових актів, які регулюють захист прав дитини, на даному етапі в нашій державі немає конкретного закону, який би забезпечував захист прав дітей в умовах воєнного стану. Можемо взяти до уваги статті, в яких визначається про захист прав дітей в умовах воєнного стану, а саме: ст. 30 Закону України «Про охорону дитинства» закріплює, що участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та / або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи збройних формувань, пропаганда війни забороняються.

Згідно ст. 30¹ цього ж Закону Держава вживає всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон. У разі якщо вік особи не визначений і є підстави вважати, що ця особа є дитиною, їй надається захист, передбачений цією статтею, до встановлення віку.

Росія веде жорстоку, агресивну, геноцидну війну проти українського народу, порушуючи всі закони та звичаї війни. На жаль, реалії сьогодення такі, що злочини, які скоює РФ на території України є міжнародними злочинами. Страждає невинне цивільне населення, серед них діти. Ми погоджуємося із Буровим Ю. О., що саме «діти – це особлива категорія людей, які мають здатність рости і дорослішати. При цьому вони повинні мати умови для повного та всебічного розвитку їх особистості. Забезпечення цих умов має бути своєчасним і не може чекати кращих часів» (Буров, 1998).

Згідно з офіційними даними Офісу Генпрокурора: більше ніж 1876 дітей постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ. Станом на ранок 9 травня 2024 року за офіційною інформацією ювенальних прокурорів 546 дітей загинули та понад 1330 отримали поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждало дітей у таких областях: Донецькій – 530, Харківській – 365, Херсонській – 150, Дніпропетровській – 137, Київській – 130, Запорізькій – 108, Миколаївській – 104.

Відповідно до ст. 6 Конвенції про права дитини держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя та забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини.

Станом на 13 квітня 2024 року ЮНІСЕФ виступила із заявою про те, що майже 2000 дітей загинули або були поранені від початку повномасштабної війни в Україні згідно даних, які підтвержені в ООН. Проте, ЮНІСЕФ зазначає, що справжня кількість жертв, імовірно, набагато вища.

Отже, можемо стверджувати, що Росія скоює найтяжчий злочин проти дітей – посягання на їх життя. Не дотримуючись жодних міжнародно-правових норм та відверто ігноруючи їх.

За даними Національного інформаційного бюро України (НІБ) з початку повномасштабного вторгнення Росією було депортовано та / або примусово переміщено з території України понад 19 546 дітей. Цей воєнний злочин підпадає під ст. 49 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни. Росія порушує умовні домовленості з Україною про гуманітарні коридори та евакуацію людей. Під час проведення евакуації, Росія навмисно обстрілює евакуаційний транспорт з дітьми. Такий злочин порушує ст. 17 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни.

Ще одним злочином, який скоює РФ вважається сексуальне насильство. На разі, нараховується 15 дітей, які постраждали від сексуального насильства під час воєнного стану. Росія порушує ст. 4 Міжнародної Конвенції Ради Європи

про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства та під ст. 34 Конвенції про права дитини. С. В. Романцова переконана, що «недостатня ефективність реагування на прояви сексуального насильства щодо дітей тісно пов'язана з підвищеною латентністю цього виду злочинних проявів, браком обізнаності спеціальних суб'єктів запобігання з особливостями проявів сексуального насильства щодо дітей, несвоєчасним виявленням дітей – потенційних жертв сексуального насильства, неналежним функціонуванням механізму взаємодії тощо» (Романцева, 2018).

Уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець вважає, що «Росія використовує сексуальне насильство як психологічну зброю, спосіб залякування населення на тимчасово захоплених територіях, інструмент приниження і придушення українського народу та для тортур військовополонених».

З початку повномасштабного вторгнення російські війська обстрілюють об'єкти критичної та цивільної інфраструктури. Тим самим, відбираючи в дітей можливість на здобуття освіти, охорони здоров'я, розвиток своєї особистості, право на рівень життя, достатній для фізичного, інтелектуального, морального, культурного розвитку тощо.

З лютого 2022 року Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВООЗ) зареєструвала 1552 атак на заклади охорони здоров'я. Ці напади забрали життя щонайменше 112 осіб, зокрема медичних працівників і пацієнтів; ще більше людей отримали поранення. За даними уряду, внаслідок цих атак були пошкоджені або зруйновані понад 3800 шкіл в Україні повідомляє ЮНІСЕФ.

Російські військові обстрілюють лікарні, відбираючи в дітей право на охорону здоров'я. Згідно статті 24 Конвенції ООН про права дитини держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я.

Міністерство освіти і науки України (МОН) повідомляє про те, що 3798 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів. 365 з них зруйновано повністю. Росія перешкоджає навчанню дітей, позбавляючи можливості на здобуття освіти, тим самим порушуючи ст. 28 Конвенції ООН про права дитини.

З початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, країна-агресор не виконує зобов'язання щодо захисту прав дитини. Саме це стало поштовхом для пошуку нових засобів захисту. І навіть в такий нелегкий час для нашої країни, держава спрямовує дії на захист прав дітей.

Важливим кроком для реалізації захисту прав дитини в умовах воєнного стану стала Постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану», яка набрала чинності від 17 березня 2022 року. Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України і утворюється з метою сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

Пізніше в 2023 році КМУ видав Постанову «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» на основі якої створили Постанову «Про порядок створення, ведення, доступу до відомостей Єдиного реєстру осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України». Даний Реєстр буде містити в собі базу даних про депортованих та / або примусово переміщених осіб. Згідно Постанови про Єдиний Реєстр: «Відомості з Реєстру використовуються виключно з метою захисту прав та інтересів осіб, в тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України».

Також важливо звернути увагу на Постанову КМУ «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації», яка увійшла в юридичну силу від 23 серпня 2022 року. Згідно Постанови фізична особа, патронатний вихователь та інші представники дітей можуть відмовитись від обов'язкової евакуації які на законній основі.

У квітні 2022 року ВРУ звернулась до міжнародної спільки із заявою «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Окрім заяви видано Пояснювальна записку до Постанови Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Дана заява була подана до ООН, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Європейського Парламенту, урядів та парламентів іноземних держав з метою визнання дій, які скоюють військові РФ під час повномасштабного вторгнення, яке розпочалося з 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу. У Пояснювальній записці доведено, що «політика Російської Федерації, послідовність і системність її реалізації націлені на масове знищення населення України, порушення суверенітету і територіальної цілісності України та ліквідації національної державності України. Метою керівництва Російської Федерації є знищення українських патріотів, української мови, української культури, всього, що формує самобутність Українського народу».

Висновки. Отже, підводячи підсумок можемо зазначити, що дитина – особа до досягнення нею 18-річного віку, якщо згідно закону вона не набуває прав повнолітньої раніше. Кожна дитина має свої права, які необхідні їй для самореалізації. Наводячи факти злочинів, які Російська Федерація скоює цілеспрямовано проти цивільного населення, можемо стверджувати, що РФ порушує майже всі права дитини. Найпоширенішими злочинами серед яких є: вбивство дітей; вербування та використання дітей у збройному конфлікті; незаконне вивезення дітей за територію держави; зґвалтування та інші форми

сексуального насильства проти дітей; ненадання гуманітарної допомоги; обстріли цивільної та критичної інфраструктури та інші злочини, які спрямовані на обмеження розвитку дитини та на посягання її життя.

Варто зауважити, що Україна дотримується міжнародних норм для забезпечення захисту прав дитини в умовах війни, ратифіковує конвенції та інші міжнародні документи, створює власні нормативні акти, забезпечує захист для населення створюючи відповідні органи, які забезпечують захист прав дітей. Проте перешкодою для забезпечення механізму захисту прав є РФ. Дії країни-агресора спрямовані на знищення українського народу, його права на незалежність та самостійний розвиток, української мови, культури, все те, що формує Україну як незалежну та розвинену державу зі своєю історією та культурою. Тому для України необхідно як найшвидше впровадити зміни до чинного законодавства. Оскільки для будь-якої держави саме юридичне забезпечення захисту прав є показником соціальної, демократичної держави.

Вважаємо доцільним внести зміни в законодавство України, а саме: створити та прийняти Закон України «Про захист прав дитини в умовах воєнного та надзвичайного стану» для правового забезпечення прав дитини.

Література:

1. Буров, Ю. О. (1998). Права дитини в Україні. *Правовий статус особи* / [за ред. М. Л. Головка], ч. 2, 16.
2. *Конституція України*: від 28. 06. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 22. 04. 2024).
3. Опольська, Н. М. (2010). Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01.
4. Романцова, С. В. (2018). Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Національний університет «Львівська політехніка».
5. Скакун, О. Ф. (2001). *Теорія держави і права*. Консум.
6. Ярмол, Л., Карпюк, А. (2022). Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки», 4 (36), 96-105.

1.10. Strengthening of personal resources of school students in the process of art-creative activities

Зміцнення особистісного ресурсу школярів в процесі образотворчої діяльності

Вступ. Підчас війни поширеним є інформаційне психотравмування людей. В сучасних умовах це переважно медіатравма глядача, реципієнта ЗМІ. Коли людина бачить частину події з інтерпретаціями журналіста, диктора чи учасника події, а уява «домальовує» презентований епізод. Специфіка медіатравми – опосередкованість цілями інформаційного впливу. Зокрема підчас війни інформацію / дезінформацію використовують для впливу на пізнавальну сферу людей, їх емоції та поведінку шляхом поширення фейкового або гібридного контенту. Спеціально створений контент вводить в оману, спотворює картину світу, викликає неадекватні реальності емоції. Здатність людини формувати адекватну картину світу та діяти конструктивно в ускладнених умовах залежить від взаємодії багатьох чинників, зокрема, таких як толерантність до невизначеності, критичність в ситуації неповноти, ненадійності, ймовірних викривлень інформації, підсильність викликів середовища, можливість впоратися з його загрозами. Висока ступінь невизначеності робить майже неможливим прогнозування майбутнього, утруднює ухвалення обґрунтованих рішень. В умовах загрозової невизначеності зростає ймовірність болісних вражень, стресових розладів, душевних травм, відповідно руйнівного впливу на психіку багатьох людей.

Особи, які пережили травматичний досвід, можуть відчувати захисне відчуження від реальності, від інших людей, страждати від порушень когнітивних процесів. Тому особливого значення набуває проблема

психологічної підтримки ментального здоров'я в інформаційно ускладнених умовах (Moliako, Tretiak, 2023), зокрема засобами образотворчої діяльності.

Мета дослідження – простежити особливості ментального функціонування людини в інформаційно ускладнених умовах, окреслити можливості посилення особистісних ресурсів засобами художніх практик.

Можна виділити різноманітні варіанти «використання» образотворчого мислення. Завдяки йому стає можливим творче вираження вражень, емоцій, світовідчуття, виявлення суперечностей, внутрішнє звільнення. Використовуючи образотворче мислення, людина має можливість відображати світ, позиціонувати себе, провадити діалог зі світом й різними іпостасями свого «Я», долаючи суперечності й кризи. Образотворче мислення – особливий інструмент самопізнання, впорядкування внутрішнього світу, означення власної долі та інтуїтивного проникнення в майбутнє (Zavhorodnia, 2024).

Дослідження (Panksepp, 2012) свідчать, що у травмованих людей знижується активність лівої півкулі мозку, а активність правої півкулі підвищується. Відповідно, в свідомості активізуються і домінують некеровані образи. Ментальне «відео», пов'язане з травмівною ситуацією (яка вже залишилась в минулому) прокручується незалежно від волі й проти бажання людини, примушуючи її переживати сильні негативні емоції, і часом діяти неадекватно актуальній безпековій ситуації. Тоді особливої важливості набуває здатність людини до образотворчого мислення, яке стає інструментом трансформації болісної душевної стихії.

Арттерапевтичний погляд на ментальне здоров'я узгоджується із зміною в розумінні здоров'я в бік його позитивного трактування; цей зсув відбувається паралельно розробкам у сфері здоров'я, які наголошують на підтримуючих факторах, таких як стійкість, здатність до відновлення, а не на симптомах і патології (Huber, et al., 2016). Замість концентрації на хворобливих відхиленнях, арттерапевти звертаються до здорового потенціалу, здатності людини до

творчості та естетичного занурення. Це супроводжується зміщенням діагностичного фокусу з патологічних проблем на творчий розвиток, що добре узгоджується з перспективою застосування художніх практик щодо підтримки травмованих осіб в їх експресивних та виконавських здібностях (Malchiodi, 2005).

Психологічна своєрідність художньо обдарованої особи посилює ймовірність болісного сприйняття нею різних виявів недосконалості світу, ймовірність її травмування навіть у відносно спокійних умовах середовища. Коли ж мова йде про значну середовищну невизначеність, зумовлену неочікуваними природними чи соціальними подіями загрозливого характеру, навантаження на психіку будь-якої людини стає відчутним. Поранена душа потребує художнього вираження, мистецтво для неї – найкращий лікар, цілитель, реабілітатор. Образотворче мислення може взаємодіяти з душею, не пошкоджуючи її витонченої й уразливої природи, трансформуючи біль в красу твору. Мистецтво дає крила душі, дає змогу їй злетіти над жорстокістю світу.

Обдаровані діти й підлітки пишуть свій літопис переживань воєнного часу.

Мал. 1.

Виражають біль і співчуття, змальовуючи наслідки ворожих обстрілів – «А душа України жива!» Тетяни Криворот, «Привид зруйнованого міста» Кулько Аліни; «Поранений хлопчик» Лещенко Микити (Мал. 2, 3, 4).

Мал. 2. Тетяна Криворот, «А душа України жива!»

Мал. 3. Кулько Аліна, «Привид зруйнованого міста»

Мал. 4. Лещенко Микита, «Поранений хлопчик»

Частина малюнків присвячено мріям про перемогу, щасливе мирне життя. Діти з родин ВПО, що приїхали до Києва з Маріуполя та певний час відвідували школу мистецтв № 2, створюють образи омріяного щастя (тема «Моя мрія»), малюючи ошатний будинок, затишну домівку, чудову природу, на протипагу втратам, тому, що їм довелось пережити.

Мал. 5, 6. Діти з Маріуполя малюють на тему «Моя мрія»

Діти малюють захисників-бійців ЗСУ, військові сюжети (переважно хлопчики) – «Нічний наступ ЗСУ на ворога» Назарія Губанова (Мал. 7), «Оборонці-захисники, воїни ЗСУ, за нами Україна» Тимофій Губанова (Мал. 8); малюють натюрморти з синьожовтим прапором, «квіти для захисників» («Соняхи» Кулько Аліни, Мал. 9).

Мал. 7. Назарій Губанов, «Нічний наступ ЗСУ на ворога»

Мал. 8. Тимофій Губанов, «Оборонці-захисники, воїни ЗСУ, за нами Україна»

Мал. 9. Кулько Аліна, «Соняхи»

Цікавими є твори Тетяни Криворот – історична паралель «Загибель козака», а також метафоричний «янгол-охоронець» – українська дівчина-воїн в однострої з білими крилами, що летить над Землею.

Мал. 10. Тетяна Криворот, «Загибель козака»

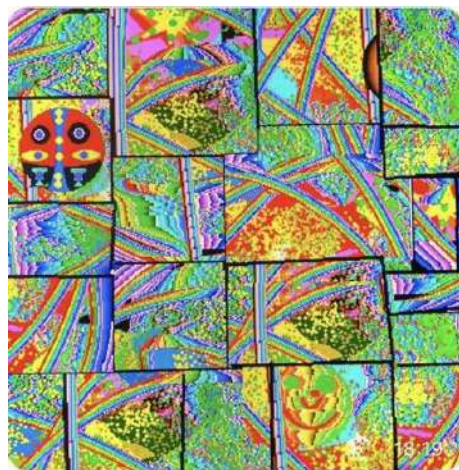
Мал. 11. Тетяна Криворот, «Янгол-охоронець»

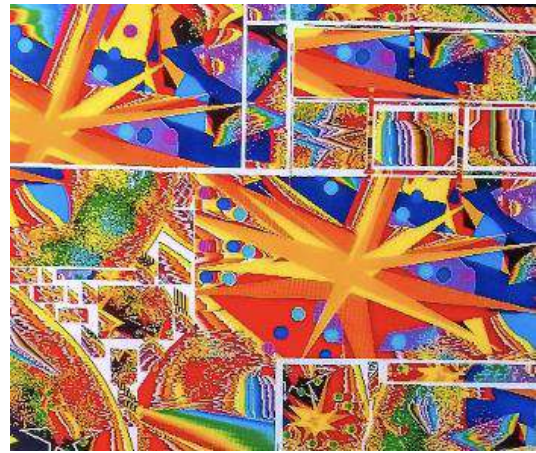
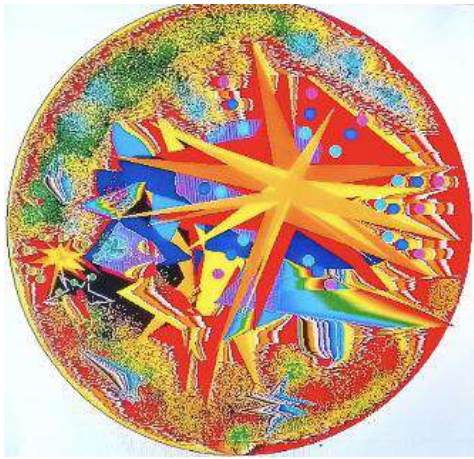
Люди мають здатність до естетичного занурення, до відтворення глибоких почуттів, їх вираження, до творчого подолання болісних переживань. Різні чинники впливають на розвиток або гальмування здатності до естетично-творчої діяльності. Особи, які пережили травматичний досвід, можуть відчувати захисне відчуження від реальності, від інших людей, страждати від заблокування почуттів, проблем самовідчуття, порушень взаємин з іншими людьми.. Арттерапевт має знайти адекватні способи індивідуального впливу, соціального та культурного залучення людини через спільні або індивідуальні мистецькі практики. Творчі дії учасників впливають на їх сприйняття, емоції та розуміння. Рефлексія цих процесів учасником, обговорення з іншими людьми (учасниками та терапевтом) сприяє осмисленню нового досвіду, розумінню виявлених можливостей та перспективи позитивних змін. Арттерапія заохочує до естетичного занурення, формує основу для здорового розвитку, творчості, рефлексії, ухвалення рішень в модальності мистецтва. Естетичне переживання, творчість, досвід «поток» дистанціює від звичного, повсякденного; допомагає розвинути нові ментальні моделі, оновити мислення та дії, звільнитися від звичних шаблонів. У людей, які зазнали травм, порушується здатність вербального опрацювання інформації. Водночас образи, пов'язані з травматичними спогадами, виходять з-під контролю, можуть переслідувати й мучити людину. Художні, зокрема, образотворчі практики сприяють міжпівкульній інтеграції, допомагають підтримувати та відновлювати порушену здатність людини до продуктивного опрацювання пережитого.

Нами запропоновано арттерапевтичні методики «В пошуках гармонії» і «Мандрівка», які є переважно універсальними інструментами, проте особливо підходять особам з образотворчими здібностями. Експресія за допомогою візуальних образів переважно сприймається такими людьми як “безпечніша”, порівняно з іншими формами. Водночас візуальні образи можуть

опосередковувати перехід до інших різноманітних форм самовираження та можливостей міжособистісної взаємодії.

Методика «В пошуках гармонії» реалізується засобами комп'ютерної графіки. Пропонується вибрати первинну геометричну форму, кольори (палітра з 256 кольорів), а також за бажанням та інтуїцією використовувати виразні засоби графіки та комп'ютерні інструменти (пляма, різні види і товщини ліній, крапки тощо). В подальшому можна варіювати, створювати інші геометричні форми. На заняттях з комп'ютерної графіки діти створюють чудові композиції. Представлено композиції учнів Назарія Губанова, Тимофія Губанова, Михайла Довбаха (усім учням – 10 років).

Мал. 12, 13, 14.

За спостереженнями педагога в процесі роботи відбуваються зміни настрою дітей, їх емоційний стан стає гармонійнішим, попри складність їх переживань.

Методика «Мандрівка» розрахована на старших учнів та дорослих, оскільки вимагає певного рівня розвитку рефлексії. В реалізації методики «Мандрівка» можна виокремити такі етапи роботи.

I етап. Відображення людиною свого актуального стану та звертання до досвіду ресурсних станів.

Підтримка зв'язку людина зі своїм актуальним буттям (підтримка самоприйняття, відкритості тілесним відчуттям, почуттям, сигналам інтуїції, тобто здатності прислухатися до себе).

Пропоновані теми образотворчої діяльності пов'язані з актуальним станом (напр. “Стан моєї душі”, “Мої страхи”, “Труднощі, перепони на моєму шляху”). Обговорення робіт, супроводжуване делікатним розпитуванням, спільним пошуком смислів, дає змогу людині певною мірою дистанціюватися від актуального стану та інтерпретувати його в біографічному контексті, тобто з більш “багатовимірної” позиції.

Звертання до досвіду ресурсних станів. Теми – переживання радості, щастя, упевненості в собі (“Стан повноти життя”). Створення символів своїх ресурсів у зображеннях “чарівних помічників”, “чарівних предметів”, “місць сили” тощо.

II етап. Тренінг на основі системи КАРУС (Moliako, Tretiak, 2023), спрямований на розширення діапазону виразних засобів, креативних ідей, ампліфікацію, індивідуалізацію та вдосконалення творчої стратегії людина. Зазначена система спирається на дослідження процесу діяльності фахівців та найбільш вживаних ними стратегій та тактик.

Тренінг стимулює творчі дії, передбачає низку методичних прийомів ускладнення процесів виконання завдання, наближаючи їх тим самим до непередбачуваної реальності, тобто необхідності діяти в умовах обмежень, неочікуваних вимог ситуації, новизни, невизначеності, надміру або дефіциту інформації тощо.

Провідна тема – “Бажаний стан душі”. Застосовується метод неочікуваних заборон, обмежень, вимог. Заборони можуть стосуватись кольору, форми, символів. Вимоги – репрезентації теми в різних стилях – символічному, абстрактному, декоративному (напр., візерунок, розпис великодньої крашанки), експресивно-фантазійному (напр., в стилі Марії Примаченко) тощо.

Також можливим і доцільним є застосування на цьому етапі окресленої вище методики «В пошуках гармонії».

В процесі конструювання образу “бажаного стану душі” в залежності від індивідуальних преференцій художника залучаються різні формотворчі стратегії й тактики. Робота в ускладнених умовах провокує потенційну здатність людини до творчого подолання вимог і заборон через збільшення варіантів стратегій та розширення діапазону тактик (концентрування, акцентування, перетікання форм, символізація, розкладання, геометризація, зміщення масштабів, подвоєння форм, контрастування, деформування,

декоративізація, виведення зі звичного простору, гіперболізація, введення в контекст, синтезування, аккумулявання, дублювання, ампліфікація).

Робота в ускладнених умовах зміцнює людину досвідом сприйняття труднощів як викликів. Формується “іmunітет”, відторгнення до деструктивних реакцій на труднощі, зміцнюється готовність до подолання перешкод. Спонування до застосування освоєних виразних засобів та інших здобутків тренінгу в опрацюванні теми “Бажаний стан душі”; зняття обмежень, вимог, вільне спонтанне самовираження. Осмислення актуального стану в контексті ресурсних і бажаних станів дає змогу визначити вектор позитивних змін.

III етап. Пошук шляхів поступового переходу від актуального стану до бажаного (у формах образотворчої діяльності). Створюється серія перехідних робіт, які відображають подолання страхів, труднощів, перешкод з допомогою “чарівних помічників та предметів”, рух в напрямку візуальної метафори “Бажаний стан душі”.

Досвід образно-символічних перетворень полегшує вербалізацію, активізує рефлексію, забезпечуючи її конструктивну спрямованість (попереджає застрягання, раціоналізацію та інші вияви “поганої” рефлексії). Ненав'язлива допомога та приєднання психолога до дискурсу людина в процесі візуально-образного творення ним “особистої історії”, подолання страхів та перешкод, зміни позиції “жертви” на “мандрівника-героя”.

IV етап. Психологічна підтримка переходу до самовираження в інших модальностях, початково більш складних для людини. Наприклад, опосередкований вже створеними людиною візуальними образами перехід до вербальних наративів, інших форм самовираження та діалогу (детальніше Zavorodnia, 2024).

Окреслимо психологічні механізми самовідновлення художньо обдарованої особи після травми. Це тісно пов'язані між собою екстерналізація, символізація (візуально-метафорична презентація травми, створення інших метафор),

художня емпатія, довільне дистанціювання, створення буферної зони між собою і травмою, творче зосередження як відволікання від болісних переживань, подолання почуття безпорадності, опрацювання “фрагментів” спогадів, художня проєкція, трансформація переживань, їх нове впорядкування, подолання травматичної хаотизації спогадів, відновлення порядку в пам’яті, управління сильними почуттями та бажаннями через їх символічне вираження та задоволення, задоволення від процесу створення задуманого художнього предмета, “стан потоку”, задоволення від впровадження технічних інновацій в процес творчості, почуття досягнення, подолання творчих труднощів і мук, “покладення, втілення” переживань у створювану роботу, стимулювання дискурсивного осмислення травматичного досвіду через обговорення створеного. Інсайти в процесі портретування стану душі дають нове самовідчуття, висвітлюють нове бачення себе, життя і свого покликання. Людина може акцентувати різні смислові домінанти образу у різних варіантах актуального і бажаного стану душі. Створення таких образів – це посилення особистості за рахунок художньої творчості, оскільки образи “стану душі” виходять з-під влади часу. Візуальні образи також можуть бути “путівником” в “мандрах” шляхами душі, в обстеженні внутрішніх ландшафтів з наступним індивідуально-творчим осмисленням отриманого досвіду.

Арт-терапевти мають бути експертами в мультидисциплінарних психосоціальних і соматичних аспектах своєї роботи, їм потрібно розвивати навички своєї мистецької модальності та знання про терапевтичний потенціал їхньої форми мистецтва щодо психологічного відновлення, стабілізації, розвитку, щоб швидко реагувати на запити різних людей та груп населення.

Можна акцентувати такі *ролі арттерапевта*, що здійснює підтримку: фасилітатор, джерело інформації, тренер, відзеркалювач («дзеркало»), помічник у здійснюваному людиною коментуванні та інтерпретації своєї творчої продукції та життєвих фактів, свідок, маєвт. Внесок мистецьких практик у

відновлення ментального здоров'я та благополуччя полягає в тому, що завдяки естетичному залученню та творчій діяльності з'являється можливість: посилити здатність до мультисенсорного естетичного сприйняття; сформувати основу для розвитку творчої ігрової активності; відкрити для себе автентичні форми вираження; можливість оживляти, виражати та втілювати почуття; розвивати свої здібності, вдосконалюватися; уважно відстежувати тілесні відчуття, долати внутрішню роз'єднаність, суперечності ментального та тілесного; відновити цілісне самовідчуття, сформувати нове або заново інтегроване відчуття «я»; символізувати пережитий досвід, почуття чи міжособистісні стосунки, пережити естетичні осяяння, сформувати нові смисли, нові цілі; здійснювати синтез історії життя, життєвих переживань зі своїми нещодавніми знахідками в практиці художньої роботи; посилити свою життєстійкість, дистанціюватися від звичного, досліджувати, творчо опрацьовувати теми ідентичності, самовираження, сенсів тощо.

Література:

1. Huber, M., van Vliet, M., Giezenberg, M., Winkens, B., Heerkens, Y., Dagnelie, P. C., Knottnerus, J. A. (2016). Towards a 'patient-centered' operationalisation of the new dynamic concept of health: A mixed methods study. *BMJ*, 6, 35-40.
2. Malchiodi, C. (2005). Expressive Therapies: History, Theory and Practice. In *Expressive Therapies*. The Guilford Press, 1-16.
3. Moliako, V. O., Tretiak, T. M. (2023). Systema KARUS yak zasib tvorchoi myslennievoi diialnosti v uskladnennykh umovakh (The KARUS system as a means of creative thinking activity in difficult conditions). *Dni ukrainskoi psykholohii v Berlini*. Instytut psykholohii H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 99-104. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227> (in Ukrainian).
4. Panksepp, J. (2012). *The archeology of mind*. Norton.
5. Zavhorodnia, O. (2024). Artterapevtychna pidtrymka mentalnoho zdorov'ia liudyny v umovakh zahrozlyvoi nevyznachenosti (Arttherapy support of human mental health in conditions of threatening uncertainty). *Novitni zminy suchasnoho suspilstva*. SH NTM «Novyi kurs», (116), 68-78. DOI: 10/61718/mon https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/mon_27.05.2024.pdf (in Ukrainian).

1.11. Quality of life of mothers of children with special needs: psychological aspect and the role of public organizations

Якість життя матерів дітей з особливими потребами: психологічний аспект та роль громадських організацій

Постановка проблеми. Бурхливі соціальні зміни останнім часом значно розширили діапазон цінностей і ролей жінок, що впливає на їхню адаптацію до материнства, особливо у випадку виховання дитини з особливими потребами. Важливим аспектом є усвідомлення, що труднощі і виклики, з якими стикаються матері, не є виключно негативним явищем. Як зазначав Марк Аврелій, здатність мужньо переносити випробування є великою вдачею, адже лише через подолання труднощів ми дізнаємося, на що здатні. Проблема взаємодії матерів із суспільством стає гострою, коли їхні діти мають порушення психофізичного розвитку, оскільки суспільство не завжди готове підтримати та прийняти таких дітей.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз психологічного впливу громадських організацій і блогосфери на якість життя матерів дітей з особливими потребами та вивчення впливу залучення до соціального досвіду на трансформацію їх материнського ставлення.

Завдання дослідження:

1. Дослідити особливості адаптації матерів до виховання дітей з особливими потребами.
2. Визначити значення громадських організацій як джерела соціально-психологічної підтримки.
3. Розглянути роль блогінгу у подоланні соціальної ізоляції та зміцненні психологічної стійкості матерів.

4. Оцінити вплив концепції свідомого вчинку В. А. Роменця на оптимізацію материнського ставлення.

Виклад основного матеріалу

Психологічний профіль матерів дітей з особливими потребами. Матері дітей з особливими потребами зазвичай демонструють різні стилі материнського ставлення, зокрема оптимальний, жертвний, суперечливий та емоційно-відсторонений (Зіборова, 2022). Важливим є розуміння того, що емоційна стійкість і здатність приймати оптимальне ставлення до проблем, а не шукати канонічні рішення, допомагає уникнути відчуття постійної провини та сорому. В основі цих стилів лежать різні рівні емоційного інтелекту, здатність до життєстійкості та рівень підтримки з боку соціуму. Оптимальний стиль передбачає позитивну взаємодію з дитиною та оточенням, тоді як жертвний стиль, пов'язаний з емоційним виснаженням, часто супроводжується почуттям самопожертви та відчуження від зовнішнього світу.

Теорія свідомого вчинку В. А. Роменця. Згідно з теорією свідомого вчинку В. А. Роменця, рішення матері прийняти ситуацію виховання особливої дитини можна розглядати як значущий особистісний акт. Це свідоме прийняття ролі матері, яке сприяє формуванню життєстійкості та допомагає подолати ізоляцію та стрес. Важливо, що такий вчинок є свідомим вибором, який показує здатність жінки адаптуватися до обставин та використовувати труднощі для самозростання (Вівар, 2022). Роменець підкреслює, 97 вчинок стає основою для перетворення життєвих труднощів у конструктивний досвід, що допомагає матері знайти нові сенси у своїй ролі та адаптуватися до умов, в яких вона виховує дитину.

Роль громадських організацій. Громадські організації надають матерям необхідну інформаційну та емоційну підтримку, організовуючи програми, які включають групи взаємопідтримки, тренінги та консультації. Участь матерів у таких програмах позитивно впливає на їхню здатність долати стресові ситуації

та знижує ризик емоційного виснаження. Досвід показує, що включення до громадської діяльності допомагає матерям відчутти приналежність до суспільства, що сприяє формуванню їхньої стійкості. Вони стають частиною цілісної групи, яка об'єднує спільні цінності, проблеми та цілі (Зіборова, 2021).

Блогосфера як інструмент підтримки. Сучасні цифрові технології, особливо соціальні мережі та блогосфера, стають важливими каналами для соціально-психологічної підтримки матерів. Блогінг дозволяє жінкам ділитися своїм досвідом, отримувати підтримку та розширювати коло соціальних контактів. Позитивний контент, який поширюється через блогосферу, сприяє зниженню рівня страху відторгнення, підвищує рівень життєстійкості та сприяє емоційному здоров'ю матерів. Згідно з дослідженнями Бессела ван дер Колка, травматичний досвід зберігається не лише у пам'яті, а й у тілі, тож соціальна підтримка і можливість ділитися своїм досвідом допомагає знизити напругу та поліпшити емоційне благополуччя (Колк, 2020). Як відзначав Сенека, люди, які проходять через труднощі, дізнаються, на що вони здатні; у цьому контексті блогосфера слугує своєрідним “випробувальним майданчиком”, де матері можуть обмінюватися досвідом і підтримувати одна одну.

Емпіричні результати досліджень. Дослідження, проведені на основі опитувальника ОМС, показали, що серед матерів дітей з вадами розвитку 65% мають відхилення у материнському ставленні, що потребує психологічної допомоги (Зіборова, Дегтяренко, 2014). Методика опитувальника виявила, що більшість матерів з жертвним і суперечливим стилями мають високий рівень страху бути відкинутими та прагнення до прийняття, що створює певні протиріччя в їх поведінці. Після залучення до віртуальних груп підтримки та участі в програмах громадських організацій спостерігається позитивна динаміка: зниження рівня страху відторгнення та прагнення до прийняття, що свідчить про покращення психологічного стану матерів. Такі результати

підтверджують значення цілісної групи у процесі адаптації матерів та зменшення їх емоційного виснаження.

Аналіз результатів і обговорення. Після кількох місяців активної участі в програмах підтримки та блогосфері показники страху відторгнення знизилися, а прагнення до соціального прийняття стабілізувалося. Це підтверджує, що залучення до соціального досвіду через цифрові платформи може компенсувати дефіцит емоційної підтримки, підвищуючи здатність матерів до адаптації та зміцнюючи їхній життєвий потенціал. Як відзначають психологи (Іванова, 2000; Роменець, 2013), соціальна підтримка є важливою для подолання психотравми та відновлення психологічного здоров'я. Прийняття складних рішень, як зазначено у тексті, стає необхідним для особистісного розвитку і служить основою для того, щоб жінка змогла знайти нові смисли і цінності у своєму житті, спрямованому на виховання дитини. Відповідно до підходу Бессела ван дер Колка, можливість опрацювати травматичний досвід через соціальну підтримку знижує рівень тривоги та сприяє відновленню внутрішнього спокою, що позитивно впливає на ставлення до виховання дитини.

Значення свідомого вчинку для адаптації. Згідно з концепцією Роменця, свідомий вчинок стає основою для перебудови материнського ставлення. У випадку матерів особливих дітей вчинок прийняття ситуації є актом самоствердження, що дозволяє їм знайти нові сенси у житті та подолати страхи, пов'язані з вихованням дитини з особливими потребами. Цей підхід також допомагає знизити рівень емоційного навантаження та сприяє стабілізації емоційного фону матерів, які, у свою чергу, стають емоційно доступнішими для своїх дітей. Таким чином, свідомий вчинок є не лише ознакою особистісної зрілості, але й важливим інструментом адаптації та подолання психотравми.

Висновки.

1. Оптимізація материнського ставлення. Психологічна підтримка матерів дітей з особливими потребами має критичне значення для оптимізації

материнського ставлення. Громадські організації та блогінг надають необхідні ресурси для забезпечення емоційної стабільності та життєстійкості матерів.

2. Роль соціального досвіду. Залучення до блогосфери допомагає матерям подолати соціальну ізоляцію, зменшити страх відторгнення та підвищити їхню готовність до активної участі в соціальному житті.

3. Свідомий вчинок як механізм адаптації. Свідомий вчинок, як його визначив В. А. Роменець, є важливим механізмом подолання психотравми, пов'язаної з вихованням дитини з особливими потребами.

4. Рекомендації для подальших досліджень. Подальше вивчення ефективності цифрових технологій у підтримці матерів дітей з особливими потребами має потенціал для розробки нових соціально-психологічних стратегій, які можуть сприяти інтеграції таких родин у суспільство.

Література:

1. Зіборова, О. О. (2021). Цілісна група як технологія оптимізації материнського ставлення до дитини з особливими потребами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Психологія»*, 4, 37-40.
2. Зіборова, О. О. (2022). Протириччя соціальної ролі матері дитини з особливими потребами (The contradiction in the social role of the mother of a child with special needs). *Psychology and Behavioral Sciences*, 11 (5), 169-173.
3. Зіборова, О. О., Дегтяренко, Т. В. (2014). Опитувальник визначення особливостей (стилю) материнського ставлення до дитини, яка має відхилення в психофізичному розвитку (ОМС): зареєстрованих Державною службою інтелектуальної власності України від 05. 03. 2014 року, А.с. № 53965. Україна.
4. Іванова, І. Б. (2000). *Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів*. Логос.
5. Колк, Б. ван дер. (2020). *Тіло пам'ятає все: яку роль психологічна травма грає в житті людини та які техніки допомагають її подолати* / пер. з англ. Н. Чорного. Форс Україна.
6. Роменець, В. А. (2013). Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*, 2, 6-27.
7. Vivar, P. (2022). *Super Sapiens: How to Understand the Human Mind and Develop Your Abilities* – Lunweg Editors.

1.12. Study of stress resilience dynamics among psychology students

Дослідження динаміки рівня стресостійкості студентів психологічного факультету

У сучасному світі освіта є однією з найважливіших складових формування особистості, проте вона також стає джерелом значних стресів, особливо для студентів. Психологічний факультет має особливу природу навчального процесу, що не тільки вимагає високих інтелектуальних навантажень, але й постійно стимулює емоційну залученість студентів до процесу вивчення внутрішнього світу людини. Студенти цього факультету часто працюють з такими поняттями, як емоційна регуляція, стрес, адаптація та психічне здоров'я, що вимагає від них високого рівня стресостійкості (Куліков, 2007). Стресостійкість є одним із ключових показників психологічного благополуччя студентів, особливо тих, хто навчається на психологічних факультетах. Вони часто зазнають значного емоційного й інтелектуального навантаження внаслідок поєднання академічних вимог і безпосереднього контакту з темами, пов'язаними з психічним здоров'ям. Водночас рівень стресостійкості може істотно змінюватися протягом навчання, залежно від багатьох факторів, зокрема особистісних характеристик, академічного досвіду та соціальної підтримки (Ковальчук, 2020). У цій статті досліджується динаміка змін рівня стресостійкості студентів психологічного факультету на різних етапах навчання, з урахуванням як індивідуальних відмінностей, так і впливу академічних умов.

Актуальність даного дослідження зумовлена зростаючою кількістю молоді, що стикається з емоційним виснаженням під час навчання. За даними різних досліджень, близько 60% студентів періодично відчувають стрес через

навчальні та соціальні фактори. Зростання навантажень, незбалансованість між навчанням та особистим життям, а також очікування суспільства і майбутньої професії створюють умови для підвищеного рівня стресу (Петренко, 2017).

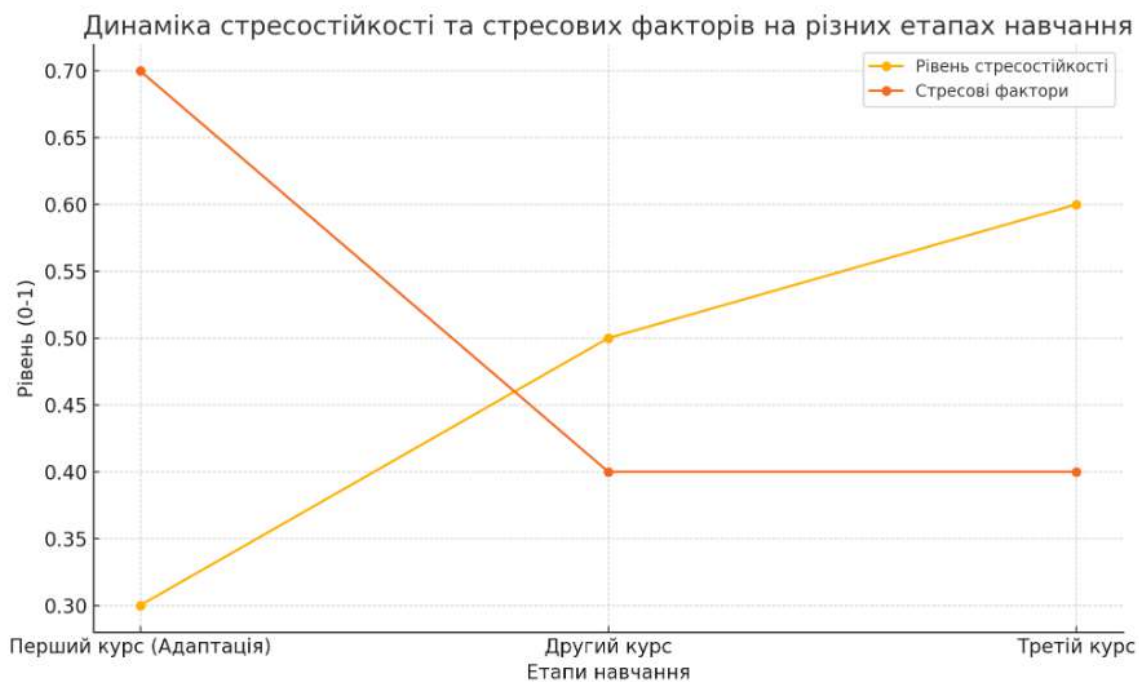
Метою цього дослідження є вивчення динаміки рівня стресостійкості студентів психологічного факультету протягом їх навчання, а також визначення ключових факторів, які впливають на їх здатність долати стресові ситуації.

З точки зору психології, стресостійкість формується на основі низки когнітивних, емоційних та поведінкових характеристик, які забезпечують ефективну адаптацію до стресових умов (Романюк, Гончарук, 2020). Студенти, особливо майбутні психологи, мають розвинуті адаптаційні механізми, оскільки стикаються з питаннями психічного здоров'я не лише в контексті особистого досвіду, але й в академічному та професійному аспектах. Стресостійкість у студентів можна трактувати як здатність зберігати внутрішню рівновагу в умовах значного психоемоційного навантаження, що виникає через навчальні та життєві виклики.

У рамках навчального процесу студент психологічного факультету повинен не лише оволодівати теоретичними знаннями, але й практикувати отримані навички у взаємодії з іншими людьми (Савченко, Іваненко, 2023). Це передбачає як саморефлексію, так і здатність до глибокого аналізу внутрішніх станів та переживань інших людей, що може стати додатковим джерелом стресу. Відповідно, студенти-психологи часто виявляються більш схильними до емоційного перевантаження, що підкреслює важливість дослідження їхньої стресостійкості.

Академічне середовище також є потужним джерелом стресу для студентів. З одного боку, навчання на психологічному факультеті вимагає не лише запам'ятовування теоретичних положень, але й постійного критичного осмислення інформації та застосування отриманих знань у різноманітних ситуаціях. Це часто спричиняє високу емоційну напругу, яка впливає на

загальний рівень стресостійкості (Черненко, 2022). З іншого боку, саме академічне середовище може бути джерелом підтримки та розвитку адаптаційних можливостей студентів. Це досягається завдяки взаємодії з викладачами, одногрупниками, а також через формування та підтримку системи соціальних зв'язків, яка допомагає студентам справлятися з емоційним перевантаженням.

Рис. 1. Динаміка стресостійкості та стресових факторів на різних етапах навчання

Етапи навчання на психологічному факультеті мають специфічні особливості, які також впливають на рівень стресостійкості (Попова, Дорошенко, 2019). Зазвичай перший курс супроводжується етапом адаптації, коли студенти стикаються з новими умовами навчання, академічними та соціальними вимогами. Цей період може бути особливо стресогенним, оскільки він пов'язаний з необхідністю розвивати нові навички, такі як самоорганізація, тайм-менеджмент, а також інтеграція у нове соціальне середовище. За

результатами попередніх досліджень, саме на перших етапах навчання студенти демонструють найбільш низький рівень стресостійкості, що є наслідком невизначеності та недостатньої впевненості у власних силах.

У середньостроковій перспективі, на етапі другого і третього курсів, спостерігається стабілізація рівня стресостійкості. Студенти вже засвоїли основні навчальні стратегії, почали формувати міцні соціальні зв'язки та отримали досвід у подоланні стресових ситуацій. На цьому етапі багато хто з них починає формувати стратегії емоційної саморегуляції, які допомагають їм ефективно протистояти стресу, що виникає через академічні виклики (Іванова, 2021). Проте сесії, контрольні роботи та практичні завдання все ще залишаються основними стресовими факторами, хоча їхній вплив зменшується порівняно з першими роками навчання.

Окремо варто зупинитися на індивідуальних стратегіях подолання стресу, які студенти використовують для підтримки стресостійкості. Найбільш поширеними є когнітивні стратегії, що включають рефлексію та переосмислення стресових ситуацій (Ковальчук, 2020). Наприклад, студенти, які володіють високим рівнем когнітивної гнучкості, здатні бачити проблемні ситуації як можливості для розвитку, а не як загрозу. Це дозволяє знизити рівень емоційної напруги та зберегти психоемоційний баланс.

Емоційна регуляція також відіграє ключову роль у підтримці стресостійкості. Вона включає здатність контролювати емоційні реакції, уникати паніки та зберегти спокій у кризових ситуаціях. Студенти, які володіють навичками емоційної саморегуляції, рідше відчують сильний стрес та швидше відновлюються після емоційних потрясінь.

Ще одним важливим аспектом є поведінкові стратегії подолання стресу, які включають фізичну активність, здоровий спосіб життя, планування часу та роботу з підтримкою соціальних зв'язків. Регулярна фізична активність, як

зазначають фахівці, сприяє не лише фізичному, але й психічному здоров'ю, оскільки допомагає знизити рівень стресу та підвищити стресостійкість.

У контексті навчання на психологічному факультеті рівень стресостійкості має безпосередній вплив на професійну підготовку майбутніх психологів (Савченко, Іваненко, 2023). У майбутній професійній діяльності вони стикаються з емоційно складними ситуаціями, які вимагають високого рівня емоційної та когнітивної стійкості. Відтак, розвиток стресостійкості під час навчання можна розглядати як невід'ємну частину їх професійного становлення.

Аналізуючи динаміку стресостійкості серед студентів психологічного факультету, я прийшов до висновку, що цей процес є складним і багатофакторним, включаючи як внутрішні, так і зовнішні чинники. Студенти, які успішно адаптуються до навчальних вимог, зазвичай демонструють підвищений рівень стресостійкості, що, у свою чергу, позитивно впливає на їх академічну успішність.

У ході мого дослідження, яке проводилося серед студентів першого, третього та п'ятого курсів психологічного факультету одного з українських університетів, було опитано загалом 150 студентів, по 50 осіб з кожного курсу. Основним інструментом для вимірювання рівня стресостійкості став тест на стресостійкість, адаптований для української студентської аудиторії. Додатково використовувалися анкети, що охоплювали питання академічного навантаження, рівня соціальної підтримки та особистих методів подолання стресу.

Іншим важливим аспектом є використання копінг-стратегій, які допомагають керувати стресом. До таких стратегій належать як активні способи подолання труднощів (планування, пошук рішень), так і пасивні методи, такі як емоційне відсторонення або уникнення стресових ситуацій. Успішні копінг-стратегії дозволяють студентам ефективно справлятися зі стресовими

факторами, що зменшує їх вплив на загальний стан здоров'я та психологічного благополуччя.

Таблиця 1. Опис рівня стресостійкості студентів різних курсів

Курс студентів	Рівень стресостійкості	Причини
1 курс	Низький	Адаптація до нових умов, соціальні ролі, високі академічні очікування
2 курс	Середній	Часткова адаптація, досвід вирішення стресових ситуацій
3 курс	Вищий	Краща організація часу, соціальна підтримка
4 курс	Високий	Завершення адаптації, підготовка до професії
5 курс	Найвищий	Орієнтація на професійну реалізацію, завершення навчання

Рівень емоційного виснаження також є важливим показником стресостійкості. Виснаження може виникати через постійний вплив стресових ситуацій, що не компенсуються відпочинком або емоційною підтримкою (Черненко, 2022). Студенти, які зазнають емоційного виснаження, часто втрачають мотивацію до навчання, відчують перевтому та зниження здатності до концентрації.

Нарешті, наявність соціальної підтримки від одногрупників, викладачів та членів родини є критично важливим фактором для зменшення рівня стресу (Сергієнко, 2019). Соціальна підтримка сприяє формуванню почуття безпеки та взаєморозуміння, допомагає студентам відчувати, що вони не самотні у своїх труднощах. Відчуття підтримки також підвищує стійкість до стресу, оскільки студенти знають, що можуть розраховувати на допомогу у складних ситуаціях.

Дослідження показало, що рівень стресостійкості студентів змінюється протягом їх навчання. Студенти першого курсу продемонстрували найнижчі результати стресостійкості. Вони відзначали високий рівень тривожності та невпевненості через академічне навантаження та адаптацію до нових соціальних умов. Також воно допомогло виявити суттєві відмінності в стратегіях подолання стресу серед студентів різних курсів. Першокурсники, зокрема,

найчастіше застосовували емоційно-орієнтовані стратегії, зокрема такі, як уникнення проблем або емоційне відсторонення. Це свідчить про низьку стресостійкість у студентів першого курсу, що зумовлено як браком досвіду у вирішенні академічних та особистих проблем, так і стресом, пов'язаним із адаптацією до нового навчального середовища (Куліков, 2007).

На третьому курсі спостерігалось покращення показників стресостійкості. Студенти цього рівня відзначали позитивну динаміку у розвитку навичок планування часу та кращу організованість, що сприяло більш ефективному подоланню стресових ситуацій. Важливим фактором також стала зростаюча соціальна підтримка з боку однокурсників та викладачів, яка виступала важливим ресурсом для емоційної стабільності. Більшість студентів на третьому курсі вже мали досвід роботи з психоемоційними проблемами, набутими в межах навчальної практики, що сприяло формуванню більш ефективних стратегій подолання стресу та адаптації до вимог навчального процесу.

Найвищий рівень стресостійкості був зафіксований серед студентів п'ятого курсу. Вони активно застосовували проблемно-орієнтовані стратегії для подолання стресу, такі як пошук конструктивних рішень, планування конкретних дій і звернення за соціальною підтримкою. Студенти зазначали, що протягом навчання не тільки навчилися краще справлятися з емоційними навантаженнями, але й здобули більш глибоке розуміння власних психологічних ресурсів. Цей досвід дозволив їм більш раціонально підходити до вирішення складних завдань, що додатково сприяло їх стресостійкості на завершальному етапі навчання.

Таким чином, можна зробити висновок, що з просуванням по курсах навчання студенти поступово розвивають більш ефективні стратегії подолання стресу, від емоційно-орієнтованих до проблемно-орієнтованих, що сприяє підвищенню їхньої стресостійкості та загальної психологічної стійкості.

Динаміка зростання рівня стресостійкості серед студентів психологічного факультету піддається детальному аналізу, враховуючи кілька важливих факторів, що впливають на цей процес. Одним із ключових аспектів є адаптація до нових умов навчання та соціальних викликів, з якими студенти стикаються на різних етапах свого навчання. На першому курсі відбувається найбільш різке зіткнення зі змінами: студенти переходять від шкільної системи до університетської, де необхідно освоїти самостійне навчання та ефективно відповідати на вимоги викладачів. Водночас, перший рік навчання супроводжується необхідністю знаходити баланс між академічними завданнями та новими соціальними взаєминами, що часто призводить до стресових ситуацій через брак досвіду та сформованих стратегій для управління ними. Студенти в цей період часто демонструють низьку стресостійкість, оскільки не мають достатньо навичок для ефективного подолання нових викликів.

Проте на третьому курсі спостерігається певна стабілізація. На цьому етапі студенти вже мають досвід навчання в умовах вищої освіти, що включає складання іспитів, написання наукових робіт, а також взаємодію з викладачами та однокурсниками. Цей досвід допомагає їм розробити більш ефективні стратегії для подолання стресових ситуацій, що підвищує їхню стресостійкість. Крім того, професійна підготовка, яка розпочинається на третьому курсі, надає студентам практичні навички управління емоціями та регуляції власного психологічного стану. Практичні завдання та професійні інтервенції, з якими студенти мають справу в рамках навчання, виступають як навчальний досвід для покращення самоконтролю й управління стресом.

На п'ятому курсі спостерігається найвищий рівень стресостійкості серед студентів. Це пояснюється тим, що на фінальних етапах навчання студенти досягають високого рівня професійної ідентичності. Вони відчувають впевненість у своїх знаннях, практичних навичках та здатності застосовувати навчений матеріал у реальних ситуаціях. Ця впевненість допомагає їм

ефективніше управляти стресом, використовуючи як раціональні стратегії планування дій, так і техніки психологічної саморегуляції. Крім того, студенти старших курсів частіше залучаються до науково-дослідної діяльності, що надає їм можливість глибше розуміти власні психологічні ресурси й ефективніше застосовувати їх у повсякденному житті. У результаті студенти п'ятого курсу рідше стикаються з емоційним виснаженням і частіше демонструють стійкість до стресових ситуацій, зберігаючи при цьому емоційну стабільність і продуктивність у навчанні.

Результати проведеного дослідження підтверджують висунуту гіпотезу про поступове підвищення рівня стресостійкості студентів психологічного факультету впродовж їхнього навчання. На початкових етапах освітнього процесу, зокрема на першому курсі, студенти демонструють значну вразливість до стресових ситуацій, що зумовлено обмеженою адаптивністю до нових вимог навчання та життєвих умов. Невизначеність, яка супроводжує період адаптації, а також брак досвіду в управлінні стресом призводять до того, що на ранніх етапах навчання студенти частіше застосовують менш ефективні емоційно-орієнтовані стратегії подолання стресу.

Проте, з часом спостерігається позитивна динаміка. Студенти поступово адаптуються до вимог університетського середовища, що відображається у зростанні їхньої здатності до ефективного управління стресом. Важливу роль у цьому відіграє посилення соціальної підтримки з боку одногрупників, викладачів і сім'ї. Підвищення рівня соціальної інтеграції сприяє формуванню почуття підтримки та приналежності, що знижує стресове навантаження.

Крім того, розвиток копінг-стратегій поступово змінюється в бік більш раціональних підходів, таких як планування, організація часу та пошук конструктивних рішень у складних ситуаціях. Здобуті професійні навички під час навчання та практичної підготовки також виступають вагомим чинником у підвищенні стресостійкості. Зокрема, студенти старших курсів виявляють

здатність до саморегуляції та більш глибоке розуміння власних психологічних ресурсів, що дозволяє їм ефективно справлятися з викликами, пов'язаними як з навчанням, так і з майбутньою професійною діяльністю.

Аналіз динаміки рівня стресостійкості студентів психологічного факультету є надзвичайно актуальним у контексті сучасних освітніх умов, що характеризуються високим рівнем академічних вимог, а також соціально-психологічними викликами (Романюк, Гончарук, 2020). Здатність студентів до ефективного подолання стресу безпосередньо впливає на їхній навчальний успіх, загальне психічне здоров'я та здатність до адаптації в університетському середовищі. Тому важливо дослідити, як змінюється рівень стресостійкості у студентів різних курсів навчання, які фактори сприяють її підвищенню, а також як це відображається на академічній продуктивності та емоційному стані студентів.

У межах дослідження першочерговим завданням стало визначення основних факторів, що впливають на стресостійкість студентів психологічного факультету. Ретельний аналіз наукової літератури дозволив виділити кілька ключових чинників. З одного боку, це індивідуальні особливості студентів, включаючи емоційну стабільність, здатність до саморегуляції, рівень самооцінки та розвиток ефективних копінг-стратегій. Ці особистісні характеристики безпосередньо впливають на те, як студенти реагують на стресові ситуації та яким чином вони управляють емоційними та поведінковими проявами стресу. З іншого боку, вирішальну роль відіграє соціальне середовище, що включає підтримку від родини, друзів, одногрупників та викладачів. Підтримка з боку соціального оточення може суттєво знизити рівень стресу та сприяти формуванню стресостійкості, оскільки вона допомагає студентам краще орієнтуватися в складних ситуаціях та знаходити ефективні рішення.

Одним з важливих аспектів дослідження стало вивчення того, як рівень стресостійкості змінюється з плином навчання. Була висунута гіпотеза, що в процесі навчання, особливо при переході від першого до старших курсів, стресостійкість студентів підвищується завдяки накопиченню досвіду, розвитку професійної самоідентифікації та вдосконаленню навичок подолання стресу.

Аналіз динаміки стресостійкості протягом навчального року показав, що рівень стресу зростає в періоди пікового навантаження, таких як екзаменаційні сесії та захист наукових робіт. Проте, студенти старших курсів мають краще розвинені копінг-стратегії, що дозволяє їм ефективно подолати ці тимчасові стресові ситуації і швидко відновити психологічний баланс. Така динаміка підтверджує, що з розвитком академічного та професійного досвіду студенти стають більш стійкими до короточасних стресових факторів, що супроводжують їхнє навчання.

На завершальному етапі дослідження було проведено аналіз взаємозв'язку між рівнем стресостійкості та академічною успішністю. Результати показали, що студенти з високим рівнем стресостійкості демонструють вищі академічні показники, оскільки вони здатні ефективніше організовувати навчальний процес, планувати свої дії та своєчасно виконувати завдання. Натомість студенти з низьким рівнем стресостійкості частіше стикалися з такими проблемами, як прокрастинація, перевантаження та зниження навчальної мотивації, що негативно впливало на їхню академічну продуктивність.

Література:

- Бойко, О. О. (2018). Особливості психоемоційної стійкості студентів в умовах інтенсивного навчального процесу. *Психологічна наука і освіта*, (5), 48-55.
- Герасименко, Л. П. (2021). Психологічні механізми адаптації студентів до навчання у ВНЗ. *Психологія: теорія і практика*, (2), 34-41.
- Іванова, О. В. (2021). Психологічна стійкість як чинник успішної адаптації до стресових ситуацій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*, (5), 22-29.
- Ковальчук, І. В. (2020). Роль соціальної підтримки в подоланні стресу студентами вищих навчальних закладів. *Актуальні проблеми психології*, (6), 22-30.

- Куліков, Л. В. (2007). *Психологія стресу та психічного здоров'я*. Київ: Наукова думка.
- Петренко, О. П. (2017). Психоемоційний стан студентів в умовах стресу: проблеми і шляхи подолання. *Психологічний вісник*, 2 (16), 12-18.
- Попова, Т. В., Дорошенко, Ю. О. (2019). Адаптація та стресостійкість студентів в умовах вищої школи. *Психологічний журнал*, 4 (28), 32-40.
- Романюк, М. А., Гончарук, О. Л. (2020). Вплив копінг-стратегій на стресостійкість студентів. *Вісник психології та педагогіки*, (12), 45-51.
- Савченко, С. А., Іваненко, В. О. (2023). Динаміка стресостійкості в умовах дистанційного навчання у студентів. *Освітній простір сучасної школи*, (10), 18-25.
- Сергієнко, І. В. (2019). Психологічна підтримка студентів під час стресових ситуацій у процесі навчання. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Психологія»*, (8), 35-43.
- Фоміна, Н. П. (2018). Стресостійкість як соціально-психологічна характеристика особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (63), 14-21.
- Черненко, А. В. (2022). Стресостійкість як фактор адаптації студентів до умов вищої освіти. *Психологія і суспільство*, 3 (38), 28-36.

1.13. Psychological determinants of subjective quality of life of higher education applicants: the role of emotional stability and social support

Психологічні детермінанти суб'єктивної якості життя здобувачів вищої освіти: роль емоційної стабільності та соціальної підтримки

Вивчення суб'єктивної якості життя набуває актуальності у контексті вищої освіти, оскільки студенти знаходяться на етапі активного формування особистості та соціальної адаптації. Це період, коли вони стикаються з різними психологічними та емоційними викликами, такими як академічний стрес, фінансові труднощі, необхідність будівництва нових соціальних зв'язків та емоційна автономія. Важливими чинниками, що впливають на суб'єктивну якість життя, є емоційна стабільність, здатність контролювати емоційні реакції та стрес, а також рівень соціальної підтримки.

Психологічні детермінанти суб'єктивної якості життя здобувачів вищої освіти є ключовими факторами, які впливають на їхнє загальне благополуччя, емоційний стан та задоволеність життям.

Емоційна стабільність – це здатність індивіда контролювати свої емоції, залишатися спокійним у стресових ситуаціях і реагувати адекватно на різні виклики.

Здобувачі вищої освіти з високою емоційною стабільністю мають нижчі рівні тривожності та депресії, що дозволяє їм зосередитися на навчанні, соціальних взаємодіях і відпочинку. Вони також частіше позитивно оцінюють своє життя, що підвищує їхнє загальне благополуччя.

Соціальна підтримка може бути емоційною (підтримка з боку друзів та родини), інформаційною (поради і рекомендації) та матеріальною (фінансова допомога).

Дослідження показують, що студенти, які відчувають підтримку з боку оточення, мають вищі показники задоволеності життям. Наприклад, підтримка з боку однокурсників може допомогти зменшити стрес під час екзаменів (Іванова, 2019).

Стрес може виникати з різних джерел, таких як академічні вимоги, фінансові труднощі, проблеми в стосунках. Ефективні стратегії подолання стресу, такі як планування, підтримка соціальних зв'язків та релаксаційні техніки, допомагають студентам краще справлятися з викликами і зберігати позитивний настрій.

Висока самооцінка дозволяє студентам вірити в свої здібності, що сприяє більшій мотивації до навчання і соціальної активності. Дослідження вказують на те, що студенти з високою самооцінкою більш задоволені своїм життям та частіше прагнуть до самовдосконалення. Низька самооцінка може призводити до підвищення рівня стресу і негативного сприйняття себе, що, у свою чергу, негативно впливає на якість життя (Петухова, 2021).

Студенти, які мають чітко визначені цілі, як у навчанні, так і в особистому житті, частіше відчувають сенс у своїй діяльності. Цілі можуть бути короткостроковими (завершення курсової роботи) або довгостроковими (кар'єрні плани).

Теорії мотивації, такі як теорія самодетермінації, підкреслюють важливість автономії, компетентності та зв'язків у досягненні мотивації. Студенти, які відчувають, що мають контроль над своїм навчанням, зазвичай мають вищу якість життя.

Психологічне благополуччя включає позитивні емоції, відчуття досягнення та задоволення від життя. Воно може бути виміряне за допомогою різних опитувальників та шкал. Студенти, які мають високе психологічне благополуччя, частіше беруть активну участь у житті вишу, мають більше друзів і відчувають себе більш щасливими.

Дослідження показують, що фізична активність, здорове харчування та достатня кількість сну позитивно впливають на емоційний стан та загальне благополуччя. Регулярні фізичні вправи допомагають знижувати рівень стресу та покращувати настрій. Людина яка дотримується здорового способу життя, зазвичай має менше проблем зі здоров'ям, що зменшує відволікання від діяльності і підвищує її загальну якість життя (Титаренко, 2016).

Вплив культури на сприйняття якості життя може бути значним. Наприклад, у деяких культурах високо цінуються сімейні зв'язки та соціальна інтеграція, що може впливати на суб'єктивне сприйняття життя студентів.

Студенти можуть стикатися з певними бар'єрами, такими як страх невдачі або соціальні стереотипи, які впливають на їхнє благополуччя. Розуміння цих чинників може допомогти у створенні підтримуючого середовища.

Емоційна стабільність є ключовим фактором, що впливає на суб'єктивну якість життя. Люди з високим рівнем емоційної стабільності мають здатність ефективно регулювати свої емоційні стани, що дозволяє їм краще адаптуватися до стресових ситуацій (Gross, 2014). В контексті здобувачів вищої освіти, емоційна стабільність допомагає зберігати позитивне мислення та уникати тривалих періодів емоційної нестабільності під час навчального процесу (Кузьміна, 2020).

Теоретичні підходи, такі як модель емоційної саморегуляції, пояснюють, як здатність до регулювання емоцій впливає на загальне відчуття благополуччя. Студенти, які краще контролюють свої емоції, схильні до більшої задоволеності життям та меншої схильності до тривожних і депресивних станів.

Соціальна підтримка відіграє важливу роль у покращенні якості життя здобувачів вищої освіти. Вона включає як емоційну підтримку від родини та друзів, так і інструментальну підтримку від одногрупників та викладачів. Згідно з теорією соціальної підтримки, чим вищий рівень підтримки, тим більша

ймовірність, що індивід здатен долати стресові ситуації, отримуючи емоційну підтримку і практичну допомогу.

Важливо зазначити, що підтримка з боку однолітків та академічного середовища також сприяє формуванню позитивного сприйняття навчального процесу та саморозвитку. Соціальні зв'язки допомагають студентам справлятися зі стресом, знижують рівень тривожності та сприяють формуванню впевненості у власних силах.

Дослідження психологічних чинників суб'єктивної якості життя, включаючи емоційну стабільність та соціальну підтримку, проводять багато вчених у сфері психології, соціології та медицини. Ось деякі з відомих дослідників, які внесли значний вклад у вивчення цих аспектів:

Ед Дінер – один із найвідоміших дослідників у сфері суб'єктивного благополуччя. Дінер провів багато досліджень, які визначають суб'єктивну якість життя як ключовий аспект психологічного благополуччя. Він створив опитувальник для оцінки задоволеності життям. Його роботи висвітлюють фактори, які впливають на емоційне благополуччя та загальне відчуття щастя (Diener, 2013).

Керол Ріфф – відома своїми дослідженнями психологічного благополуччя, вона розробила модель, що включає шість аспектів благополуччя, зокрема самоприйняття, автономію та позитивні стосунки з іншими, які тісно пов'язані з соціальною підтримкою (Ryff, 2014).

Джон Дж. Гросс – його роботи у сфері емоційної регуляції зробили вагомий внесок у розуміння того, як емоційна стабільність впливає на загальне благополуччя та якість життя (Gross, 2014).

Рут Веєнховен – досліджував концепції щастя та якості життя, зокрема серед молоді. Його роботи стосуються суб'єктивного благополуччя та впливу соціальних чинників на нього (Veenhoven, 2010).

Ці дослідники представляють різні підходи до вивчення суб'єктивної якості життя, але всі вони наголошують на важливості емоційної стабільності та соціальної підтримки в покращенні психологічного благополуччя.

Серед українських вчених також є значний внесок у дослідження психологічних чинників суб'єктивної якості життя, емоційної стабільності та соціальної підтримки.

Олена Кузьміна – досліджує аспекти емоційної стабільності та її вплив на психологічне благополуччя студентів. Її роботи зосереджені на дослідженні впливу стресу та його подолання на якість життя студентів (Кузьміна, 2020).

Олена Іванова – займається вивченням соціальної підтримки в контексті суб'єктивної якості життя молоді. Вона розробляла моделі соціальної підтримки студентів і аналізувала їхній вплив на емоційний стан і задоволеність життям (Іванова, 2019).

Тетяна Титаренко – вивчає загальні чинники психологічного благополуччя, включаючи емоційну стабільність і соціальну підтримку, як детермінанти суб'єктивної якості життя. Її дослідження стосуються психологічних особливостей молоді та студентів, зокрема у стресових ситуаціях (Титаренко, 2016).

Людмила Семенюк – досліджує вплив соціальних взаємодій і підтримки на суб'єктивне благополуччя студентів. Її роботи також включають дослідження впливу емоційної стабільності на успішність адаптації студентів до нових умов навчання та життя (Семенюк, 2019).

Оксана Петухова – займається вивченням суб'єктивного благополуччя та якості життя молоді в контексті їхніх емоційних та соціальних ресурсів. Її дослідження стосуються аспектів психологічної стійкості та соціальної підтримки студентів (Петухова, 2021).

Наталія Лебедева – досліджує психологічні чинники, що впливають на якість життя та емоційне благополуччя здобувачів вищої освіти, зокрема

зосереджується на проблемах, пов'язаних з міжособистісними відносинами та підтримкою (Лебедева, 2022).

Науковці, що досліджують психологічні детермінанти суб'єктивної якості життя здобувачів вищої освіти, стикаються з багатьма викликами. Успішне подолання цих проблем вимагає обережного планування досліджень, врахування культурних і соціальних аспектів, а також забезпечення етичних стандартів у зборі даних. Нижче наведено розповсюджені проблеми з якими науковці стикаються під час досліджень.

Складність вимірювання суб'єктивної якості життя. Суб'єктивна якість життя є дуже особистісною концепцією, що залежить від індивідуальних сприйняття і оцінок. Це ускладнює стандартизацію інструментів вимірювання. Визначення якісних показників може варіюватися залежно від культурних, соціальних та економічних контекстів.

Фактор впливу різних культур. Вивчення студентів з різних культурних середовищ може ускладнити узагальнення результатів. Різні культури мають свої уявлення про якість життя, що може впливати на досліджувані детермінанти. Важливо враховувати соціокультурні чинники, такі як соціальний статус, етнічна приналежність і гендер, які можуть впливати на сприйняття якості життя.

Обмеженість ресурсів і доступу до даних. Залучення студентів до досліджень може бути складним, оскільки студенти часто мають обмежений час і ресурси для участі в опитуваннях чи інтерв'ю. Брак фінансування може обмежувати обсяг досліджень, що проводяться, і доступ до ресурсів для збору даних.

Вплив стресу та психічних розладів. Багато студентів стикаються зі стресом, тривожністю та іншими психічними розладами, що може ускладнити їхню участь у дослідженнях або вплинути на їхню здатність бути об'єктивними

у своїх відповідях. Важко відокремити вплив стресу від інших психологічних детермінант якості життя, оскільки вони можуть бути взаємопов'язаними.

Методологічні проблеми. Вибір адекватного методу дослідження (кількісного або якісного) може впливати на результати та їхню інтерпретацію. Часто дослідження мають невелику вибірку, що може обмежити статистичну значущість та узагальненість результатів.

Зміна обставин. Студенти змінюються протягом навчання в університеті, тому важливо враховувати, як час і обставини можуть впливати на їхню якість життя і емоційний стан. Зовнішні фактори, такі як економічна ситуація, соціальні зміни або пандемії, можуть суттєво впливати на досліджувані параметри.

Етичні питання. Питання конфіденційності та етики, особливо при зборі даних про психічне здоров'я, є важливими аспектами, які потрібно враховувати в дослідженнях. Науковці повинні бути обережними, щоб не завдати шкоди учасникам дослідження, особливо якщо йдеться про чутливі теми.

Як зазначають чисельні дослідження, емоційна стабільність та соціальна підтримка є одним із ключових факторів, що впливають на суб'єктивну якість життя здобувачів вищої освіти. Вченими було зазначено способи, як саме соціальна підтримка відіграє важливу роль у покращенні їхньої якості життя:

1. Зменшення стресу. Соціальна підтримка може значно знизити рівень стресу, з яким стикаються студенти. Наявність близьких друзів або сім'ї, готових вислухати та підтримати, дозволяє студентам легше впоратися з академічними вимогами та особистими труднощами.

2. Підвищення емоційного благополуччя. Соціальна підтримка забезпечує емоційний комфорт і безпеку. Студенти, які відчувають підтримку з боку оточення, мають менше ймовірності відчувати депресію та тривожність, що позитивно позначається на їхньому загальному емоційному благополуччі.

3. Формування позитивних стосунків. Соціальна підтримка сприяє формуванню та підтримці позитивних міжособистісних стосунків. Спілкування з однолітками та участь у соціальних заходах допомагають студентам розвивати соціальні навички, що є важливими для майбутньої кар'єри та особистого життя.

4. Стимулювання академічної успішності. Студенти, які отримують соціальну підтримку, частіше показують високі академічні результати. Дослідження показують, що підтримка з боку викладачів і однокурсників може позитивно впливати на мотивацію та задоволеність навчанням.

5. Підвищення адаптивності. Соціальна підтримка допомагає здобувачам вищої освіти адаптуватися до нових умов навчання та життя. Це особливо важливо для тих, хто переїжджає в інше місто або країну для навчання. Наявність соціальної мережі полегшує процес адаптації та інтеграції в нове середовище.

6. Зміцнення почуття належності. Відчуття соціальної підтримки допомагає студентам відчувати себе частиною спільноти, що є важливим для їхнього психічного здоров'я. Вони менше відчують самотність і більше схильні до позитивного сприйняття свого оточення.

7. Підтримка у кризових ситуаціях. У ситуаціях кризи, таких як втрати або особисті труднощі, соціальна підтримка стає критично важливою. Вона допомагає студентам знайти ресурс для подолання викликів і відновлення.

Покращення суб'єктивної якості життя студентів є важливим завданням для освітніх закладів та суспільства в цілому. Існує низка психологічних, соціальних та організаційних засобів, які сприяють цьому.

1. Розвиток емоційної стабільності.

Тренінги з емоційного інтелекту допомагають студентам розуміти і регулювати свої емоції, розвивати навички саморефлексії та управління стресом.

Програми стрес-менеджменту. Навчання технік зниження рівня стресу, таких як релаксація, медитація, майндфулнес (усвідомленість).

Психотерапевтична підтримка. Психологічні консультації та групова терапія можуть допомогти студентам вирішувати емоційні проблеми, пов'язані з навчанням, особистим життям чи майбутньою кар'єрою.

2. Підтримка соціальних зв'язків.

Розширення мережі соціальної підтримки – забезпечення платформ для студентів, де вони можуть створювати нові дружні контакти та взаємодіяти, наприклад, через студентські організації, клуби за інтересами, гуртки чи волонтерські програми.

Менторські програми. Старші студенти або викладачі можуть бути наставниками для нових студентів, допомагаючи їм адаптуватися до навчання та соціального життя.

Організація студентських заходів. Влаштування культурних та соціальних подій сприяє соціальній взаємодії, знімає відчуття ізоляції, особливо серед новачків.

3. Забезпечення психологічної підтримки.

Консультаційні центри. Освітні установи можуть пропонувати психологічну допомогу через консультаційні центри або гарячі лінії для студентів, що допоможе вирішувати проблеми психологічного характеру.

Робота з кризовими ситуаціями. Впровадження програм для підтримки студентів у кризових ситуаціях (наприклад, втрати, травми, психічні розлади) може зменшити негативний вплив цих подій на якість життя.

4. Підтримка фізичного здоров'я.

Програми здорового способу життя. Заняття спортом, програми фізичної активності, здорове харчування – це все сприяє загальному благополуччю студентів та підвищує їхню енергійність та здатність до навчання.

Підтримка балансу роботи та відпочинку. Навчання студентів плануванню часу та запобігання вигоранню допоможе збалансувати академічні зобов'язання з особистим життям і хобі.

5. Поліпшення академічної підтримки.

Індивідуальний підхід до студентів. Пропозиція індивідуальних академічних планів, що враховують можливості та потреби студентів, може знизити рівень стресу та покращити їхню мотивацію до навчання.

Підтримка дистанційного навчання. Надання можливості для студентів брати участь у дистанційному навчанні, коли це можливо, допомагає зменшити тиск і покращити комфорт навчання.

Навчання управлінню часом. Курси або семінари з тайм-менеджменту можуть допомогти студентам краще організувати свої навчальні та позанавчальні обов'язки.

6. Покращення фінансового стану.

Стипендії та фінансова підтримка. Студенти, які не мають фінансових труднощів, мають більше можливостей зосередитися на навчанні та особистісному розвитку. Стипендії та гранти допомагають покращити їхню якість життя.

Навчання фінансовій грамотності. Освітні курси або семінари з фінансового планування та управління бюджетом допоможуть студентам краще контролювати свої фінанси та уникати стресів, пов'язаних з грошима.

7. Забезпечення сприятливого навчального середовища.

Психологічно безпечне середовище – підтримка атмосфери взаємоповаги та прийняття серед викладачів і студентів сприяє зниженню рівня стресу та підвищенню мотивації до навчання.

Гнучкість навчального процесу – надання студентам можливості обирати предмети або формат навчання (очний / дистанційний) відповідно до їхніх потреб та умов.

8. Розвиток особистісного зростання.

Програми саморозвитку. Студенти можуть брати участь у тренінгах з розвитку soft skills, таких як комунікація, управління часом, лідерство та прийняття рішень, що підвищить їхню впевненість у собі та рівень самореалізації.

Кар'єрне консультування. Допомога студентам у виборі кар'єри та підготовці до професійної діяльності може знизити тривожність щодо майбутнього та покращити якість їхнього життя.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що психологічні детермінанти суб'єктивної якості життя здобувачів вищої освіти є багатограними і взаємопов'язаними. Розуміння їхнього впливу дозволяє створювати ефективні програми підтримки для студентів, сприяючи їхньому психологічному благополуччю, соціальній інтеграції та успішності в навчанні.

Емоційна стабільність та соціальна підтримка має потужний вплив на суб'єктивну якість життя здобувачів вищої освіти, оскільки вона покращує емоційне благополуччя, зменшує стрес і сприяє академічній успішності. Тому важливо розвивати соціальні зв'язки та створювати сприятливе середовище у навчальних закладах.

Для покращення суб'єктивної якості життя студентів важливо поєднувати психологічні, соціальні, академічні та фізичні засоби підтримки. Створення умов для розвитку емоційної стабільності, соціальних зв'язків, фізичного здоров'я та особистісного зростання допоможе підвищити загальне благополуччя та задоволеність студентів своїм життям.

Література:

1. Іванова, О. М. (2019). Соціальна підтримка як фактор суб'єктивного благополуччя студентів. *Науковий вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (67), 52-60.
2. Кузьміна, О. С. (2020). Вплив емоційної стабільності на академічну успішність студентів. *Психологічний журнал*, (4), 68-75
3. Лебедева, Н. А. (2022). Вплив соціальної підтримки на адаптацію студентів до навчального процесу. *Психологічні аспекти розвитку особистості*, 48-56.

4. Петухова, О. М. (2021). Психологічна стійкість студентів та її вплив на якість життя в умовах освітніх змін. *Психологічні перспективи*, 121-128.
5. Семенюк, Л. В. (2019). Емоційна стійкість як фактор успішної адаптації до нових умов навчання. *Молодь і ринок*, 11 (178), 88-94
6. Титаренко, Т. М. (2016). Індикатори психологічного здоров'я особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. наук. статей*, 196-215.
7. Diener, E., Tay, L., Oishi, S. (2013). Rising Income and the Subjective Well-Being of Nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104 (2), 267-276.
8. Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., Biswas-Diener, R. (2009). New measures of well-being: Flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97 (2), 143-156.
9. Fulmer, C. A., Gelfand, M. J., Kruglanski, A. W., Kim-Prieto, C., Diener, E., Pierro, A., Higgins, E. T. (2010). On "Feeling Right" in cultural context: How person-culture match affects self-esteem and subjective well-being. *Psychological Science*. 21 (11), 1563-1569. doi:10.1177/0956797610384742.
10. Gross, J. J. (2014) Handbook of emotion regulation (2nd ed.). New York, Guilford.
11. Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83, 10-28. doi:10.1159/000353263.
12. Sheppes, G., Scheibe, S., Suri, G., & Gross J. J. (2011) Emotion-regulation choice. *Psychological Science*. Vol. 22. 11, 1391-1396.
13. Veenhoven, Ruut (May 2010). Life is Getting Better: Societal Evolution and Fit with Human Nature. *Social Indicators Research*. 97 (1), 105-122. doi:10.1007/s11205-009-9556-0.

1.14. Psychological problems of adaptation of convicts and those released from prisons

Психологічні проблеми адаптації засуджених та звільнених з місць відбування покарань

Соціальна ізоляція, безумовно, є некомфортним явищем, що спричиняє певні незручності в житті аж до психологічних проблем. Особливо, коли йдеться про вимушену ізоляцію як-от ув'язнення за вироком суду за вчинення особою злочину. В такому випадку є потреба в певному періоді, протягом якого відбувається адаптація до нових умов перебування.

Він пов'язаний зі стресом засудженого від вироку, хворобливим відривом від усіх звичних для нього соціальних зв'язків, втратою сенсу життя, переважанням сильних негативних переживань, домінуванням різних форм «психологічного захисту», пошуком нових контактів із «новим оточенням» (Кутєпов, 2019). Стрес виступає сильною травмуючою ситуацією, що однозначно викликає певні психологічні проблеми.

Розглядаючи соціально-психологічну адаптацію засуджених, можна спрогнозувати їхню поведінку в такому середовищі. Також можна виокремити основні варіанти для надання кваліфікованої психологічної допомоги, щоб підвищити рівень виправлення особи, яка перебуває в ізоляції від суспільства (Троцюк, 2016).

Складні психологічні наслідки має також звільнення особи з місця ув'язнення, адже виникають складнощі з адаптацією в соціумі.

У зв'язку з цим важливим вбачається висвітлення психологічних проблем, пов'язаних з соціальною ізоляцією через відбування покарання, адже їх вирішення завжди залишатиметься актуальною проблемою.

Наукові дослідження у контексті цієї теми здійснюються вітчизняними та зарубіжними психологами і юристами. Серед них А. С. Сорока, В. М. Трубников, Л. Е. Орбан-Лембрик, Г. М. Федоришин та інші.

У широкому кримінологічному плані питання соціальної адаптації засуджених та звільнених із місць позбавлення волі, зокрема аналізували Н. Бамбурак, О. Джужа, О. Герасименко, Н. Кузнецова, Є. Кузнецова, М. Кутепов, Т. Мартинюк, М. Мельник, С. Процюк, В. Ортинський, С. Чернега, С. Чебоненко тощо.

Втім, психологічні проблеми адаптації засуджених до місць позбавлення волі та адаптації після звільнення з місць ув'язнення, потребують подальшого дослідження.

З погляду психології, психіка – суб'єктивний відбиток об'єктивної дійсності в нервовій системі людини, на основі якого регулюється взаємодія людини з зовнішнім середовищем. Психіка – це функція головного мозку, його здатність відображати об'єктивну дійсність та реагувати на зовнішні подразники з метою адаптації, регуляції поведінки, втілення біологічної мети існування живого. Це сукупність усього, притаманного людському розуму: сприйняття (когніція) та поведінка, свідоме та несвідоме, процеси мислення, уваги тощо. Психіка виконує когнітивну (пізнавальну), регулятивну, мотиваційну та комунікативну функції (Вікіпедія).

Людська психіка досить пластична, дає змогу пристосуватися до можливих негараздів. Але в людей можуть виникати ситуації, коли психіка не може впоратися з життєвими викликами, що призводить до певних психологічних проблем.

Психологічні проблеми виникають у випадку, коли травматична ситуація з об'єктивних причин занадто небезпечна, щоб спокійно впоратися з нею. Наприклад, різного роду катаклізми, небезпечні для життя або фізичної

цілісності тіла (Парадай, 2021). Сюди ж можна віднести страх за своє життя чи життя своїх близьких.

Серйозною травматичною ситуацією в житті будь-якої людини, навіть досить здорової психологічно, безумовно, може стати позбавлення волі за вироком суду.

Охарактеризуємо погляди науковців, психологів та правників, на можливі психологічні проблеми адаптації осіб до умов соціальної ізоляції. Та ресоціалізації після відбування покарань.

В умовах примусової ізоляції від суспільства в особистості засудженого відбуваються значні зміни, внаслідок яких найбільшої значущості для нього набувають цінності, що забезпечують індивідуальне, позасоціальне існування, а цінності, що віддзеркалюють соціальну сутність людини, переміщуються на другий план. Соціальна, виховна та психологічна робота із засудженими повинна бути комплексною та мати реальну практичну спрямованість на виробничу працю, навчання, саморозвиток, корекцію негативних психічних станів засудженого тощо (Кутепов, 2019).

Соціальна адаптація, або звикання, засуджених до умов УВП є надзвичайно складним процесом, оскільки специфічні умови утримання в цих закладах, неписані закони поведінки, прізвиська, боротьба груп за лідерство та вимоги адміністрації травмують психіку засуджених, впливають на їхню трудову та соціальну активність, фізіологічний та психічний стан. Вплив чинника позбавлення волі на психічний стан полягає в порушенні нормальних статевих функцій організму і, за визначенням засуджених, є найтяжчим елементом покарання. Соціально-психологічний ефект позбавлення волі проявляється через відрив від сім'ї, колективу, рідних, близьких, знайомих, друзів. Засуджений, який потрапив до установи виконання покарань, має адаптуватися до нових соціальних зв'язків та взаємовідносин, де панує жорстокість, насильство, недовіра, озлобленість. Міжособистісні конфлікти призводять до

створення неформальних груп, між якими йде боротьба за лідерство (Мартинюк, Чернега, 2016). Ці фактори сприяють виникненню певних психологічних проблем у засуджених.

Водночас, слід зазначити, що в установах є засуджені, для яких позбавлення волі не стає психотравмуючою ситуацією. Для них вимоги режиму є досить прийнятними, а вимоги працівників адміністрації установ сприймаються з позиції своєрідного конформізму (Троцюк, 2016). На цьому ґрунті можуть виникати конфлікти між засудженими через різне психологічне сприйняття своєї життєвої ситуації.

Вважаємо, що слід додатково звернути увагу на окремі категорії засуджених, як-от жінок та неповнолітніх. Їхня психіка з певних причин потребує особливого підходу.

Умови, в яких знаходяться засуджені жінки, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, часто створюють стресову ситуацію, особливо для жінок, що засуджені вперше. Засуджені жінки гірше переносять випробування і труднощі, швидше впадають у відчай, зневіру, і втрачають віру в себе, менш розсудливі, ніж чоловіки. Забезпечення процесу особистісної адаптації у засуджених жінок має супроводжуватися більш вираженим психологічним захистом (Герасименко, 2019).

А в більшості засуджених неповнолітніх наявна та чи інша форма тривожності, пов'язаної та детермінованої особистісними якостями засуджених, які більшою мірою є негативними особистісними якостями, але неповнолітні здійснюють маскування їх соціально схвалюваними рисами. Засуджені неповнолітні цілком усвідомлено розуміють міру своєї залежності від різних факторів, ситуацій, обставин (Мельник, 2016). Неповнолітнім більш властива емоційна невірноваженість, агресивність тощо.

Погоджуємося з твердженням, що процес адаптації засуджених проходить в три етапи:

1) етап орієнтації – ознайомлення засудженого з незвичним новим соціальним середовищем;

2) оціночний етап – особистість розмежує компоненти власного соціального досвіду та способу життя згідно з установками й ціннісними орієнтаціями, які склалися раніше, на прийнятні й ті, що не приймаються з огляду на нові можливості щодо умов, форм і способів діяльності;

3) етап сумісності – об'єкт психологічного впливу досягає оптимального рівня адаптованості до нових умов життя (Федоришин, 2004)

Щоб особа, яка до засудження жила на волі, адаптувалася до умов УВП, навчилася виконувати всі правила, дотримуватися норм поведінки та вимог адміністрації, тобто для її пенітенціарної адаптації, необхідний певний час (Кутєпов, 2019). Власне ось цей період для засудженого є найбільш складний в психологічному плані.

І необхідним вбачається проведення належної роботи із засудженими в пенітенціарних установах, яка включає в себе такі напрями:

- поетапна соціальна та психологічна діагностика засуджених для виявлення основних особистісних проблем, психічних станів, психологічної сумісності з оточенням, рівня конфліктності;

- допомога в подоланні стресових та негативних психічних станів (тренінги довільної саморегуляції, комунікації, впевненості в собі);

- моніторинг і корекція змін в особистості та поведінці засудженого шляхом періодичного тестування, спостереження, обміну інформацією між персоналом, психологом, медиками тощо;

- сприяння в організації лікування, навчання прийомам фізичної активності, лікувально-оздоровчої фізкультури, просвіта в питаннях здорового способу життя;

- з'ясування інтересів засудженого та залучення, з урахуванням його стану здоров'я, до виробничої або дозвільної діяльності, підтримка позитивних прагнень та мінімальних успіхів;

- визначення типу поведінкових настанов (домінування, лояльність, конфронтація та відхилення всіх унаслідок високої фрустрації), прогнозування поведінкових реакцій на даному етапі адаптації та віднесення засудженого до тієї або іншої групи ризику для проведення профілактичної роботи;

- прогнозування перспектив виправлення засудженого з максимальною конкретизацією найближчої з них та ін (Чебоненко, 2010). Проведення роботи за такими напрямками на належному якісному рівні сприятиме зменшенню психологічних проблем засуджених.

Таким чином, соціально-психологічна адаптація в пенітенціарній системі – це пристосування особистості до нових умов життєдіяльності в мікросоціумі засуджених, які вона не може змінити на свій розсуд. Переважно вона становить процес пристосування до конкретного колективу, вироблення нового режиму існування, відповідно до тих умов, у яких перебуває особа, з метою отримання захисту в системі міжособистісних відносин та збереження власного внутрішнього стану. Успішність адаптації залежить від таких чинників, як соціальна ізоляція, емоційна напруженість, посилений вплив соціального середовища, колектив засуджених, стресові ситуації, конфлікти (Троцюк, 2016).

Зрозуміло, що перебування в місцях позбавлення волі спричиняє серйозні наслідки для психіки людини, які до кінця ще не вивчені повною мірою.

Потім у таких осіб виникатимуть нові проблеми психологічного характеру. Серед них ресоціалізація після відбування покарання.

І їм треба буде протистояти новим соціальним викликам.

Але це вже буде їхня нова життєва історія.

Успіх адаптації після звільнення залежить від трьох груп факторів:

До першої групи належать особистість самого засудженого: толерантність в житті, в характері, в поглядах, діях особи тощо. Наприклад, розуміння, що аморально і злочинно миритися з расизмом, насильством, приниженням гідності, утиском інтересів і прав людини, проявляти терпимість, визнавати і приймати іншу людини, уміти оптимально реагувати на зауваження, справедливу і несправедливу критику, здатність говорити собі й близьким «ні», відстоювати свою позицію, не обмежуючи при цьому гідності іншої людини.

До другої – умови зовнішнього середовища, що оточують особистість засудженого, належать:

- макросередовище – наявність житла, реєстрації, робота, задоволеність роботою;
- мікросередовище – сім'я і взаємовідносини з нею, взаємини з колективом, особливості взаємин з правоохоронними органами.

До третьої групи належать умови, в яких засуджений перебував в колонії і які впливають на поведінку звільненого, особливо у перші місяці перебування на волі: термін перебування в установі, взаємини з колективом та адміністрацією (Ортинський, 2023). Не завжди зазначені умови є позитивним і можуть сприяти здоровому входженню в соціальні відносини.

По закінченню терміну покарання засуджений знову потрапляє до суспільства, норм і законів якого він повинен дотримуватися, але не завжди може це зробити через специфічні особистісні особливості і виражену соціальну дезадаптованість. Саме тому на перший план у роботі закладів, що виконують кримінальні покарання, виступає проблема ресоціалізації засуджених. Вирішення цих питань пов'язується із соціальною адаптацією та ресоціалізацією, які на цьому етапі соціального одужання людини у своєму сполученні стають одними з найважливіших напрямів спеціально-кримінологічного запобігання рецидивній злочинності, адже відомо про негативний вплив покарання, пов'язаного з позбавленням волі, на особистість

засудженого. Це також видно і з того, як швидко знов потрапляють до в'язниці особи, які тільки-но з неї звільнилися (Кутєпов, 2019). Таких випадків, нажаль, немало.

Покарання у вигляді позбавлення волі позначається на всьому подальшому житті і кар'єрі людини, а саме: на її психологічному стані та конкурентоспроможності на ринку праці (Ортинський, 2023). Це зрозуміло, адже ув'язнення накладає відбиток на психологічне сприйняття особою свого оточення: членів сім'ї, родичів, друзів колишніх та теперішніх, колег в перспективі тощо.

Для людини, яка звільнилась з місць позбавлення волі, найважливішим насамперед є соціально-психологічна адаптація. Адже від того, як відбувається процес пристосування такої особи до нових для них соціальних умов, життєвих цінностей, норм і правил поведінки в домінантному соціумі, залежить не лише її становище, а й розвиток найближчого середовища. Зазвичай більшість колишніх засуджених соціально дезадаптовані або у них переважає неадекватна поведінка, тому таким індивідам необхідно в короткі терміни відновити такі соціально значущі навички, як уміння заробляти і витратити гроші, забезпечувати себе одягом, харчуванням, житлом. Окрім того, допомогу в соціальній адаптації треба надавати й близькому оточенню, тобто сім'ї колишнього засудженого, адже за період перебування останнього за ґратами у їхньому житті могли відбутись значні зміни (Ортинський, 2023). І такі зміни не завжди адекватно сприймаються особами, звільненими з місць ув'язнення.

Індикатором адаптації вважається період уміння утриматись від протиправної поведінки, здійснення соціально корисної діяльності, активність входження в соціальне життя та психологічний комфорт, які закріплюють поновлений соціальний статус індивіда у такому середовищі. Отож, специфічні риси психосоціальної адаптації визначаються змістовною наповненістю адаптаційного процесу. Зокрема на молодь, яка повернулась із місць

позбавлення волі, значною мірою впливають не морально-правові, соціально-психологічні, а культурні характеристики (Бамбурак, 2014). Щодо жінок, то тут, очевидно, все ж таки більше впливають соціально-психологічні характеристики.

У науковій літературі окреслюють та обґрунтовують психологічну та соціальну адаптацію. Соціальна адаптація означає відновлення нормальних, соціально корисних відносин, тобто соціальну реабілітацію людини. За психологічної адаптації відбувається засвоєння суб'єктом стандартів та цінностей поведінки соціуму. Однак ці види адаптації не можуть розглядатись окремо, адже вони взаємопов'язані. Здійснення соціально-психологічної адаптації передбачає вжиття комплексу заходів, які допоможуть звільненому з таких місць активно долучитися до реальних соціальних процесів й відносин та закріпити установки і норми, що сформувалися впродовж соціальної реабілітації (Ортинський, 2023).

Проблема соціально-психологічної адаптації людини, що повернулись із пенітенціарних закладів, досі актуальна для українського суспільства. Адже від того, як відбувається процес пристосування такої категорії осіб до нових для них соціальних умов, життєвих цінностей, норм і правил поведінки в домінуючому соціумі, залежить не лише їх становище, а й розвиток найближчого середовища. Зазвичай більшість колишніх засуджених соціально дезадаптовані або у них переважає неадекватна поведінка, тому таким індивідам необхідно в короткі терміни відновити такі соціально значимі навички, як уміння заробляти і витратити гроші, забезпечувати себе одягом, харчуванням, житлом. Окрім того, допомогу в соціальній адаптації необхідно надавати й близькому оточенню, тобто сім'ї колишнього засудженого, адже за період перебування останнього за ґратами у їх-ньому житті могли відбутись значні зміни. Отож, можна говорити про двоякий характер надання повноцінної соціально-психологічної допомоги в адаптації: з одного боку, це допомога

колишньому засудженому в засвоєнні і відновленні старих навичок і ролей, з іншого – допомога сім'ї й оточенню (Бамбурак, 2014). Таких позицій дотримуються й інші науковці.

Аналізуючи вищевказане приходимо до висновку, що соціальна адаптація засуджених до перебування в місцях позбавлення волі є надзвичайно складним процесом, оскільки специфічні умови утримання в цих закладах травмують психіку засуджених, впливають на їхній психічний стан.

І сам факт перебування в місцях позбавлення волі спричиняє серйозні наслідки для психіки людини,

А після звільнення з місць ув'язнення найважливішим є соціально-психологічна адаптація та забезпечення певної якості життя.

Це дає підстави стверджувати, що питання захисту психічного здоров'я людини в Україні залишатимуться проблемними й надалі. В тому числі захисту психічного здоров'я осіб, які відбувають та відбули покарання у вигляді позбавлення волі.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший аналіз психологічних проблем, що виникають в процесі адаптації засуджених до нових умов перебування, та в процесі їх ресоціалізації після відбування покарання. А також їх впливу на якість життя, в першу чергу психологічно вразливих категорій: жінок та неповнолітніх.

Література:

1. Бамбурак, Н. М. (2014). Особливості соціально-психологічної адаптації колишніх ув'язнених. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридичні науки»*, 2, 190–199.
2. Герасименко, О. А. (2019). Проблеми адаптації жінок, засуджених до позбавлення волі. *Особистість, суспільство, закон*, 241-243.
3. Кутєпов, М. Ю. (2019). Проблеми соціальної адаптації та ресоціалізації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право*, 54, 156-159.
4. Мартинюк, Т., Чернета, С. (2016). Характеристика етапів ресоціалізації сучасних соціокультурних умовах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*, 133, 142-145.

5. Мельник, М. Т. (2016). Соціально-психологічні характеристики неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, у системі чинників їх ресоціалізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 5 (2), 114-119.*
6. Ортинський, В. (2023). Проблемні аспекти соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки», (38), 1-6.*
7. Парадай, А. (2021). Звідки беруться психологічні проблеми? Електронний ресурс. 05. 05. 2021. qui.help. Режим доступу: <https://www.qui.help/blog/otkuda-berutsya-psikhologicheskie-problemy> (дата звернення 18 жовтня 2024 року).
8. *Психіка*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D1%96%D0%BA%D0%B08> (дата звернення 18 жовтня 2024 року)
9. Троцюк, С. О. (2016). Психологічний аспект процесу адаптації осіб в умовах ізоляції. *Legal Psychology, 1 (18), 188-194.*
10. Федоришин, Г. М. (2004). *Пенітенціарна психологія : курс лекцій*. Плай.
11. Чебоненко, С. (2010). Педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки», 76, 318-323.*

1.15. The problem of leadership. Diagnostics and development of leadership qualities in a group of psychology students

Проблема лідерства. Діагностика та розвиток лідерських якостей в групі студентів-психологів

Актуальність дослідження. Феномен лідерства походить корінням в саму природу людини і суспільства. Протягом багатьох років проблема лідерства розглядається як українськими так і зарубіжними психологами. Однак, ніхто з вчених не дав єдиного визначення даного психологічного феномену. В сучасному прогресивному світі лідерство є однією з провідних сил.

Людина, що має за мету стати лідером, повинна володіти певними якостями, які в різних ситуаціях повинні бути різними. Доведено, що лідерським якостям можна навчитися. Ці якості потрібні людині бо таким чином вона може придбати авторитет, і співробітники або ж колектив визнають її лідером. Проблеми лідерства є визначальними для досягнення організаційної ефективності. З одного боку, лідерство розглядається як наявність певного набору якостей, що приписуються тим, хто успішно впливає на інших, а з іншого, лідерство – це процес не силового впливу в напрямі здобутку групою своїх цілей.

Слово «лідер» багатозначне, в перекладі з англійської мови – ведучий, керівник. Вважається, що ідеальним для лідерства є поєднання двох основ влади: особистісної та організаційної. Рішення проблем, що виникають перед групами людей при досягненні ними спільної мети, вирішується шляхом згуртування навколо одного лідера.

Мета – експериментально продіагностувати групу студентів-психологів та визначити ступінь розвитку лідерських якостей, та їх кореляційний зв'язок за

допомогою методик, розробити програму тренінгових занять для розвитку лідерських якостей на основі отриманих результатів.

Методики: 1. Багатофакторний Опитувальник Лідерства (БОЛ) (Bass, & Avolio, 1990). 2. Multifactor leadership questionnaire. Palo Alto, CA: Consulting Psychologist Press. 3. Багатофакторний Опитувальник Лідерства дозволяє оцінити таку компетенцію як лідерство.

База дослідження: дослідження проводилося на базі «Української інженерно-педагогічної академії».

Характеристика вибірки: група студентів-психологів, кількість осіб: 20; вік 21-23.

Для початку, розглянемо отримані результати за методиками представлені у відсотковому співвідношенні.

Результати за методикою «Q-сортування» Стефансона наведені відповідно у вигляді діаграми (Рис. 1).

Загалом, можна побачити, що в групі переважає показник «Залежності», «Товариськості» та «Уникнення боротьби» в помірному прояві. Прояви «Незалежності», «Нетовариськості» та «Прийняття боротьби» мають низькі показники, що для студентів-психологів є доволі сприятливим результатом.

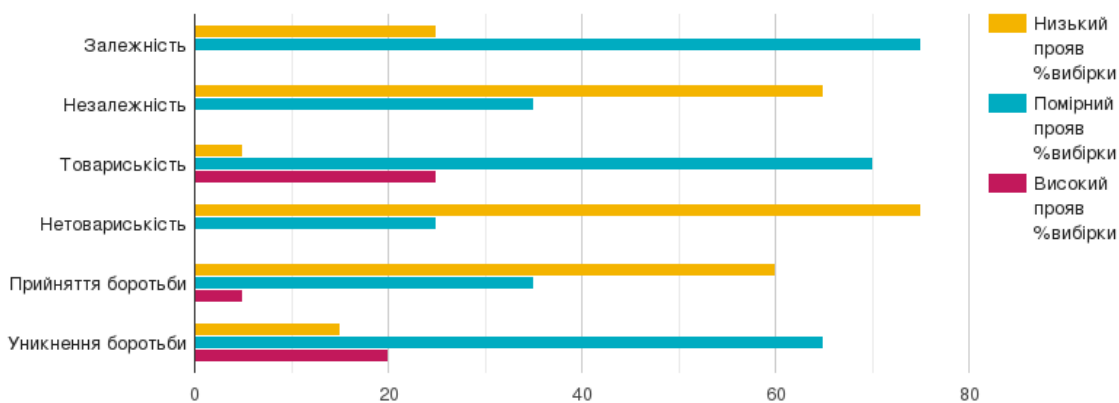

Рис. 1. Відсоткові результати до методики «Q-сортування» Стефансона

Стосовно методики «Багатофакторний Опитувальник» Лідерства (БОЛ) (Б. Баса та ін.), результати якої наведено відповідно у діаграмі (Рис. 2), можна зауважити, що в досліджуваній групі студентів розвиток кожного фактору знаходиться приблизно на однаковому помірному рівні, якщо розглядати групу в цілому. За фактором «Управління» та «Надання самостійності» можна спостерігати високі показники.

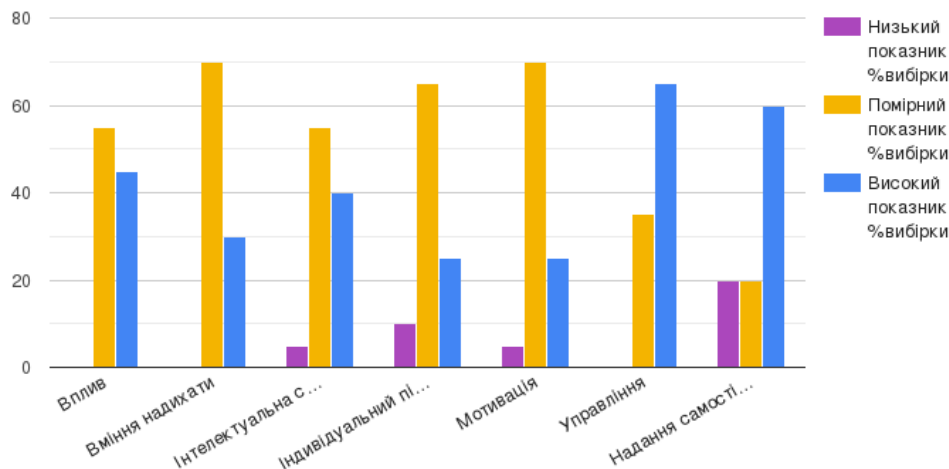

Рис. 2. Відсоткові результати за методикою БОЛ (Баса та ін.)

Результати до методики "Діагностика оцінки самоконтролю в спілкуванні" М. Снайдера наведено відповідно у діаграмі (Рис. 3).

Зокрема, можна побачити, що в половини групи рівень самоконтролю спілкування має середній показник. В частини переважає високий рівень самоконтролю і в меншості спостерігається низький прояв самоконтролю.

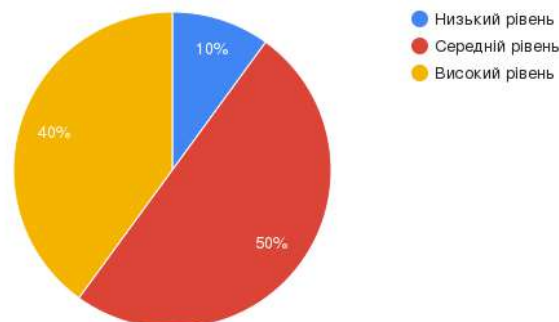

Рис. 3. Відсотковий показник за методикою М. Снайдера

Наступним етапом в проведені дослідницької роботи є порівняльний аналіз методик між собою за допомогою методів математичної статистики.

По-перше, можна розглянути та перевірити взаємозв'язок методики «БОЛ» Баса та «Q-Сортування» Стефансона з методикою оцінки самоконтролю спілкування М. Снайдера. Для цього доцільно використати t-критерій Стьюдента для залежних вибірок, оскільки дослідження за трьома методиками проводилося на студентах однієї групи. Отримані за допомогою нього результати, наведені в Таблиці 1.

Таблиця 1. Результати порівняння методики Снайдера з методиками Баса та Стефансона за t-критерієм Стьюдента

	Самоконтроль спілкування	Зона значимості $t_{кр}$	
		$p \leq 0.05$ 2.09	$p \leq 0.01$ 2.86
Вплив	$t_{Emn} = 4.3$	значима	
Вміння надихати	$t_{Emn} = 3.3$	значима	
Інтелектуальні стимуляції	$t_{Emn} = 3$	значима	
Індивідуальний підхід	$t_{Emn} = 1.9$	незначима	
Мотивація	$t_{Emn} = 3.1$	значима	
Управління	$t_{Emn} = 4.3$	значима	
Надання самостійності	$t_{Emn} = 0.9$	незначима	
Залежність	$t_{Emn} = 3.5$	значима	
Незалежність	$t_{Emn} = 0.5$	незначима	
Товариськість	$t_{Emn} = 7.8$	значима	
Нетовариськість	$t_{Emn} = 1.7$	незначима	
Прийняття боротьби	$t_{Emn} = 0.3$	незначима	
Уникнення боротьби	$t_{Emn} = 4.6$	значима	

Порівняння емпірично отриманих критеріїв Ст'юдента, наведених у другому стовпці таблиці, дозволяє зробити висновок про те, що існують статистично значущі відмінності в середній виразності наступних параметрів: вплив, вміння надихати, інтелектуальні стимуляції, мотивація, управління, залежність, товариськість, уникнення боротьби.

Тобто прояв цих показників залежить від рівня самоконтролю спілкування. Що ж стосується: індивідуального підходу, надання самостійності, незалежності, нетовариськості, та прийняття боротьби то вони не мають прямої залежності від рівня самоконтролю спілкування.

По-друге, для більш ретельного порівняння можна зробити аналіз значущості та зв'язку факторів методики Баса з проявами тенденцій поведінки з методики Стефансона. Для цього також використовуємо t-критерій Стьюдента для залежних вибірок і результати відповідно можна побачити в Таблиці 2.

Червоним кольором в таблиці відмічено показники, що знаходяться в зоні незначущості, тобто прояв цих факторів не взаємопов'язаний між собою.

Зеленим кольором відповідно зображені показники, що знаходяться в зоні значущості, між ними існує статистичний зв'язок.

Жовтим відображено показники, що залишилися в зоні невизначеності, і вони можуть бути пов'язані, але тільки в 50% випадків, в іншій же половині ці показники не матимуть ніякої статистичної залежності між собою.

Таблиця 2. Порівняльний аналіз методики Стефансона з методикою Баса за допомогою t-критерія Стьюдента

	Залежність	Незалежність	Товариськість	Нетовариськість	Прийняття боротьби	Уникнення боротьби
Вплив	$t_{E_{мп}} = 1.3$	$t_{E_{мп}} = 3.5$	$t_{E_{мп}} = 5.7$	$t_{E_{мп}} = 4.6$	$t_{E_{мп}} = 2.7$	$t_{E_{мп}} = 2.4$
Вміння надихати	$t_{E_{мп}} = 1.8$	$t_{E_{мп}} = 2.5$	$t_{E_{мп}} = 7.2$	$t_{E_{мп}} = 3.4$	$t_{E_{мп}} = 2.1$	$t_{E_{мп}} = 2.8$
Інтелектуальні стимуляції	$t_{E_{мп}} = 1.8$	$t_{E_{мп}} = 2.7$	$t_{E_{мп}} = 6.3$	$t_{E_{мп}} = 3.7$	$t_{E_{мп}} = 1.9$	$t_{E_{мп}} = 2.7$
Індивідуальний підхід	$t_{E_{мп}} = 2.4$	$t_{E_{мп}} = 1.8$	$t_{E_{мп}} = 7.3$	$t_{E_{мп}} = 2.8$	$t_{E_{мп}} = 1.4$	$t_{E_{мп}} = 3.2$
Мотивація	$t_{E_{мп}} = 2.2$	$t_{E_{мп}} = 2.1$	$t_{E_{мп}} = 7.1$	$t_{E_{мп}} = 3$	$t_{E_{мп}} = 1.7$	$t_{E_{мп}} = 3.1$
Управління	$t_{E_{мп}} = 0.4$	$t_{E_{мп}} = 3.5$	$t_{E_{мп}} = 3.7$	$t_{E_{мп}} = 5.6$	$t_{E_{мп}} = 3.4$	$t_{E_{мп}} = 1.5$
Надання самостійності	$t_{E_{мп}} = 2.6$	$t_{E_{мп}} = 1.1$	$t_{E_{мп}} = 6.3$	$t_{E_{мп}} = 2.3$	$t_{E_{мп}} = 0.9$	$t_{E_{мп}} = 3.8$

Підсумовуючи отримані дані, можна дійти висновку що прояв якостей лідера залежить від рівня його соціального самоконтролю та тенденцій поведінки особистості в групі має пряму залежність.

На основі отриманих даних доцільним буде створення програми тренінгу для покращення та розвитку лідерських якостей в досліджуваній групі студентів-психологів. А також, можна дати наступні теоретичні рекомендації для розвитку лідерських якостей серед студентів:

- правильно ставити мету. Це одна з головних перешкод на шляху до успіху. Чим ясніше поставлена мета, тим більше шансів її досягти.

- не упускати можливості. Уміння їх розпізнавати і використовувати є відмінною рисою будь-якого лідера. Пасивне очікування слушної нагоди - це не для тих, хто дійсно прагне до успіху.

- треба іноді ризикувати. Не потрібно боятися нових ситуацій, несподіваних поворотів і подій. Без них неможливий особистісний ріст і розвиток лідерських якостей.

- необхідно завжди бути відкритим для навчання.

- спостерігайте за іншими і переймайте у них позитивний досвід.

Для розвитку лідерських якостей в групі студентів можна використовувати метод психодрами та проводити розвивальні тренінги спрямовані на згуртування колективу. Лідерський тренінг дає можливість спроб вихідної ситуації на практиці. Він робить лідерську поведінку наочною і конкретною в штучно створених ситуаціях, які часом банальніші, ніж життя, а іноді – набагато заплутаніші, ніж реальність. Тренінгові вправи створюють відчуття безпеки (завжди можна переграти!) Лідерства; з іншого боку, вони оголюють особисті якості керівника, роблять наочними його відносини з іншими членами групи, піддають випробуванням на міцність його позицію влади, відносини з організаційними, соціальними, природними та штучно створеними структурами.

Література:

1. Жигайло Н. І. Психологія особистісного та духовного зростання лідера / Н. І. Жигайло, Р. І. Карпінська // Психологічний часопис. – 2019. – № 1. – С. 57-77.
2. Приятельчук А. О. Лідер і лідерство: бізнес-пошуки шляхів вдосконалення культури і моралі / А. О. Приятельчук // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2012. – Вип. 39. – С. 3-15.
3. *Психологія лідерства та професійної успішності: комплекс навчально-методичного забезпечення аспірантів спеціальності 053 Психологія* Укл.: Кононець М.О. – К.: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2016. – 34 с.
4. Романовський О. Г. Формування і розвиток лідерських якостей у студентів психологів під час навчання / О. Г. Романовський, А. В. Петрова // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / ред. О. Г. Романовський. – Харків: НТУ "ХП", 2016. – Вип. 45 (49): матер. 2-ї міжнар. наук.-практ. конф.: "Ідеї академіка Івана Зязюна у працях його учнів і соратників", 25-26 травня 2016 р. – Ч. 1. – С. 185-195.
5. Шулдик А. В. Діагностика та формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти / А. В. Шулдик, Г. О. Шулдик // Вчені записки університету "КРОК". Серія: Економіка. – 2021. – Вип. 4. – С. 229-239.

1.16. Impact of traumatic events of the war on the quality of life of Ukrainians

Вплив травмуючих подій війни на якість життя українців

Постановка проблеми. Війна в Україні створила безпрецедентні виклики для мільйонів людей, суттєво вплинувши на їх психічне та фізичне здоров'я, соціальне благополуччя та якість життя, в цілому. Рівень тривожності серед постраждалого населення значно зріс у зв'язку з постійною загрозою життю, втратами близьких, окупацією, вимушеним переселенням, руйнуванням домівок та невизначеністю майбутнього. Тривога та страхи, викликані воєнними діями, стали хронічними та здатні суттєво знизити здатність людей функціонувати у повсякденному житті.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що тривожність, спричинена війною, безпосередньо впливає на ключові аспекти якості життя: психологічне благополуччя, фізичне здоров'я, соціальну інтеграцію та економічну стабільність. Зростання рівня тривожних розладів може призводити до зниження продуктивності, погіршення сімейних та соціальних стосунків, а також до появи серйозних психосоматичних захворювань. Дослідження цього питання є вкрай важливим для розуміння того, як хронічний стрес та тривожність впливають на адаптаційні можливості українців, які переживають воєнні дії або їх наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури показав великий інтерес вчених до проблеми впливу тривожності та травматичних подій на якість життя людей – їх психологічне благополуччя та задоволеність життя. Так, питаннями стресу, впливу війни та хронічною тривожністю займалися закордонні (J. Mason, J. Godefroy, I. S. Kohn, K. Rage, G. Selye, D. Holmes та ін.) та вітчизняні (Н. Бардин, Ю. Данчук, Ю. Жидецький,

В. Іванцанич, О. Кляпець, Я. Когут, Б. Лазоренко, Л. Лепіхова, О. Логвіна, Л. Наугольник, Т. Неудачина, Т. Пономаренко, Н. Пряхіна, В. Савінов, Т. Титаренко, В. Ясінський, І. Ярош та ін.) науковці. Дослідженню психологічного благополуччя та якістю життя присвятили свою роботу такі закордонні (М. Argyle, N. Bredburn, M. Jahoda, C. Keyes, C. Ryff, M. Seligma, A. Waterma та ін.) та вітчизняні (Т. Данильченко, М. Дворни, С. Забаровська, Н. Каргіна, О. Креса, Ю. Олександров, О. Чабан та ін.) вчені.

Якість життя – це широке поняття, що охоплює фізичний та психологічний стан, рівень незалежності та соціальних зав'язків, фінансова стабільність, якість навколишнього середовища, об'єктивний рівень задоволення базових потреб, безпеку, свободу та соціальну справедливість, культурні та соціальні норми, стандарти, очікування тощо. Згідно з визначенням ВООЗ (1995 р.), якість життя – сприймання особистістю свого становища в житті в контексті культури та системи цінностей, у яких вона живе, а також відповідно до своїх цілей, очікувань, стандартів і турбот.

Одним із компонентів якості життя є психологічне благополуччя особистості. Воно розглядається як складне психічне утворення, яке проявляється у переживанні змістовної наповненості та цінності життя, відчутті задоволення життям та собою, досягненні актуальних мотивів і потреб особистості у перспективі соціально-значущої мети та позитивній оцінці власного існування (Каргіна, 2018). Також його розглядають як інтегрований, досить стійкий психологічний стан, який виявляється у переживанні задоволеності від життя та відчутті повноти власного функціонування. (Забаровська. 2024). Між тим, С.Д. Ryff (Ryff, 1995) була розроблена шестикомпонентна модель психологічного благополуччя особистості, що складається з:

- самоприйняття – задоволеність всіма сферами свого життя (здоров'я, стосунки, робота, навчання, інтереси тощо);

- позитивні взаємини з навколишніми – забезпечують соціальну складову здоров'я людини;

- автономія – можливість (фізична та психологічна) самостійно функціонувати на приймати рішення;

- управління середовищем – відчуття безпеки та контролю;

- наявність цілей у житті – можливість планувати та досягати поставленої мети;

- особистісне зростання – бажання та можливість розвиватися.

У зв'язку з подіями війни всі ці компоненти зазнали негативного впливу. Багато людей мають каліцтва та значне погіршення здоров'я, що вплинуло на їх самосприйняття, автономію та взаємодію з оточуючими. Постійні обстріли не дають можливості управляти середовищем та загрожують безпеці. Умови невизначеності в яких опинилося суспільство, забрали можливість планувати та розвиватися.

При цьому, до факторів, що негативно впливають на рівень психологічного благополуччя та якості життя можна віднести:

- стреси та підвищену тривожність, що стала хронічним явищем для українців в умовах війни – це постійне напруження, пов'язане з роботою, навчанням, стосунками або іншими життєвими обставинами, призводить до зниження психологічного благополуччя (Шишин, Пономаренко, 2023);

- низьку соціальну підтримку – відсутність підтримки з боку друзів, сім'ї або соціального середовища, що посилює почуття самотності, тривоги та депресії (Столярик, Семигіна, 2023) ;

- незадоволення роботою чи кар'єрою, високий рівень професійного та емоційного вигорання, яке спостерігається серед більшості населення через надмірну кількість стресів в житті та відсутність професійного розвитку (Ponomarenko et al., 2024);

- погані житлові умови – багато людей через війну втратили власне житло і змушені жити в різних умовах, постійні обстріли, відсутність води та світла теж значно погіршують побут громадян. Низький рівень доходу, бідність, безробіття, погане житло можуть призводити до хронічного стресу та психологічного дискомфорту (Когатько, Полякова, 2023; Нестеренко, Романко, 2023);

- фінансове благополуччя – через війну багато власників великого, середнього та малого бізнесу зазнали значних збитків або втратили бізнес, разом з тим, знизилась і кількість робочих місць. Вартість на товари та послуги постійно зростає, а заробітні плати та пенсії громадян ні (Когатько, Полякова, 2023; Filypova et al., 2023).

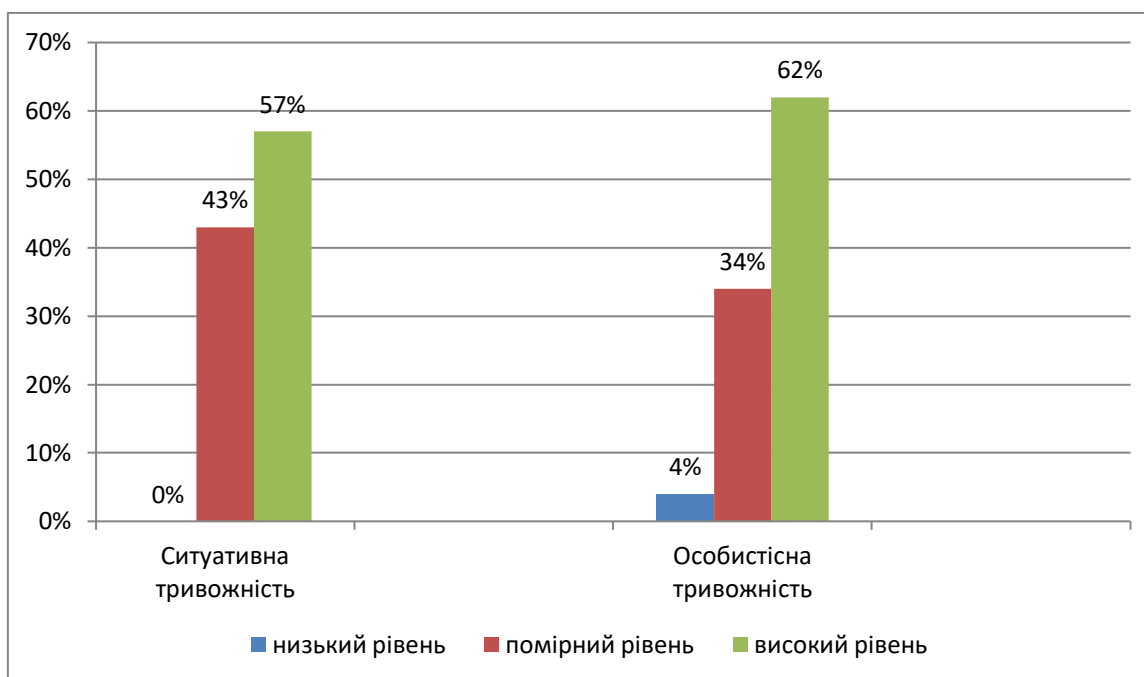
Ці фактори можуть діяти окремо або в сукупності, погіршуючи якість життя та психологічний стан людини тому потребують більш детального емпіричного вивчення.

Результати дослідження. Проведено дослідження на початку 2024 року серед жителів Херсонської області. В експерименті взяли участь 106 осіб, віком від 22 до 82 років. Всі вони на момент повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року перебували на Херсонщині, частина згодом виїхала з окупації на територію підконтрольну Україні або в інші країни. Близько 20% респондентів ще досі перебувають на окупованих територіях.

Спершу, за допомогою *Шкали ситуативної та особистісної тривожності Спілбергера (STAI)*, визначено рівень тривожності учасників, що зазначено на Рисунку 1.

З діаграми видно, що жоден з учасників дослідження не продемонстрував низький рівень ситуативної тривожності та 4% показали низькі показники особистісної тривожності; помірні показники ситуативної тривожності мають 43% респондентів та 34% мають помірний рівень особистісної тривожності;

високі показники ситуативної тривожності відмічено у 57 учасників експерименту і 62% мають високу особистісну тривожність.

Рис. 1. Показники ситуативної та особистісної тривожності

Так, учасники із низьким рівнем тривожності відчувають ознаки емоційної напруги або стресу, але вони здатні зберігати стабільний психологічний стан і контролювати свої емоції. Люди з цим рівнем тривожності часто демонструють адаптивність до стресових обставин та здатність підтримувати свою повсякденну активність. Вони знаходять способи відволікатися від негативних думок, підтримують соціальні зв'язки, займаються роботою чи іншими звичними справами. Їхня якість життя може залишатися відносно стабільною завдяки стійкості до зовнішніх стресорів.

Ті, хто має помірний рівень тривожності, можуть відчувати постійну напругу, занепокоєння, що періодично заважає нормальному функціонуванню. Люди на цьому рівні інколи страждають від порушень сну, концентрації уваги, стають дратівливими або емоційно нестабільними. Тривожність може

проявлятися у фізичних симптомах, таких як головний біль чи проблеми з травленням, але загалом їх стан залишається контрольованим. Помірна тривожність часто призводить до зниження якості життя, але люди все ще можуть функціонувати відносно нормально з періодичними труднощами.

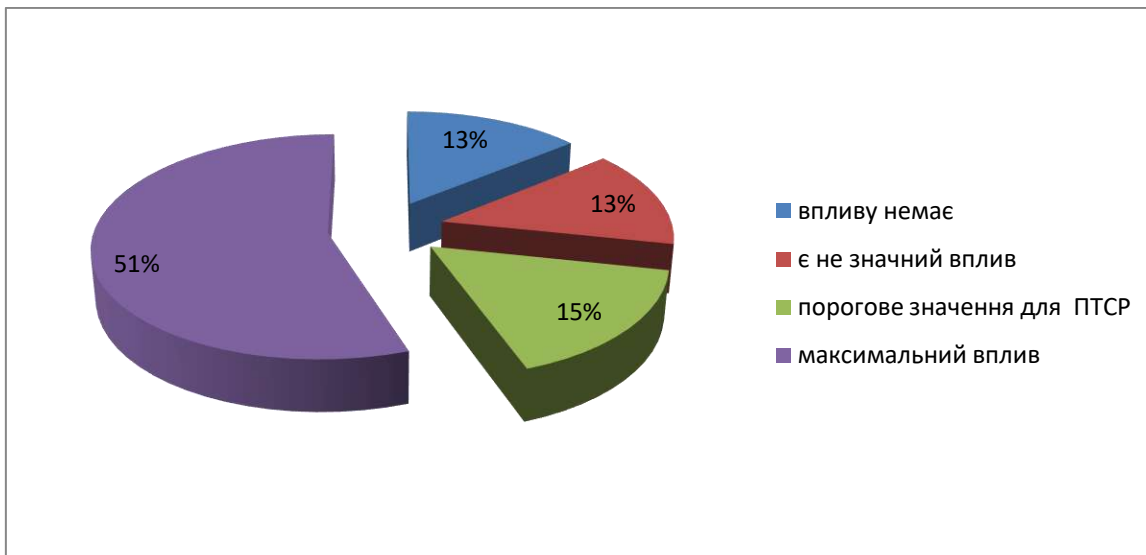
При цьому, високий рівень тривожності характеризується постійним, сильним почуттям страху та небезпеки, що суттєво порушує повсякденне життя. Люди з таким рівнем тривожності через війну можуть відчувати панічні атаки, безсоння, сильні перепади настрою та емоційне виснаження. Їхній психологічний стан часто супроводжується інтенсивними фізіологічними симптомами, такими як прискорене серцебиття, підвищений тиск або навіть хронічні захворювання. Через високу тривожність вони можуть втратити здатність працювати, підтримувати стосунки чи виконувати повсякденні завдання. Якість життя значно погіршується, і таким людям часто потрібна спеціалізована психологічна допомога для зниження рівня тривожності та відновлення нормального функціонування.

Також за допомогою t-критерію Стьюдента встановлено, що є відмінність між показниками ситуативної та особистісної тривожності $t_{emp.} = -3.45337$ (при $p \leq 0,01$). Відтак, переважна більшість респондентів маю вищі показники особистісної тривожності на відміну від ситуативної. Припускаємо, що це пов'язано з впливом війни при якому тривожність та стреси стали хронічним явищем і перейшли з категорії ситуативності в особистісні характеристики українців.

Далі, за допомогою *Шкали оцінки впливу травматичної події (IES-R)*, ми встановили рівень впливу травматичної події (війни) на життя людей. Тест оцінює суб'єктивний дистрес, викликаний травматичною подією. Результати представлені на Рисунку 2.

З діаграми видно, що 26% респондентів впливу війни на психічне здоров'я немає або він є незначним, 15% продемонстрували нам пограничні показники і

у 51% учасників є всі підстави для діагностування високого рівня впливу (можливо і ПТСР).

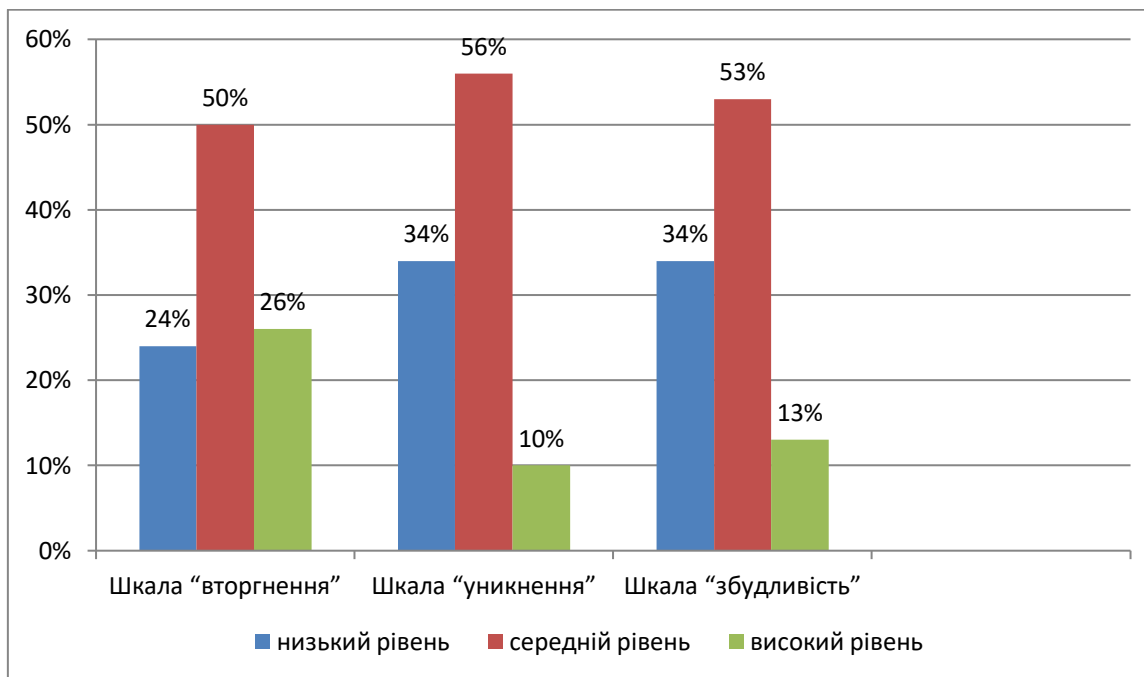
Рис. 2. Показники впливу травматичної події (війни)

У контексті досліджень впливу війни на психічне здоров'я, особливо посттравматичного стресового розладу (ПТСР), часто використовуються три ключові шкали: "вторгнення", "уникнення" і "збудливість". Ці шкали допомагають зрозуміти, як люди реагують на травматичні події, пов'язані з війною.

Шкала вторгнення (Intrusion) відображає нав'язливі думки, спогади, образи або відчуття, пов'язані з травматичною подією (флешбеки або відтворення сцен війни, часті сновидіння про події, неможливість контролювати думки про війну). Людина може неодноразово переживати подію в думках або навіть у снах. Це може проявлятися у вигляді флешбеків або раптових, неочікуваних спогадів про події війни.

Шкала уникнення (Avoidance) стосується зусиль, яких людина докладає, щоб уникати всього, що нагадує їй про травму (уникання розмов або спогадів про війну, відмова від відвідування місць або подій, пов'язаних з війною,

віддалення від людей, які можуть нагадувати про військові події). Це можуть бути конкретні місця, люди, думки, розмови або ситуації, які нагадують про війну. Уникнення є захисним механізмом, за допомогою якого люди намагаються зменшити психічний біль або тривогу.

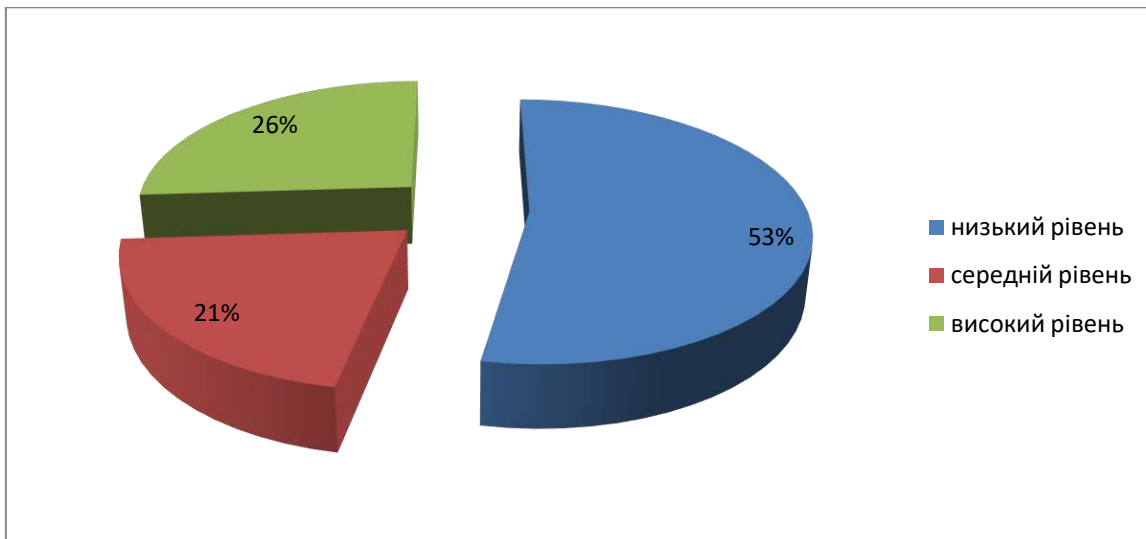
Рис. 3. Співвідношення показників впливу травматичної події (війни) за шкалами

Шкала збудливості (Hyperarousal) відображає підвищену готовність до дії або постійну настороженість, яка часто виникає після пережитої травматичної події (постійна настороженість або очікування небезпеки, порушення сну, безсоння, дратівливість або агресивність, підвищена реакція на раптові звуки або рухи (наприклад, різкий стук може викликати сильну тривогу). Людина може відчувати постійну тривогу, бути напруженою, дратівливою, мати проблеми зі сном або легко лякатися навіть незначних подразників.

Так, учасники бойових дій, цивільні, які стали свідками бойових дій, або жертви інших травматичних подій під час війни, часто демонструють сильні

прояви за всіма трьома шкалами. Це може негативно впливати на їхнє повсякденне життя, здатність функціонувати в соціумі, емоційний стан та загальне психічне здоров'я. Таким чином, шкали вторгнення, уникнення та збудливості дозволяють оцінити рівень стресу і травматичного впливу війни на людину та є важливим інструментом для діагностики та лікування ПТСР.

Наступним кроком, за допомогою *Шкали психічного благополуччя Ворик-Единбург»* (WEMWBS) ми об'єктивно дослідили рівень психологічного благополуччя. Результати зазначені на Рисунку 4.

Рис. 4. Показники психологічного благополуччя

З діаграми видно, що 53% учасників мають низькі показники психологічного благополуччя, 21% показали середні показники і 26% продемонстрували нам високий рівень психологічного благополуччя.

А також, за допомогою Шкали оцінки якості життя (О. С. Чабан), ми дослідили рівень якості життя жителів Херсонської області на літо 2024 року. Результати представлені на Рисунку 5.

Щодо якості життя, то з діаграми видно, що велика кількість сфер життя постраждали значною мірою. Через події війни у 48% респондентів

спостерігаються низькі показники здоров'я; реалізація на високому рівні прослідковується лише у 22% учасників; у 53% задоволеність життям на низькому рівні; в 29% спостерігається тяжка фінансова ситуація; 53% учасників експерименту не мають можливості проводити час з сім'єю; щодо роботи, то лише 22% задоволених.

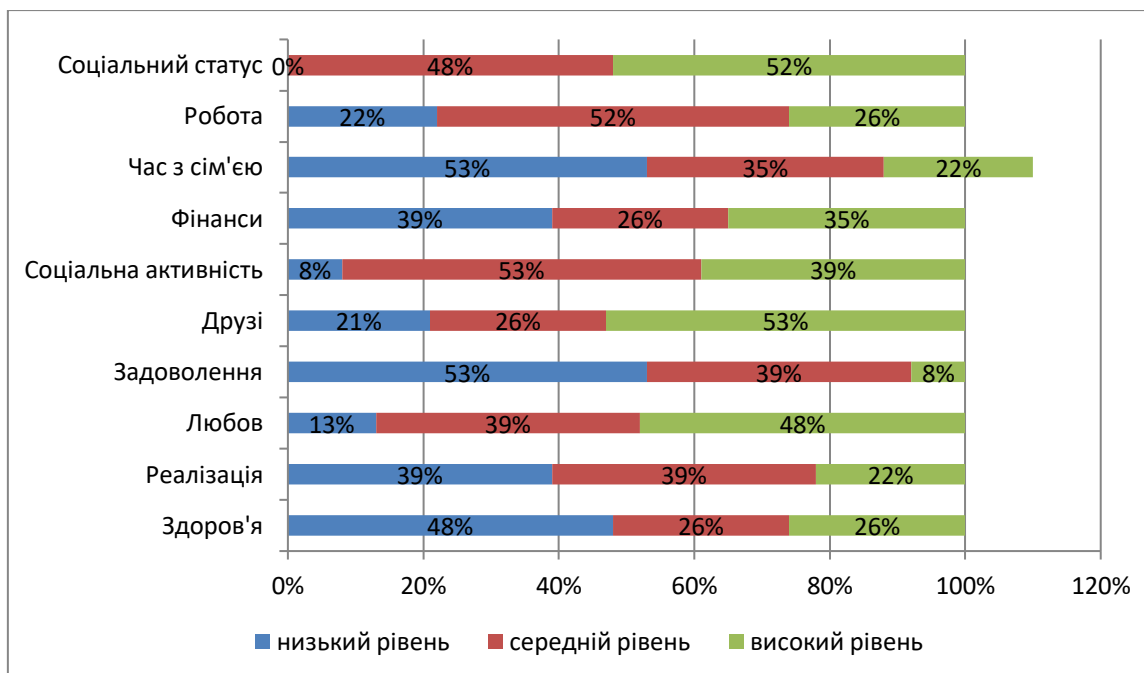

Рис. 5. Показники якості життя

Наостанок, за допомогою коефіцієнту кореляції за Пірсоном, нам вдалося прослідкувати наступні взаємозв'язки. Результати зазначені в Таблиці 1.

Таблиця 1. Показники коефіцієнту кореляції за Пірсоном

Шкали	Вік	Психологічне благополуччя	Якість життя
Ситуативна тривожність	$r_{\text{емп.}} = 0.34915$ $p \leq 0,05$	$r_{\text{емп.}} = 0.3355$ $p \leq 0,05$	$r_{\text{емп.}} = 0.33654$ $p \leq 0,05$
Особистісна тривожність	$r_{\text{емп.}} = 0.39391$ $p \leq 0,01$	$r_{\text{емп.}} = 0.39675$ $p \leq 0,01$	$r_{\text{емп.}} = 0.40546$ $p \leq 0,01$
Вплив травматичного досвіду	$r_{\text{емп.}} = 0.316$ $p \leq 0,05$	$r_{\text{емп.}} = 0.41467$ $p \leq 0,01$	$r_{\text{емп.}} = 0.40643$ $p \leq 0,01$

Відтак, встановлено, що існує взаємозв'язок між ситуативною і особистісною тривожністю, впливом війни та віком – чим вищим є вік респондента, тим вищою є тривожність і тим вищим є вплив травматичного досвіду (війни) на учасника дослідження. Також встановлено, що психологічне благополуччя і рівень якості життя корелюють із тривожністю та впливом війни. Так, особи з високими показниками тривожності та впливу травматичного досвіду показали низькі результати психологічного благополуччя та якості життя. Особистісна тривожність демонструє найвищі кореляційні значення з усіма трьома змінними (вік, психологічне благополуччя, якість життя).

Висновки. Війна в Україні спричинила глибокий вплив на якість життя громадян. Якість життя – це комплексний показник, що включає фізичне, емоційне, соціальне і психологічне благополуччя. Тривожність, спричинена війною, безпосередньо торкається кожного з цих аспектів. Тому через травматичні події, такі як втрати близьких, руйнування домівок, фізичні та психологічні травми. Ці обставини призводять до поширення посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, тривожних станів та інших психічних розладів. Травматичні події також негативно впливають на економічне становище населення, можливість працювати, здобувати освіту та підтримувати соціальні зв'язки. Загалом, травми війни суттєво знижують рівень життя українців та вимагають комплексної допомоги для відновлення психічного здоров'я і соціальної стабільності.

Література:

1. Забаровська, С. М. (2024). Психологічне благополуччя та якість життя українців в умовах повномасштабної війни. *Психологія та соціальна робота*, 1 (59), 111-120. <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.10>.
2. Каргіна, Н. В. (2018). *Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості* [Дис. канд. психол. наук]. Державний заклад "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського".
3. Когатько, Ю. Л., Полякова, С. В. (2023). Соціальне відторгнення пенсіонерів: довоєнний стан та зміни внаслідок війни. *Економічний вісник Національного технічного університету*

- України «Київський політехнічний інститут», (25), 7-14. <https://doi.org/10.32782/2307-5651.25.2023.1>.
4. Нестеренко, М., Романко, О. (2023). Адаптація внутрішніх переселенців до нових умов життя. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (June 16, 2023; Athens, Greece), 181-182. Retrieved from <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1050>.
5. Столярик, О., Семигіна, Т. (2023). Повернутися з війни: психосоціальна підтримка ветеранів/-нок та членів їхніх сімей. *Social Work and Education*, 10 (1), 63-77. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.6>.
7. Шишин, А. В., Пономаренко, Т. І. (2023). Психологічні особливості стресостійкості особистості в умовах невизначеності. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 16, 64-71. <https://doi.org/10.30970/PS.2023.16.9>.
8. Filyppova, S. V., Kovalova, O. M., Malin, O. L. (2023). Characteristics of evaluating financial literacy and financial behaviour of Ukrainians during the war. *ECONOMICS: Time Realities*, 5 (69), 5-18. <https://doi.org/10.15276/ETR.05.2023.1>.
9. Ponomarenko, T., Spivak, L., Khomchuk, O., Tsyppniatova, I. (2024). Professional burnout among English language female teachers in Ukrainian general secondary schools: Do war time matter? *Conhecimento & Diversidade*, 16 (43), 176-191. <https://doi.org/10.18316/rcd.v16i43.11781>.
10. Ryff, C. D., Keyes, C. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719-727.

1.17. Camcording and cardsharing during martial law: challenges to copyright and intellectual property protection

Камкординг і кардшейринг під час воєнного стану: виклики для захисту авторського права та інтелектуальної власності

Постановка проблеми. З розвитком цифрових технологій та глобалізацією контенту порушення авторського права стають все більш поширеними і складними. Одними з основних загроз для інтелектуальної власності є камкординг (незаконний запис аудіовізуальних творів) та кардшейринг (незаконний доступ до зашифрованих програм мовлення). Ці явища значно ускладнюють захист прав правовласників, оскільки відбуваються в цифровому середовищі, де традиційні методи контролю та правового регулювання є менш ефективними.

В умовах воєнного стану ці проблеми стають ще більш загостреними. Під час військових конфліктів правова система часто зазнає змін, а увага держав зосереджується на безпеці та стабілізації ситуації, що може відволікати ресурси від забезпечення належного захисту інтелектуальної власності. Водночас, використання цифрових платформ для незаконного розповсюдження контенту може посилюватися, особливо у контексті інформаційної війни та дезінформації, де порушення авторського права можуть слугувати інструментом впливу.

Камкординг та кардшейринг є викликами не лише для правовласників, але й для державної безпеки, оскільки ці методи можуть використовуватися для доступу до стратегічної інформації або для порушення інформаційної стабільності. У випадку воєнного стану, важливість інформаційної безпеки

зростає, і тому захист авторських прав у цифровій сфері стає частиною загальної стратегії захисту національної безпеки.

Законодавство України, зокрема Закон «Про авторське право і суміжні права», передбачає покарання за камкординг і кардшейринг, однак у кризових умовах ефективність його реалізації може бути знижена. Виникає потреба в оновленні механізмів правового регулювання та впровадженні нових технологічних засобів, таких як блокчейн, що можуть гарантувати більш прозорий та надійний захист авторських прав.

Таким чином, боротьба з камкордингом та кардшейрингом в умовах воєнного стану вимагає комплексного підходу, що поєднує технологічні, правові та міжнародні зусилля. Необхідно розробляти інноваційні засоби захисту, адаптувати законодавство до нових реалій та забезпечувати ефективне співробітництво між державними органами, правовласниками та технологічними компаніями. Крім того, важливо підвищувати обізнаність громадськості щодо негативних наслідків порушень авторських прав, особливо у кризові періоди, коли захист інтелектуальної власності стає невід'ємною складовою національної та інформаційної безпеки.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Сучасні дослідження у сфері захисту авторського права охоплюють проблематику інформаційної безпеки. Н. Шульженко розглядає кримінально-правову охорону інформаційної безпеки, а Є. Мальков аналізує перспективи блокчейн-технологій, що можуть ефективно застосовуватися для захисту інтелектуальної власності в умовах воєнного стану. П. О. Кійло досліджує аспекти міжнародного співробітництва, яке є ключовим фактором у подоланні порушень у кризові періоди.

Однак сучасні підходи до захисту авторських прав у цифровому середовищі потребують подальшого вдосконалення та адаптації до умов воєнного стану. Зокрема, технічні засоби, такі як блокчейн-технології, хоч і

відкривають нові можливості для забезпечення прозорості та надійності обліку прав власності, ще не стали загальноприйнятими у правовій системі. Додатково, питання міжнародного співробітництва вимагає посилення на глобальному рівні, оскільки порушення авторських прав, такі як камкординг і кардшейринг, часто мають транскордонний характер, і боротьба з ними можлива лише за наявності узгоджених міжнародних стандартів та механізмів відповідальності. Крім того, правова система не завжди встигає за швидким розвитком технологій, що дозволяє порушникам використовувати новітні методи обходу захисних механізмів. Це потребує не лише зміцнення законодавчої бази, а й тіснішої співпраці між правовласниками та технологічними компаніями для оперативного впровадження новітніх рішень. Інформаційна безпека у цьому контексті є частиною ширшої стратегії боротьби з порушеннями авторського права, особливо під час кризових ситуацій, таких як війна, коли держави змушені зміщувати пріоритети на підтримку національної безпеки.

Метою статті є дослідження викликів у сфері авторського права в умовах воєнного стану, зокрема незаконного використання контенту через камкординг і кардшейринг. Стаття також спрямована на пошук інноваційних рішень для забезпечення надійного захисту інтелектуальної власності в умовах цифрової трансформації та військових конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах воєнного стану в Україні, де багато процесів перенесено у цифрове середовище, питання авторського права стало ще більш актуальним через поширення таких явищ, як камкординг і кардшейринг. Камкординг, який дозволяє незаконно записувати відео- та аудіоматеріали під час публічних показів без згоди правовласника, а також кардшейринг, що забезпечує нелегальний доступ до захищеного цифрового контенту, підривають основні засади інтелектуальної власності. У воєнний час ці порушення не лише завдають значних фінансових втрат творцям та правовласникам, але й можуть посилювати інформаційну небезпеку для

держави. Такі дії підривають традиційні моделі розповсюдження контенту та можуть бути використані для дезінформації або послаблення інформаційної стійкості країни. Порушення авторських прав загрожують не тільки фінансовим інтересам, але й самій концепції інтелектуальної власності, особливо у періоди криз.

Крім того, вони відображають глибинні зміни у способах споживання та обміну інформацією, що стає критичним фактором під час війни. Аналіз цих явищ є необхідним для розуміння нових викликів, з якими стикається авторське право в умовах воєнного стану. Шляхи захисту інтелектуальної власності в контексті камкордингу та кардшейрингу потребують більш глибокого осмислення та впровадження інноваційних рішень, особливо в умовах загострення інформаційної війни.

Відповідно до Закону України «Про авторське право та суміжні права», камкординг визначається як фіксування аудіовізуального твору під час публічних показів у кінотеатрах або інших видовищних закладах особами, які перебувають у приміщенні під час показу, без дозволу суб'єктів авторського права або суміжних прав, твори яких є об'єктом цього запису (Дегтярьова та ін., 2021).

Кардшейринг, згідно з цим нормативним актом, – це забезпечення нелегального доступу до програм організацій мовлення, захищених технологічними засобами (абонентська карта, код тощо), або в обхід таких засобів, внаслідок чого ці програми можуть бути незаконно використані публікою (Про авторське право і суміжні права ..., 2023).

З огляду на специфіку воєнного стану, необхідно звернутися до сучасних стратегій захисту інтелектуальної власності, зокрема у сферах камкордингу та кардшейрингу. Одним із ключових напрямків є розвиток технологічних засобів захисту, які дозволять ефективно контролювати доступ до контенту та запобігати його незаконному використанню навіть у складних умовах війни.

Подальший аналіз порушень авторських прав вказує на потребу в посиленні правового регулювання, включаючи вдосконалення законодавства та посилення механізмів відповідальності за порушення в умовах воєнного часу. Боротьба з цими явищами вимагає спільних зусиль з боку держави, технологічних компаній, правовласників, правоохоронних органів і суспільства в цілому.

Застосування практичних стратегій у сфері цифрової безпеки та захисту прав інтелектуальної власності в умовах воєнного стану набуває ще більшого значення. Поєднання удосконалення правового регулювання та впровадження сучасних технологій може стати ключовою основою для ефективного захисту в ситуаціях, коли держава зосереджує ресурси на захисті національної безпеки. Окрім цього, важливою залишається залученість громадськості до усвідомлення проблеми та виховання культури поваги до інтелектуальної власності, що є критичним у періоди військових конфліктів, коли контроль за цифровим середовищем ускладнюється.

Інформаційні кампанії, освітні ініціативи та поширення обізнаності щодо негативних наслідків порушень авторських прав можуть сприяти формуванню відповідальної поведінки в цифровому середовищі, навіть під час війни. Одним із прикладів таких ініціатив є Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України у 2021 році. Вона окреслює виклики та загрози національній безпеці в інформаційній сфері та визначає стратегічні завдання, що спрямовані на захист прав осіб на інформацію і захист персональних даних. В умовах війни інформаційна безпека стає важливою складовою національної безпеки, тому дослідження цього питання є надзвичайно актуальним (Шульженко, 2023).

Особливо перспективним є розвиток і впровадження блокчейн-технологій та інших децентралізованих систем. Вони можуть забезпечити більш надійний захист авторських прав, виключаючи можливість маніпуляцій і фальсифікацій контенту. Наприклад, блокчейн як децентралізована база даних дозволяє

створити прозору систему, де інформація про авторство та право власності захищена від незаконних змін. Крім того, механізми автоматичного виявлення та припинення незаконного використання контенту, засновані на цій технології, можуть стати потужним інструментом у боротьбі з такими порушеннями, як камкординг і кардшейринг (Мальков, 2021).

В умовах воєнного стану цифрові технології, такі як українська платформа "Дія", що використовує блокчейн для зберігання важливих даних, демонструють свою ефективність у захисті критичної інформації. Співпраця уряду України з компаніями, що спеціалізуються на блокчейн-рішеннях, дозволяє впроваджувати інноваційні системи реєстрації та захисту даних, що є особливо важливим під час військових конфліктів (Мальков, 2021).

Крім того, співпраця між країнами та міжнародними організаціями для розробки єдиних стандартів захисту інтелектуальної власності у воєнний час стає вкрай важливою. Міжнародне співробітництво, яке координує Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), спрямоване на унормування правовідносин у глобальному масштабі та запобігання незаконним практикам у різних юрисдикціях (Кійло, 2011). В умовах військових дій ці міжнародні механізми набувають ще більшої ваги, забезпечуючи захист прав як на національному, так і на глобальному рівні (Дегтярьова та ін., 2021).

Висновки. Підсумовуючи, слід підкреслити, що розвиток технологій, зокрема блокчейну та децентралізованих систем, відкриває нові можливості для захисту авторських прав навіть в умовах воєнного стану в Україні. Впровадження цих інноваційних рішень може допомогти зменшити кількість порушень інтелектуальної власності, уникнути маніпуляцій та фальсифікацій контенту, а також забезпечити прозорість і надійність захисних механізмів, навіть в умовах кризових ситуацій. Однак ефективна боротьба з порушеннями авторських прав під час війни вимагає комплексного підходу, що поєднує технологічні інновації, адаптоване правове регулювання, активні освітні

ініціативи та тісну співпрацю всіх зацікавлених сторін – від державних інституцій до міжнародних партнерів. Лише такий підхід може гарантувати надійний та стабільний захист інтелектуальної власності під час воєнних конфліктів та в умовах цифрової трансформації.

Література:

1. Дегтярьова, І. О., Куса, А. В., Сорокіна, Н. Г. (2021). Діяльність всесвітньої організації інтелектуальної власності. *Стратегії та інновації: актуальні управлінські практики: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (23 квітня 2021 року)*. Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського.
2. Кійло, П. (2011). Міжнародне співробітництво у сфері інтелектуальної власності. *Право та інтелектуальна власність*, 4, 45-52.
3. Мальков, Є. (2021). Використання технології блокчейн. Перспективи її розвитку. *Інформаційні технології та суспільство*, 2, 112-118.
4. *Про авторське право і суміжні права: Закон України від 15. 04. 2023 року (зі змінами)*. *Відомості Верховної Ради*, 2023, № 57, ст.166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 23. 10. 2024).
5. Шульженко, Н. (2023). Міжнародні стандарти щодо кримінально-правової охорони інформаційної безпеки: загальна характеристика. *Grail of Science*, 33, 133-134.

1.18. Preventive orientation of the institution of involvement in a criminal offence

Профілактична спрямованість інституту причетності до кримінального правопорушення

Політика – це складне й багатогранне явище, метою якого є визначення ключових напрямків діяльності держави, її змісту та форми. Вона пронизує всі сфери суспільного життя.

Одним із напрямів внутрішньої політики будь-якої держави у будь-який історичний проміжок часу є забезпечення законності та правопорядку, у тому числі – й протидія злочинності (Цвік, 2002). Кримінально-правова політика є складовою частиною державної політики в сфері протидії злочинності, яка здійснюється за допомогою матеріального кримінального права.

Політика у сфері боротьби із злочинністю визначає стратегію і тактику боротьби із злочинністю маючи як кінцеву мету зменшення рівня злочинності на основі усунення причин і умов, що її породжують, використовуючи як засоби кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право і засоби профілактики.

П. Л. Фріс, зазначає, що через кримінально-правову політику реалізується завдання запобігання злочинності, яке є одним з основних, що стоїть перед політикою у сфері боротьби із злочинністю (Фріс, 2005).

Кримінально-правова політика складає основу політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вона дозволяє здійснювати успішну діяльність всієї системи заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю. Ці заходи, спрямована на зниження рівня злочинності та проведення індивідуальної профілактики серед деліктоздатного населення.

Та далеко не останню роль в реалізації профілактичної політики відіграє рівень правосвідомості громадян. Це пов'язано з тим, що профілактика злочинів здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями і громадянами, залежить від узгодженості, координації, злагодженості їх дій (Фріс, 2005).

Профілактична спрямованість норм інституту причетності до злочину є досить великою. Оскільки, реалізація її норм спрямована на встановлення сприятливих умов для здійснення законних дій і при цьому є стримуючим фактором для деякої частини злочинців та інших осіб, схильних до вчинення правопорушень. Крім того, норми причетності виконують превентивну функцію, яка сприяє більшій ефективності реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Та варта зазначити, що ефективність профілактичної функції діючого кримінального законодавства в порівнянні з нормами, які містилися в КК України 1960 року, знизилась, підтвердженням цього є декриміналізація одного з видів причетності до злочину, недонесення про злочин.

Принцип невідворотності відповідальності за вчинений злочин включає в себе необхідність законодавчого встановлення та застосування до кожного злочину, а також притягнення до кримінальної відповідальності осіб винних у їх вчиненні (з призначенням покарання або без нього чи із звільненням від його відбування) або звільнення (за наявності підстав для того) від кримінальної відповідальності та відшкодування заподіяної шкоди.

Причетність до злочину в кримінально-правовій політиці держави є інструментом забезпечення невідворотності покарання і попередження найбільш тяжких та особливо тяжких злочинів. Для запобігання вчиненню злочинів, спрямованих проти основних, життєво важливих інтересів держави і суспільства, в тому числі по відношенню до злочинів, при вчиненні яких отримується незаконний прибуток, покарання за причетність за які спрямована

на зменшення можливості користування „плодами” злочинної діяльності. При цьому розвиток науки кримінального права вплинуло тільки деталізацію регулювання відповідальності за причетність до злочину, а не на зміну ставлення до даного інституту.

Принцип невідворотності відповідальності найбільш повно відображається при застосуванні до винного, який вчинив злочин – покарання. Покарання виступає, як неминучий наслідок, який повинен переконати винного, що за кожне злочинне діяння настане покарання.

В такому випадку постає питання, чи буде в повному обсязі реалізовано принцип невідворотності відповідальності коли причетна особа буде звільнена від кримінальної відповідальності? Для того, щоб дати відповідь на дане питання, потрібно з’ясувати, що слід розуміти під звільненням від кримінальної відповідальності?

Застосування звільнення від покарання (його) відбування, виступає засобом не тільки економії примусових заходів, але прояв до особи, що вчинила злочин, довіри яка ґрунтується на основі досягнення мети покарання шляхом його пом’якшення, зокрема без реального його відбування чи часткового відбування покарання. Інколи достатньо дотримання самої процедури призначення покарання, для того, щоб особа в подальшому не вчиняла злочинних посягань.

Саме тому, принцип невідворотності діє, незалежно від того, чи було застосовано конкретне покарання до певної особи чи ні, основне щоб вона розуміла, що за вчинене злочинне діяння встановлена кримінальна відповідальність.

Нажаль, на сьогоднішній день, ігнорується попереджувальна властивість норм всього інституту причетності до злочину, які в свою чергу наділені потенційною можливістю попередження деліктів, здатністю позитивно впливати на стан злочинності в цілому.

Загально відомо, що підвищити стримуючу дію чинних кримінально-правових норм можна двома шляхами:

по-перше, збільшити покарання за вчинене злочинне діяння;

по-друге, суттєво підвищити ризик настання відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Більш ефективним є все ж таки другий шлях, так як неминучість відповідальності має стримуючу здатність попередження вчинення кримінального правопорушення. Норми причетності до кримінального правопорушення спрямовані на створення безпечного для життя суспільства, а також на забезпечення невідворотності відповідальності за кримінальні правопорушення. Основною метою примусу, які містяться в нормах про приховування, придбання, збут, потурання, неповідомлення є примусити недобросовісних осіб співпрацювати з правоохоронними органами, а не з злочинцями, забезпечуючи тим самим безпеку один одного і неминучість відповідальності для винних.

Причетність до кримінального правопорушення характеризується, як дією (приховування злочину чи злочинця, знарядь і засобів вчинення злочину, потурання) так і бездіяльності (неповідомлення про злочин чи особу яка його вчинила).

Відповідальність за бездіяльність зумовлює поведінку особи, що змушує її в тій чи іншій ситуації вчиняти певні дії – надавати допомогу, повідомити про кримінальні правопорушення у відповідні органи і тим самим попередити настання злочинного результату. Саме право стимулює активність позитивних дій особи, сприятливо впливає на правосвідомість громадян. Проте активна поведінка особи не є основною метою відповідальності за причетність до кримінального правопорушення. Основною метою виступає попередження кримінального правопорушення, настання їх суспільно небезпечних наслідків та неминучість відповідальності за кримінальні правопорушення.

Досягнути поставленої мети тільки за допомогою моральних норм на сьогоднішній день нажаль є не можливо. Співвідношення в законі моральних і правових норм є досить дискусійним. Це питання є актуальним і по відношенню до інституту причетності до кримінального правопорушення. Право стоїть на сторожі захисту основних цінностей суспільства, тих самих моральних норм.

Кримінально-правова політика формує законодавчу базу управління боротьби із злочинністю, відмежовуючи злочинне від не злочинного, кримінальне від аморального. Від того яке коло діянь буде визнано злочинними, який характер караності буде для них встановлений, за яких умов і на яких підставах кримінальна відповідальність виключатиметься або буде замінюватись іншими заходами – залежатиме розвиток кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики (Фріс, 2005).

Межа між аморальним і злочинним є досить умовна та мінлива.

Таким чином, з поданої порівняльної характеристики норм права і моралі можна прийти до наступних висновків, головне з яких полягає в необхідності морального виміру права.

Дотримання правових норм забезпечується засобами державного впливу. На відміну від права, норми моралі не містять спеціальних механізмів впливу, вони забезпечуються силою громадської думки.

Звичайно ми повинні розуміти, що створення високоморального суспільства без застосування засобів пов'язаних із зміцненням правопорядку, дисципліни в суспільстві, а також незаперечного виконання особою своїх обов'язків є неможливе.

Для досягнення поставленої мети необхідно підвищити рівень правосвідомості населення, а також його окремих груп, оскільки високій рівень правосвідомості населення за загальним правилом визначає більш низькі

показники характеристики злочинності і створює необхідні передумови до її подальшого стабільного зниження, при цьому населення має усвідомлювати правильність і необхідність рішень, що приймаються державою у сфері попередження злочинності, і стати не просто спостерігачем, а й активним учасником втілення їх у життя.

На сьогоднішній день норми моралі, які повинні бути основою правосвідомості кожної людини практично не діють, тому для того, щоб попередити настання кримінальних правопорушень та їх наслідків, потрібно розширити сферу кримінально-правового впливу на дії, які носять злочинний характер, посилити відповідальність за дії осіб, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, та забезпечити неминучість настання відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння.

Та на жаль, кримінально-правова політика яка здійснюється нашою державою спрямована на економію репресій, що в свою чергу зумовлює розширення сфери застосування покарання, яка здійснюється не у вигляді реальної кари, а у вигляді відмови від будь-яких заходів карального впливу або актуалізованої погрози виконання вже призначеного судом покарання. Крім того, було здійснено декриміналізацію ряду злочинних діянь.

Новий КК України 2001 року вніс зміни до інституту причетності до злочину, зокрема було декриміналізовано один із видів причетності до злочину – недонесення про злочин. Дана норма була скасована Законом України від 17 червня 1992 року № 2468-12 «Про внесення змін і доповнень до КК України...». В даному акті зазначалося, що у зв'язку з проголошенням України незалежною демократичною державою та з метою правового захисту її суверенітету, конституційного ладу, внутрішньої і зовнішньої безпеки Верховна рада України постановляє: скасувати Розділ I у зв'язку із втратою чинності КК 1960 року та прийняттям нового КК 2001 року.

Здійснюючи кримінально-правову політику потрібно уникати крайностей, чи то надмірної лібералізації репресії, чи (ригоризму). При цьому, буде неправильним надавати заходам кримінально-правової дії, як характеру відплати, так і надмірної гуманізації. Для правильного встановлення меж кримінальної репресії, а також видів і характеру заходів дії потрібно керуватися принципом доцільності. Основна мета, як розробки так і застосування таких заходів є не тільки охорона правопорядку від злочинних посягань, але і зниження рівня злочинності, виправлення та перевиховання осіб що вчинили злочини, а також загальна та спеціальна превенція.

Інститут причетності до кримінального правопорушення, всі його види спрямовані на забезпечення здійснення зазначених заходів. В такому випадку виникає питання, про доцільність декриміналізації одного із видів причетності до злочину – неповідомлення про злочин. Важко збагнути, чим керувався законодавець скасовуючи один із видів причетності до кримінального правопорушення – неповідомлення про злочин. Яким чином норма про неповідомлення про злочин могла зашкодити суверенітету держави її конституційному ладу та внутрішній та зовнішній безпеці України.

Декриміналізація діянь зумовлена втратою ними суспільної небезпеки, та відмова держави визнавати їх як злочини, та недоцільність здійснення кримінально-правової боротьби з ними.

Процес декриміналізації певного діяння повинен бути не раптовим, це тривалий процес. Він зумовлений змінами які відбуваються у житті суспільства, політичного, економічного, ідеологічного, культурного тощо. Декриміналізація діянь, пом'якшення умов відповідальності та санкцій за деякі види злочинів повинні вирішуватись у відповідності до визнаних у цивілізованому суспільстві моральних цінностей, принципів законності, справедливості та гуманізму.

В результаті декриміналізації діяння відбувається виключення кримінально-правової караності діяння, яке супроводжується або виявленням

такої поведінки правомірною, соціально корисною, чи переведення її в ранг адміністративного, дисциплінарного, цивільно-правового делікту. Важко збагнути в який ранг законодавець відніс неповідомлення про злочин, здійснюючи його декриміналізацію. Неповідомлення особою відомостей про злочин який готується, вчиняється або вчинений назвати правомірним ніяк не можна. Про соціальну корисність такої поведінки ми теж говорити не можемо, оскільки декриміналізуючи дане діяння як злочин ми тим самим створюємо перешкоди для оперативного розслідування не тільки вже вчинених злочинів, та в першу чергу ми створюємо сприятливий ґрунт для безперешкодного готування та вчинення злочинних діянь. Відповідальність за неповідомлення про злочин, дало б можливість запобігти вчиненню таких злочинів. При цьому законодавець не встановлює жодної відповідальності за неповідомлення про злочин який готується, вчиняється чи вчинений, стимулюючи тим самим пасивну поведінку наших громадян.

Встановлення відповідальності за неповідомлення в органи юстиції, слід розглядати як один із правових способів забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності. Склад цього діяння складає неповідомлення про факт скоєння злочину, так і про злочинця, місце його знаходження, а також місце знаходження слідів, знарядь і засобів скоєння злочину, предметів, добутих злочинним шляхом. Такі повідомлення забезпечують розслідування кримінальних справ доказами.

Тому прийняття законодавчого рішення про виключення відповідальності за неповідомлення про злочин слід розглядати як таке, що вступає в протиріччя з реальною дійсністю, з точками зору вчених і практиків. Загальновизнано, що для ефективної боротьби із злочинністю, необхідна повна і об'єктивна інформація про її стан. Пошуками шляхів зменшення кількості латентних злочинів займаються вчені всього світу.

Слід дослухатись до думки Б. М. Грека, який зазначає, що декриміналізацію слід застосовувати обережно, слід пам'ятати, що ми маємо справу з протиправними діяннями, навіть якщо при цьому знижується рівень їх суспільної небезпечності. Здійснюючи декриміналізацію певного діяння, яке породжене суспільними поглядами, традиціями та моделями поведінки, право не тільки дає такій соціальній моделі поведінки позитивну оцінку з боку суспільства, а й спонукає певну частину громадян дотримуватись такої поведінки та стимулювати заохочення до такої поведінки з боку суспільства (Грек, 2012).

Сучасні зміни в законодавстві дозволяють громадянам байдуже відноситися до долі інших людей і виявляти мінімального добра, яке забезпечує певну безпеку всього суспільства і кожної людини зокрема. Вказана тенденція сучасної кримінальної політики свідчить про недооцінку впливу на суспільне життя прихованої форми права, яка полягає в організуючій, виховній і мобілізуючій ролі, яка притаманна праву самим фактом свого існування.

Розвиток вітчизняного кримінального законодавства потребує осмислення загальнотеоретичних питань криміналізації суспільно небезпечних діянь з урахуванням дійсних змін соціально-економічних відносин з метою підвищення ефективності дії кримінального закону, досягнення поставлених перед ним цілей.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства доцільно:

а) розширити рамки інституту причетності, криміналізувати ряд суспільно-небезпечних дій;

б) внести зміни до змісту статей які є в законодавстві;

в) широко проінформувати названий інститут кримінального права в учбовій літературі і приділити їм достатньої уваги в учбовому процесі;

г) вжити заходів до забезпечення невідворотності відповідальності за причетність до кримінальних правопорушень.

Криміналізація причетності до кримінальних правопорушень в першу чергу повинна бути пов'язана з прагненням держави спонукати громадян до виконання своїх громадянських обов'язків, до консолідації держави і суспільства, та покращення функціонування апарату правосуддя.

Звичайно при цьому, не можна переоцінювати значення правових норм, зокрема, інституту причетності до кримінальних правопорушень на моральні устої суспільства в цілому. На вчинення злочинних дій, людину може спонукати цілий ряд зовнішніх факторів, зокрема, економічний стан, влади та цілий ряд інших факторів. Цікавим є результати наукового дослідження за темою «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні», проведене в Інституті вивчення проблем злочинності НАПрН України, виявило, що серед усіх стримуючих від вчинення злочину мотивів страх перед покаранням притаманний 74% опитаним під час зазначеного дослідження осіб, а також серед інших мотивів було названо: «совість не дозволяє», «сором перед людьми», «огида до вчинку», «з принципових міркувань», «з нерішучості», «релігійність», «ніколи не було навіть думки вчиняти злочин» та ін. (Сташис, 2011). Як бачимо така відсоткова ставка підтверджує позитивність встановлення відповідальності за причетність до кримінального правопорушення. Норми інституту причетності до кримінального правопорушення спрямовані на вироблення у людей позитивної поведінки у ситуаціях які пов'язані із вчиненням кримінальних правопорушень іншими особами. Оскільки, саме вибір правильної поведінки здатний попередити настання злочинних наслідків, таких як смерть, тілесних ушкоджень, а значить позитивно вплине на розвиток і результат злочинної події.

Встановлення кримінальної відповідальності за неповідомлення про кримінальні правопорушення, які готується, або вчиняються не може бути

названо аморальним. Та не повідомлення про місцезнаходження вбивці, гвалтівника є не тільки аморально, але і суспільно небезпечно – злочинно.

Висновки. Інститут причетності до кримінального правопорушення охоплює норми, що регулюють поведінку людини в суспільстві. Зазвичай ці норми не стосуються кримінальних правопорушень, що потребують ретельної підготовки. Будь-яка особа може випадково стати свідком кримінального правопорушення, мати інформацію про місцезнаходження небезпечного злочинця або мати можливість перешкодити кримінальним правопорушенням, що вчиняється. У таких випадках особа перебуває в стані причетності до кримінального правопорушення. Вибір її дій у цій ситуації залежить насамперед від правового виховання та моральних принципів. Норми інституту причетності до кримінального правопорушення покликані сформувавши певну модель поведінки у зв'язку із кримінальними правопорушеннями, вчиненими іншими особами. Дії особи в тій чи іншій ситуації можуть мати наслідки: чи буде завдано шкоди або навіть смерть іншої особи, чи вдасться запобігти тяжким наслідкам кримінальних правопорушень.

Впровадження в законодавстві норм, що стосуються причетності до кримінального правопорушення, сприяє формуванню правомірної поведінки, мотивуючи до законних дій.

Література:

1. Грек, Б. (2012). Декриміналізація діянь як один із видів гуманізації кримінальної відповідальності: сутність та підстави. *Юридична Україна*, 8, 90-95.
2. Сташис, В. (2011). Роль та значення покарання у системі запобігання злочинності. *Право України*, 9, 167-173.
3. Фріс, П. Л. (2005). *Кримінально правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми.* (с. 13). Атіка.
4. Цвік, М., Ткаченко, В., Богачова, Л. (ред.). (2002). *Загальна теорія держави та права.* (с. 78). Право.

1.19. Psychological features of improving the quality of life of children with special educational needs in modern Ukrainian society

Психологічні особливості підвищення якості життя дітей з особливими освітніми потребами в сучасному українському суспільстві

Вступ. Сучасне українське суспільство стикається з численними викликами, які впливають на якість життя всіх його членів. Одним з найбільш уразливих сегментів населення є діти з особливими освітніми потребами (ООП), які потребують особливої уваги, підтримки та ресурсів для реалізації свого потенціалу.

Актуальність дослідження психологічних особливостей підвищення якості життя таких дітей є очевидною, адже саме в умовах сучасних соціальних і політичних змін, зокрема війни, з'являються нові бар'єри і труднощі, що ускладнюють їхнє життя.

В Україні кількість дітей з ООП зростає, що пов'язано як з генетичними факторами, так і з соціальною динамікою, яка супроводжує швидкі зміни в суспільстві (Савінова, 2020).

Важливо усвідомлювати, що такі діти часто стикаються з упередженнями, дискримінацією та недостатнім забезпеченням необхідними ресурсами для розвитку і навчання.

У цей непростий час, коли країна переживає війну, це вносить свої корективи в життя дітей з ООП, ускладнюючи доступ до освіти, медичних послуг і соціальної інтеграції. Батьки та вихователі змушені шукати нові шляхи підтримки цих дітей, але, на жаль, системна допомога часто залишається недоступною або неефективною.

Психологічні аспекти якості життя дітей з ООП також потребують особливого акценту, оскільки вони значною мірою визначають їхню адаптацію до складних умов.

Діти, які мають фізичні або розумові обмеження, можуть стикатися з тривогою, депресією та відчуттям ізоляції, які потребують комплексного підходу до вирішення.

Важливо пам'ятати, що психологічні проблеми цих дітей не обмежуються лише станом їхнього здоров'я – вони також залежать від реакції суспільства, рівня толерантності та наявності відповідних умов для їхнього розвитку. Соціальне середовище, в якому живуть діти з ООП, може як сприяти їхній інтеграції, так і, навпаки, посилювати відчуття ізоляції та неповноцінності. Це особливо актуально в контексті сучасних українських реалій, коли діти з ООП часто стають заручниками не лише своїх особливостей, але й соціально-економічних труднощів, спричинених війною.

Наразі, коли багато сімей змушені переселятися через збройні конфлікти, діти з особливими потребами стикаються з додатковими бар'єрами, такими як нестача спеціалізованих навчальних закладів у нових місцях проживання, відсутність доступу до кваліфікованої медичної допомоги та психологічної підтримки.

Ці фактори можуть спричиняти сильне емоційне напруження, підвищену тривожність, а також втрату мотивації до навчання і соціальної взаємодії. У деяких випадках це призводить до регресу в розвитку дитини, що вимагає невідкладної уваги з боку фахівців (Демченко, 2019).

Додатково, важливо розуміти, що психологічні труднощі дітей з ООП часто поглиблюються через непорозуміння та недостатню інформаційну підтримку з боку суспільства.

Стикаючись з нестачею доступних для них програм, відсутністю адаптованих навчальних ресурсів та недостатньою підготовкою педагогів до

роботи з такими дітьми, вони відчують себе виключеними зі звичних соціальних процесів.

Це підкреслює необхідність впровадження інклюзивного підходу в освіті та соціалізації, який базується на принципах поваги до особистості дитини, її особливостей та прав на повноцінне життя.

Тому ключовим завданням є не лише задоволення базових фізичних та освітніх потреб дітей з ООП, а й формування сприятливого психологічного клімату для їхнього розвитку.

Це включає в себе підтримку з боку фахівців – психологів, соціальних працівників, педагогів – а також створення інклюзивного середовища, яке дозволяє таким дітям відчувати себе прийнятими і рівноправними членами суспільства.

Підтримка емоційної стабільності, розвиток самовпевненості та соціальних навичок – це ті ключові аспекти, які допоможуть дітям з особливими освітніми потребами не лише вижити в умовах війни та криз, але й відчувати себе повноцінними особистостями з великим потенціалом для майбутнього.

Важливо не лише забезпечити дітям доступ до навчальних ресурсів, а й розвивати в них емоційні навички, здатність до соціальної взаємодії та підтримувати їх у важкі часи (Демченко, 2019).

В умовах війни особливо нагально постає питання психологічної підтримки дітей з ООП. Конфлікт приносить нові виклики: нестабільність, страх, втрати, які глибоко впливають на їхнє емоційне і психологічне благополуччя. Діти, які вже мають труднощі в сприйнятті світу, стають ще більш вразливими у таких умовах.

Конфлікт приносить нові виклики: нестабільність, страх, втрати, які глибоко впливають на їхнє емоційне і психологічне благополуччя. Діти, які вже мають труднощі в сприйнятті світу, стають ще більш вразливими у таких умовах. Вони можуть не до кінця розуміти, що відбувається, але відчують

напругу, страх і зміни у своєму оточенні, що може призвести до поглиблення вже існуючих проблем з адаптацією та соціалізацією.

Зокрема, ці діти часто опиняються ізольованими, оскільки під час воєнних дій багато з них втрачають можливість відвідувати спеціалізовані навчальні заклади, де вони отримували підтримку від кваліфікованих педагогів та спеціалістів.

Це ще більше підсилює відчуття самотності та непорозуміння, адже соціальне середовище, яке мало б сприяти їхньому розвитку, стає недоступним. Батьки, які і так часто відчувають стрес від ситуації, не завжди можуть забезпечити дітям необхідну підтримку, оскільки самі стикаються з фізичними та емоційними навантаженнями.

Психологічна допомога для дітей з ООП під час війни має бути пріоритетним завданням для держави та суспільства. Це включає в себе не лише стандартні форми допомоги, як-от консультації з психологом, але й створення спеціалізованих програм психологічної реабілітації, які враховують індивідуальні потреби таких дітей (Савінова, 2020).

Такі програми повинні бути доступними в усіх регіонах, де перебувають переміщені сім'ї з дітьми, і враховувати різні рівні підтримки – від роботи з травмою до допомоги у соціалізації та відновленні зв'язків з однолітками.

Також важливим є розвиток інклюзивної освіти в умовах війни, яка б дозволяла дітям з особливими освітніми потребами не лише отримувати знання, але й підтримувати свою емоційну стабільність через постійну взаємодію з педагогами та ровесниками.

Це потребує адаптації освітніх програм до нових реалій, підготовки вчителів до роботи в умовах стресу та війни, а також забезпечення відповідних матеріально-технічних умов для навчання – як у закладах освіти, так і у форматі дистанційного навчання.

Особливо актуальним є впровадження інноваційних методів психологічної підтримки, таких як арт-терапія, музикотерапія, ігрові терапевтичні методи, які дозволяють дітям виразити свої емоції, відновити емоційний баланс і подолати страхи.

Ці підходи можуть бути надзвичайно ефективними для дітей з ООП, адже вони забезпечують можливість ненав'язливої терапії через творчість і гру, що знижує рівень стресу і дозволяє дітям почуватися більш захищеними.

Суспільство, у свою чергу, має розуміти важливість підтримки таких дітей. Питання не тільки в тому, щоб забезпечити їх базовими потребами, такими як безпека та їжа, але й у тому, щоб забезпечити їм можливість психологічного розвитку і емоційної стабільності.

Важливо формувати толерантне ставлення до дітей з особливими потребами, оскільки їхній добробут залежить не лише від зусиль фахівців, але й від соціальної атмосфери навколо них.

Діти з ООП мають право на щасливе дитинство навіть у складних умовах війни, і це право повинне бути захищене всіма доступними засобами. Держава, педагоги, психологи та суспільство в цілому мають об'єднати зусилля для забезпечення належного рівня підтримки, яка б дозволила таким дітям не лише вижити в умовах конфлікту, але й зберегти віру в себе і свою здатність адаптуватися до складних обставин.

Їхнє право на щасливе дитинство, на розвиток та освіту має бути захищене, а суспільство повинно знайти способи підтримки і забезпечення їхніх потреб.

Підвищення якості їхнього життя вимагає колективних зусиль, комплексного підходу і щирого бажання змінити ситуацію на краще.

Можна зазначити, що підвищення якості життя дітей з особливими освітніми потребами (ООП) в сучасному українському суспільстві на психологічному рівні включає декілька ключових аспектів, які спрямовані на

забезпечення емоційного благополуччя, розвиток самостійності та інтеграцію в соціум.

Основні складові наступні (Таранченко, 2017):

Психологічна підтримка та терапія: діти з ООП часто стикаються з емоційними труднощами, такими як тривога, депресія, стрес, що потребують спеціалізованої допомоги.

Психологічна підтримка та реабілітація можуть включати індивідуальні консультації з психологом, арт-терапію, музику, ігрову терапію, які допомагають знизити рівень стресу, навчити дітей керувати своїми емоціями та виражати їх у безпечний спосіб.

Розвиток емоційної стабільності: одним із ключових завдань є навчання дітей з ООП розпізнавати та управляти своїми емоціями. Це сприяє зниженню рівня тривожності та підвищенню рівня самовпевненості.

Для цього використовуються програми емоційної регуляції, робота з емоційною грамотністю, групові заняття, які допомагають дітям навчитися комунікувати та висловлювати свої емоції.

Інклюзивне середовище: створення безпечного та толерантного середовища є важливим для психологічного комфорту дітей з ООП. Включення їх у навчальні колективи, де вони почуваються прийнятими, сприяє зниженню ізоляції та покращує взаємодію з однолітками (Таранченко, 2016).

Також велику роль відіграє підготовка педагогів, які мають бути обізнані в питаннях інклюзивної освіти і вміти надавати підтримку дітям на емоційному рівні.

Розвиток самостійності та соціальних навичок: важливим є розвиток у дітей здатності самостійно виконувати різні завдання та адаптуватися до соціальних умов.

Це включає навчання практичних навичок, розвиток комунікативних вмінь, а також поступове включення у суспільне життя, що дозволяє їм бути активними учасниками соціальних процесів.

Підтримка сім'ї: якість життя дітей з ООП тісно пов'язана зі станом їхньої родини. Психологічна допомога для батьків, підтримка в розвитку навичок комунікації з дітьми, допомога в управлінні стресом – усе це сприяє кращій емоційній підтримці дітей.

Сім'ї мають отримувати консультації та рекомендації щодо правильного реагування на емоційні потреби дітей.

Соціальна інтеграція: одним із найбільших психологічних викликів для дітей з ООП є відчуття ізольованості та відчуженості. Включення їх у соціальну діяльність, такі як гуртки, спортивні секції, допомагає дітям відчувати себе повноцінними членами суспільства.

Це підвищує їхній рівень впевненості, розвиває почуття приналежності і формує позитивне ставлення до себе (Таранченко, 2016).

Стабільність та безпека: психологічне здоров'я дітей з ООП залежить від відчуття стабільності та безпеки.

Особливо в умовах війни, важливо створити для них умови, в яких вони будуть почуватися захищеними.

Це може бути досягнуто через регулярну підтримку з боку спеціалістів, створення безпечного простору для навчання та гри, а також роботу з батьками для створення психологічної безпеки вдома.

Отже, психологічні заходи спрямовані на забезпечення емоційного комфорту, зниження рівня тривоги, розвиток навичок соціальної адаптації та інтеграції дітей з ООП, що в сукупності підвищує їхню якість життя.

Висновок. Отже, дослідження психологічних особливостей підвищення якості життя дітей з особливими освітніми потребами в сучасному українському суспільстві є не лише науковим завданням, а й соціальною місією,

що вимагає активних дій, глибокого розуміння та чутливості до потреб цих дітей.

Основними аспектами підходу підвищення якості життя є забезпечення інклюзивної освіти, створення умов для психологічного комфорту, емоційної стабільності та самореалізації дітей.

Важливу роль відіграє підтримка батьків, педагогів і спеціалістів у розвитку стратегії адаптації та саморозвитку для кожної дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Інклюзивність, психологічна підтримка та суспільне прийняття стають ключовими елементами для досягнення високої якості життя цих дітей в сучасному українському суспільстві.

Література:

1. *Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами* (м. Вінниця, ВДПУ імені М. Коцюбинського, 28-29 листопада 2019 року) [Електронний ресурс]: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю / редкол.: О. П. Демченко, А. В. Хіля; за заг. ред. О. А. Голюк. Випуск 2. Вінниця, 2019. 174 с.
2. Савінова Н. В., Берегова М. І., Борулько Д. М. Інклюзивне навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку Навчально-методичний посібник Рекомендовано до друку Вченою радою МНУ імені В. О. Сухомлинського (протокол № 23 від 25. 05.2 020 р.)
3. Таранченко О. Соціальне інтегрування: ключовий концепт інклюзії / О. Таранченко // *Особлива дитина: навчання і виховання*. – № 3 (83). – 2017.
4. Таранченко О. Соціокультурний контекст змін в освіті осіб з особливими потребами в Україні / О. Таранченко // *Особлива дитина: навчання і виховання*. – № 4 (80). – 2016. – С. 82-96.

1.20. Peculiarities of selection coping strategies by women living in Ukraine in wartime

Особливості вибору копінг-стратегій жінками, що мешкають в Україні у воєнний час

У воєнний час важливою проблемою є вивчення психологічної адаптації людини до умов невизначеного й стрімко мінливого навколишнього середовища. Війна є великою травматичною подією, що розгортається наразі на теренах України. Сучасні умови життя висувають підвищені вимоги до адаптивних можливостей українців. Одним з психологічних механізмів адаптації людини до умов, що змінюються є психологічне подолання важких життєвих ситуацій (Колесніченко, 2017). Для психологічного подолання стресових ситуацій людина протягом свого життя виробляє так звані копінг-стратегії, тобто систему цілеспрямованої поведінки для свідомого оволодіння ситуацією з метою зменшення шкідливого впливу стресу.

Копінг (з англійської – подолання) в психології визначається як зусилля, які людина докладает для вирішення якоїсь складної ситуації, для регуляції своєї поведінки, тобто все те, що допомагає людині подолати стрес. У працях психологів концепція «копінг» інтерпретується як подолання психологічного стресу (Frydenberg, 2004). Вивчення сутності психологічної адаптації особистості та природи копінг-стратегій було та залишається одним з найактуальніших напрямів наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних психологів.

В умовах повномасштабної війни актуальність повноцінного функціонування та відновлення психологічного здоров'я особистості при довготривалій травматизації, що є наслідком такого надскладного,

багатоаспектного, деструктивного стресору, як сучасна війна, набула ще більшої значення (Оніщенко 2022; Овчаренко, 2023). Тому актуальним дослідницьким завданням є виявлення особливостей подолання особистістю кризових ситуацій задля відновлення її адаптивних можливостей шляхом формування копінг-стратегій, спрямованих на перешкоджання шкідливим впливам відчуття психологічної небезпеки на особистість у кризових ситуаціях в умовах війни в Україні.

Мета дослідження – виявлення та емпіричне дослідження рівня толерантності до невизначеності і особливостей вибору особистістю копінг-стратегій у воєнний час.

Об'єкт дослідження – копінг-стратегії.

Предмет дослідження – особливості вибору особистістю копінг-стратегій у воєнний час.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у роботі були використані методи теоретичного й емпіричного дослідження:

1) *теоретичні методи* (аналіз літератури з теми роботи, вивчення сутності особливостей вибору копінг-стратегій у воєнний час, узагальнення інформації) дали можливість обрати методики дослідження та визначити досліджувану групу, а також обґрунтувати та інтерпретувати отримані дані;

2) *емпіричні методи дослідження*: для характеристики досліджуваної вибірки були застосовані методи дескриптивної статистики. Дослідження стратегій подолання стресу здійснювалось за допомогою методики «Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях» С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер в адаптації Т. Крюкової (Карамушка, 2023).

Для поставлених завдань була визначена вибірка, яка складалася з жінок, віком 30-45 років, які наразі проживають в Україні. В дослідженні взяли участь 32 жінки. Середній вік респондентів становив 34 роки.

Дослідження демонструють, що серед жінок які мешкають в умовах війни, домінуючою копінг-поведінкою є поведінка орієнтована на вирішення завдання (проблемно-орієнтовна стратегія).

Рис. 1. Середні показники копінг-поведінки в стресових ситуаціях

Другою по частоті (52) є стратегія уникнення. На третьому місці (46) – копінг орієнтований на емоції (емоційно-орієнтована стратегія). Субшкала відволікання має середній показник 23. Субшкала соціального відволікання – 19.

Домінуючою копінг-стратегією у 69% (n = 22) респондентів є стратегія, що орієнтована на вирішення проблеми. Це свідчить про те, що 69% респондентів, стикаючись з будь-якою проблемою, перш за все зосереджується на ній та міркують, яким саме шляхом її можна вирішити (Рис. 2).

Застосовують попередній отриманий досвід вирішення аналогічної проблеми, намагаються глибше зануритися у ситуацію, проаналізувати її, по можливості, розробити декілька різних варіантів розв’язання проблемної ситуації, яка виникла. Визначають подальший курс дій, вирішують найважливіші кроки, і роблять саме те, що вважають найбільш відповідним для даної конкретної ситуації.

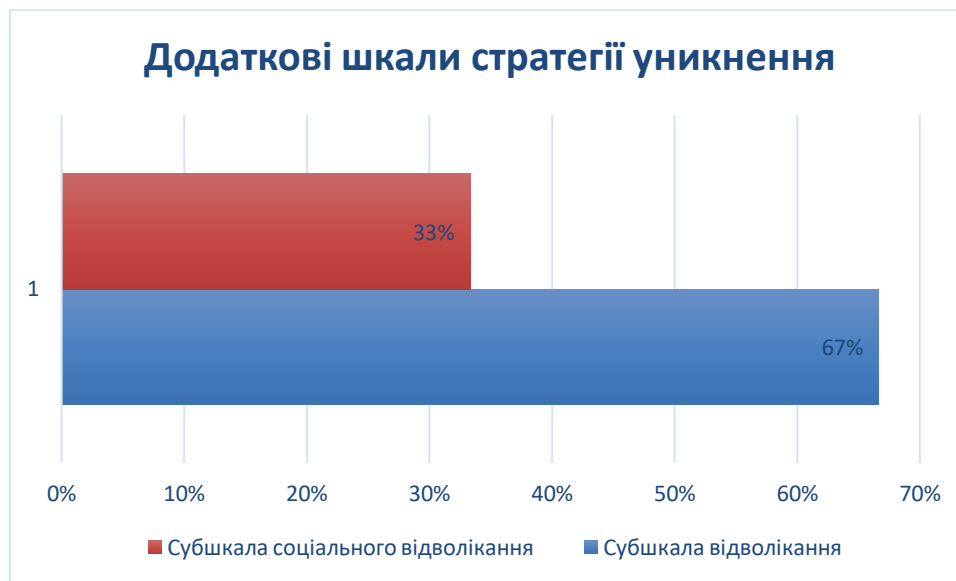

Рис. 2. Відсоткове співвідношення домінуючої копінг-стратегії

19% (n = 6) респондентів мають домінуючою стратегією уникнення. Тобто в складних стресових ситуаціях 19% респондентів намагаються різними шляхами відволіктися від проблеми, що виникла, втекти від неї, навіть не думати про неї.

Аналіз додаткових субшкал «відволікання» та «соціального відволікання» демонструють переважний спосіб відволікання від стресової ситуації (Рис. 3). 67% респондентів, які мають домінуючу копінг-поведінку – уникнення, переважає шкала відволікання. Це свідчить про те, що ці люди воліють відволікатися від проблеми за допомогою розваг, зокрема, закупок, намагаються більше спати, тішать себе улюбленою їжею, більше дивляться телевізор, йдуть у тривалу відпустку або хоча б беруть відгул.

У 33% респондентів переважає шкала соціального відволікання. Це свідчить про те, що 33% респондентів при виникненні стресової ситуації відволікаються від неї, намагаючись бути у колі людей, прагнуть до широкого соціального оточення. Вони часто телефонують приятелям або йдуть в гості до друзів, проводять час із значущими рідними людьми, спілкуються з тими, чії думки та поради для них є особливо цінними.

Рис. 3. Відсоткове співвідношення результатів по субшкалам відволікання та соціального відволікання

Емоційно-орієнтована стратегія серед респондентів складає 16% (n = 5). Ця копінг-поведінка характеризується тим, що людина схильна занурюватися у свій біль, власні страждання. Як правило, людина звинувачує себе за те, що опинилася у такій ситуації, за власну нерішучість, також за те, що не знає, який шлях вирішення проблеми буде найкращим. Опинившись у стресовій ситуації, людина не знає, що саме робити, «застигає», але через це дуже непокоїться, переживає власну неспроможність, відчуває нервові напруження та роздратування. Це призводить до того, що людина схильна відіграватися на інших.

Висновки:

1. Домінуючою копінг-стратегією у жінок, що мешкають в умовах війни є копінг-стратегія орієнтована на вирішення завдання, застосовуючи попередній отриманий досвід вирішення аналогічної проблеми, глибоке занурення у ситуацію, її аналіз, розробка декількох різних варіантів розв'язання проблемної ситуації.

2. Найменш поширеною копінг-стратегією є та, що орієнтована на емоції.

Література:

1. Колесніченко, О. С., Приходько, І. І., Мацегора, Я. В. та ін. (2017). Розроблення програми профілактики посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців Національної гвардії України: звіт про наук.-дослід. роботу.
2. Креденцер, О. В., Терещенко, К. В., Лагодзінська, В. І., Івкін, В. М., Ковальчук, О. С., Карамушка, Л. М. (2023). *Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій: психологічний практикум*; за ред. Л. М. Карамушки. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
3. Оніщенко, Н. В., Тімченко, О. В. (2022). Особливості використання психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій цивільним населенням, постраждалим від надзвичайної ситуації воєнного характеру. *Психологічний журнал*, 8, 81-92.
4. *Психологія стресу та стресових розладів: навч. посіб.* (2023). Уклад. О. Ю. Овчаренко. Університет «Україна».
5. Frydenberg E. (2004). Coping competencies. *Theory into Practice*, 43 (1), 14-22.

1.21. Resilience of youth with different levels of social well-being

Життєстійкість осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Життєстійкість особистості є важливим психологічним феноменом, який забезпечує ефективне подолання стресових ситуацій та адаптацію до складних життєвих умов. Юнацький вік є періодом активного становлення особистості, коли індивід стикається з численними викликами, пов'язаними з соціальною адаптацією, вибором професійної діяльності та побудовою життєвих планів. Безумовно, рівень життєстійкості суттєво залежить від соціального благополуччя, яке включає економічні, сімейні та соціальні умови, в яких перебуває молодь.

Соціально-економічні зміни, зокрема, погіршення умов життя, спричинені кризами або нестабільною безпековою ситуацією, можуть негативно впливати на формування життєстійкості молоді. Отже, вивчення життєстійкості осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя є важливим як для розуміння механізмів когнітивного та емоційного розвитку в складних життєвих обставинах, так і для розробки психологічних інтервенцій, спрямованих на підтримку молоді. Проблема вивчення життєстійкості української молоді заслуговує на особливу увагу серед науковців оскільки є актуальною в умовах війни і потребує розроблення методик формування соціальної стійкості і відновлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми життєстійкості стали предметом наукових розвідок зарубіжного вченого С. Мадді. На думку науковця, життєстійкість – це певна група установок і навичок, які дозволяють

перетворювати зміни в можливості (Мадді, 2006). Це відображає психічну живучість і ефективність людини, пов'язану з її прагненням подолання стресових життєвих обставин. Пишучи про життєву стійкість науковець показав, що три життєві установки відображають психічне здоров'я людини: включеність, впевненість у своїй здатності контролювати події та готовність до ризику (Мадді, 2004).

Включеність, за словами автора, означає занурення або залучення людини в події, діяльність або okazії життя та отримання задоволення від них (Мадді, 2006). Згідно з результатами досліджень Мадді впевненість у своїй здатності контролювати події є частиною показника «контроль». Люди, яким притаманний високий показник вірять у можливість змінити ситуацію, розуміють зв'язок між власними діями та результатами. Готовність до ризику, яке походить від слова «challenge», що означає «виклик», показує, що людина розуміє, що потрібно брати участь у небезпеці, а також є готовою прийняти нові досвіди (Мадді, 2006). Виходячи з теорії Мадді, життєстійкість охоплює як діяльнісний, так і психологічний аспекти. Щоб досягти певної цілі, людина здійснює дії, відомі як діяльнісна складова.

Оскільки у нашій розвідці ми вивчаємо особливості життєстійкості осіб юнацького віку, то проаналізуємо сутність цього вікового періоду. Юність являє собою окремий етап дорослішання.

Дослідженням феномену юнацтва займалися О. Скрипченко, Л. Волинська, З. Огороднійчук, згідно з їх поглядами у цей період основні цінності, такі як дружба та любов, набувають ключового значення, а розвиток відповідальності та здатності приймати рішення стають визначальними характеристиками (Скрипченко та ін., 2001). Важливо зазначити, що юнацький вік як окремий соціальний феномен було визнано відносно нещодавно в історичному контексті. З кінця ХХ століття, у зв'язку з процесами індустріалізації та урбанізації, цей етап став універсальним для всіх соціальних верств. Юність

розглядається як частина тривалого перехідного процесу між дитинством і дорослістю, або між підлітковим віком та самостійним життям. Проте цей період має власну специфіку і цінність, що дозволяє його розглядати як самостійний етап життєвого шляху (Скрипченко та ін., 2001).

Характеризуючи феномен «життєстійкість» С. Мадді стверджує, що розвиток починається в період дитинства та частково у підлітковому віці. Розвиток життєстійкості у юнацькому віці характеризується емоційним вирішенням життєвих конфліктів. Недостатній розвиток життєстійкості в цьому віковому періоді може призвести до безпорадності, невпевненості в собі, незадоволеності навчанням, стосунками та життям загалом (Мадді, 2006). Зауважимо, що юнацький вік вважається найбільш сприятливим для формування життєстійкості, пов'язаний з становленням образу «Я» так як, соціальна зрілість допомагає підтримувати психосоматичне здоров'я та успішно адаптуватися, дозволяючи молоді прийняти роль дорослої людини і знайти своє місце в соціокультурному середовищі (Мадді, 1987).

Аналіз праць вітчизняних вчених з окресленої проблеми дозволив виокремити праці С. Кравчук, яка присвятила низку теоретичних та емпіричних досліджень проблемі життєстійкості юнаків (Кравчук, 2018). Так, у своїх роботах вона визначила, що особи юнацького віку з високим рівнем життєстійкості мають певні характерні риси, а саме: по-перше, вони проявляють більше прагнення до встановлення позитивних взаємин з іншими людьми, при цьому всі аспекти міжособистісних стосунків мають для них важливе значення; по-друге, такі юнаки активніше реалізують свої творчі можливості, намагаються уникати стереотипів і прагнуть зробити своє життя різноманітнішим; по-третє, вони більше орієнтовані на самовдосконалення, переконані в майже необмеженому потенціалі людини (Кравчук, 2018). Згідно з результатами досліджень Р. Павелків встановлено, що самовизначення, оптимістичне відображення життя впливають на розвиток життєстійкості у осіб

ранньої юності (Павелків, 2013). У цей період саме стійкість до життєвих труднощів відіграє важливу роль у розвитку особистості та стає особливо важливою у ситуаціях самотності, дистрес, неадаптованості та невизначеності професійних планів.

Як свідчать результати досліджень Мадді, у разі неспроможності сформуванню життєстійкості можливим наслідком стає розвиток особистісної безпорадності, невпевненості щодо майбутнього, незадоволеності власною особистістю, професійною діяльністю та сімейними стосунками, в подальшому це може призвести до кризи, що характеризується відчуттям безперспективності та безвихідності (Мадді, 2004).

Далі з'ясуємо сутність поняття «благополуччя». Вперше поняття «благополуччя» стало предметом розгляду у праці Н. Бредборна «Структура психологічного благополуччя», в якій було описано благополуччя людини як баланс між позитивними та негативними емоціями у житті (Бредборн, 1969).

Початок тенденції саме вивчення психологічного аспекту поклав учений М. Селігман один із засновників позитивної психології, у своїх працях він розглядав феномен «благополуччя» як психоемоційний комплекс (Селігман, 2000).

М. Аргайл вважав, що суб'єктивне благополуччя є синонімом щастя, проте з обов'язковим врахуванням таких додаткових складових, як «дохід» і «стан здоров'я». До чинників, що впливають на позитивні та негативні емоції, а також на задоволеність особи, він відносив соціальні зв'язки (дружба, кохання, шлюб, сім'я), роботу та зайнятість (включаючи рівень заробітної плати і соціальні аспекти трудової діяльності), наявність почуття гумору, вільний час, дохід, соціальний статус, а також такі фактори, як вік, стать, особистісні риси, релігія і національні відмінності (Аргайл, 2013).

Прийнято вважати, що юнацький вік, що охоплює період від 14 до 18-21 років, є ключовим етапом у становленні особистості. Однією з важливих

проблем соціального розвитку цього вікового періоду є професійне самовизначення, яке ускладнюється поточними соціально-економічними умовами в Україні. На думку Р. Павелків, психолого-педагогічна робота з даною віковою групою повинна бути спрямована на цілеспрямоване формування усвідомлення індивідуальних особливостей, розвиток здатності до побудови життєвих планів і формування світогляду, що забезпечує успішну інтеграцію особистості в різні соціальні сфери (Павелків, 2011). Це завдання може бути реалізовано через спеціально розроблені освітні програми та вивчення відповідних навчальних дисциплін, спрямованих на підтримку цих процесів.

Таким чином, суб'єктивне відчуття благополуччя являє собою психологічне явище, яке відображає природне прагнення людини до внутрішньої рівноваги, комфорту та відчуття щастя. Фізіологічні зміни особистості, соціальні трансформації, а також економічний розвиток і політична ситуація в країні значно впливають на сприйняття та оцінку людиною свого життя.

Метою дослідження є дослідити особливості життєстійкості осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя та виявити взаємозв'язок між рівнем життєстійкості, та соціальним благополуччям.

Поставлена мета передбачає розв'язання конкретного завдання, а саме: виявити взаємозв'язок між рівнем життєстійкості, та соціальним благополуччям української молоді в умовах сьогодення, використовуючи низку психодіагностичних методик.

Матеріали і методи дослідження. Для проведення емпіричного дослідження «Життєстійкість осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя» було залучено 88 учасників віком 17-21 року, з числа студентів сумських університетів, які навчаються на 1-4 курсах різних спеціальностей.

У ході дослідження спираємося на періодизацію Д. Бромлеца, який визначає пізню юність як етап розвитку, що охоплює вік від 17 до 21 року. Ця періодизація є важливою для нашого дослідження, оскільки на даному етапі молоді люди стикаються з суттєвими соціальними, емоційними та психологічними змінами, що можуть впливати на їхній рівень життєстійкості.

Тест життєстійкості С. Мадді. Тест містить 45 запитань, 4 шкали. Тест містить прямі та не прямі питання, під час обрахунку прямих питань бали нараховуються за такою схемою: 3 – «так», 2 – «скоріше так ніж ні», 1 – «скоріше ні ніж так», 0 – «ні». Під час обрахунку на не прямі питання бали нараховуються за такою схемою: 3 – «ні», 2 – «скоріше ні ніж так», 1 – «скоріше так ніж ні», 0 – «так». Після підрахунку всіх балів за кожним показником вони підсумовується для визначення показника «життєстійкість».

Методика має ключ відповідно до числових шкал за різними показниками. Показник «залученість»: 0-29 балів – низький рівень, 30-46 балів – помірний рівень, та 47-54 бали вказують на високий рівень. «Контроль»: 0-20 балів – низький рівень, 21-38 балів – помірний рівень, а 39-51 бал – високий рівень. Індекс прийняття ризику: 0-8 балів – низький рівень експресії компонентів, 9-18 балів – середній, 19-30 балів – високий. Загальний бал показника «життєстійкість»: 0-61 – низький рівень, 62-99 балів – середній рівень, а 100-135 балів – високий рівень (Мадді, 2006)

Ресурсорієнтована модель стресодолання Basic Ph.

Методика стресодолання Basic Ph спрямована на визначення способу подолання стресу. Містить: 36 питань, 6 шкал. Методика має ключ відповідно до 36 бальної шкали де: 0-9 балів – свідчить про неактивний канал подолання стресу, 10-19 балів – низько розвинутий, 20-29 балів – добре розвинутий та 30-36 балів – домінуючий канал (Бек, 2019).

Опитувальник «Шкала соціального благополуччя» у адаптації А. Г. Четверик-Бурчак

Опитувальник «Шкала соціального благополуччя» у адаптації А. Г. Четверик-Бурчак був заснований на концепції К. Кіз для розуміння феномену соціального благополуччя.

Опитувальний містить 15 тверджень, які інтегруються у 5 компонентів: соціальне прийняття, соціальна актуалізація, узгодженість з суспільством, соціальний внесок, соціальна інтеграція. Кожне питання опитувальника оцінюється відповідно до числової шкали від 1 (абсолютно згоден) до 7 (абсолютно не згоден).

Оцінка загального рівня соціального благополуччя відбувається за рахунок сумування балів за кожною шкалою (Четверик-Бурчак, 2010).

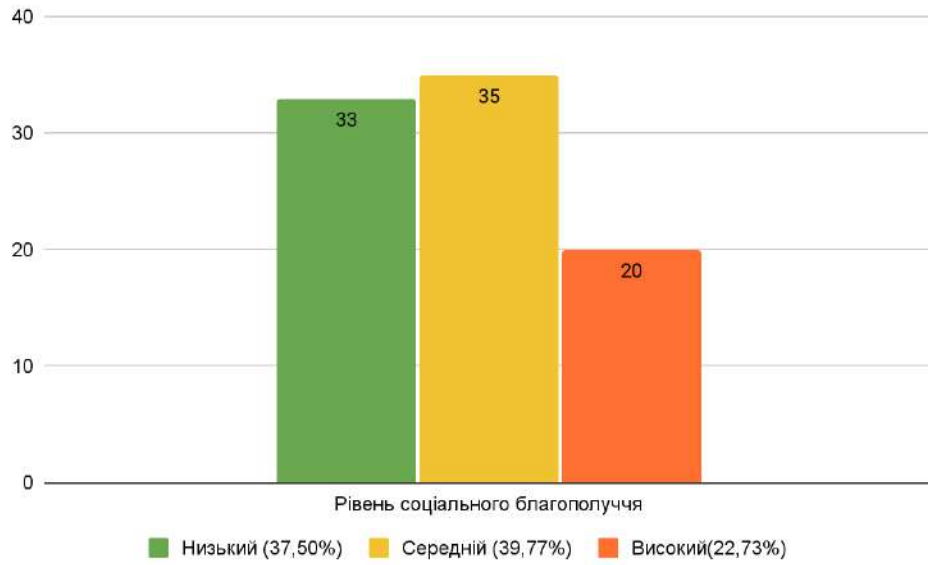
Психодіагностичне дослідження проведено в онлайн-форматі.

Для обробки отриманих даних застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона.

Результати дослідження за методикою «Шкала соціального благополуччя» у адаптації А. Г. Четверик-Бурчак

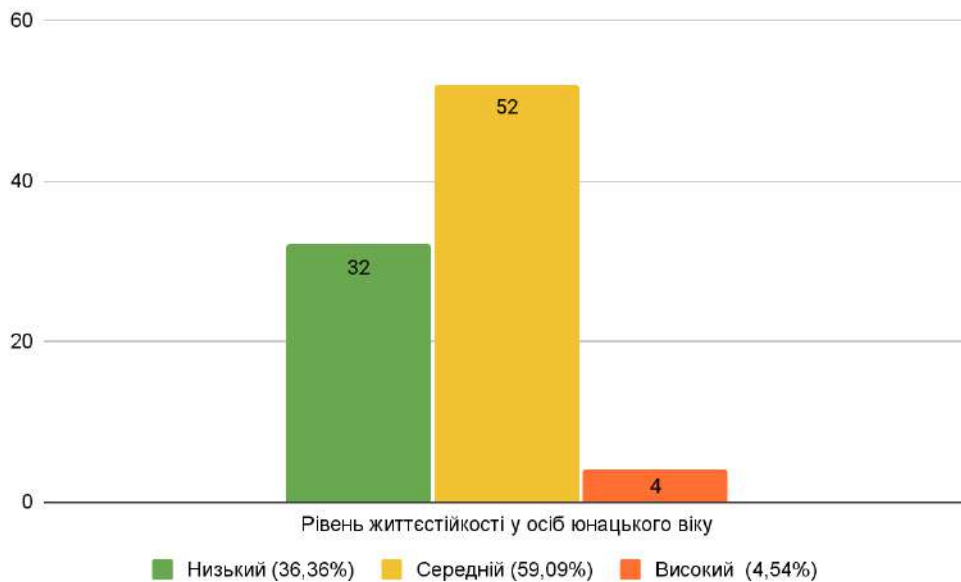
В дослідженні за методикою «Шкала соціального благополуччя» у адаптації А. Г. Четверик-Бурчак взяли участь 88 осіб юнацького віку. Проведено якісний та кількісний аналіз отримано результати, що низький рівень соціального благополуччя виявлено у 37,50% респондентів. Цей показник свідчить про труднощі у соціальних взаємодіях та обмежений доступ до ресурсів. Середній рівень соціального благополуччя характерний для 39,77% досліджуваних, що вказує на помірний рівень задоволеності життям і соціальними зв'язками. Високий рівень соціального благополуччя зафіксовано у 22,73% респондентів.

Результати дослідження за методикою «Шкала соціального благополуччя» у адаптації А. Г. Четверик-Бурчак представлено на рис. 1.

Рис. 1. Рівні соціального благополуччя у осіб юнацького віку

Результати дослідження за методикою тест життєстійкості С. Мадді представлено на рис. 2.

Рис. 2. Рівні життєстійкості у осіб юнацького віку

Можемо спостерігати із рисунка, що домінуючим є середній рівень життєстійкості, який притаманний 59,09%, низький займає майже третю частину від всіх досліджуваних (36,36%), та високий рівень притаманний лише 4,54% респондентів.

Середній рівень життєстійкості, який притаманний 52 досліджуваним (59,09%) характеризується отриманням задоволення від своєї діяльності, знаходження цікавості в рутинних справах та низьким рівнем тривожності.

Низький рівень життєстійкості, який притаманний 32 досліджуваним характеризується складністю у виконанні буденних завдань, незадоволеності життям та високим рівнем тривожності.

Високий рівень життєстійкості характеризується успішністю в подоланні життєвих труднощів, низьким рівнем тривожності та можливістю контролювати події у своєму житті. Він притаманний 4 респондентам (4,54%).

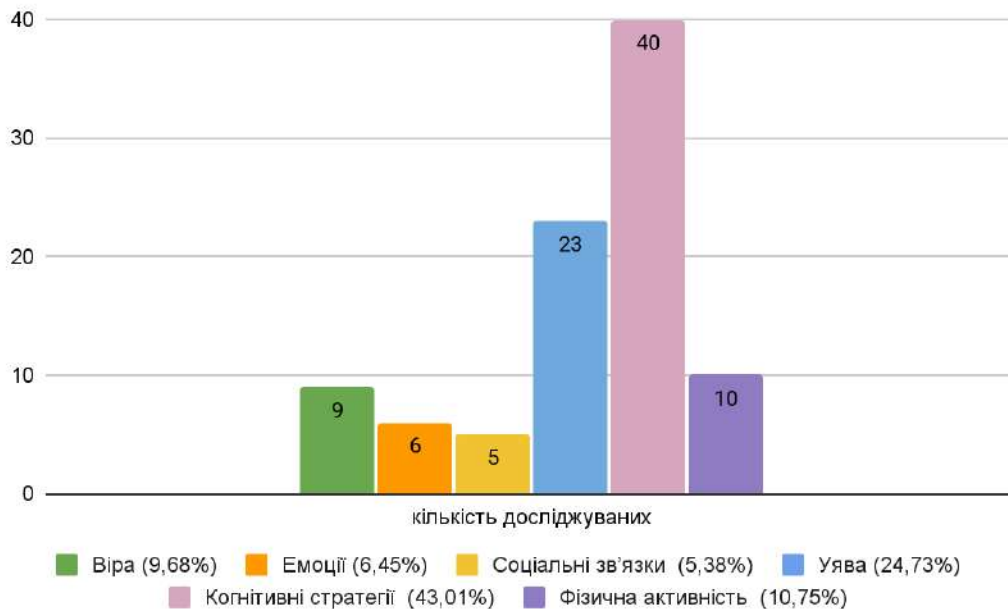
Згідно з попереднім аналізом виявлено, що серед осіб юнацького віку із різним рівнем соціального благополуччя переважає середній та низький рівень життєстійкості. Відповідно до отриманих даних, далі ми проаналізуємо результати за методикою «Ресурсорієнтована модель – стресодолання Basic Ph».

Відповідно до даних, наведених на Рисунку 3, можна спостерігати, що серед осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя переважає використання когнітивних стратегій, які характеризують 43,01% досліджуваних. Стратегія, пов'язана з уявою, мріями та спогадами, виявлена у 24,73% респондентів. Найменш вираженими виявилися такі стратегії: віра (9,68%), емоції та почуття (6,45%), соціальні зв'язки (5,38%) та фізична активність (10,75%).

Переважаання когнітивних стратегій свідчить про те, що особи юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя застосовують свої когнітивні навички для вирішення кризових ситуацій. Майже чверть досліджуваних

(24,73%) часто використовують стратегії, пов'язані з уявою та мріями. Таким респондентам притаманний оптимізм та творче підходження до вирішення проблем; вони часто звертаються до мрій або спогадів, що допомагає знизити інтенсивність переживань у складних ситуаціях.

*Рис. 3. Результати методики
«Ресурсорієнтовна модель – стресодолання Basic Ph»*

Стратегія стресодолання через фізичну активність характерна для 10,75% опитаних. Цей спосіб включає використання фізичного навантаження як методу відволікання від складних ситуацій або як способу зниження стресу.

Стратегія подолання стресу, заснована на вірі, характерна для 9,68% респондентів. Вона ґрунтується на вірі в Бога, людей або себе.

Спосіб подолання кризи, що передбачає використання емоцій та почуттів, є характерним для 6,45% юнаків із різним рівнем соціального благополуччя, а стратегія подолання кризи, що базується на соціальних зв'язках, спостерігається у 5,38% досліджуваних.

Застосування коефіцієнта кореляції Пірсона виявило позитивний зв'язок між соціальним благополуччям та життєстійкістю. Коефіцієнт кореляції склав $r = 0,30$. Рівень значущості для отриманого коефіцієнта кореляції був $p < 0,05$, що вказує на статистичну значущість результату. Потужність тесту склала 0,9, що вказує на високу ймовірність виявлення зв'язку між соціальним благополуччям та життєстійкістю. Дослідження включало 88 учасників.

Висновки і перспективи. Отже, проведене дослідження підтверджує, що серед осіб юнацького віку домінує середній рівень життєстійкості, що ж є варіантом норми. В той же час можемо відзначити суттєве переважання низького рівня життєстійкості серед досліджуваних юнаків. Припускаємо, що причинами цього може бути пережиті стресові обставини, проживання в іншому соціальному середовищі, соціальні проблеми. Було виявлено позитивний зв'язок між рівнем соціального благополуччя та життєстійкістю.

Перспективами подальшого дослідження є розроблення практичних рекомендацій щодо шляхів та інтервенцій, спроможних скоригувати та покращити рівень життєстійкості у осіб юнацького віку з різним рівнем соціального благополуччя в умовах воєнного стану в Україні.

Література:

1. Бек, А. Т. (2019). Методика оцінювання психологічного благополуччя: тест Basic PH. *ARPP*. <https://arpp.com.ua/articles/resursooriyentovana-model-stresodolannya-basic-ph/>.
2. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості психологічної пружності та життєстійкості особистості як чинників запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*, 11, 156-164.
3. Мадді, С. (2006). Життєстійкість особистості: методика оцінювання життєстійкості. *Vseosvita*. <https://vseosvita.ua/test/test-zhyttiistiikosti-s-maddi-4236618.html>.
4. Павелків, Р. В. (2011). *Вікова психологія*. Кондор.
5. Павелків, Р. В. (2013). *Просоціальний розвиток особистості*: монографія / Р. В. Павелків, Р. Корчакова; М-во освіти і науки України. Вид. О. Зень.
6. Скрипченко, О. В., Волинська, Л. В., Огороднійчук, З. В. та ін. (2001). *Вікова та педагогічна психологія*: навч. посіб. Проміт.
7. Терещенко, А. (2015). Вікові особливості життєстійкості та оптимізму особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*.
8. Четверик-Бурчак, А. Г. (2010). *Шкала соціального благополуччя*. Видавництво «Академвидав».

9. Aguil, M. (2013). *Psychology of Happiness*. Routledge.
10. Bradburn, N. (1969). *The Structure of Psychological Well-Being*. Chicago.
11. Maddi, S. R. (2004). Hardiness: an operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 44 (3), 279-298. <https://doi.org/10.1177/0022167804265791>.
12. Maddi, S. R. (1987). Hardiness training at Illinois Bell Telephone. *Health Promotion Evaluation*, 18 (3), 211-229.
13. Maddi, S. R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*, 1, 160-168.
14. Seligman, M. E. P., Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. *American Psychologist*, 55 (1), 5-14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>.

Chapter 2. THE ROLE OF EDUCATION IN IMPROVING THE QUALITY OF LIFE IN THE DIGITAL AGE

2.1. The impact of higher education digitalization on modern educational models

Modern society is undergoing a profound transformation driven by the rapid development of digital technologies. This digital transformation encompasses all spheres of life, marked by the integration of information systems into daily routines and the active use of artificial intelligence and neural networks (Wambsganss et al., 2024). These technologies drive the Fourth Industrial Revolution, significantly impacting social, economic, and cultural processes (Verina, Titko, 2019).

Digital transformation is a pivotal factor in modern economic development. Integrating information technology across all sectors of public life contributes to the productivity, innovation, and competitiveness of national economies. The globalization of digital technologies demands that economic systems adapt to new operational conditions, thereby driving the growth of the digital economy (Kucherak, 2020).

Education digitalization has transformed traditional teaching methods, making learning more dynamic, flexible, and accessible (Khomenko et al., 2024). Digital tools not only facilitate knowledge transfer but also develop students' digital competencies essential for adapting to modern demands (Bobro, 2023). Interactive learning materials, online platforms, and diverse digital resources open new avenues for lifelong learning (Dushchenko, 2021).

The development of information technology is propelling the rapid evolution of online learning. Interactive platforms, virtual reality, artificial intelligence, and other innovative solutions are transforming traditional teaching methods, enhancing

their effectiveness and appeal. The significant increase in online courses and international educational platforms reflects the global trend of digital transformation in education (Dzhurylo et al., 2018).

The expansion of the online segment of educational services is poised to dramatically transform this field: the number of courses and students increases annually, with the consolidated revenue of the online education market projected to grow more than tenfold by 2030 (Skliarenko et al., 2024).

Modern education is characterized by a transition from a linear model to the concept of “lifelong learning”. The constantly evolving technological landscape and labor market demands necessitate the continuous updating of knowledge and skills. This principle views education as an ongoing process that accompanies individuals throughout their lives, ensuring their adaptation to a rapidly changing world.

The modern educational landscape is marked by the active development of digital infrastructure. The establishment of digital universities and digital libraries has emerged as a global trend, signaling a transition to a new educational paradigm. These innovative environments necessitate the continuous provision of high-quality digital content and the development of new methods for organizing the educational process that align with current demands.

Effective technology use in education entails creating a learning environment that fosters both academic knowledge and digital competencies. It is essential that technological tools enhance the learning process rather than replace it. At the same time, it is important to consider that each student has unique characteristics and needs, making individualized technology choices crucial.

Thus, digitization has become a fundamental basis for the active integration of digital technologies in education. These technologies are now deeply embedded in human life, facilitating not only the processing, recording, and transmission of information but also the creation of new forms of knowledge using artificial

intelligence systems (Krap et al., 2024). Currently, the leaders in artificial intelligence development are the United States, Japan, Germany, and Korea, with the U.S. alone exceeding \$50 billion in annual transactions related to artificial intelligence. The advancement of artificial intelligence represents a significant step for the modern digital educational environment (Kolodinska, Hudakov, 2023).

The integration of information technology into the educational process has given rise to e-learning, which complements and enhances traditional education. Digital platforms provide interactive learning formats, personalized learning paths, and a diverse array of educational resources. However, to successfully harness the potential of e-learning, several challenges must be addressed, including ensuring the quality of online courses, providing access to technology, and safeguarding personal data (Huk, Skliarenko, 2022).

The development of digital education is closely tied to the creation of intelligent educational systems capable of analyzing large volumes of data regarding the learning process and adapting it to meet each student's needs. Hybrid platforms that integrate face-to-face learning with online courses and virtual laboratories offer flexibility and accessibility in education. In developing such systems, artificial intelligence plays a crucial role by enabling individualized learning, automating routine tasks, and enhancing the overall efficiency of the educational process (Marienko, Sukhikh, 2022).

The hybrid educational system is highly relevant today and will become even more in demand in the future, as it is uniquely positioned to serve a large number of individuals seeking to acquire new knowledge and skills. The demand for professionals with computer skills and an understanding of the modern world – where most tasks are conducted using computers – is increasing daily. The synthesis of globalization and personalization in general education, along with an emphasis on interactivity and the acquisition of leadership skills, forms the foundation for the future development of educational institutions.

Modern higher education is characterized by a synthesis of traditional and innovative approaches. The integration of digital technologies into the educational process significantly expands opportunities for acquiring knowledge and developing students' competencies. However, it is essential to emphasize that technology is merely a tool that complements, rather than replaces, traditional teaching methods. Effective technology use requires an understanding of its capabilities and limitations, as well as a balanced integration with other forms of learning.

Modern education necessitates an individualized approach that incorporates both traditional and innovative teaching methods. Digital technologies are essential for facilitating this approach, allowing students to select the most effective means of acquiring knowledge. However, successful education cannot occur without integrating digital tools with traditional teaching methods, as this combination fosters the development of both cognitive and social skills in students.

The modern approach to formulating learning objectives emphasizes defining the desired outcomes that students should achieve. Learning outcomes are articulated as specific statements detailing the knowledge, skills, or competencies that students must demonstrate upon completing a module. This approach enhances the learning process by providing clear expectations, allowing students to understand precisely what is required of them.

Learning outcomes are a fundamental element of the modern educational process, guiding the efforts of both teachers and students. For educators, learning outcomes serve as a framework for developing curricula, selecting teaching methods, designing assignments, and creating assessment systems. For students, these outcomes offer a clear understanding of expected results, helping them focus on key aspects of the discipline and providing essential information for independent study. Thus, learning outcomes establish a unified framework for all participants in the learning process.

Effective learning outcomes should:

- identify essential learning requirements;
- be formulated in a language that students can understand;
- relate to common attributes and competencies of graduates;
- be achievable and assessable;
- include clear criteria for achievement.

Thus, the primary goal of modern educational institutions is to train highly qualified specialists who can solve complex problems in a dynamic environment, where success hinges on the quality and efficiency of execution.

However, modern education is increasingly transcending traditional institutions to become a distributed process that encompasses various formal and informal settings. Digital technologies facilitate this shift by providing access to vast amounts of information and diverse learning resources. In this context, the role of educational institutions is evolving from merely transferring knowledge to fostering independent learning skills, critical thinking, and adaptability to constant change. The European Union supports this transition by funding cooperation between universities and businesses, particularly through the Erasmus+ program, which promotes education, training, youth, and sports activities.

At the international level, higher education is bolstered by agreements between countries and universities that facilitate the exchange of experience, the internationalization of educational programs, the attraction of international students, and innovations in teaching methods, process management, and research. Joint courses serve as an effective tool for internationalization, promoting the exchange of ideas and experiences while facilitating interaction among students, teachers, and researchers from diverse cultures.

At the international level, higher education is strengthened by agreements between countries and universities that facilitate the exchange of experience, internationalization of educational programs, the attraction of international students, and innovations in teaching methods, process management, and research. Joint

courses are an effective tool for internationalization, providing an exchange of ideas and experience and facilitating interaction between students, teachers and researchers from different cultures.

The key areas of digital transformation in education at this stage are:

- classroom coaching technologies;
- sanitary and thermal screening;
- contactless attendance control;
- social distance management;
- admission technologies.

Thus, educational processes today are impossible without the integration of digital technologies, which provide a dynamic and effective learning experience through various digital tools. Formulating learning outcomes that emphasize active student participation necessitates the implementation of diverse teaching practices. For instance, when the expected outcome is the ability to analyze and interpret data, learning activities should include specific analysis tasks, opportunities for self-assessment, and mechanisms for receiving feedback. Similarly, for outcomes focused on written argumentation skills, it is crucial to organize appropriate training exercises. Consequently, distance learning expands opportunities for acquiring new competencies in the professional field, making it an integral component of modern education.

Continuous learning in today's professional environment is essential for maintaining competence, as knowledge is continually updated to address new and complex challenges. The effectiveness of the learning process largely hinges on a flexible assessment system that considers students' individual aspirations. When evaluating the level of achievement, it is crucial to ensure that the stated learning outcomes align with the assessment methods, avoiding situations where objective evaluation of results is impossible. Learning outcomes should be formulated clearly and be open to verification. In this context, establishing correlations between learning

outcomes and assessment tasks enables comprehensive tracking of achievements and allows for timely adjustments to teaching methods.

The use of digital technologies in higher education fosters the creation of an interactive environment that stimulates active learning and student engagement. In the context of global interaction, this environment facilitates the integration of academic experiences from different countries through the adoption of international educational practices and the exchange of information and methods. At the same time, these technologies promote the individualization of the learning process, allowing students to adjust their pace and style of learning to meet their needs, thereby developing self-control and effective time management skills. Such flexibility in training organization also supports an inclusive approach, accommodating the diverse needs and abilities of participants in the educational process.

While digital technologies open up new learning opportunities, they cannot fully replace traditional methods. Optimal learning requires a combination of digital and traditional approaches. Educators must skillfully balance the use of digital tools to avoid overwhelming students with information and to maintain their motivation to learn. Additionally, it is crucial to cultivate students' skills in independent work, critical thinking, and creativity, all of which are essential for successful learning in the digital age.

The modern world is characterized by rapid change and a constant influx of information. Digital literacy is essential for successfully adapting to these changes. Educational institutions must ensure that students develop digital competencies to prepare them for life and work in a digital society.

The digitization of the educational process is a key factor in enhancing its quality. The integration of digital technologies creates conditions for individualized learning, boosts student motivation, and expands opportunities for independent work. This, in turn, fosters the development of important competencies such as critical thinking, creativity, and the ability to work with information.

References:

1. Bobro, N. (2024). Innovative model of a Digital University. *The Teaching, Learning, Medical and Psychological Support as Challenges of 21st Century: Preschool, Secondary, Extracurricular, Vocational, Higher and Postgraduate Education*, 3rd International Conference, <https://doi.org/10.5281/zenodo.13585316>.
2. Dushchenko, O. (2021). Suchasnyi stan tsyfrovoy transformatsii osvity. *Fizyko-matematychna osvita*, 28 (2), 40-45. <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2021-028-2-007>.
3. Dzhurylo, A. P., Hlushko, O. Z., Lokshyna, O. I., Mariuts, I. O., Tymenko, M. M., Shparyk, O. M. (2018). *Transformatsiini protsesy u shkilnii osviti krain Yevropeiskoho Soiuzu ta SShA: monohrafiia*. TOV «KONVI PRINT». Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/163088295.pdf>.
4. Huk P. V., Skliarenko O. V. (2022). Ekonomichna dotsilnist modernizatsii pidprijemstv z vykorystanniam avtomatyzovanykh system [Economic feasibility of modernization of enterprises using automated systems]. *Ekonomika i upravlinnia – Economics and management*, 2, 103-112. <https://doi.org/10.36919/2312-7812.2.2022.103>.
5. Khomenko O. O., Paustovska M. V., Onyshchuk I. A. (2024). Vplyv interaktyvnykh tekhnolohii na protses navchannia i rozvytok zdobuvachiv vyshchoi osvity [The influence of interactive technologies on the learning process and development of higher education students]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific innovations and advanced technologies*, 5 (33), 1222-1231. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5\(33\)-1222-1231](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5(33)-1222-1231).
6. Kolodinska Ya. O., Hudakov D. O. (2023). Etapy proektuvannia korystuvalnytskoho interfeisu. [Stages of user interface design]. *Naukovyi visnyk – Scientific Bulletin*, 1, 61-66. <https://doi.org/978-966-301-265-0/1.2023.61>.
7. Krap, A., Bataiev, S., Bobro, N., Kozub, V., Hlevatska, N. (2024). Examination of digital advancements: Their influence on contemporary corporate management methods and approaches. *Multidisciplinary Reviews*, 7. DOI: <https://doi.org/10.31893/multirev.2024spe026>.
8. Kucherak, I. (2020). Tsyfrovizatsiia ta yii vplyv na osvitnii prostir v konteksti formuvannia kliuchovykh kompetent-nosti [Digitization and its impact on the educational space in the context of the formation of key competencies]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, 2 (22), 91-94. Retrieved from http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_2/22.pdf.
9. Marienko, M., Sukhikh, A. (2022). Orhanizatsiia navchalnoho protsesu u ZZSO zasobamy tsyfrovnykh tekhnolohii pid chas voiennoho stanu [Organization of the educational process in the Military Academy by means of digital technologies during martial law]. *Ukrainskyi Pedahohichnyi zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, (2), 31-37. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-31-37>.
10. Skliarenko O. V., Yahodzinskyi S. M., Nikolaievskyi O. Iu., Nevzorov A. V. Tsyfrovi interaktyvni tekhnolohii navchannia yak nevidiemna skladova suchasnoho osvitnoho protsesu [Digital interactive learning technologies as an integral component of the modern educational process]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, 68 (2), 2024, 51-55. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/68.2.51>.
11. Verina, N., Titko, J. (2019). Digital transformation: conceptual framework. In *Contemporary Issues in Business, Management and Economics Engineering*. 719-727. DOI: <https://doi.org/10.3846/cibmee.2019.073>.
12. Wambsganss, T., Janson, A., Söllner, M., Koedinger, K., Leimeister, J. M. (2024). Improving Students' Argumentation Skills Using Dynamic Machine-Learning-Based Modeling. *Information Systems Research*, 1-34. DOI: <https://doi.org/10.1287/isre.2021.0615>.

2.2. The role and place of education in improving the quality of life

Education is a cornerstone of personal and societal development, significantly influencing the quality of life for individuals and communities. It serves not only as a means of acquiring knowledge but also as a catalyst for economic growth, improved health outcomes, and enhanced social cohesion.

We analysed the researchers have studied the aspects of education and its impact on quality of life in Ukraine and globally and found such as abroad and in Ukraine: Richard Desjardins (education and social outcomes, including health and economic prosperity) (Desjardins, 2017); Pasi Sahlberg (educational systems, especially the Finnish model and its impact on quality of life (Sahlberg, 2011); John Hattie (educational effectiveness and factors influencing student achievement) (Hattie, 2009); Amartya Sen (education as a key driver for enhancing human capabilities and quality of life) (Sen, 1999); Pauline Rose (education access and its impact on economic development and quality of life) (Rose, 2016); Michael Barber (educational reform and its implications for societal well-being) (Barber, Mourshed, 2007); Oksana Kravtsova (educational reforms and their impact on society) (Kravtsova, 2020); Larysa Shcherban (inclusive education and its role in social equity) (Shcherban, 2018); Tetiana M. Stetsenko (the role of education in fostering civic engagement among youth) (Stetsenko, 2021); Iryna Kostiuk (teacher training and professional development in Ukraine) (Kostiuk, 2019) and others.

These researchers make a significant contribution to the understanding of the complicated links between education and quality of life, both in Ukraine and abroad. Their work contributes to the development of policies and educational methodologies that aim to increase the public welfare through effective education systems.

This research explores the multifaceted role of education in improving the quality of life, supported by research findings and examples, including insights into the Ukrainian education system.

Economic Empowerment

Education directly correlates with economic empowerment. According to G. S. Becker, the acquisition of education enhances human capital, leading to improved job prospects and higher income levels (Becker, 1993). For example, a report from the OECD shows that individuals with tertiary education earn an average of 57% more than those with only upper secondary education (OECD, 2019).

Case Study

In Finland, extensive investment in education has transformed the economy. The country's commitment to high-quality education has resulted in a highly skilled workforce, contributing to a robust economy characterised by innovation and technological advancement (Sahlberg, 2011). This has led to a lower unemployment rate and higher overall income levels among educated citizens.

Health and Well-being

Education is a significant determinant of health. Research by D. M. Cutler and A. Lleras-Muney demonstrates that higher educational attainment is associated with healthier lifestyles and better health outcomes (Cutler, Lleras-Muney, 2006). Educated individuals are more likely to engage in preventive health measures and understand medical information, leading to increased life expectancy (Baker, et al., 2007).

In the United States, studies show that individuals with a university degree tend to have lower rates of smoking and obesity, resulting in a healthier population overall (CDC, 2018). Furthermore, educational programmes focusing on health literacy have been implemented in schools to teach students about nutrition, exercise, and preventive healthcare (Vogel, et al., 2019).

Social Cohesion and Civic Engagement

Education fosters social cohesion and civic engagement, vital components of a thriving community. Research by S. Verba, K. L. Schlozman, and H. E. Brady indicates that individuals with higher education levels are more likely to vote, volunteer, and participate in civic activities (Verba, et al., 1995). This engagement promotes stronger community ties and enhances the democratic process (Putnam, 2000).

In Norway, the high level of education among the population has been linked to robust participation in democratic processes. Norwegians are more likely to engage in political discussions and vote in elections, contributing to a highly engaged citizenry and a stable political environment (Skirbekk et al., 2018).

Critical Thinking and Personal Development

Education nurtures critical thinking and personal development. John Dewey emphasised that education is about learning to think critically and act responsibly (Dewey, 1916). This development fosters personal fulfilment and enhances the ability to navigate life's challenges (Biesta, 2015).

Case Study

Programmes in progressive education, such as Montessori and Waldorf schools, emphasise critical thinking and creativity. These programmes encourage students to explore their interests and develop problem-solving skills, resulting in well-rounded individuals who are better prepared for real-world challenges (Lillard, 2017).

Lifelong Learning and Adaptability

In our rapidly changing world, the importance of lifelong learning is paramount. Continuous education equips individuals with the skills needed to adapt to evolving job markets. The World Economic Forum highlights the necessity of upskilling and reskilling to maintain employability in the face of technological advancements (World Economic Forum, 2020).

In Singapore, the government has implemented initiatives like the SkillsFuture programme, which provides funding for citizens to pursue lifelong learning (SkillsFuture, 2015). This programme not only enhances individual career prospects but also contributes to a more adaptable and competitive workforce.

Ukrainian Education System

The Ukrainian education system has undergone significant transformations, particularly since the country's independence in 1991. Efforts have been made to modernise curricula and improve educational standards (Kravtsova, 2020). Following the 2014 educational reforms, Ukraine has focused on enhancing access to quality education, integrating technology, and promoting critical thinking skills.

The New Ukrainian School initiative aims to create a more student-centred approach, fostering creativity and collaboration (Ministry of Education and Science of Ukraine, 2019). Moreover, the war in Ukraine has highlighted the resilience of the education system, as schools have adapted to continue providing education amidst challenging circumstances, often using online platforms to reach students (UNESCO, 2022).

Impact on Future Generations

Education has a ripple effect, positively impacting future generations. Parents with higher educational attainment are more likely to prioritise their children's education, creating a cycle of learning and opportunity.

A study by the Brookings Institution found that children from educated families are more likely to succeed academically and pursue higher education themselves (Brookings Institution, 2017). This intergenerational impact reinforces the importance of investing in education to break the cycle of poverty.

Global Perspectives

The role of education in improving quality of life is not limited to developed countries. In many developing nations, access to education has transformative effects. For instance, initiatives to educate girls in countries like Afghanistan and Nigeria

have been shown to lead to improved health outcomes, economic growth, and greater gender equality (Malala Fund, 2021).

The Malala Fund works to ensure girls worldwide have access to 12 years of quality education. Their efforts have shown that when girls are educated, they are more likely to delay marriage, have fewer children, and contribute positively to their communities.

Perspectives for Ukrainian Education

The ongoing examination of the role of education in enhancing quality of life offers several promising perspectives for the future of Ukrainian education. These insights can help shape policies and practices that will contribute to a more effective and equitable educational system.

Integration of Modern Pedagogical Approaches

Research highlights the importance of progressive educational models, such as project-based and inquiry-based learning, which encourage critical thinking and creativity. By adopting these approaches, Ukrainian schools can foster a more engaging and meaningful learning experience, preparing students for the complexities of the modern world.

Focus on Lifelong Learning

As the demand for continuous skill development grows, promoting lifelong learning initiatives in Ukraine can enhance workforce adaptability. Encouraging adult education programs and vocational training will ensure that individuals remain competitive in the evolving job market, contributing to economic growth and personal development.

Strengthening Teacher Training and Professional Development

Investment in teacher training is crucial for improving educational quality. Ongoing professional development programs can equip educators with the latest pedagogical skills and knowledge, ensuring they are well-prepared to meet diverse student needs and adapt to new teaching methods.

Emphasis on Health and Well-being

Integrating health education into the curriculum can promote healthier lifestyles among students. Focusing on mental health, nutrition, and physical activity can enhance overall well-being, leading to better academic performance and life outcomes.

Enhanced Use of Technology

The pandemic has accelerated the adoption of digital tools in education. By continuing to integrate technology into the classroom, Ukrainian educators can enhance learning experiences and make education more accessible, especially in remote areas. Online resources and e-learning platforms can provide students with additional learning opportunities.

Promoting Inclusivity and Equity

Research indicates that equitable access to education leads to better societal outcomes. Efforts should be made to ensure that all students, regardless of background, have access to quality education. This includes providing resources for students with disabilities and those from disadvantaged communities.

Strengthening Civic Education

Enhancing civic education can foster greater civic engagement and social responsibility among students. By teaching the importance of participation in democratic processes, Ukrainian education can cultivate informed and active citizens, contributing to a more robust civil society.

Collaboration with International Educational Frameworks

By aligning with successful international education frameworks, such as those in Finland and Singapore, Ukraine can adopt best practices that have proven effective in improving educational outcomes. Collaborating with international organisations can also facilitate knowledge exchange and resource sharing.

Conclusion. In summary of the points mentioned above, we stress that education is a vital factor in improving the quality of life across various dimensions. Its

influence extends beyond economic advancement to include health, social cohesion, personal development, and adaptability.

The Ukrainian education system's ongoing reforms and resilience amidst challenges underscore the importance of education in fostering a brighter future. As such, prioritising education is essential for individuals and societies alike. By investing in education, we can create healthier, more equitable, and more prosperous communities for future generations.

The perspectives outlined above highlight the potential for transformative changes within the Ukrainian education system. By focusing on modern pedagogical practices, lifelong learning, teacher development, health education, technology integration, inclusivity, civic engagement, and international collaboration, Ukraine can enhance the quality of education and, consequently, the overall quality of life for its citizens. These changes will not only prepare students for future challenges but also contribute to a more prosperous and equitable society.

References:

1. Baker, D. P., Leon, J., Diaz, M. R., Inoue, M. (2007). The educational effect of economic development on health: A comparative study. *Social Science & Medicine*, 64 (3), 685-700. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.10.014>.
2. Barber, M., Mourshed, M. (2007). How the world's best-performing school systems come out on top. McKinsey & Company.
3. Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press.
4. Biesta, G. (2015). *Good education in an age of measurement: On the need to reconnect with the question of purpose in education*. Routledge.
5. *Brookings Institution*. (2017). The long-term impact of early education on children. <https://www.brookings.edu/research/the-long-term-impact-of-early-education-on-children>.
6. *Centers for Disease Control and Prevention (CDC)*. (2018). Cigarette smoking among adults – United States, 2016. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 67 (10), 292-293. <https://doi.org/10.15585/mmwr.mm6710a1>.
7. Cutler, D. M., Lleras-Muney, A. (2006). Education and health: Evaluating theories and evidence. NBER Working Paper No. 12352, 1-47. <https://doi.org/10.3386/w12352>.
8. Desjardins, R. (2017). The role of education in promoting health: Insights from the OECD. OECD Education Working Papers, No. 161. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5jrs3sbcrvzv-en>.
9. Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. Macmillan.

10. Hattie, J. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. Routledge.
11. Kostiuk, I. (2019). The evolution of teacher training in Ukraine: Towards quality and competence. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 21 (1), 29-44. <https://doi.org/10.2478/jtes-2019-0003>.
12. Kravtsova, O. (2020). Educational reforms in Ukraine: Current trends and future directions. *Journal of Education Policy*, 35 (2), 239-256. <https://doi.org/10.1080/02680939.2019.1701788>.
13. Lillard, A. S. (2017). *Montessori: The science behind the genius*. Oxford University Press.
14. *Malala Fund*. (2021). *Our work: Education for girls*. <https://malala.org/our-work>.
15. *Ministry of Education and Science of Ukraine*. (2019). *New Ukrainian school: Conceptual principles*. <https://mon.gov.ua/en/news/new-ukrainian-school>.
16. *OECD*. (2019). *Education at a glance 2019: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f8d7880c-en>.
17. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
18. Rose, P. (2016). Education and development: The role of education in promoting sustainable development. *International Journal of Educational Development*, 48, 58-67. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2015.10.005>.
19. Sahlberg, P. (2011). *Finnish lessons: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press.
20. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
21. Shcherban, L. (2018). Inclusive education in Ukraine: Challenges and opportunities. *International Journal of Inclusive Education*, 22 (4), 418-432. <https://doi.org/10.1080/13603116.2017.1392224>.
22. *SkillsFuture*. (2015). *SkillsFuture: A new era of lifelong learning*. <https://www.skillsfuture.gov.sg>.
23. Skirbekk, V., et al. (2018). Education and political participation: A global perspective. *Comparative Political Studies*, 51 (6), 829-854. <https://doi.org/10.1177/0010414017701690>.
24. Stetsenko, T. M. (2021). Civic education in Ukraine: A path to democratic engagement. *Educational Studies*, 47 (2), 123-139. <https://doi.org/10.1080/03055698.2020.1793324>.
25. *UNESCO*. (2022). *Education in Ukraine: Challenges and opportunities*. <https://en.unesco.org/themes/education/ukraine>.
26. Verba, S., Schlozman, K. L., Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.
27. Vogel, A., et al. (2019). Health literacy: An important factor for health promotion. *BMC Public Health*, 19 (1), 235. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-6492-4>.
28. *World Economic Forum*. (2020). *The future of jobs report 2020*. <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>.

2.3. Future primary school teachers preparation for research activities

Kształcenie przyszłych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej do działań badawczych

Jak wiadomo, edukacja umożliwia rozwój społeczeństwa. Jakość edukacji staje się kluczem do rozwiązywania złożonych problemów życia społecznego. W *Koncepcji realizacji polityki państwa w zakresie reformy ogólnokształcącego szkolnictwa średniego „Nowa Szkoła Ukraińska” na okres do 2029 roku* absolwent tej szkoły jest rozpatrywany w nowej wizji, w szczególności jako: całościowa wszechstronnie rozwinięta osobowość, zdolna do krytycznego myślenia; patriota, działający zgodnie z zasadami moralnymi i etycznymi, potrafiący podejmować odpowiedzialne decyzje, szanujący godność i prawa człowieka; innowator, zdolnym zmieniać otaczający świat, rozwijać gospodarkę zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, konkurować na rynku pracy, uczyć się przez całe życie (Концепція нової української школи, 2016).

Odpowiednie, nauczyciele powinni być gotowi na innowacje, na prowadzenie badań naukowych i angażowanie w nie uczniów. Świadczy o tym *Standard zawodowy dla nauczycieli szkół początkowych...* (Професійний стандарт вчителя початкових класів ..., 2020). W zakresie funkcji zawodowych nauczyciela (ustawiczny rozwój zawodowy) innowacyjne kompetencje obejmują: „Umiejętność zastosowania naukowych metod poznania w procesie edukacyjnym. Umiejętność wykorzystywania innowacji w działalności zawodowej” (Професійний стандарт вчителя початкових класів ..., 2020, s. 8-9). Tak więc działalność pedagogiczna nauczyciela musi być twórczą i nowatorską, aby mogła rozwijać kreatywną osobowość ucznia. Nauczyciel musi opanować umiejętności badawcze i umiejętności w pracy z uczniami.

Ten wymóg w pełni spełnia wymagania społeczne sformułowane w standardach zawodowych i edukacyjnych, uwzględnia światowe trendy i zalecenia wpływowych organizacji międzynarodowych w zakresie kształcenia nauczycieli. Jednocześnie wśród powszechnie uznanych przeszkód w tworzeniu systemu jakości kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli, w *Koncepcji Kształcenia Nauczycieli* (2018) zwrócono uwagę na brak świadomości nauczycieli w zakresie metod badawczych na poziomie ich miejsca pracy lub brak świadomości jego potrzeby (Концепція розвитку педагогічної освіти ..., 2018, c. 3). Stąd dokumenty państwowe, zgodnie z którymi przeprowadzana jest modernizacja edukacji pedagogicznej, przewidują w szczególności „nabycie umiejętności prowadzenia działalności naukowej nauczyciela na przyszłym stanowisku” (Концепція розвитку педагогічної освіти ..., 2018, c. 16).

Wiadomo, że większość dzieci przychodzi do szkoły z zainteresowaniem i chęcią uczenia się, ale wkrótce to zainteresowanie zanika. Psychologowie szukają przyczyn tego zjawiska. Za ważny powód uważa się niewystarczający rozwój umiejętności samodzielnych badań. Praktykę nauczania uczniów cechuje nadmierny entuzjizm do działań na gotowym modelu. Jest to dość niebezpieczne, ponieważ skupia się na mechanicznym zapamiętywaniu, a nie na kreatywnym myśleniu. Zdaniem wielu nauczycieli, wykorzystanie metod i technik badawczych w nauczaniu pogłębia zainteresowanie uczniów działaniami poznawczymi i twórczymi, sprzyja kształtowaniu ich odpowiedniej wiedzy, umiejętności i zdolności. Uczniowie tworzą stanowisko badawcze, które pomaga dostrzec i zrozumieć otaczający ich świat.

Działalność poszukiwawczo-badawcza nie dostarcza uczniom gotowych informacji. Nową wiedzę i umiejętności zdobywają rozwiązując problemy teoretyczne i praktyczne. Otóż, nauczanie badawcze jest niezbędnym elementem procesu edukacyjnego, w szczególności już w szkole początkowej. Nauczyciel tworzy sytuacje badawcze w różnego rodzaju zajęciach oraz kieruje działalnością poszukująca-badawczą uczniów. Samodzielne lub zbiorowe badanie problemów

edukacyjnych prowadzi do powstania nowej wiedzy, poglądów i algorytmów logicznego myślenia. Celem zastosowania badań naukowych w nauczaniu jest zdobycie przez uczniów doświadczenia w pracy naukowej w zakresie aktywności poznawczej, rozwoju ich zdolności intelektualnych, umiejętności badawczych, potencjału twórczego.

Nauczyciel z autorytarnego tłumacza gotowych pomysłów staje się nauczycielem-metodologiem, organizatorem, inspiratorem intelektualnego i twórczego potencjału ucznia. Uczeń staje się aktywnym uczestnikiem, podmiotem procesu uczenia się, własnej autokreacji. Taki system edukacji jest uważany za najbardziej obiecujący. Skuteczność pracy naukowej uczniów zależy w dużej mierze od wykwalifikowanego poradnictwa pedagogicznego. Stąd wśród głównych funkcji aktywności zawodowej nauczyciela-edukatora (informacyjnej, mobilizującej, rozwojowej, orientacyjnej, konstruktywnej, komunikacyjnej, organizacyjnej itp.) funkcja badawcza nabiera szczególnego znaczenia. Jest to ważny rodzaj działalności nauczyciela i obejmuje następujące elementy:

- ciągle poszukiwanie alternatywnych rozwiązań, organizacja procesu edukacyjnego poprzez identyfikowanie i wdrażanie w praktyce najskuteczniejszych metod, technik, narzędzi, form nauczania i kształcenia uczniów;
- analiza naukowa, uogólnienie i korekta własnego doświadczenia pedagogicznego;
- działania badawcze mające na celu dalsze doskonalenie procesu edukacyjnego (praca eksperymentalna, projektowanie pedagogiczne, modelowanie).

Tym samym badania pedagogiczne stają się ważnym ogniwem systemu oświaty, narzędziem rozwoju edukacji jako całości (Sivachenko, 2022).

Cechy badawcze są odpowiednio reprezentowane w strukturze cech zawodowych nauczyciela. Coraz częściej są analizowane zarówno przez teoretyków, jak i nauczycieli-praktyków. Cechy badawcze nauczyciela:

- rozwinięte zdolności intelektualne (ogólna inteligencja, obecność kreatywnego i emocjonalno-intuicyjnego myślenia, umiejętność twórczego wykorzystywania pozytywnych doświadczeń);

- potencjał innowacyjny (stałe zainteresowanie badaniami, wewnętrzna świadoma potrzeba badań, twórcza zdolność do generowania i produkowania obiecujących pomysłów, projektowania i modelowania ich w praktycznych formach działalności);

- umiejętności i zdolności dydaktyczne i badawcze (praca z literaturą naukową i metodologiczną, posiadanie technologii badań pedagogicznych, diagnozowanie stanu badanych obiektów, analiza wyników badań, wyciąganie odpowiednich wniosków);

- zdolność projektowania działań (umiejętność wyboru problemu badawczego i naukowego, zorganizowania pracy nad nim, umiejętność prospektywnego zaprojektowania optymalnej interakcji uczestników procesu edukacyjnego, wyniki działań).

W ostatnich dziesięcioleciach w pedagogice krajowej i zagranicznej coraz więcej uwagi poświęca się kwestii kształtowania potencjału badawczego nauczycieli. Problematyka merytoryczna działalności pedagogicznej poruszana jest w pracach S. Gonczarenko, V. Zagwiazńskiego, I. Ziaziuna, S. Martynenko, O. Sawczenko, O. Szkwir i in. Zdaniem naukowców, profesjonalizm pedagogiczny zależy od działalności naukowej nauczyciela. Szereg naukowców (L. Spirin, M. Potaszyk, N. Kiczuk i in.) identyfikuje etapy rozwoju profesjonalizmu pedagogicznego w świetle twórczej i innowacyjnej działalności nauczycieli:

- nauczyciel-profesjonal (ma podstawy zawodu, z powodzeniem stosuje znane w nauce i praktyce techniki);

- nauczyciel-innowator (wykorzystuje w praktyce dydaktycznej, wraz ze sprawdzonymi narzędziami, nowe autorskie podejścia do rozwiązywania problemów, wdraża je we własnych działaniach);

- nauczyciel-badacz (potrafi nie tylko zaproponować nowe pomysły, zastosować je w swojej pracy, ale także naukowo ocenić ich skuteczność i możliwość przekazania innym nauczycielom).

Tym samym kreatywnego nauczyciela cechuje wysoki poziom umiejętności pedagogicznych, niekonwencjonalnego myślenia, odwaga badawcza, intuicja, świadomość potrzeby samodoskonalenia zawodowego. O. Szkwir przedstawia profil zawodowy nauczyciela-badacza w postaci wyimaginowanego obrazu nauczyciela z głównymi cechami kwalifikacyjnymi (rola osobista i zawodowa). Udowadnia, że wiedza i umiejętności badawcze służą jako charakterystyka czynnościowo-rolowa nauczyciela-badacza, cechy badawcze i myślenie pedagogiczne – cechy osobowe (Шквир, 2018, s. 17).

W związku z tym niezwykle ważnym zadaniem w zakresie edukacji jest przygotowanie nauczycieli do działalności naukowej, realizacji początkowych badań pedagogicznych. Aby uczynić każdego nauczyciela przemyślanym i dociekliwym, przekonać o konieczności twórczych badań naukowych, skierować swoją pracę w twórczym kierunku – podstawowe zadanie współczesnej edukacji pedagogicznej. Wzmocnienie komponentu badawczego w działalności zawodowej nauczyciela wymaga zmian w jego kształceniu, uznania jego wielopoziomowego charakteru, wprowadzenia najnowszych technologii pedagogicznych.

Warto zauważyć, że wśród priorytetów kształcenia współczesnych pedagogów czołowe miejsce zajmuje przygotowanie metodologiczne, które stanowić powinno podstawę fundamentalizacji edukacji zawodowej. Wybór metodologicznej pozycji nauczyciela rozpoczyna się w momencie rozumienia i wyraźnego przedstawienia celów praktycznej działalności, wyznaczenia systemu problemów, a następnie interpretacji i wyboru sposobów ich weryfikacji w praktycznej działalności. Metodologiczna wiedza powinna pomagać nauczycielowi w generowaniu wiedzy własnej w oparciu o kompleks wielodyscyplinarnej wiedzy (metodycznej, fachowej, psychologiczno-pedagogicznej, filozoficznej i in.) wyrażonej w postaci

konstruowania projektów, planów, programów i ich realizacji na praktyce. Metodologiczna wiedza przybliża nauczycielowi rozumienie odmienności i mnogości różnych wariantów postrzegania obiektu własnej działalności. Stąd jego fachowe postępowanie w stosunku do jednego i tego samego obiektu jest możliwa z różnych pozycji, wyobrażeń, podejść i paradygmatów, przy czym fakt mnogości tych ostatnich rozpatruje się jak obiektywny moment myśli – działanie sytuacyjne.

Metodologiczna wiedza nauczyciela rozpoczynają się z momentem kształtowania się u niego pojęć związanych z interesującym go zjawiskiem pedagogicznym ujawniającym się pod postacią różnych spostrzeżeń z nim związanych, a następnie z procesem ich rekonstrukcji w kierunku przekształcenia od dyzjunktywnego traktowania wiedzy w kierunku niedyzjunktywnej, niejednolitej jej całości. Subiektywność wiedzy traktuje się tu nie jako dowolność poglądów nauczyciela, ale jako model pewnego aspektu nieskończenie możliwej rzeczywistości procesu pedagogicznego, co wyraża treść tego aspektu w kontekście metodologicznych pozycji i niecałościowości zbudowanego modelu, schematu, teorii.

Należy podkreślić, że:

1. Przyszły nauczyciel musi zrozumieć, że proces pedagogiczny jest nieskończoną możliwością postrzegania rzeczywistości. Powstawanie ciągle nowych sytuacji w praktyce zawodowej pobudza nauczyciela do twórczych poszukiwań, podwyższania jego teoretycznego i praktycznego poziomu fachowości. Nauczyciel często stawiany jest w trudno przewidywalnych sytuacjach, z niedookreślonymi drogami i metodami ich rozwiązywania. W tych niestandardowych sytuacjach musi odwoływać się do swego doświadczenia życiowego i pedagogicznego. To pobudza go do twórczych poszukiwań, podwyższania własnego profesjonalizmu.

2. Wszystkie pedagogiczne teorie, metody nauczania i wychowania w szerokim rozumieniu – to tylko modele nieskończenie możliwej rzeczywistości, w pewnym rozumieniu podobne do odpowiednich aspektów tej rzeczywistości i odzwierciedlenia istotnych jej cech. Stąd wniosek, że żadna pedagogiczna teoria czy całość teorii

nie może być „izomorficzna” w kontekście przebiegu całego procesu pedagogicznego. Zatem proces naukowy poznania rzeczywistości pedagogicznej jest nieskończony i potrzebuje stałego rozwoju.

3. To, co nie opisano przez naukę dosyć rzetelnie (tzn. nie wchodzi do stworzonych teorii, schematów, technologii pedagogicznych albo modeli), dookreślane jest poprzez praktykę pedagogiczną nauczyciela, jego mistrzostwo pedagogiczne i doświadczenie życiowe. Dlatego też istotną rolę w działalności pedagogicznej nauczyciela odgrywa niedokończony system wiedzy oraz zdobyte i zdobywane nieustannie doświadczenie pedagogiczne i życiowe.

4. Niedyzjunktywny świat zjawisk pedagogicznych nakłada pewne ograniczenia na budowę ich systemowego modelu pod postacią szerokiej hierarchii czy sieci albo ich możliwych kombinacji. Czym mniejsza niejednorodność pedagogicznego zjawiska włączanego do składowej systemu badań, tym mniej wyróżnia się ona z ogółu niejednorodności i mniej czytelnie ukazują się jej właściwości. Budowa modelu procesu pedagogicznego ma więc zarówno jakościowe jak i ilościowe obiektywne ograniczenia, co powinien uwzględnić realizator-badacz tego procesu.

5. Dzięki niedyzjunktywności świata zjawisk pedagogicznych, ich określoność posiada także ograniczenia pod postacią pewnych algorytmów. Algorytmiczność nauczania i wychowania będzie miała pozytywne wyniki tylko do pewnych granic „uściślenia”. Stąd określoność-nieokreśloność w zjawisku pedagogicznym w ogóle i pedagogicznym procesie w szczególności jest parą charakterystyk, które istnieją w procesie pedagogicznym na podstawie wzajemnego uzupełniania się. Ich optymalna współzależność ma charakter sytuacyjny określanym mistrzostwem pedagogicznym nauczyciela.

6. Stosowane metody i formy nauczania czy wychowania traktowane jako modele pewnych aspektów nieskończonych możliwości również mają pewne ograniczenia. Dlatego tymi samymi metodami czy formami można osiągnąć tylko wyniki na pewnym poziomie. Z czasem w stosowaniu pewnych metod czy form nauczania i wychowania

powoduje ich dezaktualizację. Tak więc przyjąć można, że czym większa różnorodność metod, form i rozwiązań dydaktyczno-wychowawczych posiadanych przez nauczyciela, tym więcej możliwości osiągnięcia przez niego wyższych wyników pracy.

7. Metodologiczna wiedza nauczyciela polegająca na rozumieniu konieczności wzbogacania metod i form nauczania i wychowania. Każda teoria pedagogiczna, każda metoda (w różnych typach społeczeństw) były pożądaną w nauce pedagogicznej i pomyślnie stosowane w praktyce. Zostawiły one swój ślad w pedagogice i tak czy inaczej, jawnie czy niejawnie działają w pedagogicznych teoriach, metodach i formach działalności nauczycielskiej do dziś. W nauce w ogóle a w pedagogice przede wszystkim nie można traktować starych metod i teorii jako nieaktualnych, lecz należy spojrzeć na nie przez pryzmat dialogu przeszłości i przyszłości w teraźniejszości. Tak spełnia się związek różnych czasów.

8. Każda teoria pedagogiczna, metoda albo forma działalności nauczyciela ma swoje zalety i wady. Bardzo ważne jest zatem by nauczyciel je znał i potrafił wyodrębnić. Z czasem bowiem wady metody albo formy nauczania czy wychowania mogą przybrać postać skostnienia, stereotypowości, skrępowania i autorytarności. Nauczyciel musi mieć tego świadomość i w porę reagować, wprowadzając do swej działalności właściwą korektę.

9. Metodologiczna wiedza nauczyciela powinna dotyczyć rozumienia tego, że wybór pewnych elementów w zjawisku pedagogicznym ma względny charakter. W istocie chodzi o wybór analogicznych dla poszczególnych systemów współrzędnych w nieskończenie możliwym obszarze istnienia pedagogicznego procesu. Ten wybór będzie zależał od podejścia do stworzenia systemowej struktury pedagogicznego zjawiska, celów i metod badania, przewag badacza. Obrawszy pewne przepisy jako bazowe, badacz pragnie przez nie wyznaczyć inne przepisy. Z tej wiedzy metodologicznej można wyciągnąć wniosek, że kształtowanie się młodego nauczyciela może rozpocząć się z dowolnej „bazy”, a potem stopniowo rozwijać się w innych aspektach pedagogicznej działalności, a „wyjściowa baza” traci w ten sposób swoje początkowe znaczenie dla działalności nauczyciela.

10. Same w sobie metody i formy jako teoretyczne modele nauczania nie nauczają i wychowują. Realizują się one natomiast w konkretnych warunkach, sytuacjach, z określonymi nauczycielami i uczniami, w różnorodnych rodzajach działalności. Ich treść, a nawet istota w dużym stopniu zależą od tego, jak nauczyciel wpływa na uczniów, jak z nimi współdziała i kontaktuje się. Kontaktowanie się nauczyciela z uczniami i kierowanie procesem pedagogicznym rozpatrywać można z punktu widzenia trzech paradygmatów: obiektywnego, subiektywnego i dialogicznego. Stosunki pomiędzy nauczycielem i uczniami mogą być subiektywno-obiektywne, subiektywno-subiektywne i dialogiczne. Nie można stwierdzić, które z trzech podanych wyżej podejść jest lepsze dla efektywności nauczania czy wychowania. Nauczyciel musi rozumieć zalety i wady każdego z nich. Na przykład, subiektywno-obiektywne podejście do organizacji procesu nauczania pomaga pedagogowi utrzymywać należytą dyscyplinę, zrozumieć logikę nauczania i in. Jednocześnie takie podejście hamuje kształtowanie się wolnej osobowości ucznia.

11. Pedagogiczne teorie, które działają w granicach pewnego paradygmatu w rezultacie własnych ograniczeń z czasem już nie mogą usatysfakcjonować pedagogiczną naukę i praktykę. Nie rozwiązują bowiem problemów, które stawia przed edukacją życie. Wtedy w miejsce starego paradygmatu pojawia się nowy. Chociaż ślady starego paradygmatu będą zawsze miały miejsce w rozwoju pedagogicznej nauki i praktyki.

12. Opisane w publikacjach naukowych różne idee, metody, algorytmy, formy i rodzaje działalności nauczyciela odzwierciedlają ogólne, typowe, prawidłowe, statystycznie uśrednione bezosobowościowe sytuacje w procesie dydaktyczno-wychowawczym. Jednakże nauczyciel działa w konkretnie określonej sytuacji. Z metodologicznego punktu widzenia przedstawione powyżej stwierdzenia są jednym z prezentowanych rozumień tego, że wszystko co stworzone zastało przez naukowców a dotyczyło procesu pedagogicznego w teoretycznym wymiarze, wprowadzane zostaje

przez nauczyciela do praktyki, nabywa życiowych sensów, zapelnia się życiową treścią i realizuje w nowych wymiarach ludzkiej rzeczywistości.

13. Jak już wspomniano, w procesie dydaktyczno-wychowawczym stale mają miejsce różne sytuacje, które nauczyciel musi rozwiązywać, a które nie wpisują się w typowe średniostatystyczne prawidłowości, opisywane przez naukowców. Żeby przeciwstawiać się takim sytuacjom, pedagog powinien posiadać pewien poziom profesjonalnej gotowości. Gotowość ta związana jest przede wszystkim ze zdolnością wykonywania pewnych fachowych działań w celu przewyciężenia czasem nieprzewidywalnych sytuacji. Zdolność nauczyciela do stosowania teoretycznej wiedzy w praktyce jest jednym z przejawów jego kompetencji i pedagogicznego mistrzostwa.

14. Próbę stechnologizowania systemu dydaktycznego czyli sprowadzenia procesu nauczania do stworzenia jakiegoś doskonałego mechanizmu technologicznego, który nauczałby i wychowywał, doprowadza do poszukiwań uniwersalnych pedagogicznych środków i braku zrozumienia tego, że cud-technologii (dla wszystkich nauczycieli i dzieci) w zasadzie być nie może (Wasyłuk, 2015. s. 20-22).

Specyficznym metodologicznym podejściem do badania zjawisk pedagogicznych jest podejście systemowe, które powstało jako odpowiedź na konieczność badania skomplikowanych obiektów (do których należy i proces pedagogiczny), co same są skomplikowanymi całościowymi innymi różnorodnymi obiektami-składnikami. Wiedza o nich jest wiedzą zaczerpniętą z różnych nauk. Takie skomplikowane obiekty nazwane systemami, treści, ujawniają metodologiczne przepisy o ich strukturach.

Jednak zgodnie z wynikami naszego badania, większość nauczycieli nie jest przygotowana ani psychologicznie, ani zawodowo do efektywnych badań naukowych, swobodnego wyboru i wdrażania innowacji w swojej praktyce. Tym samym tylko 5% nauczycieli, z którymi rozmawialiśmy, wykazywało stałe zainteresowanie badaniami i pracami eksperymentalnymi we wdrażaniu innowacji.

Większość nauczycieli (67%) jest gotowa do eksperymentowania, korzystania z nowych metod i technologii, ale pod warunkiem, że pomyślnie przeprowadzą testy i udostępnią postęp metodologiczny. 22% nauczycieli jest gotowych do aktywniejszego zaangażowania się w działalność naukową, do wprowadzania innowacji, ale na bezpośrednie polecenie dyrektora szkoły. 6% ankietowanych nauczycieli stwierdziło, że w żadnych okolicznościach nie zmieniliby swoich zwykłych metod pracy.

Jednocześnie ponad połowa badanych uważa, że działalność naukowa nauczyciela jest bardzo ważna w warunkach reformowania systemu edukacji. Ich zdaniem w dużej mierze zapewnia to sukces postępowego ruchu zarówno edukacji, jak i całego społeczeństwa. Dlatego nauczyciel szkoły początkowej musi być przygotowany do badań początkowych, do twórczych i innowacyjnych działań, do analizy, uogólniania i wdrażania zaawansowanych doświadczeń pedagogicznych, do twórczego rozwoju dzieci. Ważnym dla nich jest umiejętność projektowania i prowadzenia badań diagnostycznych, uwzględniających specyfikę funkcjonowania dzieci w wieku młodszym szkolnym oraz ich zróżnicowane potrzeby edukacyjne.

„Narodziny” twórczego nauczyciela, nauczyciela-badacza to nie tylko potrzeby społeczeństwa, ale także warunek konieczny zmiany całego systemu edukacji. Przygotowanie studentów do zastosowania technologii badawczej w edukacji powinno rozwiązać szereg specjalnych zadań pedagogicznych:

- zainteresowanie studentów badaniami dydaktycznymi i naukowymi;
- orientacja przyszłych nauczycieli na połączenie pracy dydaktyczno-wychowawczej w szkole z poszukiwaniami naukowymi oraz na uświadomienie pracy nauczycielskiej jako działalności naukowej w ścianach szkoły;
- kształtowanie się komponentu badawczego w światopoglądzie studentów, ujawnienie o strategii badawczej w działalności poznawczej, rozumienie zbliżenia studiów uniwersyteckich do poznania naukowego;

- zastosowanie badań pod czas opanowania przez studentów określonych zjawisk, procesów, faktów rzeczywistości pedagogicznej;

- pomoc studentom w opanowaniu zestawu działań badawczych, opanowaniu metod i technologii badań naukowo-pedagogicznych, kształtowaniu ich umiejętności i zdolności badawczych;

- wzbogacanie potencjału twórczego studentów w oparciu o kształtowanie ich doświadczeń badawczych;

- opanowanie przez przyszłych nauczycieli badawczego podejścia do ujawniania treści programów szkolnych, podziału czasu na naukę poszczególnych tematów i działów materiału programowego, nawiązywania powiązań interdyscyplinarnych, doboru odpowiednich metod organizacji poznawczo-badawczej działalności uczniów.

Kształcenie przyszłych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej do działań badawczych obejmuje:

1. Realizację osobowościowo zorientowanego podejścia w kształceniu nauczycieli (indywidualno-kreatywnego).

2. Wprowadzenie specjalnych przedmiotów akademickich, które mają na celu przygotowanie studentów do pracy naukowej („*Podstawy badań naukowych*”, „*Metodyka i metody badań pedagogicznych*”, „*Szkolenie badawcze nauczycieli*” i in.). Wymaga poważnego uzasadnienia naukowego pracą codo doskonalenia treści, form i metod nauczania tych przedmiotów, a także sposobów prowadzenia zajęć dydaktycznych i samodzielnej pracy studentów itp.

3. Zapewnienie odpowiedniego ukierunkowania wszystkich dyscyplin, zwłaszcza psychologicznych i pedagogicznych, na pracę naukową studentów. Niemal niemożliwe jest przygotowanie, a zwłaszcza zapewnienie udziału studentów w pracach badawczych odrębnych dyscyplin.

Szerokie zaangażowanie studentów w pracę w kołach naukowych, grupach problemowych, udział w konferencjach naukowych, konkursach pedagogicznych.

Atmosfera twórczych badań na studiach pedagogicznych, stymulowanie działań badawczych przyczyni się do rozwoju zawodowego nauczyciela-badacza.

Kształcenie studentów uniwersytetów pedagogicznych do działalności naukowej i pedagogicznej przewiduje następujące działania:

- sformułowanie konkretnego zadania pedagogicznego, określenie warunków skuteczności jego decyzji;
- opis, wyjaśnienie, uzasadnienie zadania;
- sformułowanie problemu, znalezienie i zastosowanie odpowiednich metod badań pedagogicznych;
- wyszukiwanie, selekcja, przechowywanie i wykorzystywanie informacji, praca z funduszami bibliotecznymi;
- obserwacja, porównanie, analiza, systematyzacja zjawisk i faktów pedagogicznych, argumentacja;
- stylistyczna obróbka materiału.

Taka systematyczna działalność naukowo-pedagogiczna studentów jest w pełni zgodna z podejściem prakseologicznym, które determinuje istotne cechy działalności, w tym m.in. i praca naukowa. Niektórzy z naukowców, w szczególności N. Olijnyk, uważa podejście prakseologiczne za podstawę kształtowania umiejętności badawczych przyszłych ekspertów, ich zdolności do działalności naukowej i ciągłego samorozwoju (Олійник, 2020, s. 133).

Przygotowanie przyszłych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej do badań pedagogicznych odbywa się, zdaniem O. Szkwiry, „poprzez wprowadzenie modelu działań edukacyjnych „uczenie się przez badania”, gdy badania są zintegrowane z uczeniem się i postrzegane jako główny mechanizm tworzenia indywidualną trajektorię rozwoju zawodowego” (Шквир, 2018, s. 17). Wskaźnikiem jakości kształcenia, według badacza, jest odpowiednia gotowość do prowadzenia badań pedagogicznych. Pojęcie to jest przez nią interpretowane jako integralna edukacja osobista, profesjonalna umiejętność badania działań pedagogicznych, która obejmuje

elementy motywacyjne (potrzeba badań, zainteresowania badawcze), poznawcze (wiedza badawcza, myślenie pedagogiczne) i operacyjne (umiejętności badawcze), które zapewniają skuteczność naukowych rozwiązań problemów edukacyjnych w szkole początkowej i samorozwoju w przyszłych działaniach zawodowych (Шквир, 2018, s. 16).

Ważna jest swoista działalność badawcza pedagogów, czyli monitorowanie przez nich procesu wychowawczo-dydaktycznego, gromadzenie informacji na temat jego skuteczności oraz obserwacja aktywności i postępów uczniów. Zdobyte informacje pozwolą nauczycielom być współtwórcami wiedzy pedagogicznej, którą, uznając za własną, chętniej będą wykorzystywać w praktyce. Wskazane jest, aby przyszli nauczyciele posiadali wysoki poziom wiedzy psychologicznej dotyczącej rozwoju dzieci, umiejętności ich motywowania oraz znali nowoczesne metody dydaktyczne (w tym neurodydaktykę), ale również odznaczyli się wysokim poziomem własnych kompetencji psychologicznych. Istotnym składnikiem kwalifikacji pedagogów jest przygotowanie metodyczne w zakresie stosowania metod pracy i form organizacyjnych w procesie dydaktycznym, wykorzystanie aktywizujących metod kształcenia oraz nowoczesnych środków dydaktycznych, tworzenie atmosfery sprzyjającej dobremu samopoczuciu i aktywności uczniów. Odtwórczy nauczyciel, bezrefleksyjnie realizujący podstawę programową, bez dostrzegania celów edukacji w sensie osobowościowym, będzie zabijał kreatywność dzieci.

Prace badawcze powinny mieć na celu przede wszystkim kształtowanie skłonności przyszłych nauczycieli do poszukiwań, działalności badawczej, kształtowanie umiejętności i zdolności stosowania metod badawczych do twórczego rozwiązywania problemów edukacyjnych w szkole. Zdobycie doświadczenia naukowego w ramach przygotowania zawodowego może być początkiem poważnych poszukiwań naukowych i stać się sprawą życia nauczyciela.

Należy podkreślić, że działalność naukowa nauczyciela wymaga nie tylko przygotowania, ale także gotowości psychologicznej do jej wykonywania (odpowiedni system powiązanych ze sobą zainteresowań, postaw i uczuć). Przygotowanie i gotowość do pracy nie zawsze są zbieżne. Nauczyciel może być dobrze przygotowany do pracy naukowej, ale nie chce jej się podejmować. W takim przypadku albo unika jej, albo prowadzi ją formalnie. Z tego możemy wywnioskować, że tylko wtedy, gdy jedność właściwego przygotowania i chęci nauczyciela osiąga najwyższe wyniki w badaniach, wzmacnia jego twórczą i innowacyjną działalność. Prowadzi to nie tylko do jakościowej odnowy poszczególnych komponentów systemu edukacyjnego – celów, treści, metod, form, technologii procesu edukacyjnego, ale także odbudowuje jego istotne podstawy koncepcyjne.

Tacy nauczyciele, posiadający duży potencjał badawczy, są gotowi do realizacji innowacyjnych projektów, stosują najbardziej produktywne, a jednocześnie humanitarne metody i formy pracy. „Twórczy pedagog-badacz z niezwykłym myśleniem, nieustannie dążący do samodoskonalenia zawodowego, rozwiązujący palące problemy nauczania i wychowania – główny atrybut współczesnej szkoły” (Kir, 2008, c. 147). Jego ciągle poszukiwania twórcze, odwaga badawcza, umiejętność ponownego przemyślenia własne doświadczenie, analizowanie realiów i ukierunkowanie swoich działań na obiecujące działania wzmacnia proces pedagogiczny, czyni go bardziej efektywnym i efektywnym.

Otóż, proces edukacyjny z orientacją na kształtowanie się osobowości kreatywnej, powinien opierać się na działalności badawczej zarówno nauczycieli, jak i uczniów. Uważamy, że najlepsza inwestycja to inwestycja w innowacyjność oświaty, która pozwoli na kształcenie twórczego, potrafiącego się realizować w życiu osobistym i zawodowym nowoczesnego człowieka XXI wieku.

Literatura:

1. Sivachenko, I., Demchenko O., Vakaliuk I., Valentieva T., Kit H. (2022). *Problems and Perspectives of Pedagogical Research in the Context of Digitalization. International Journal of Computer Science and Network Security*, 22 (6), 652-657. URL: http://www.ijcsns.org/07_book/html/202206/202206081.html.
2. Wasyluk, A. (2015). *Metodologiczna wiedza jako przejaw fundamentalizacji zawodowego kształcenia nauczyciela. Teoria pedagogiczna w służbie praktyki. Praktyka inspiracją dla teorii. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki. Część 1*, 17-22.
3. Kit, Г. Г. (2008). *Дослідництво – запорука успіху педагогічної праці. Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*, 78 (1), 147-151.
4. *Концепція Нової української школи*. (2016). <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
5. *Концепція розвитку педагогічної освіти*. (2018). <file:///C:/Users/admin/Downloads/5b7bb2dcc424a809787929.pdf>.
6. Олійник, Н. (2020). *Праксеологічний підхід у науково-дослідницькій діяльності студентів-аграріїв. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 73 (2), 133-137.
7. *Професійний стандарт вчителя початкових класів, вчителя закладу загальної середньої освіти і вчителя з початкової освіти* (2020). <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovih-klasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-z-pochatkovoyi-osviti>.
8. Шквир, О. (2018). *Теоретичні і методичні засади ступеневої підготовки майбутніх учителів початкової школи до проведення педагогічних досліджень [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка]. Інституційний репозиторій Житомирського державного університету*. <http://eprints.zu.edu.ua/26973/>.

2.4. Pedagogical conditions for the formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanitarian training at the college

Today, the quality education of professional junior bachelors is determined not only by their level of professional training, but also by their cultural training, which includes their social activity, readiness to communicate in a modern multicultural society and the ability to acquire multicultural experience.

The process of formation of multicultural competency of education seekers – professional junior bachelors includes two interrelated aspects: preparation of their activities in a multicultural society and their pedagogical preparation for the implementation of the educational process in the future based on the principles of multicultural education.

The effective formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanitarian training at the college is made possible by certain pedagogical conditions, so their substantiation is a rather important task.

In the scientific literature, there are different approaches to defining the concept of "condition".

First of all, we note that the condition is a philosophical category. In the Cambridge Philosophical Dictionary, it is defined as a state, a state of affairs or "the way things are going", most often mentioned in relation to something that is meant or understood by it (Audi, 1999).

A condition, as defined in the large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language, is a necessary circumstance that enables the implementation, creation, formation of something or contributes to something. Conditions are circumstances, features of reality under which something happens or is carried out. These are the rules that exist or are established in one or another area of life and

activity, which ensure the normal operation of something. Conditions are also rules and requirements, the fulfillment of which ensures something. It is also a set of data, provisions underlying something (Буцел, 2003).

In the modern explanatory dictionary of the Ukrainian language, a condition is also defined as an agreement (written or oral) about something; contract, agreement; obligations, requirements and offers defined by the contract in relation to all parties (Ауди, 2006).

Summarizing the views of scientists regarding the definition of the concept of "conditions", I. Protsyuk comes to the conclusion that it is a set of various factors inextricably linked to each other, in the process of using which it is possible to achieve the set goal (Процюк, 2019).

It is clear that *pedagogical conditions* relate to pedagogy and correspond to its rules and requirements (Буцел, 2003). The success of achieving a specific pedagogical goal depends on them (Котенко, 2010).

There are several definitions of the concept and term "pedagogical condition" in the scientific literature. In our research, we will consider the pedagogical conditions that underlie the educational process of training professional junior bachelors.

Thus, in particular, V. Orlov understands the pedagogical conditions as the circumstances of the pedagogical process, which are the result of the selection, application of content and forms, methods and means of learning that contribute to the effective solution of the assigned tasks (Орлов, 2003).

O. Shupta considers pedagogical conditions as circumstances, facts under which the educational process takes place (Шупта, 2005).

O. Kotenko defines the following pedagogical conditions for the development of multicultural competency of teachers of foreign literature:

1) updating the content of educational strategies in the system of postgraduate education;

2) the development of the multicultural component of the professional activity of the foreign literature teacher on the basis of dialogicity, readiness of the teacher of foreign literature to functioning in multicultural environment;

3) the content updating of the professional development on the principles of democracy, dialogicity, openness, purposefulness, humanism;

4) intensification of cognitive and research activities by mastering the latest pedagogical technologies in teaching;

5) preparation and readiness of a teacher-andragogue to work with teachers of foreign literature, capable of updating the content and technologies of studying foreign literature, capable of creating a multicultural environment;

6) availability of a model for the development of multicultural competency of teachers of foreign literature in the professional development system (КОТЕНКО, 2010).

T. Oliynyk defined pedagogical conditions as a set of measures of the educational process that ensure the necessary level of the formation of students' multicultural competency and substantiated the essence and feasibility of such pedagogical conditions: the development and implementation of the model for the formation of multicultural competency of music school students as a system in the unity of its target, meaningful and procedural components; the focus of the content of the subject disciplines on the formation of students' multicultural competency; the introduction of an optional course into the educational process (helps not only to enrich the content of subject disciplines with a multicultural component, but also to introduce interdisciplinary special extracurricular classes that contribute to the formation of multicultural competency); the use of various forms of educational and extracurricular activities, as well as interactive methods of organizing educational work (the formation of multicultural competency occurs most effectively when using active and interactive learning methods aimed at the organization of self-education

and self-development of the individual, the formation of consciousness, the organization and stimulation of activities and behavior) (Олійник, 2023).

All processes that take place in the circle of scientific interests of the pedagogical field are subject to pedagogical conditions, which depend on the success of achieving a specific pedagogical goal.

Pedagogical condition is the most important factor in relation to the subject of the research – the process of formation of multicultural competency at the college.

In our research, we will focus on those circumstances that are directly related to the organization of the educational process at the college. It is aimed at the formation of special, that is, professional competencies of professional junior bachelors on the one hand and the development of general competencies, among which multiculturalism occupies an important place, on the other. These competencies are important for the professional activities of future specialists.

Pedagogical conditions for the formation of any competency are a set of certain factors, with the help of which a person will acquire a competency in a certain field most effectively (Процюк, 2019).

The content of the concept of pedagogical conditions defines all factors, the observance of which will lead to the improvement of the results of pedagogical activity. As the reference literature testified, pedagogical conditions are the circumstances on which it depends and in which the integral pedagogical process of the professional training of specialists takes place, mediated by the activity of an individual, a group of people (Стасюк, 2003).

Under the pedagogical conditions of the formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanities training at the college, we understand those factors that ensure an effective learning process and the successful achievement by future specialists of a high level of the competency being studied.

The term "didactic conditions" comes from the philosophical understanding of conditions as the subject's relation to the surrounding phenomena, without which its existence is impossible. Regarding the learning process, didactic conditions can be considered as necessary circumstances that condition it and ensure its development (Перетяга, 2009).

O. C. Berezyuk believes that the system of the formation of multicultural competency can be successful under the following didactic conditions: ensuring the integration of multicultural information with the main program material of educational subjects; ensuring the interconnection of educational and extracurricular activities in the process of forming multicultural competency; the mastery of educational values, ethno-pedagogical culture of the people (Березюк, 2015).

Thus, after analyzing scientific and pedagogical research on this issue, we can identify a set of conditions that contribute to the quality professional training of a professional junior bachelor and the formation of his (her) multicultural competency:

- the introduction into the educational process the concept of "dialogue of cultures", "culture-personality-dialogue";
- the actualization of multicultural knowledge, which is implemented in the process of educational and extracurricular activities;
- the creation of the conditions for increasing the professional and professional competency and professional and cultural potential of education seekers and teachers.

The dialogue of cultures is one of the main principles of education. A number of state and international documents regulate this important issue. Among them should be mentioned the Concept of Education Development of Ukraine for the period 2015-2025; Concept of the New Ukrainian School (2016), Declaration of the Permanent Conference of European Ministers of Education: "Intercultural education; managing diversity, strengthening democracy"; Brugskiyi

Communiqué on strengthening European cooperation in the field of professional education and training for the period 2012-2020 (The Bruges Communiqué on the enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011-2020) (2010), etc.

The ability of a person to perceive diversity and intercultural differences makes it possible to consider the dialogue of cultures as a condition for mutual understanding of the participants of the educational process, their tolerant attitude towards each other, finding compromise solutions to avoid conflict situations. It contains cultural, ethnohistorical knowledge, an understanding of the importance of cultural pluralism, the ability to highlight and implement in the content of future professional activity the ideas that reflect the cultural diversity of the world, as well as the ability to organize and implement the pedagogical process as a dialogue between carriers of different cultures in time and space (Zelenov, 2024). The exchange of cultural heritage enables the cultural enrichment of the participants of the educational process and shapes their spiritual values and moral and ethical qualities. The multicultural educational space integrates ethno-national and universal human values, encouraging international mutual understanding, compliance with moral and ethical norms of behavior, readiness to live in a multicultural society.

As noted by I. Androschuk, I. Anroschuk and V. Chomovsky, in order to implement the dialogue of cultures in the educational process, the teacher needs to possess the culture at the appropriate level, to be rooted in it. The characteristics of the dialogue of cultures in the educational process are as follows: the humanistic nature of the interaction, empathy, respectful acceptance of others and value-meaning equality of the participants the educational process, openness of positions and views, etc. (Андрощук, et al., 2019).

In order to master multicultural competency a professional junior bachelor needs to acquire the necessary minimum of multicultural knowledge and a system of skills and be able to coordinate his behavior in accordance with them.

However, the amount of country studies and background knowledge that a student can acquire in foreign language classes is limited by the number of hours allocated to the study of this discipline. The student does not learn the entire volume of foreign language culture. We are talking about the creation of its model, which could replace the real system of a foreign language culture.

The formation and development of students' multicultural competency takes place not only in the classroom, but also, to a large extent, outside the classroom.

Classroom classes are kept as one of the possible forms of organization of education. Extracurricular and extracurricular activities of professional junior bachelors are of great importance here. This is independent work in the library, group project work, work with a computer.

According to the competency approach, multicultural competency of students consists not only of the sum of knowledge, abilities and skills in a foreign language, but also of their own attitude to cultural foreign language phenomena and facts in the formation of subjective experience. A teacher acts as an organizer, a consultant who orients students to receive multicultural experience on their own. Extracurricular activities of students help quite successfully in this regard. It should be organized in such a way as to effectively influence the process of formation of multicultural competency. Forms of extracurricular activities should ensure the optimality of the process of its formation as a component of students' professional competency. The formation of multicultural competency of students occurs not only in the process of studying at the college, but, to a large extent, in the process of extracurricular activities.

The specificity of extracurricular activities of students, in contrast to independent work, consists in the organization of extracurricular work when students acquire certain skills of foreign language multicultural experience. They are partially controlled by teachers and are based on the principle of voluntariness and

encourage students to the creative activity. The choice of content, methods and forms of extracurricular work meet the needs and interests of students.

Although extracurricular work is a part of educational process it is in the majority aimed at solving education tasks, but has its characteristics and special forms of organization. It has an educational direction and is closely related to the learning process, its main difference from the learning process is that it is outside the classroom.

Extracurricular activities unite teachers and students with common interests outside the educational process and is organized by teachers and students of a college on the basis of partnership and equal relations and is based on trust and mutual respect.

Each student has his own task and works in a team with other students, carrying out collective extracurricular activities that contribute to the development of a personality in the conditions of a collective environment. Working in a team, students gain not only experience in multicultural or communicative skills, but also experience in communicating with each other.

In order to improve the quality of education and renew the extracurricular activities of students, there is a need to find effective ways and forms of its implementation. The organization of extracurricular multicultural events involves holding those of them that contribute to the emergence of students' interest in the cultural differences of other peoples, in particular those whose language is being studied.

One of the main innovations is the introduction of new information and communication technologies into the system of extracurricular activities in foreign languages, which significantly affect the content and methodology of extracurricular activities. This involves the wide use of computers, electronic resources, media and other technical means, which allows to significantly intensify the organization

of extracurricular activities and diversify the forms, types and methods of their implementation.

Such innovative technologies as the project method and the case method contribute to the implementation of an individually oriented approach to each student in the process of organizing an extracurricular activity, allow taking into account the abilities of students and their level of knowledge. This involves the use of information technologies, including computer telecommunications, electronic databases, Google Drive, Google Forms, Google Calendars, Google Sites, virtual libraries, videos, other software and Internet resources.

The prerequisite for the effective extracurricular activities of a teacher is the creation of an informational educational space using cloud technologies, which enable students not only to acquire knowledge on a certain issue, but also to learn the methodology of independent work, search and processing of the necessary information, the ability to think creatively and develop comprehensively.

Educational web environments for joint work of students – research, project, creative – can be created by teachers with the help of Google services. The results of students' search activity are presented in the form of multimedia presentations, video plots, which are demonstrated during various extracurricular activities. The use of multimedia tools of the Internet: electronic libraries, documentaries, cartoons, etc. form a system in a teacher's activity.

A teacher also actively uses the instrumental capabilities of the Internet, Google services for communication, visualization and transformation: own websites – Google Websites; maintains work schedule, calendar, etc. – Google calendar; creates documents of various formats – Google Documents; uses email – Gmail; creates forms for a web quest. By means of Google Forms teachers can create web quests for college students on the following topics: "Ukrainians in America", "American Holidays", "Ukrainer in Deutschland", "Deutsche Feste" and others.

The use of interactive forms and methods of work in extracurricular activities, the use of authentic materials, modern teaching aids contribute to the active formation of multicultural competency of college students, help them to consciously acquire the necessary knowledge to obtain proper professional training.

The preparation of students for real multicultural communication is facilitated by communication with native speakers, which forms their own foreign language communicative experience. Teachers have the opportunity to deepen and improve their knowledge of a foreign language, and students – to learn a foreign language through direct communication with its speakers. They can also use social networks such as Facebook, Twitter, Viber, as well as chat programs: skype, msn messenger, i.e. communicate with native speakers indirectly. This helps students to feel confident in their abilities, forms a friendly attitude towards representatives of other cultures.

To provide students with multicultural information and reference printed and electronic publications, authentic multicultural verbal, audio and video materials on various types of information carriers, Internet resources, multimedia tools, etc. is a necessary condition for the formation of multicultural competency of students, especially for their self-education.

In extracurricular activities, information resource centers, multicultural centers of foreign countries, various seminars, trainings develop the skills of independent work of professional junior bachelors with various information sources and actively contribute to multicultural education and self-education of future specialists. Libraries play here as well a big role, because in today's world of informational and communicative technologies, printed books continue to be an inexhaustible treasure of knowledge. Various forms of extracurricular activity help to form multicultural competency. This is the organization of national holidays of German-speaking and English-speaking countries, creation of projects, organization of scientific conferences, exhibitions, excursions, debates and discussions. Interactive, discussion

tasks, problem tasks for the development of critical thinking contribute to the effective work with students in extracurricular time.

Since 2017, the "New Ukrainian School" reform has been implemented in Ukraine, which has as its goal to form the competencies necessary for the modern world, which will give the opportunity for the successful self-realization to both education seekers and teachers. In December 2020, the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture adopted a professional standard that outlines new requirements for teachers. The structure and approaches to the definition of competencies became the basis of the project "Professional standard of the new generation teacher and the best NUS technologies: in the interaction between academic communities of universities and practicing teachers", which was implemented with the support of the International Foundation "Renaissance".

The standard envisages five general competencies (civic, social, cultural, leadership, entrepreneurship), which a teacher must form in students, and must also possess them himself (herself). According to cultural competency, a teacher should appreciate Ukrainian and other cultures, respect representatives of other cultures; feel and express national cultural identity; express oneself creatively, as well as develop education seekers' mutual understanding, peace, harmony between all peoples, ethnic, national and religious groups (Авшенюк, Андрощук, Ліннік, Гриневич, Івашньова, Софій).

We can also talk about the pedagogical conditions for the use of certain tools in the formation of multicultural competency at the college and as in an educational institution of Ukraine of the II level of accreditation, which has a professional focus.

An important means of implementing the conditions for the formation of multicultural competency is the use of authentic textbooks and manuals, and the content and principles of its formation should be oriented towards the holistic development of the personality of the education seekers and the creation of motivation to master multicultural competency.

The content of the texts in textbooks and manuals should perform informative, ethnic, humanistic and other functions, created for the purpose of forming the ability to think, adequately perceive the phenomena of the life of other peoples, and make the right choice. The general part of the information that professional junior bachelors receive through the content of the texts is called background knowledge. The following sections of background knowledge, which a student must acquire for successful communication in an intercultural environment, are distinguished: historical and cultural background, sociocultural, ethnocultural and semiotic background. X. Hamerli distinguishes: informational (knowledge of history, geography, general information), behavioral (norms, values, special relationships), traditional culture (artistic values) (Hamerli, 1982).

According to T. I. Oliynyk, the textbooks, on a certain topic, include cultural studies texts (the study of history, culture, musical creativity and its specific features, culture and lifestyle, folk customs and laws, norms of behavior, etc.); creative exercises, discussion of the results of completed tasks: tasks for research independent work aimed at finding additional materials, studying and analyzing the topic; methods such as game situations, interactive learning, reviews, dramatization, achieving a certain level of possession of multicultural competency, as well as achieving a certain level of personal characteristics – competency (Oliynyk, 2023).

The formation of multicultural competency is a complex, gradual and multifaceted process. That is why under pedagogical conditions we understand a set of measures aimed at step-by-step modeling and effective functioning of the process of the formation of the specified professional junior bachelors' competency at the college.

This process takes place on the basis of the so-called ethnicization of an individual and is carried out on the basis of the acquaintance of young people with the folk art of representatives of various ethnic groups; achievements of world and Ukrainian cultures; works of art; patterns of historical development of their

country and foreign countries, their ethnic history and ethnogenesis. It is also important to use the ideas of folk foundations of science and folk pedagogy in particular.

For the formation of multicultural competency of professional junior bachelors at the college, we use a set of activities that form a certain complex, since random conditions do not contribute to the successful solution of this issue.

For example, let's consider the process of the formation of professional junior bachelors' multicultural competency by means of a foreign language, the role of which in the formation of the specified competency is obvious, since each language has its own characteristics, each speaker of this language has its own culture, customs and traditions that are reflected in it. Understanding the uniqueness of all cultural traditions is possible only on the basis of a deep study of the peculiarities of the languages of different peoples of the world (Demyanenko, 2016).

For the formation of multicultural competency in foreign language classes, various types of educational exercises with a multicultural focus are offered, as well as interactive methods and innovative technologies are used, which are quite effective in the process of multicultural education. Communication in a foreign language involves not only verbal, but also non-verbal communication of those who communicate, which includes such non-verbal means as looks, facial expressions, gestures, postures, etc.

The effectiveness of the process of multicultural competency of students in foreign language classes at the college is determined by a number of conditions, among which we can name the organization of the learning process taking into account the creative activity of the participants of the educational process, which stimulates the process of learning a foreign language; organization of classes taking into account the collective communicative activity of professional junior bachelors; creating a situation of success in classes with support and control from the teacher.

In order to organize the collective communicative activity of language group participants in foreign language classes, it is necessary to set a mental problem before the group of students and indicate that its solution is possible only under the condition of their joint collective work, as well as that their group activity has a general result for the entire group. For example, statements of the whole group, collective monologue or polylogue. It should also be noted that the individual statements of students have a common core of meaning for the entire group.

It is known that the goal of learning a foreign language is the formation of communicative competency. In the practical lessons of the discipline, you can simulate real situations of communication from various speech situations. It is necessary to teach professional junior bachelors not only to speak correctly and competently, but also to be able to listen, empathize, while affecting the emotional sphere of the students of education. Involving them in the process of mastering a foreign language, forming and improving competency in various types of language, speech and socio-cultural activities, it is necessary to remember that the basis of all this is the emotional and active perception of the language. Active emotional perception of a language is the basis of language education as a whole, including multicultural education, because when communicating in a foreign language, a participant's in the educational process inner spiritual world, his (her) feelings and thoughts are activated. Education of multicultural views, multicultural taste, culture of communication helps to achieve the goal of learning a foreign language, and also forms a full-fledged multicultural and developed personality.

In order to improve the process of forming multicultural competency through the means of a foreign language, it is necessary to organize training based on authentic textbooks, which would include relevant country studies, linguistic and country studies, literature and art studies material. In order to improve this process, foreign language textbooks and manuals should include authentic texts, poems, songs, and various educational and speech situations.

When teaching a foreign language, it is advisable to implement a literary and local history approach to the organization of educational material. The purpose of this approach is the development of the multicultural culture of professional junior bachelors, along with the organization of a dialogue of cultures and the stimulation of their literary and local history tastes. The following techniques can be used to implement this approach: modeling situations with the participation of famous literary characters from the works of English-language authors, reporting information of a literary and local history nature, conducting non-standard classes in a foreign language with a literary and local history coloring.

It is important to emphasize that almost all practical tasks of foreign language classes have an aesthetic and educational focus. For example, the task of familiarizing students with new phonetic material and learning to operate it in speech is related to the perception of the beauty of the sound of correctly pronounced words, phrases, sentences, melody (tone), rhythm, tempo, timbre, stress and pause. The task of organizing monologic and dialogic speech develops the speech culture of the participants of the educational process, as well as their imagination and figurative thinking, which directly forms the multicultural consciousness of the individual.

V. Sukhomlynskyi wrote about the importance of developing sensitivity to words and its nuances, since this is one of the prerequisites for the harmonious development of a person and that a person in love with the beauty of words becomes more sensitive and more demanding of the moral being around him (Сухомлинський, 1976).

The study of new lexical units and their use in speech is aimed at expanding the student's active and passive vocabularies, at developing their speech culture, which is related to multicultural education. Vocabulary knowledge enriches the language personality of a student, expands the possibilities of communication by choosing synonyms inherent in this or that functional style. Understanding one

or another language unit, conducting a word-formative analysis, identifying linguistic motivation leads to understanding the internal form of the word, which forms the philological multicultural culture of the individual. The communicative aspect also requires professional junior bachelors to perform such tasks as creating dialogues from various educational situations, holding discussions, role-playing games.

In addition, dialogue as the basis of communication acts as a dialogue of cultures, developing the linguistic and cultural direction of multicultural education. This direction requires authentic texts, idioms, proverbs, sayings, background knowledge, peculiarities of the character of native speakers.

Reading a text in a foreign language develops diction and the culture of expressive reading, and at the same time, it is related to the solution tasks of multicultural education, thanks to the integrated nature of the specified educational activity. The perception of an artistic text depends on the pragmatic importance, the thesaurus, personal preferences of readers, that is, factors related to the level of development of reading competency.

The first stage of the perception of a fiction text is its inclusion in the context of the era, national tradition, literary direction, genre and author. It is very important to create a creative atmosphere in the class, when students are interested in gaining knowledge not only from the immediate topic, but also from related fields, for example, literature, art, history, etc.

Thus, multicultural competency is already formed during the implementation of the goal of the motivational stage of reading a text, namely, the activation of students' background knowledge, the elimination of content, linguistic and regional difficulties, and the stimulation of readers' thinking and imagination, their interest in the text.

During the actual process of reading, students get into the meaning of the literary text, interpret it as a complex structural unity, in which the communicative intention of the author is revealed. The ability to adequately understand the multicultural and

sociocultural potential contributes to a deeper understanding of the meaning of the artistic text. For the formation of multicultural competence and multicultural education of students, the creative use of information carried by an artistic text is necessary. Creativity is manifested in the fact that students, as a result of reading and actively processing the content of the text, independently derive new knowledge implicit in the artistic text.

For the effective implementation of the tasks of multicultural education of students and the formation of their multicultural competency by means of a foreign language, in-depth work with a poetic text is of great importance, which ensures the practical use of a language, awareness of the nature of poetic language and understanding of native and foreign cultures. In-depth work with a poetic text is an integrated form of work with a poetic work, aimed at improving the mechanisms of foreign language speech activity, cognitive and cognitive processes and creative abilities of those who study, through the comprehensive study of the compositional and semantic aspects of the poetic text. Reading and interpreting the poem stimulates mental activity related to recognition, perception and understanding of meaningful information and formation of one's own opinion.

Poetic text helps students – professional junior bachelors to master emotional and valuable experience of communication, enriches their spiritual world, develops imagination. Therefore, it has aesthetic and educational value. Reading original texts, and in particular, poetic ones, develops multicultural awareness of students by deepening multicultural and sociocultural knowledge about the cultural and literary context of a certain work and by independent creative interpretation of the read text.

For the formation of multicultural competency in foreign language classes, it is important to teach the participants of the educational process creative written communication, that is, a set of skills and abilities to write original written works that are correct in terms of spelling, structure, and content. Creative written speech

involves the presence of various models of works, such as essay-description, essay-reflection, essay-miniature. In particular, the descriptive work has a great aesthetic and educational potential, as it involves observation, real or imaginary of the object of description, and its interpretation, which is determined by the level of development of multicultural consciousness of a student's personality. Depending on the nature of the description, three types of it are distinguished: objective, subjective, and objective – subjective. The most valuable, from the point of view of its multicultural value, is the writing of a subjective work-description, because it involves the greatest degree of interaction between the author and the reader, since the task of the author is not a simple reproduction of the external features of the depicted object, but the selection of these features in accordance with a personal attitude towards him, with the aim of evoking feelings and emotions similar to his own. In addition, it is the descriptive work that is characterized by the highest degree of creativity, because in order to write it, the author must resort to original ways of expressing thoughts and reproducing reality.

The creative-pedagogical system of education is constantly engaged in the search for new methods of forming multicultural competency, which are aimed at the development of a harmonious and spiritually rich personality.

Therefore, for the effective formation of multicultural competency of professional junior bachelors we must create certain pedagogical conditions. A foreign language, like every discipline, has its own multicultural potential, both theoretically and in terms of the possible expansion of prospects for solving the problem of the formation of multicultural competency. Therefore, it is important to constantly enrich the content of the discipline with a multicultural component in educational and extracurricular activities.

The implementation of special interdisciplinary integrated classes will contribute to the successful formation of multicultural competency of professional junior bachelors.

In the future, we plan to investigate the issue of the formation of multicultural competency of professional junior bachelors in other disciplines of the humanitarian cycle, as well as the disciplines of the natural cycle.

References:

1. Audi, R. (1999). *The dictionary of Philosophy*. Second Edition. Cambridge University Press Internet Archive. URL: <https://shorter.me/O8EpD>.
2. Hammerly, H. (1982). *Synthesis in Second Language Teaching*. Second Language Publications. Blaine, Wash.; Second Language.
3. Авшениук, Н., Андрощук, І., Ліннік, О., Гриневич, Л., Івашньова, С., & Софій, Н. (2020). *Професійний стандарт вчителя нового покоління*. Міжнародний Фонд «Відродження». URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40007/1/Linnik_O_PSVPSH.pdf.
4. Андрощук, І., Андрощук, І., & Хомовський, В. (2019). *Діалог культур в контексті підготовки майбутніх педагогів*. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/21776f5f-1dfb-4d37-8d7e-d7b22f22bc03/content>.
5. Березюк, О. С. (2015). Системний підхід до формування полікультурної компетентності майбутніх фахівців в сучасному освітньому просторі. В *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження: монографія*, за ред. О. А. Дубасенюк. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
6. Бусел, В. Т. (уклад. і головн. ред.) (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. ВТФ «Перун».
7. Дем'яненко, О. (2016). Формування полікультурної компетентності майбутніх педагогів як інструмент ефективної крос-культурної взаємодії в умовах глобалізації вищої освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 4, 237-243.
8. Зеленов, Є. А. (2011). Педагогіка толерантності та діалог культур як основи планетарного виховання учнівської молоді. *Духовність особистості*, 3. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/domtp_2011_3_7.pdf.
9. Котенко, О. (2010). *Педагогічні умови розвитку полікультурної компетентності вчителів зарубіжної літератури як фактор зростання професіоналізму*. Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2622/1/Kotenko_O_ISP_10_FLMD_PI.pdf.
10. Олійник, Т. І. (2023). Педагогічні умови формування полікультурної компетентності учнів у закладах позашкільної мистецької освіти. *Інноваційна педагогіка. Теорія та методика навчання (з галузей знань)*, 55 (2), 65-68. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/55/part_2/55-2_2023.pdf.
11. Орлов, В. Ф. (2003). *Професійне становлення майбутніх вчителів мистецьких дисциплін: теорія і технологія: монографія*. В: І. А. Зязюн, ред. Наукова думка.
12. Перетяга, Л. Є. (2009). *Дидактичні умови полікультурної компетентності молодших школярів*. URL: <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2009/1/68.pdf>.
13. Процюк, І. Є. (2019). *Формування соціокультурної компетентності майбутніх фармацевтів у процесі гуманітарної підготовки в коледжах*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії). Житомирський державний університет імені Івана Франка.
14. Стасюк, В. Д. (2003). Особистісно-орієнтоване взаємовідношення як педагогічна умова вдосконалення професійної підготовки/матеріали *Міжсузівської науково-практичної*

конференції «Шляхи удосконалення підготовки військових фахівців та формування професійних якостей. Одеський орденна Леніна інститут сухопутних військ.

15. Сухомлинський, В. О. (1976). Як виховати справжню людину. Вибрані твори: В 5-ти т., т. 2.

16. Шупта, О. В. (2005). *Формування готовності до професійної творчої діяльності майбутніх перекладачів: автореф.* [Дис. кандидата пед. наук. Хмельницька академія ДПСУ].

2.5. Inclusive competence of teachers of the Zaporizhzhia region: results of an online survey

Інклюзивна компетентність педагогів Запорізької області: результати онлайн опитування

Війна в Україні торкнулася багатьох аспектів суспільного життя та освітня галузь не стала винятком. Сьогодення потребує аналізу питання впливу війни на освіту. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни проводилося Державною службою якості освіти України та Державною освітньою установою «Навчально-методичний центр з питань якості освіти» у грудні 2023 – січні 2024 року та охопило понад 100 шкіл з усіх областей України, які взяли участь у дослідженні. Основні проблеми які виявило це дослідження стосується погіршення психоемоційного стану школярів, хронічний стрес вплив хронічного стресу на когнітивні здібності дитини, зниження мотивації до навчання тощо (Дослідження якості організації ...). У зв'язку з цим вчитель сьогодні виконує різні ролі під час навчального процесу: вчитель, психолог, експерт, лікар, організатор тощо. Зазначаємо, що майже у кожному класі/групі є діти з особливими освітніми потребами, що потребує від вчителя високого рівня інклюзивної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з інклюзивною освітою показує, що ґрунтовні наукові праці Л. Антонюк, Ю. Бойчук, І. Демченко, О. Завальнюк, К. Косова, О. Кучерук, С. Миронова, О. Мороз, І. Олійник, Л. Савчук, Л. Тищенко та ін. висвітлюють питання підготовки педагогів до роботи в інклюзивному освітньому просторі. Наукові труди В. Бондаря, Л. Гречко, А. Колупаєвої, М. Матвєєвої, С. Миронової, Н. Назарової, В. Синьова, Л. Шипіциної та ін. присвячені питанням навчання дітей з особливостями

психофізичного розвитку в інклюзивних класах. Дослідження С. Альохіна, Ю. Бойчук, О. Бородіна, О. Гноєвська, О. Микитюк та ін. присвячені питанню формування професійних компетентностей педагогів для здійснення інклюзивного навчання. Ми згодні з думкою Л. Прядко, щодо вимоги до сучасного педагога – «це мають бути педагоги, які приймають нову систему цінностей, творчо реалізують нові технології навчання, здатні розв'язувати проблему соціалізації дітей з особливими освітніми потребами, володіють методами психолого-педагогічної діагностики, стабільно прагнуть до високих результатів у своїй професійній діяльності, знають специфіку освітніх програм, володіють методами та технологіями навчання дітей з особливими освітніми потребами, ефективно взаємодіють як у самому закладі, так і в навколишньому соціуму» (Прядко, 2014, с. 4).

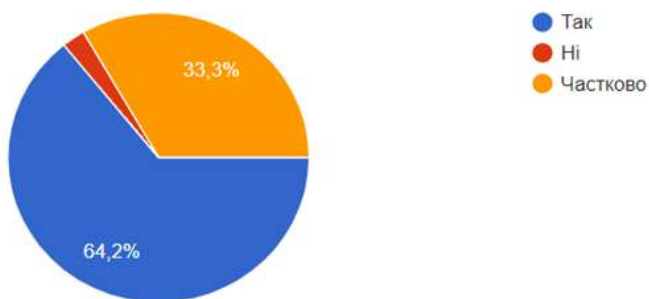
Важливим на нашу думку є твердження науковців Л. М. Потапюк та В. В. Ковальчук про те, що «інклюзивну компетентність можна формуватися тільки тоді, коли педагог самостійно усвідомлює свою причетність та бере на себе відповідальність за свої дії та вчинки; намагається протистояти зовнішнім обставинам; планувати та досягати певних цілей у своїй діяльності; готовий змінюватися заради досягнення поставлених цілей тощо» (Потапюк, Ковальчук, 2023, с. 132).

Кафедра реабілітаційної педагогіки та здорового способу життя Комунального закладу «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради у березні-травні 2024 р. провела опитування педагогічних працівників закладів освіти різного рівня, щодо рівня сформованості у них інклюзивної компетентності. Формат проведення – онлайн-опитування. Методи: статистика за певними питаннями, статистична обробка даних, порівняльний аналіз відповідей респондентів, візуалізація та інтерпретація результатів. Респондентам було запропоновано відповісти на 16 питань серед яких є питання на визначення рівня сформованості

інклюзивної компетентності з трьох компонентів: мотиваційного, когнітивного, та рефлексивного.

Всього в опитуванні взяли участь 120 педагогів Запорізької області. Серед респондентів педагоги закладів дошкільної освіти – 34 (28,3%); педагоги закладів загальної середньої освіти – 54 (45%); педагоги закладів загальної середньої освіти з інтернатами та пансіонами – 29 (24,2%); фахівці інклюзивно-ресурсних центрів – 3 (2,5%). Вік більшості респондентів від 50 до 75 років – 50 педагогів (41,7%). Стаж роботи респонденти зазначили від 1 року до 45 років.

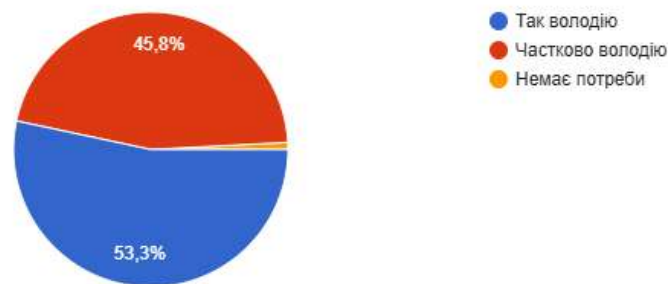
100% респондентів зазначили, що усвідомлюють значущість інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в соціум, що говорить про сформованість мотиваційної компетенції. Більш ніж половина респондентів (64,2%) знайома з нормативними документами щодо інклюзивної освіти, однак на наш погляд це питання ще потребує уваги з боку фахівців (Рис. 1).

Рис. 1. Чи знайомі Ви з нормативними документами щодо організації інклюзивного навчання

Високий (97%) рівень вмотивованості педагогів на професійне й особистісне зростання та підвищення рівня своєї інклюзивної компетентності (рефлексивний напрям).

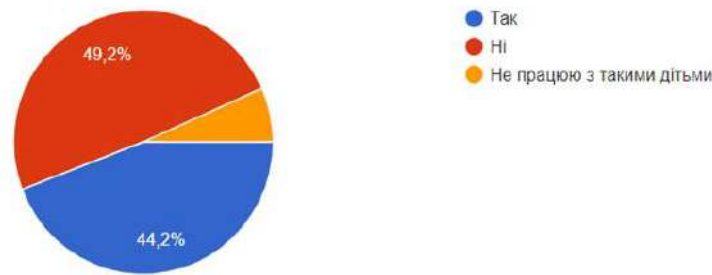
Важливим компонентом у структурі інклюзивної компетентності займає когнітивний компонент. Саме розвиток цього компонента говорить про сформованість у педагогів системи знань та досвіду пізнавальної діяльності, необхідної для здійснення інклюзивного навчання. Більш ніж половина респондентів (53,3%) зазначили, що володіють знаннями про специфіку роботи в умовах інклюзивного навчання, частково володіють – 55 респондентів (45,8%), немає потреби в цьому відмітив – 1 респондент (0,8%) (Рис. 2).

Рис. 2. Чи володієте Ви знаннями про специфіку роботи в умовах інклюзивного навчання (когнітивний напрям)

Більшість респондентів (96,7%) відмітили, що у їхньому закладі освіти плануються види та форми навчальної діяльності з урахуванням особливостей і потреб усіх дітей.

Більша частина респондентів (92,5%) відмітили, що отримують допомогу від фахівців (психологів, логопедів, дефектологів тощо) щодо організації роботи в інклюзивному класі/групі. Незважаючи на цей показник, на питання, чи мають педагоги труднощі в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами відповіли таким чином: не мають труднощів відповіли – 59 респондентів (49,2%), так відповіли – 53 респондентів (44,2%), не працюють з такими дітьми 8 респондентів (6,7%) (Рис. 3).

Рис. 3. Чи маєте Ви труднощі в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами

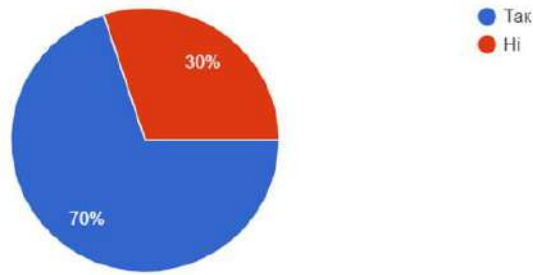
Більшість опитаних (73%) зазначили що саме емоційне навантаження є основною трудностю в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Труднощі з нестачею знань, щодо роботи з дітьми з особливими освітніми потребами відмітили 22,5% респондентів і 4,2% опитуваних відмічають нестачу методичної підтримки з боку адміністрації (Рис. 4).

Рис. 4. Ваші труднощі в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами

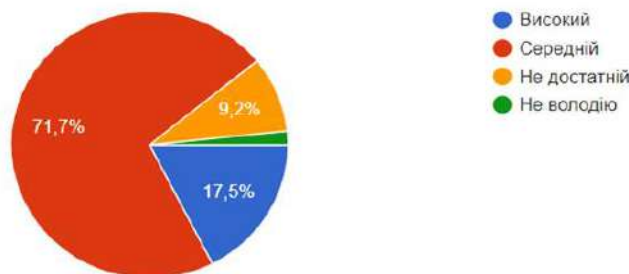
70% педагогів зазначили, що приймають участь у складанні індивідуальної програми розвитку для дитини з особливими освітніми потребами (Рис. 5).

Важливим аспектом навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами є забезпечення комфортного психологічного середовища. Саме цьому сприяє адаптації та модифікації навчального простору, матеріалів та індивідуального підходу до особливостей кожної дитини.

Рис. 5. Чи приймаєте Ви участь у складанні індивідуальної програми розвитку для дитини з особливими освітніми потребами

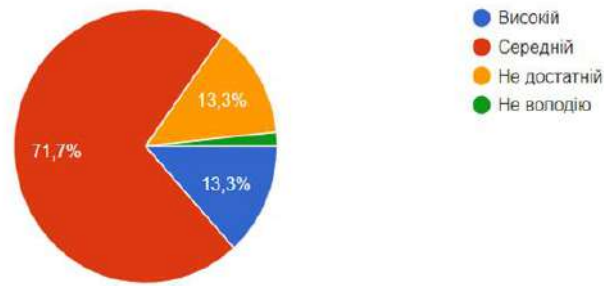
Переважна частина педагогів визначили рівень володіння адаптації умов навчання на середньому рівні – 71,7%, на високому рівні володіння зазначили – 17,5% педагогів, на недостатньому рівні відмітили – 9,2% опитуваних і зовсім не володіють – 2 респондентів (1,7%) (Рис. 6).

Рис. 6. Визначте Ваш рівень володіння адаптації умов навчання

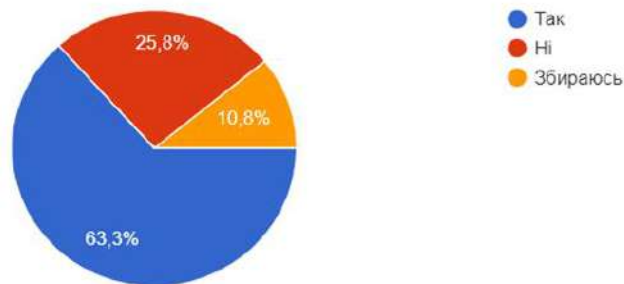
Аналізуючи відповіді респондентів на питання щодо рівня володіння методиками модифікації навчальних (освітніх) програм тільки-16 респондентів (13,3%) відмітили високий рівень володіння, на середньому рівні відмітили – 86 респондентів (71,7%) (Рис. 7).

За результатами опитування, залишається актуальним питання підвищення кваліфікації педагогічних кадрів з проблеми інклюзивного навчання.

Рис. 7. Визначте Ваш рівень володіння методиками модифікації навчальних (освітніх) програм

Тільки 63,3% респондентів відповіли, що проходили такі курси, не проходили – 25% респондентів і тільки – 10,8% збираються на курси підвищення кваліфікації (Рис. 8).

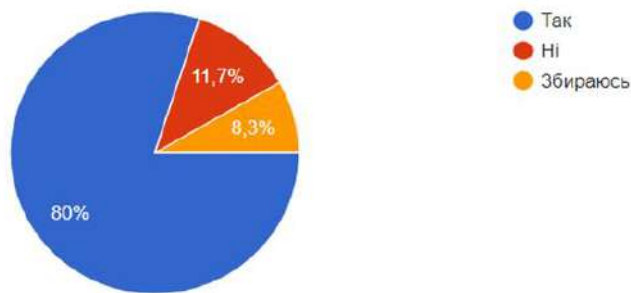

Рис. 8. Чи проходили Ви навчання на курсах підвищення кваліфікації з проблеми інклюзивного навчання

Більшість респондентів відмітили що брали участь у навчальних тренінгах, конференціях, семінарах з проблем інклюзивної освіти, не брали участь 11,7% респондентів і збираються брати участь 8,3% респондентів (Рис. 9).

Респонденти зазначили теми які на їх погляд треба включити до програми курсів підвищення кваліфікації: основи інклюзивної освіти; розуміння принципів, цінностей та підходів; використання штучного інтелекту в інклюзивній освіті; шляхи створення інклюзивного середовища; впровадження

й удосконалення сучасних технологій дистанційного навчання в освітньому процесі для дітей з особливими освітніми потребами; дидактичні матеріали для роботи з дітьми з синдромом аутистичного спектра; подолання поведінкових проблем, ресурси для роботи.

Рис. 9. Чи брали Ви участь у навчальних тренінгах, конференціях, семінарах з проблем інклюзивної освіти

Результати опитування дають можливість говорити про те, що педагоги Запорізької області мотивовані на роботу в інклюзивному середовищі. Рівень сформованості інклюзивної компетентності педагогів у потребує подальшого розвитку, зокрема у сферах поглиблення знань, практичної підготовки. Визначені питання які необхідно включити в плани курсової перепідготовки, тренінгів, семінарів, вебінарів тощо. Інвестиції у систематичну підготовку та розвиток педагогічних кадрів у напрямку інклюзії сприятимуть більш ефективному впровадженню інклюзивного навчання у закладах освіти області.

Література:

1. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни. Освіта під час війни. Презентація результатів другого року дослідження [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=VM78SCi9xts>.
2. Прядко Л. О. (2014). Формування інклюзивного простору як засобу готовності педагога загальноосвітнього навчального закладу до роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, (4), 444-450. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2014_4_55.

3. Потапюк Л. М., Ковальчук В. В. (2023). Особливості формування інклюзивної компетентності майбутніх педагогів як складової професійної компетентності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, (2), 127-136.
https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/701/670.

2.6. The influence of foreign language knowledge on the career growth of law students

Вплив знання іноземної мови на кар'єрний ріст студентів-юристів

Юридична сфера діяльності сьогодні стала стратегічно необхідною складовою функціонування нашого суспільства, оскільки у цей небезпечний час вона забезпечує стабільність, упорядкованість громадянського життя, покликана впроваджувати в реалії принцип справедливості, відстоює верховенство права, стоїть на захисті миру, національних та загальнолюдських цінностей.

Проблеми, які вирішуються на час війни в юридичній площині, набрали гостроти: захист країни та безпека близьких. Відповідно ще актуальнішим стало питання кадрового забезпечення цієї галузі, яке має відповідати сучасним вимогам, стратегії державного розвитку, базуватися на професійному, кар'єрному зростанні, що є стимулюючим фактором в процесі професіогенезу та самореалізації особистості.

Кар'єрний ріст можна дефінувати як процес зміни особистості, що визначається формуванням та набуттям нових компетентностей, які пов'зані з придбанням фахових знань, умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості і демонструють позитивну динаміку в професійній сфері. Отже, це складне соціально-психологічне явище, що зумовлює істотні зміни життєвого шляху людини загалом і сприяє найбільш повному всебічному розкриттю її особистісного потенціалу.

Поняття кар'єри розглядають як рух на шляху оволодіння певними цінностями, благами; визнання в суспільстві чи організації; просування по обраному шляху у певній сфері діяльності (суспільна, творча, наукова тощо),

що сприяє: досягненню популярності, певному положенню та впливу в колективі, отриманню більших повноважень, участі у прийнятті важливих рішень, винагороді, високому рівню доходу, більш високому статусу, престижу, положенню у суспільстві, владі (Лазовецька, 2015).

Кар'єра у цьому розумінні означається як індивідуальна послідовність схильностей та поведінки, пов'язаних з досвідом і активністю у роботі впродовж усього життя, відображаючи соціальну мобільність людини, зв'язок з психологічними та соціальними установками, інтересами, цінностями, потребами. При цьому важливим є зв'язок з набутим досвідом та очікуваннями в майбутньому, зокрема професійному.

Аналізуючи кар'єру в широкому розумінні, можна визначити її як поступ, професійне зростання, як етапи сходження людини до професіоналізму, перехід до вищого рівня, як процес професіоналізації, оволодіння майстерністю, творчістю. Цьому сприяють зміна навичок, здібностей, набуття професійних компетентностей та кваліфікаційних можливостей, пов'язаних із видом діяльності (Вірна, 2014; Семиченко, 2017).

Тобто кар'єра – це мотивація до досягнення успіху, зміна умов і змісту професійної діяльності у досягненні кар'єрних цілей, специфічна система дій, в основі якої знаходиться алгоритм пізнання самого себе, самоконтроль і працездатність, процес успішної самореалізації.

Варто зазначити, що успішність кар'єри людини визначається не лише посадовим або професійним зростанням, а і духовною зрілістю.

Чим вищий щабель кар'єрної сходинки, тим більше проявляються такі якості як освіченість, інтелігентність, чесність, доброта, гуманність, вимогливість до себе і до інших. Духовно зріла особистість характеризується незалежністю, власним розумінням справедливості, продуктивним логічним мисленням, здатністю здійснювати соціально-корисні вчинки, наділена творчими здібностями, бажанням зробити вклад у розвиток суспільства,

відчуває потребу у піклуванні про інших людей. Такі люди, як правило, мають глибоке розуміння моральних принципів і етичних цінностей, знаходять глибший сенс у своєму житті, здатні більш толерантно ставитися до різноманітності у світогляді та культурних різниць співробітників, відкриті до нових ідей і готові вдосконалювати свої переконання на основі набутого досвіду, володіють стійкою єдністю особистісних рис і ціннісних орієнтацій.

Отож, формування навичок досягнення кар'єри є міждисциплінарною проблемою, яка поєднує дослідження в сфері: професійної компетентності та кар'єрного росту, пов'язаного з вивченням професіоналізму, професійної майстерності, культури, професійного становлення, фахової підготовки тощо (І. Барко, А. Білоножко, О. Губарева, О. Деркач, Н. Жигайло, І. Івашкевич, О. Кащенко, О. Кокун, А. Маркова, І. Пасічник, О. Тімченко та ін.); професійної самосвідомості та Я-концепції майбутніх юристів (Р. Каламаж, Т. Кушнірова, А. Смолюк та ін.); формування моральної культури як складової професійної підготовки (О. Денищик, Н. Олексієнко, С. Романюк та ін.); формування професійних ціннісних орієнтацій (О. Мурзіна, О. Морін, З. Охріменко, А. Шевенко та ін.) та психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності (Ю. Бойко, К. Івончик, О. Котикова та ін.) тощо.

На сьогодні завдання ефективного розвитку умінь та навичок визначення особистісних кар'єрних установок та умов їх реалізації з урахуванням сучасних професійних цінностей і реалій, розвитку індивідуальних здібностей майбутніх фахівців галузі права та їх можливостей покладено на етап навчання у закладах вищої освіти. А саме, в процесі підготовки майбутніх фахівців забезпечується оволодіння відповідно сформованою професійною мотивацією, що веде до виникнення особистісного комплексу потреб, інтересів, ідеалів та переконань, спрямованих на самоосвіту та самовдосконалення.

Тобто у процесі навчання студенти через формування сукупності знань, умінь і навичок професійної компетентності доходять до розуміння важливості

самовиховання, саморозвитку, самостійності; об'єктивної оцінки набутих професійних здібностей та порівняння їх зі зразками досконалої професійної діяльності для майбутнього цілепокладання.

Сьогодні українському суспільству потрібні юристи-кар'єристи (в максимально позитивному значенні слова) з якісною освітою та розумінням важливості місії, яка на них покладена соціумом.

Отже, кар'єра юриста, яка вона? Що впливає на кар'єрний ріст? Якою інформацією повинні володіти студенти-юристи?

Зазвичай студенти уявляють свою кар'єру традиційно, наприклад:

- в юридичній фірмі – помічник юриста → молодший юрист → юрист → старший юрист → керівник напряму → молодший партнер → партнер;

- у консалтингу – стажист / помічник юриста → молодший юрист → юрист (або юрист певних категорій) → старший юрист → радник / партнер → керуючий партнер;

- у адвокатському об'єднанні – помічник адвоката → молодший юрист (адвокат) → юрист (адвокат) → старший юрист (адвокат) → радник, партнер, керуючий партнер;

- корпоративний юрист / юрисконсульт у компанії – асистент юридичного відділу → помічник юриста → юрист → старший юрист / ведучий юрист / головний юрист → керівник;

- державна служба (податкова, прокуратура, суд, митниця, пенсійний фонд, сільська рада тощо) (Деркач, Саприкіна, 2018).

Сьогодні юридичні фірми, окрім практикуючих юристів, потребують також компетентних в правовій сфері фахівців адміністративного спрямування (виконавчий директор, менеджер із зв'язків з громадськістю, адміністративний директор, перекладач, які також повинні володіти основами права тощо).

Зазначимо, що професія юриста має практичне значення, завдяки чому суспільством задовольняється цілий ряд специфічних потреб та інтересів, які

безпосередньо ґрунтуються на праві. Оскільки світ стає глобальнішим та Україна стрімко інтегрується в європейське бізнес-середовище, у правовій сфері з'являється потреба у фахівцях з нових напрямків. Наприклад,

- у зв'язку зі зростаючими сьогодні загрозами, попит на юристів, які спеціалізуються на кібербезпеці та протидії зловживання персональними даними, значно збільшується;

- фінтех та блокчейн. Особливо цінними вже зараз є юристи, які спеціалізуються на штучному інтелекті. Згідно з дослідженням PwC, у 2022 року ринок блокчейну досяг \$3 трильйонів, а значить це дуже велике, навіть безмежне поле для юридичної практики як у приватному, так і корпоративному секторі;

- потреба у медичному та біотехнологічному праві викликана виникненням нових технологій, зростанням кількості стартапів у сфері healthtech, biotech, і, відповідно, розробкою все нових процедур урегулювання питань на даних ринках;

- перехід до відновлювальної енергетики, використання новітніх екологічних технологій збільшується доволі швидкими темпами. Відповідно витребуваною стає спеціалізація юристів саме не енергетичному і екологічному праві (5 перспективних напрямків кар'єри юриста ...).

Юристи можуть працювати в різних галузях, включаючи міжнародну торгівлю, права людини, міжнародну кримінальну юстицію та інше, що дозволяє вибрати напрямок роботи, який відповідає особистим інтересам та навичкам.

Відповідно процес викладання фахових дисциплін у вищих навчальних закладах має бути спрямований не лише на засвоєння та знання теоретичних основ юридичної діяльності, володіння правовою термінологією і понятійним апаратом, а й розуміння необхідності професійно-орієнтованих знань, які базуються на творчому підході для вирішення фахових завдань у процесі

професійної юридичної діяльності, розвиток комунікативних навичок, можливостей самоосвіти, усвідомлення ролі і місця юриста в соціумі тощо.

У якісній підготовці кадрів і в подальшому забезпеченні успішної кар'єри приймаються рішення і на державному рівні, зокрема був розроблений проєкт «Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії», метою якого є сприяння становленню в Україні правничої освіти як системи стандартів змісту та методики викладання правничих дисциплін, базованих на формуванні правничих навичок, обізнаності щодо питань етики та прав людини, розумінні фундаментальної ролі правника в утвердженні верховенства права через захист прав і свобод людини, а також стандартів доступу до правничої професії (Деркач, Саприкіна, 2018). Увага акцентується на створенні цілеспрямованої, науково обґрунтованої методологічної основи для розвитку правничої освіти в Україні. Наголошується, що для якісної правничої освіти необхідна не лише робота навчальних закладів, а й діяльність держави в напрямку забезпечення участі у регулюванні правничої освіти поряд з Міністерством освіти і науки Міністерства юстиції, органів самоврядування правничих професій та органів самоврядування правничих шкіл, удосконалення законодавства. Важливим на цьому етапі є утвердження розуміння правничої професії як професійно незалежної, спрямованої на захист прав людини і підтримання правосуддя тощо (Деркач, Саприкіна, 2018).

Проєкт «HELP (Освіта в галузі прав людини для юристів) для України, в тому числі під час війни» спрямований на підвищення кваліфікації нинішніх / майбутніх юристів в Україні (суддів, прокурорів, адвокатів, інших працівників суду та студентів-юристів) для ефективного застосування ними європейських стандартів у галузі прав людини, зокрема і під час війни. У межах Проєкту буде розроблятися новий курс HELP Ради Європи з міжнародного гуманітарного

права та прав людини, а також адаптовуватись для українських юристів вже створені навчальні курси HELP і модулі. Тематичні напрацювання будуть також важливими навчальним закладам для підготовки студентів та для підвищення кваліфікації нинішніх і майбутніх юристів у сфері стандартів та практик Ради Європи, так як професійні юристи повинні володіти необхідними знаннями та навичками застосування європейських та міжнародних стандартів для захисту прав людини та доступу до інформації, необхідної для поінформованого прийняття рішень. Програма Ради Європи з освіти в галузі прав людини для юристів (HELP) підтримує 46 держав-учасниць Ради Європи у впровадженні Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та інших стандартів прав людини на національному рівні. (Проект «HELP ...»).

Зазначимо, великою конкурентною перевагою майбутнього юриста в просуванні по кар'єрній драбині є висока кваліфікація в іноземних мовах, зокрема англійській.

Для початку окреслимо когнітивні переваги вивчення англійської мови: покращується кількість і глибина запам'ятовування, підвищується концентрація уваги, зростає здатність до багатозадачності. Правникам легше розуміти суть справи, перемикатися між конкуруючими завданнями, знаходити креативне рішення, словесно донести свою ідею тощо.

Крім того вважаємо, що володіння іноземними мовами безпосередньо впливає на побудову кар'єри, так як надає переваги фахівцю через:

- навички ефективного спілкування в професійній юридичній сфері відповідно до норм юридичної етики, в тому числі і на міжнародному рівні;
- опанування методами подолання комунікативних бар'єрів у професійній діяльності;
- вміння організувати ефективну діяльність в колективі та результативну взаємодію з колегами, зокрема й з іноземними;
- володіння здатністю до самопізнання, рефлексії, впливу на особистість;

- можливість використання наукових ресурсів, бібліотек, архівів, актуальних досліджень для збору інформації, оцінки наявних даних та пошуку новизни для вдосконалення у професійній галузі;

- постійне підвищення рівня професійної компетентності засобами іншомовних джерел;

- мотивацію до досягнення успіху;

- інтегрованість професійно-значущих цінностей, професійно-важливих якостей та навчально-професійної діяльності в систему загальнолюдських орієнтацій тощо.

За допомогою володіння мови стираються психологічні бар'єри, зростає здатність приймати на себе відповідальність та бути відповідальним за інших.

Більш глибоке розуміння, своєю чергою, сприяє толерантності, співчуттю і прийняттю інших, відкритості, мудрості, при цьому зберігається пам'ять про своє та формується повага до іншого.

На державному рівні створюються нові умови для майбутнього кар'єрного росту молоді. 4 червня 2024 року Верховна Рада України ухвалила новий закон № 9432, спрямований на впровадження англійської мови у різні сфери суспільного життя. Цей закон встановлює англійську мову як одну з мов міжнародного спілкування в Україні. Зокрема планується обов'язкове вивчення англійської мови на всіх рівнях освіти. Це сприятиме підвищенню конкурентоспроможності країни, міжнародній інтеграції та покращенню якості освіти; допоможе молодому поколінню легше адаптуватися до глобального середовища; брати участь у міжнародних програмах обміну, конкурсах та проєктах; знання іноземної мови дасть переваги студентам при працевлаштуванні та для майбутнього професійного розвитку (Про застосування англійської ...).

Для вдосконалення мовлення, покращення мовної грамотності, збагачення лексичного запасу створено багато методичних розробок та спеціалізованих сайтів на допомогу студенту і викладачу, зокрема:

- сайт Британської Ради в Україні – <https://www.britishcouncil.org.ua/>;
- онлайн-тестування; онлайн-сервіси, для створення тестів – <http://osvita.ua/school/method/technol/45747>;
- pppst.com (вебсайт Pete's Power Point Station) – безкоштовні тематичні презентації, лексичні та граматичні вправи, лінгвокраїнознавчий матеріал для учнів усіх вікових категорій – <https://www.pppst.com/>;
- eslflow.com (вебсайт Eslow's English Language Teaching) – сайт, що містить матеріали для проведення дискусій, комунікативних вправ, рольових ігор, розумових розминок на різних рівнях: Elementary, PreIntermediate, Intermediate, Flashcards – www.eslow.com;
- [super teacher worksheets.com](http://www.superteacherworksheets.com) – тека завдань, текстів, прописів, що можуть використовуватися індивідуально за розділами: Reading and Writing Worksheets, Grammar, Phonics, Spelling Lists and Worksheets – www.superteacherworksheets.com;
- [esl tower.com](http://www.esltower.com) – друковані та інтерактивні вправи з граматики, лексики, фонетики, онлайн-вправи та ігри, що можна використовувати як під час уроків, так і в індивідуальній роботі – <http://www.esltower.com/guide.html> (Навчання іноземної мови ...).

Для студентів доступні завдання на різних платформах на сайтах та в мобільних додатках: цифрові підручники, додатки для вивчення нових слів, онлайн-тренажери, YouTube-канали, блоги, розмовні клуби, 1 на 1 з викладачем та багато іншого (EnglishDom – сучасна екосистема для вивчення англійської мови. Situational English – на сайті зібрано близько 150 статей, в яких, в залежності від контексту, вже є готові вирази і реакції. Learn English For Free – Free English Lessons – тут можна вивчати мову з допомогою англомовного

співрозмовника. List-English – на сайті можна знайти онлайн-словники, школи, форуми, перекладачі, тести, підручники, відеокурси, ігри, YouTube-канали, підкасти тощо) (26 сайтів для безкоштовного ...).

У доповнення до навчальних програм студентам пропонується ознайомлення з профільними блогами на сайтах професійних видань, наприклад, ABA Journal, The Lawyer, Lawyer Monthly, Law360, The Law society Gazette за допомогою яких можна не лише поповнити професійний запас фахової лексики, дізнатися про актуальні новини, методи роботи іноземних колег, а й відчувати себе впевнено на міжнародному ринку праці.

Крім того пропонуються підкасти для юристів (Bloomberg Law, Lawyer 2 Lawyer, Lawyerist Podcast, Law in Action), перегляд тематичних роликів (Legal English), що дає можливість пізнати студентам всі тонкощі майбутньої професії та додаткові умови для кар'єрного росту.

На заняттях, наприклад, можна по-новому використовувати власні висловлювання студентів з окреслених тем іноземною мовою, записуючи та презентуючи їх у вигляді відеороликів, новин, за умови наявності мережі інтернет. З огляду на те, що відповіді є авторськими та містять особисте бачення студента, це може стати темою подальших обговорень або студентських дебатів, конкурсів красномовства тощо. Такий вид співпраці у групі вказує на рівень професійної та психологічної готовності студента до полеміки, вирішення професійних ситуацій. Погляд зі сторони дає нове бачення себе як майбутнього фахівця, формує навички, які будуть корисними у професійному зростанні.

Отож педагогічна практика засвідчує, що іноземна мова, як і рідна, має забезпечувати соціальні, інтелектуальні та особистісні потреби людини в напрямку здобуття кар'єрних вершин; має виховну інформативну цінність, що виявляється у входженні особистості в загальнолюдську культуру через іншомовне спілкування.

Література:

1. Вірна, Ж. П. (2014). Професійний простір особистості: від ознак дисциплінарності до реальності суб'єктивного моделювання. *Проблеми сучасної психології*, 23, 100-111.
2. Деркач, Т. Л., Саприкіна, М. С. (2018). *Твоє майбутнє в юридичній сфері*. Юстон.
3. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. ІПС ЛІГА:ЗАКОН. URL: <https://ips.ligazakon.net> do...
4. Лозовецька, В. Т. (2015). *Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах*: монографія.
5. *Навчання іноземної мови в умовах воєнного стану: адаптація до нових умов*. URL: <http://www.soippo.edu.ua> ...
6. *Про застосування англійської мови в Україні*. ІПС ЛІГА:ЗАКОН. URL: <https://ips.ligazakon.net> do...
7. *Проект «HELP (Освіта в галузі прав людини для юристів) для України, в тому числі під час війни»*. The Council of Europe. URL: <https://www.coe.int> kyiv.
8. Семиченко, В. А. (2017). Відносини між привабливою базовою моделлю державного устрою і життєвими орієнтаціями студентської молоді. *International Journal of Education & Development*, 3: *Psychology*, 86-95.
9. *5 перспективних напрямків кар'єри юриста*. URL: <https://duan.edu.ua> blog.
10. *26 сайтів для безкоштовного вивчення англійської мов*. URL: <https://loyer.com.ua> 26-sa...

2.7. Reparation for entrepreneurship in transport management: new trends and global challenges

Підготовка до підприємницької діяльності у транспортному менеджменті: нові тренди та глобальні виклики

Якість життя – це широке поняття, яке охоплює всі аспекти загального добробуту людей у суспільстві. Воно включає не лише те, скільки матеріальних благ або ресурсів має людина (як, наприклад, доходи чи власність), але й почуття задоволеності життям, щастя, свободи вибору й можливостей самореалізації. Тому оцінка якості життя включає як об'єктивні показники (рівень доходів, доступ до медицини, освіти тощо), так і суб'єктивні – як людина сама оцінює своє життя. Оскільки суб'єктивні відчуття є важливим елементом цього поняття, їх необхідно враховувати при розробці соціальних програм і стратегій розвитку, які спрямовані на покращення умов життя.

Поняття якості життя у контексті підприємницької діяльності має декілька ключових аспектів, які стосуються не лише економічного благополуччя, а й особистісного розвитку, соціальної справедливості та стабільності. Підприємницька діяльність є важливим фактором, що може підвищувати якість життя як підприємців, так і суспільства загалом. Основні аспекти цього поняття включають:

1. Економічна стабільність та фінансова незалежність: Успішний бізнес забезпечує стабільний дохід, можливість формувати заощадження та інвестувати в подальший розвиток. Це дає підприємцям впевненість у завтрашньому дні та можливість планувати своє майбутнє.

2. Рівень доходу та добробуту: Підприємницька діяльність може забезпечити значний приріст доходу у порівнянні з найманою працею. Це

відкриває доступ до кращих умов життя, високоякісних послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, житлових умов, що є важливими складовими якості життя.

3. Особиста свобода та самореалізація: Для багатьох підприємців якість життя визначається можливістю реалізувати власні ідеї, управляти своїм часом та приймати рішення незалежно від інших. Підприємництво надає свободу вибору щодо напрямів розвитку, стилю роботи та графіку, що сприяє психологічному комфорту та задоволенню від діяльності.

4. Баланс між роботою та особистим життям: Підприємництво часто передбачає гнучкість у роботі, що може сприяти підтриманню балансу між професійними та особистими сферами життя. Однак досягнення цього балансу може бути викликом, особливо на початкових етапах діяльності, коли робочі години значно перевищують стандартні.

5. Соціальний капітал та зв'язки: Успішна підприємницька діяльність передбачає розширення кола соціальних контактів, співпрацю з різними партнерами, участь у спільнотах, що може впливати на якість життя через соціальну підтримку, доступ до інформації та нових можливостей.

6. Покращення якості життя працівників: Успішне підприємство створює нові робочі місця з гідними умовами праці та оплати, що сприяє підвищенню якості життя не лише самого підприємця, а й його співробітників. Це забезпечує соціальну відповідальність бізнесу, створюючи позитивний внесок у суспільство.

7. Інновації та вдосконалення умов праці: Підприємницька діяльність може підвищити якість життя через впровадження інновацій, що поліпшують умови роботи. Наприклад, автоматизація процесів, запровадження сучасних технологій, інвестиції у здоров'я працівників – усе це створює більш комфортне та безпечне робоче середовище.

8. Сприяння розвитку суспільства та економіки: Відповідальне підприємництво має позитивний вплив на економіку регіону чи країни в цілому.

Завдяки податкам та інвестиціям у соціальні проекти підприємці сприяють розвитку інфраструктури, освіти, охорони здоров'я. Це не лише покращує якість життя громадян, але й стимулює економічне зростання.

9. Ризики та психологічне навантаження: Хоча підприємництво дає багато переваг, воно також пов'язане з певними ризиками та стресом. Психологічний комфорт підприємця безпосередньо впливає на його якість життя. Подолання цих викликів вимагає наявності підтримки (сімейної, соціальної, менторської) та високого рівня стресостійкості.

Таким чином, якість життя у контексті підприємницької діяльності є багатограним поняттям, яке залежить від особистих, соціальних, економічних та психологічних факторів. Успішне підприємництво сприяє не лише матеріальному, а й особистісному розвитку, відкриваючи можливості для глибшої самореалізації, покращення добробуту та підвищення якості життя підприємця й інших людей, залучених до діяльності бізнесу.

Підприємницька освіта відіграє ключову роль у підвищенні якості життя, формуючи навички та знання, необхідні для ефективного ведення бізнесу, що сприяє особистісному та економічному розвитку. Завдяки підготовці до підприємницької діяльності, студенти здобувають основи фінансової грамотності, що дозволяє їм краще управляти своїми фінансами, здійснювати заощадження, обґрунтовано розподіляти витрати та приймати рішення щодо інвестицій, забезпечуючи фінансову стабільність і підвищуючи рівень добробуту. Освіта розвиває підприємницьке мислення, вміння критично оцінювати можливості, зважувати ризики та впроваджувати інновації, сприяючи самореалізації, професійному та особистісному розвитку, що позитивно впливає на рівень задоволеності життям. Також підприємницька освіта стимулює створення малого та середнього бізнесу, який є основним джерелом робочих місць, що поліпшує соціально-економічну ситуацію. Розвиток власного бізнесу, який стає можливим завдяки здобуттю знань про

підприємницьку діяльність, допомагає підвищити рівень життя шляхом збільшення доходів, що своєю чергою забезпечує доступ до якісних медичних, освітніх і соціальних послуг. Навчання основам підприємництва підкреслює важливість соціальної відповідальності та принципів сталого розвитку, формуючи свідомих підприємців, які враховують екологічні та соціальні аспекти своєї діяльності, підтримують соціальні проекти і сприяють розвитку громад, що позитивно впливає на загальну якість життя в суспільстві. Крім того, Формування підприємницьких навичок сприяє розвитку таких особистісних якостей, як лідерство, комунікаційні навички та стресостійкість, що допомагає підприємцям досягати особистих цілей, покращувати адаптивність до змін і отримувати задоволення від діяльності. Враховуючи всі ці аспекти, розвиток підприємницьких компетенцій є потужним інструментом для підвищення якості життя, адже вони формують студентів, які стають фінансово грамотними, самостійними, соціально відповідальними та здатними робити позитивний внесок у добробут громад і суспільства в цілому.

Поняття "тренду" в контексті підготовки до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті відображає загальні напрямки, зміни або нові практики, які формуються під впливом сучасних технологій, соціально-економічних умов та культурних тенденцій. Тренди визначаються як значні та тривалі зміни в поведінці, вподобаннях та потребах споживачів, а також в організаційних процесах, які відображають адаптацію до нових викликів і можливостей.

Сучасні тренди у підготовці до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті включають інтеграцію цифрових технологій, сталий розвиток, гнучкі моделі навчання, управління ризиками, розвиток м'яких навичок, крос-функціональні знання та орієнтацію на клієнта. Впровадження автоматизації, штучного інтелекту та Інтернету речей у логістичних процесах дозволяє підприємцям працювати ефективніше й приймати обґрунтовані

рішення, тоді як акцент на сталому розвитку і екологічній відповідальності стимулює використання екологічно чистих рішень, таких як електротранспорт і альтернативні види пального. Гнучкі формати навчання, такі як онлайн-курси та симуляційні платформи, забезпечують можливість адаптувати освіту до швидко змінюваних вимог ринку.

Таблиця 1. Сучасні тренди у підготовці до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті

Тренд	Опис
Інтеграція цифрових технологій	Використання автоматизації, штучного інтелекту та IoT для оптимізації логістичних процесів і підвищення ефективності управління бізнесом.
Сталий розвиток і екологічна відповідальність	Запровадження екологічних рішень, таких як електротранспорт і альтернативні види пального, для зменшення негативного впливу на довкілля.
Гнучкі моделі навчання	Впровадження онлайн-курсів та модульного навчання, що забезпечує адаптацію освіти до швидко змінюваних вимог ринку.
Управління ризиками та антикризове планування	Розвиток навичок прогнозування ризиків та реагування на зміни в умовах нестабільності, що є критично важливим для сучасного підприємця.
Розвиток м'яких навичок (soft skills)	Фокус на комунікації, лідерстві, адаптивності та стресостійкості, які допомагають підприємцям ефективно взаємодіяти з клієнтами та командою.
Крос-функціональні знання	Освіта включає фінанси, маркетинг, управління персоналом і правове регулювання, що дозволяє підприємцям мати цілісне уявлення про бізнес.
Орієнтація на клієнта і персоналізація послуг	Акцент на розумінні потреб клієнтів і адаптації послуг, що підвищує рівень обслуговування і задоволеність споживачів.

Управління ризиками і антикризове планування стають важливими навичками для успішної діяльності в умовах нестабільності, що вимагає від підприємців здатності прогнозувати ризики та швидко реагувати на зміни. Разом із технічними знаннями, якість підготовки також включає розвиток м'яких навичок, таких як лідерство та комунікація, які допомагають підприємцям ефективно взаємодіяти з клієнтами, постачальниками та командою. Крос-функціональні знання, що охоплюють фінанси, маркетинг,

управління персоналом і правове регулювання, дозволяють підприємцям мати цілісне уявлення про бізнес, що в свою чергу сприяє прийняттю стратегічних рішень. Важливою складовою є орієнтація на клієнта та персоналізація послуг, що підвищує рівень обслуговування і відповідність потребам споживачів, що, в свою чергу, позитивно впливає на загальну ефективність роботи в галузі.

Сучасні тренди у підготовці до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті нерозривно пов'язані з глобальними викликами, які впливають на цю галузь. В умовах швидких змін у технологіях, економіці та соціальному середовищі підприємці стикаються з необхідністю адаптації до нових реалій. Глобальні виклики – це складні, масштабні проблеми або загрози, які впливають на широкий спектр країн, спільнот та людства в цілому. Ці виклики зазвичай є багатограними і вимагають спільних зусиль для їх вирішення.

Глобальні виклики в контексті підготовки до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті виявляються у багатьох аспектах, які суттєво впливають на стратегії та підходи до навчання майбутніх підприємців. По-перше, зміна клімату та екологічні проблеми ставлять перед бізнесом вимоги до зменшення викидів і переходу на сталий розвиток, що потребує від підприємців впровадження екологічно чистих технологій і відповідальних бізнес-моделей. По-друге, глобалізація й міжнародна конкуренція вимагають глибокого розуміння специфіки різних ринків і культур, що актуалізує потребу в знаннях з міжнародного бізнесу та адаптації до різних регуляторних середовищ. Також, стрімкий технологічний розвиток вимагає постійного вдосконалення навичок, таких як управління даними та автоматизація, що ставить завдання інтеграції нових технологій у навчальні програми. Соціальні зміни, зокрема зростання уваги до прав людини та інклюзивності, також впливають на формування бізнес-стратегій, що зумовлює необхідність розвитку м'яких навичок у фахівців, таких як комунікація та лідерство. Крім того, економічна нестабільність та

зміни в законодавстві потребують навичок управління ризиками та швидкої адаптації до нових умов, тоді як пандемії та глобальні епідемії підкреслюють важливість готовності до кризових ситуацій.

Усе це вимагає від навчальних програм інтеграції відповідних курсів та практичних занять, що забезпечать майбутнім підприємцям не лише теоретичні знання, але й практичні навички для ефективного реагування на виклики сучасного світу.

Висновок. У сучасному світі підготовка до підприємницької діяльності в транспортному менеджменті стає важливою темою, оскільки вона пов'язана з численними сучасними трендами та глобальними викликами. Серед цих трендів можна виділити інтеграцію цифрових технологій, сталий розвиток, адаптацію до змін у споживчих уподобаннях та управління ризиками. Підприємці сьогодні повинні реагувати на зміни в екологічних умовах, економічних реаліях і соціальних потребах, що ставить перед ними нові завдання. Глобальні виклики, такі як зміна клімату, економічні нерівності та соціальні трансформації, вимагають від підприємців не лише гнучкості, але й готовності до інновацій у бізнес-процесах.

Ці виклики впливають на якість життя, оскільки підприємства повинні не лише забезпечувати прибуток, але й брати на себе відповідальність за вплив на суспільство та навколишнє середовище. Формування знань і навичок, що відповідають цим вимогам, є ключовим для успішного ведення бізнесу. Важливо, щоб освітні програми включали розвиток м'яких навичок, екологічну свідомість та розуміння соціальних аспектів підприємництва. В результаті, підготовка до підприємницької діяльності стає комплексним процесом, який дозволяє формувати стійкі бізнес-моделі та сприяти розвитку суспільства в цілому, враховуючи потреби часу.

Література:

1. Алексеева, С., Базиль, Л., Байдулін, В., Гриценюк, І., Закатнов, Д., Єршова, Л., Орлов, В., Сохацька, Г. (2021). *Основи екологічної грамотності*, 188-202.
2. Гринько, Т. В., Хвіняшвілі, Т. З. (2023). Еволюція підприємницької діяльності: зміни та тенденції. *Актуальні проблеми економіки*, 11 (269), 40-48. DOI: 10.32752/1993-6788-2023-1-269-40-48.
3. Орлов, В., Закатнов, Д., Єршова, Л., Базиль, Л., Гриценюк, І. (2023). *Теоретичні і методичні основи підготовки майбутніх кваліфікованих кадрів до підприємницької діяльності в умовах розвитку малого бізнесу: монографія*, 22-33. Полісся.
4. Орлов, В. (2022). Потенціал молодіжного підприємництва у відбудові повоєнної економіки. *Професійна освіта для сталого розвитку: виклики в умовах воєнного стану, результати і перспективи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Інституту професійної освіти НАПН України*, 3 (4), 189-192. <https://shorter.me/jkC1G>.
5. Сіденко, В. (2014). Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*, 1 (48), 7-21. https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/7-21__no-1__vol-48__2014__UKR.pdf (Дата звернення 20. 10. 2024).
6. Сітнікова, Н. (2012). Підходи до визначення якості життя для використання у процесі стратегічного планування соціально-економічного розвитку. *Агроринок*, 17 (12), 53-58. http://www.agrosvit.info/pdf/17_2012/12.pdf (Дата звернення 20. 10. 2024).

2.8. Features of the application of eid techniques in the corrective work on speech development of children with special educational needs

Особливості застосування ейдотехніки в корекційній роботі з розвитку мовлення дітей із особливими освітніми потребами

Умови сучасного суспільства диктують нові вимоги до освіти дітей з особливими освітніми потребами. Одним із шляхів модернізації є створення інноваційного освітнього простору в закладах дошкільної освіти, в якому широко застосовуються новітні технології навчання вихованців, які потребують особливого підходу.

Особливе місце серед інноваційних освітніх технологій, які позитивно впливають на активізацію всіх сфер психофізичного розвитку, належить ейдетики, яка має давні історичні традиції. Використання ейдетики з навчальною метою започатковано в період античності – термін «ейдос» у перекладі з давньогрецької – «вигляд», «образ», «картина», «ідея». Серед давніх греків набула поширення думка, що людина мислить ейдосами – образами, втрата яких спричиняє забування. У наступні історико-культурні періоди ейдетика знайшла своє відображення в наукових працях і практичному застосуванні багатьох класиків філософської думки (Уліщенко, 2009).

У науковий обіг новітньої епохи поняття «ейдетика» було введено віденським лікарем В. Урбанчиком. У 1907 р. він уперше описав факт наявності суб'єктивних яскравих образів у людини. Проте, ґрунтовне наукове вивчення цього явища було здійснено німецьким професором Е. Йеншем згодом – у 20-40 рр. ХХ ст. Він разом із колективом однодумців започаткував дослідження явища ейдетизму. Сутність його наукової концепції полягає в тому, що людина здатна відтворювати яскравий наочний образ предмета навіть

тоді, коли він вже перестав діяти на органи чуттів. Науковці довели, що всі діти є ейдетиками, у той час, як: 40% із них – явні, а 60% – латентні.

У сучасну освітню практику впровадження ейдетики здійснює Є. Антощук – засновник Української школи ейдетики «Мнемозина», автор таких посібників як: «8 уроків ефективного запам'ятовування», «Знайомтесь, ваша пам'ять», «Учімося запам'ятовувати і пригадувати» та ін. Практично доведено, що ефективними методами ейдетики є: ланцюжковий, акровербальний, піктографічний, фонетичних асоціацій, метод місць (базується на зорових асоціаціях), невербальних асоціацій, парадоксальних вербальних перетворень, укрупненого структурування навчального матеріалу (Антощук, 2007).

Фахівець у галузі ейдетики О. Пащенко обґрунтувала розвивальний потенціал цих методів в роботі з дітьми дошкільного віку. Вона є автором численних публікацій на сторінках часопису «Дошкільне виховання». У них дослідниця рекомендує використовувати методи ейдетики в різних напрямках роботи з дошкільниками, зокрема, дає методичні рекомендації щодо вивчення тварин засобами ейдетики; використання особливостей звукових, смакових, нюхових асоціацій; забезпечення креативного розвитку; підготовки ейдетичних завдань для зимового навчання тощо. Серед напрацювань О. Пащенко також є система занять – ігор, які сприяють розвитку асоціативного мислення, за допомогою яких діти ефективно навчаються читати, рахувати, писати. Поруч із цим дошкільники можуть активізувати мислення, спостережливість, мовлення, креативність тощо (Пащенко, 2010).

У сучасній класифікації налічується близько тридцяти методик і технік ейдетики, які ґрунтуються на образному мисленні дитини, використанні різних графічних образів, ігрових прийомів та вправ. Використання цих методів у роботі з вихованцями ЗДО є творчим та вільним процесом, а в домашніх

умовах – приємним, цікавим і корисним видом сімейного дозвілля (Половіна, Нагорна, 2019).

В основі кожного з методів ейдетики покладено комплекс правил:

- 1) в людини не буває поганої пам'яті, але є недостатні уміння нею користуватися;
- 2) хоча й пам'ять не замінить розум, але сприяє його розвитку;
- 3) багаторазові повторення є мачухою навчання;
- 4) краще один раз побачити, аніж сотню повторити;
- 5) не розфарбовуйте себе в похмурі кольори, бо відношення до себе подібне до малювання тощо.

Найвідомішими, а відтак і найбільше вживаними в освітньому процесі методами ейдетики є: метод піктограми, послідовних асоціацій, оживлення, фонетичних асоціацій, метод входження, образних гачків, графічних імпровізацій, аббревіатур та ін.

У назві методу «Піктограма» знаходиться поняття «піктограма» (від лат. *pictus* – мальований і грец. *γράμμα* – письмовий знак, риска, лінія). Це схематичний малюнок із зображенням певних дій, явищ, предметів і т. д. У давні часи піктограми використовувалися в письмі замість слів представниками різних цивілізацій. У сучасному навчанні цей метод ефективний тоді, коли необхідно опанувати великий обсяг інформації за короткий термін часу. При цьому створюється схематичне зображення предметів і дій (Кривоніс, Дроботій, 2012).

Спорідненим до вищеназваного є метод опорно-буквенних піктограм. Він передбачає скорочення кожного слова у вірші чи тексті, які потрібно запам'ятати, таким чином, щоб у самому малюнку-піктограмі можна було розгледіти букву, з якої починається слово.

Метод послідовних асоціацій ґрунтується на здатності швидко створювати асоціації на кожен одиницю інформації. Наступним етапом є побудова з них

серії зв'язаних між собою послідовних асоціацій, починаючи від першого слова і до останнього. Основною вимогою до них є кумедність та динамічність, завдяки чому створюється цілісна уявна картинка (Тизьо, 2015).

При використанні методу оживлення активізується природне вміння людини фантазувати. Завдяки цьому методу навчаються моделювати уявні ілюстрації текстів, історичних подій, побутових ситуацій, картини правил, таблиць. Відтак, вона стає уявним співучасником цих подій. Унаслідок цього розвиваються здібності візуалізації, розширюються межі запам'ятовування, створюються безмежні можливості для використання образної пам'яті.

Для методу входження характерна уявна дія, при якій людина стає учасником сюжету картини, розповіді чи фільму. При цьому він може своєю фантазією змінювати хід подій. Оживлюючи цю картинку, можна самому стати учасником події. Хоча й уявити себе учасником дещо складніше, проте результат буде кращим, оскільки те, що відбувається безпосередньо з людиною, не забувається. Психологічні дослідження доводять, що саме завдяки довготривалій пам'яті міцно зберігається інформація.

Метод входження органічно доповнюється іншим – «Фонетичних асоціацій». Він дозволяє уникати розсіяння уваги, відволікання сторонніми подразниками. Метод фонетичних асоціацій спрямовується на пошук співзвучних асоціацій до певного слова. Це ефективно при запам'ятовуванні слів, прізвищ, імен та по батькові людей (особливо іноземних). Завдяки методу фонетичних асоціацій краще запам'ятовуються терміни, які складно вимовляються. Проте серед його недоліків фахівці відзначають можливе допущення помилок у вимові іноземних слів. Водночас, їх можна подолати, якщо практикувати впевнено.

Метод образних гачків характеризується тим, що інформація наче підвішується на структурні компоненти малюнка, а потім знімається. Механізм відтворення інформації при застосуванні цього методу реалізується в два етапи.

На першому з них пригадується малюнок, а на другому – прив’язана до його об’єктів інформація. Відтак, малюнок виконує функцію своєрідного гачка на вішаку пам’яті людини. Цей метод рекомендується застосовувати для запам’ятовування цифрової інформації, букв, слів, текстів, віршів тощо.

Визначаючи характерні особливості методів і прийомів ейдетики, доцільно необхідно викоремити три ключові прийоми ейдетики;

1) зорове промальовування, що є сполучною ланкою між реальним об’єктом і символом. Ці два компоненти з’єднуються візуально. Малюючи, можна трансформувати літеру чи цифру в конкретний предмет довкілля. Закономірно, що дітям складно запам’ятати з першого разу цифри, але якщо підключити зорові образи, то цей процес суттєво оптимізується. Приміром, один – дерево, два – гуска, вісім – окуляри, дев’ять – повітряна кулька тощо. Аналогічний прийом застосовується і до запам’ятовування літер.

2) уявне промальовування – прийом, який здатний викликати асоціації з об’єктами та дозволяє описати їх обриси. Занурення в атмосферу події, уява її запахів і звуків, сприяє запам’ятовування віршів і текстів. Так, для оптимізації вивчення вірша про осінь і його переказу необхідно задіяти різні сенсорні канали, зокрема пригадати як шумить дощ, жовтіє і опадає жовте листя з дерева, курличуть журавлі, відлітаючи в теплі краї.

3) прийоми засвоєння точної інформації, які включають мнемоніку, ланцюжкову та акровербальну техніку є ефективними для запам’ятовування формул, іншомовної лексики, таблиць тощо. Мнемоніка – забезпечує зміни виду інформаційного потоку. Ланцюжкова техніка дозволяє послідовно підібрати асоціації (ланцюжком). Сутність акровербальної техніки полягає в тому, щоб перетворювати інформацію в жартівливі і захоплюючі фрази (тексти, вірші). Приміром, для запам’ятовування правила щодо написання в іншомовних словах голосної літери И після приголосних Д, Т, З, С, Ц, Ч, Ш, Ж, Р може

використовуватися жартівлива фраза: «Де Ти З'їСи Цю ЧаШу ЖиРу» (Чепурний, 2020).

Усі ейдетичні методи і прийоми спрямовуються на розвиток пам'яті, відтворення та активного використання різноманітних знань. Водночас, методи ейдетики дозволяють дитині під час виконання навчального завдання долати різного рівня труднощі, формуючи позитивну самооцінку (Кривоніс, Дроботій, 2012).

Результати практичного впровадження ейдетики свідчать, що ця методика завдяки здатності гармонізувати розвитку обох півкуль, сприяє активності дитини і стійкості її психіки. Запровадження в освітній процес ейдетики відбувається з врахуванням особливостей психофізичного розвитку дитини з ООП, її характеру, стилю поведінки.

Засобами ейдетики до пізнавального процесу залучаються всі функціонуючі аналізатори дитини із ООП, завдяки чому вона може не тільки побачити, а й доторкнутися, почути, скуштувати, понюхати предмет. Дитина опановує новими знаннями через добре знайомі образи, що створює для неї комфортні умови в пізнанні навколишнього світу.

Означені асоціативні прийоми найчастіше вихователь використовує в ЗДО для дітей з ООП, щоб збагатити лексику словами-назвами, словами-діями, словами-означеннями. Відповідно, діти краще розумітимуть якості, властивості, стан досліджуваних предметів. Такі прийоми допомагають засвоїти значення цих слів, активізувати їх у мовленні.

Використовуючи прийом предметних асоціацій, вихователь бере м'яч і називає його ознаки – круглий і гумовий. Потім запитує дітей: «Як ви думаєте, що це?». Відповіді дітей можуть бути дуже різними: колесо, бублик, смайлик. Тоді вихователь ще раз ставить питання і показує м'яч, уточнюючи властивість, з якого матеріалу він зроблений.

При демонстрації яблука, діти розповідають про його властивості – зелене, солодке, соковите. Далі їм пропонується назвати слова-назви, які асоціюються в них із яблуком – компот, сік, пиріг.

Наступне завдання передбачає роботу з олівцем. Перед дітьми поставлено завдання – добрати до нього асоціації. Приміром, вони називають: зошит, картина, хтось назвав термометр, ложка, шприц (це слова-замінники, які дошкільники часто вживають у мовленні).

Для розвитку тактильних асоціацій засобами ейдетики, вихователь використовує різнофактурні картки: із наклеєним хутром, фольгою, нашитими гудзиками, папером, всипаним пшоном чи іншими крупами. Даючи дитині таку картку, дорослий запитує про що вона подумала, після дотику. Очі діти можуть заплющити чи вдягнути спеціальні окуляри із заклеєними скельцями. Робота з друдлами активізує зв'язне мовлення малюків, спонукає їх до обґрунтованої відповіді, зумовленої рівнем їх актуального психічного та мовленнєвого розвитку (Кривоніс, Дроботій, 2012).

Фахівці наголошують, що першою сходинкою до засвоєння фонетичного складу мови є звукові асоціації. Вони сприяють розвитку фонематичного слуху, а також позитивно впливають на формування елементів грамоти. Для такої роботи дітям з порушенням мовлення пропонують прослухати записи з різними звуками, чи вихователь може використовувати з цією метою різні джерела звуку: фольгу, музичні іграшки, папір, плескати в долоні, тупати ногами, відстукувати олівцем по столі та ін. Прослухавши різноманітні звуки, діти відповідають на запитання вихователя: «Коли я стукала (шуруділа, клацала), про що ви думали?». Відповіді дітей були різними: вітер, ліс, дощ, гроза тощо.

Приєм «фонетичні асоціації» передбачає добір спеціальних асоціацій, які співзвучні з певним звуком. Приміром, гул літака нагадує звук [л]; дзижчання осі – [л]; рух потяга – [ч]. Добираючи відповідні звуки, дитина утворює асоціативні зв'язки між предметом і дією, а відтак і в неї виникає фонетична

асоціація. За дослідженнями У. Джеймса, ці асоціації є необхідним елементом корекції мовлення тих дітей, які мають знижений фонематичний слух і нестійку увагу (Камангар, 2009).

Прийоми ейдотехніки доцільно використовувати також і в художньо-мовленнєвій діяльності дітей із порушенням мовлення. Для них, як правило, властива нестійка пам'ять, тому їм складно відтворювати почуте. Тому в корекційній роботі вихователь має застосовувати різноманітні способи стимулювання пам'яті. При цьому часто змінюються методи чи застосовуються в сукупності: словесні, наочні, ігрові. У такому випадку асоціації також є важливим елементом: уявлення себе героєм, розбір сюжету вірша, запам'ятовування з використання схем-таблиць, з використання картинок та ін. прийоми. Основне, щоб така робота приносила задоволення дітям та бажаний результат (Пащенко, 2009).

Для кращого запам'ятовування дошкільниками в корекційній роботі з ними використовуються картки В. Проппа (малювання символів під час моделювання різних сюжетів); застосовуються листівки, розроблені представником ейдетики в Україні. При цьому діти можуть логічно поєднувати назване вихователем слово зі змістом листівки (Антощук, 2007).

У розвитку зв'язного мовлення доцільно використовувати роботу над текстами. Діти з мовленнєвими порушеннями можуть переказували тексти як за допомогою вихователя, так і наочного матеріалу чи схем-моделей. Методи добираються індивідуально для кожної дитини. Прикладом такого роду завдання є переказ казки «Рукавичка». У ній багато персонажів і виступають вони у певній послідовності: дід, собака, рукавичка мишка, жабка, заєць, вовк, лисиця, ведмідь, кабан. Після прослуховування казки, вихователь разом з дітьми має повторити означений ряд героїв двічі чи тричі в прямій і зворотній послідовності. В цей час і формується пам'ять, оскільки діти пригадують зміст казки.

Мовленнєва діяльність дітей із порушенням мовлення також активізується за допомогою методу колажів. Для цього використовуються малюнки чи наліпки, які мають різну форму, розмір і зміст. Перед дитиною ставиться завдання – запам'ятати якомога більше назв предметів, а тоді обрати колаж і скласти свою розповідь.

Практика свідчить, що за використання різних методів ейдетики, створюється ситуація успіху кожної дитини. Як наслідок, у малюків покращується нейродинаміка мозку, відбувається корекція поведінки, мовлення (Кривоніс, Дроботій, 2012).

Корекційна робота з дітьми дає бажаний результат, коли вона функціонує як систематична комплексна діяльність, а не як окремі вправи з удосконалення мовленнєвих навичок. Її структура складається із загальної, типової та індивідуальної логокорекції. Загальна корекція проводилася з усіма дітьми разом, враховуючи завдання складеної програми та їх вікові особливості. Така робота орієнтована на профілактичну роботу з дитиною. Типова корекція – це організація конкретних корекційних впливів з використанням різних методів арт-терапії, мнемотехніки, сімейної терапії та ін. Вона спрямована на оптимізацію, стимулювання мовленнєвого розвитку. Індивідуальна корекція забезпечує корекцію мовленнєвих порушень у дитини з ООП, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості (Тизьо, 2015).

Таким чином, у сучасній педагогічній практиці ейдетика розглядається як інноваційна освітня технологія, спрямована на вдосконалення вмінь особистості запам'ятовувати, відтворювати та активно застосовувати отриману інформацію, а ейдетизм трактується у значенні можливості людини сприймати довкілля образами, уявляти собі предмети барвистими і яскравими, хоча й вони перебувають поза межами її сприйняття. Означена інноваційна технологія, спрямована на покращення вмінь дитини. З її допомогою особлива дитина краще запам'ятовує, відтворює та користується знаннями. За допомогою

ейдотехніки діти з ООП вчиться долати труднощі, у них розвиваються пізнавальні інтереси, мовлення – фонематичний слух, художньо-мовленнєві здібності.

Література:

1. Антощук Є. В. Учимося запам'ятовувати і пригадувати: швидка педагогічна допомога від Української школи ейдетики «Мнемозина». Київ: Вирій, 2007. 156 с.
2. Ейдетика як засіб підготовки дитини до школи / Авт.-упоряд. М. Л. Кривоніс, О. Л. Дроботій. Харків: Ранок, 2012. 160 с.
3. Камангар М. Теоретичні засади інноваційних тенденцій розвитку сучасної освіти // Дитячий садок. 2009. № 2. С. 22.
4. Пащенко, О. Ейдетика для розвитку й навчання // Дошкільне виховання. 2010. № 10. С. 16-18.
5. Половіна О., Нагорна Т. Формування педагогічної культури батьків дітей старшого дошкільного віку засобами ейдетики. Науковий журнал «ЛОГОС. Мистецтво наукової думки». № 4, червень, 2019. С. 107-109.
6. Тизько А. Проблеми формування основ мнемотехніки у сучасній початковій школі. Інститут педагогіки і психології. Магістерський науковий вісник. 2015. № 23. С. 151-156.
7. Уліщенко В. В. Бачу серцем, споглядаю, мислю образами. Ейдетичні прийоми аналізу художнього тексту як ключ до ефективної суб'єкт-суб'єктної взаємодії під час вивчення української літератури // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіумах. 2009. № 5. С. 28-39.
8. Чепурний Г. А. Освітня мнемотехніка: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2020. 152 с.

2.9. The ways and means of increasing motivation to learn a foreign language in the context of online learning and digitalization of the educational process

Шляхи підвищення мотивації учнів в умовах цифрового та онлайн-навчання

В сучасному освітньому просторі перед викладачами та учнями постають виклики, пов'язані з впровадженням інноваційних освітніх технологій, з використанням навчальних онлайн-платформ, а також з поєднанням традиційних форм навчання з новітніми технологіями, що вимагає вдосконалення та перегляду підходів до навчального процесу. У цьому контексті особливо важливим стає удосконалення методичних підходів до організації освітнього процесу для формування в учнів позитивної мотивації, яка є рушійною силою для успішного навчання.

Що таке мотивація? В Українському педагогічному словнику знаходимо таке визначення: мотивація – система мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Як мотиви можуть виступати: уявлення й ідеї, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини. Одна й та сама діяльність може здійснюватися з різних мотивів. Значення мотивів для поведінки, діяльності й формування особистості дитини дуже велике. Завдання педагога – виховання правильної мотивації в дітей (Гончаренко, 1997).

Вільна енциклопедія Вікіпедія трактує це поняття таким чином: мотивація (з лат. *movere*) – спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, що керує поведінкою людини, який визначає її

організованість, активність і стійкість; здатність людини діяльно задовольняти свої потреби (Вікіпедія, 2022).

У Психологічній енциклопедії мотивація розглядається як одне з основних понять психології, яке впливає на наше поведінку, напрямок дій і рішення. Вона визначає, чому ми робимо те, що робимо, і як ми реагуємо на зовнішні подразники та внутрішні потреби. Мотивація є важливим аспектом нашого життя, оскільки вона допомагає нам досягати наших цілей і почуватися задоволеними зі своїми досягненнями (Український психологічний ХАБ, 2024).

Таким чином, мотивація – це процес свідомого вибору людиною того або іншого типу поведінки, обумовленої комплексним впливом зовнішніх (стимули) і внутрішніх (мотиви) чинників (Кісіль, 2023).

В останні роки в сфері освіти зростає увага до питань мотивації навчальної діяльності учнів, оскільки це впливає на ефективність та якість їхнього навчального процесу. Під час проведення онлайн-курсів, як і під час класичного фронтального навчання ключем до успіху називають мотивацію. Мотивація – це складне і багатогранне явище, яке передусім залежить від внутрішнього поклику учнів, проте піддається впливу, а подекуди визначається зовнішніми чинниками. Коли йдеться про бажання учнів навчатися, в першу чергу розглядають внутрішній поклик учня, а отже, внутрішню мотивацію. Саме це – важливий рушій процесу навчання. У випадку відсутності внутрішньої мотивації навіть найкращий проєкт онлайн-навчання приречений на невдачу (Webcampus, 2019).

Процес навчання повинен відбуватися свідомо та цілеспрямовано. До свідомої участі учнів в першу чергу спонукає бажання здобути нові знання, дізнатися щось нове та за допомогою здобутих знань і компетентностей досягнути особистих цілей в навчанні чи професійній діяльності (можливість навчатися в освітньому закладі закордоном, просування по кар'єрі або ж

бажання здобути нову кваліфікацію для особистого професійного розвитку тощо).

Проте окрім свідомого бажання і прагнення професійного розвитку на мотивацію підчас онлайн-навчання можуть впливати і інші фактори.

Д. Р. Шпітцер виділяє серед них 10 найважливіших факторів (Spitzer, 1996):

- можливість активної участі в організації онлайн-навчання,
- комфорт та зручність використання навчальних матеріалів,
- різноманіття тем та аспектів навчання,
- можливість індивідуальної траєкторії навчання,
- можливість соціальної взаємодії в рамках курсу,
- толерантне поводження з помилками та врахування індивідуальних особливостей учня,
- позитивні критерії оцінювання навчальної успішності,
- позитивні коментарі та зворотній зв'язок в рамках процесу навчання,
- цікавий та в міру складний матеріал для навчання,
- визнання навчальної успішності та досягнень учнів.

Проаналізувавши фактори мотивації за Д. Р. Шпітцером, можна дійти висновку, що врахування різноманітних аспектів організації онлайн-навчання відіграє важливу роль в питанні мотивації учнів. Інтерактивний навчальний матеріал, гейміфікація, тобто різноманітні ігрові та анімаційні елементи, за допомогою яких учні можуть проходити різні рівні, зворотній зв'язок та можливість якісного фідбеку – ці елементи є невід'ємними для будь-якого курсу онлайн-навчання.

Важливим аспектом в питанні організації онлайн-навчання є адекватні та об'єктивні очікування зі сторони учнів та сприйняття їх зі сторони викладачів. Навчальні цілі не повинні бути надто простими, адже вони мають спонукати учнів долати певні навчальні виклики. Вирішення проблемної ситуації заохочує учнів до подальших пізнавальних кроків, спонукає їх до дослідницької та

пошукової діяльності. Учні, які свідомо і з власного бажання навчаються на курсі, хочуть чогось навчитися. Якщо при цьому вони вивчатимуть тільки те, що вже знали, або ж виключно теоретичні речі, які неможливо використати на практиці, то швидше за все, успішність курсу буде дуже низькою. Це підтверджують результати дослідження „Goal Orientation and Academic Performance in Adult Distance Education“ («Орієнтація на цілі і академічна діяльність підчас дистанційного навчання дорослих»), яке з'явилося в квітні 2018 року в International Review of Research in Open and Distributed Learning (Міжнародний огляд дослідження відкритого і опосередкованого навчання).

Важливу роль для мотивації у навчанні відіграє також фактор змагання або конкуренції.

Загалом можна виділити основні принципи або кроки, які сприяють навчальній мотивації:

1. Розумний баланс

При визначенні навчальних цілей та намаганні їх досягнути слід враховувати вихідний рівень учнів. Надто важкий навчальний матеріал призводить до демотивації. Учні можуть почуватися надто виснаженими і перевантаженими, що призведе до зниження мотивації і відсутності бажання навчатися далі. Таким чином планування і підготовка навчального курсу повинні бути особливо ретельними. Після уважного спостереження та аналізу вихідної ситуації учнів, слід визначити реальні досяжні навчальні цілі. Має сенс надати учням можливість самостійно спробувати визначити свої цілі і організувати для себе свого роду систему самоспостереження (Tracking-System). Таким чином учні можуть аналізувати свій навчальний прогрес, визначати зміст і підбирати матеріал для вивчення в певному обсязі, за певними етапами та аспектами. Така співучасть в організації навчального курсу є вагомим мотивуючим фактором.

2. Внутрішня і зовнішня мотивація (Intrinsische und extrinsische Motivation)

Мотивацію до навчання та підвищення кваліфікації можна поділити на два джерела: внутрішньо та зовнішньо зумовлену. Внутрішня мотивація викликана внутрішнім подразником або стимулом. Учні прагнуть навчатися зі свого власного бажання, тому що вбачають в цьому свій розвиток і прогрес. Така мотивація спрощує процес навчання. Проте внутрішню мотивацію можуть послабити певні зовнішні чинники, до прикладу невідповідні теми чи зміст навчання, невдале керівництво або технічні проблеми (Webcampus, 2019).

Джерелом зовнішньої мотивації є певний зовнішній чинник або ж стимул, наприклад, прагнення визнання успішності через оцінки або необхідність присвоєння нової кваліфікації. Переважно зовнішньо мотивовані учні потребують більше зворотного зв'язку, чітких навчальних цілей і керованих навчальних модулів (Vath, 2001).

За відсутності внутрішньої мотивації процес навчання відбувається важче. В цьому випадку учні повинні визначати перед собою чіткі цілі, працювати структуровано та усвідомлювати можливий успіх.

3. Підвищення ефективної роботи в команді

Соціальна взаємодія також є одним з мотивуючих факторів за Д. Р. Шпрітцером. Її успішно можна інтегрувати в цифрове навчання, як через зміст курсу, так і через навчальне середовище. Людям подобається допомагати іншим людям і передавати своє знання. Частково це відбувається через звичайні людські чинники, але також через мотив довести свою компетентність. З одного боку це підвищує мотивацію, з іншого – має позитивний вплив на навчальну успішність. Якщо учні пояснюють навчальний матеріал іншим учням, вони також краще закріплюють матеріал в своїй пам'яті. Підчас цього процесу вони порівнюють себе з іншими. Таким чином вони створюють виклики, які підвищують навчальну мотивацію. Вивчаючи щось нове, учні отримують нові знання і стають кращими у конкурентному навчальному процесі.

Таким чином, мотивуючі онлайн-курси повинні охоплювати інтерактивні елементи, такі як можливість фідбеку, спілкування в форумах або дигітальні дискусії. Важливим моментом є також можливість обговорення негативного досвіду та сумнівів (Webcampus, 2019).

4. Оцінка та відзначення успішності

Успішність слід визнавати. Тому фідбек (зворотній зв'язок) є важливою складовою онлайн-навчання. Якщо учні успішно закінчили певний розділ або курс навчання і показали хороші результати, варто це відзначати. Приємними неформальними відзнаками можуть стати елементи гейміфікації на зразок медалей або рейтингових картинок. Сертифікати або свідоцтва є підтвердженням успішності в реальному житті і дають можливість досягнути бажаних переваг, наприклад, підвищення заробітної платні або кар'єрний ріст. Винагорода є свідченням того, що зусилля і витрати часу для навчання не були марними і є певним місточком між чинниками внутрішньої і зовнішньої мотивації.

5. Навчання на рівних

У випадку, коли учнями онлайн-курсів, досить часто є дорослі, які вже досягли успіху в професійній сфері і хочуть поглибити свої знання або удосконалити майстерність завдяки новим здобутим навикам. Це має вплив на стиль викладання та організацію курсу: не згори вниз, а на рівні очей, слухати, чути і приймати зворотній зв'язок, відповідно і конструктивно реагувати і об'єктивно оцінювати, навіть якщо учень не є успішним в усіх аспектах – такі прості правила менеджменту варто застосовувати і підчас онлайн-курсів для підвищення навчальної мотивації.

Важливим фактором підвищення успішності і мотивації є чіткий зв'язок з практикою. Реальність повинна бути присутньою у цифровому навчальному середовищі, коли на початку теми або розділу пропонується обговорення прикладу або події з реального життя чи робочого повсякдення або ж можливої

ситуації з бажаного контексту в майбутньому. Важливо, щоб такі приклади були близькими до практики і зрозумілими.

Крістофер Паппасі описує 6 джерел внутрішньої мотивації, які можуть допомогти ефективніше планувати онлайн-навчання.

На його думку, коли йдеться про внутрішню мотивацію, йдеться в першу чергу про внутрішню винагороду. Тому дуже важливо, коли учні навчаються через внутрішні мотиви, розуміти, що вони хочуть розширити своє знання або ж хочуть закінчити певний курс. Такий стимул може відобразитися у завданнях онлайн-курсу і знайти відгук серед слухачів. Якщо ж йдеться про слухачів через мотив «треба», то навчальна мотивація видається значно проблематичнішою.

6 способів підвищити мотивацію до онлайн-навчання (за Крістофером Паппасі)

1. Виклики. Наважитися і вдатися до порівняння: такі виклики спонукають учнів та підштовхують їх. Дух змагання породжує бажання досягнути навчальної мети. При цьому учні певним чином повинні вийти зі своєї зони комфорту. Проте тут важливо не перебільшувати, щоб учні не почувалися виснаженими або невдахами, оскільки це зведе їх мотивацію нанівець.

Таким чином слід уважно проаналізувати рівень знань учнів і звичну для них навчальну поведінку і дещо підвищити планку. Тоді учні будуть мати відчуття нових досягнень, що є важливим для них і чим вони можуть справді пишатися. Така стратегія «дещо більше, ніж звично» може мотивувати учнів, які справді прагнуть досягнути мети, яка співпадає з цілями курсу. Вони чітко усвідомлюють, що для досягнення мети потрібні певні зусилля, проте які є цілком реальними, а отже, цілі – досяжними. Таким чином, вони не є демотивованими, а натомість готові навчатися з власних помилок. При плануванні курсу слід обирати цілі, достатньо складні, щоб стати ціллю, але достатньо прості, щоб бути досяжними.

2. Пробуджувати цікавість. Людям властива цікавість. Саме інтерес і зацікавленість відіграють ключову роль для внутрішньої мотивації, оскільки учням доводиться шукати відповіді на питання: чому певна поведінка викликає певну реакцію; яке враження я справляю на інших; що є моїми сильними сторонами, які я можу використовувати. Є два види цікавості: когнітивна і сенсорна.

Сенсорна зацікавленість стосується того, що ми чуємо і бачимо. Таким чином слід використовувати візуальні можливості, щоб викликати увагу учнів і підтримувати їхній інтерес.

Когнітивна зацікавленість – це інтерес учнів дізнатися більше до певної теми. Такий інтерес є дуже важливим, адже він спонукає учнів сприймати певну ідею і обдумувати її, опрацьовувати, оскільки початково вона є новою для них. Таким чином при плануванні слід враховувати можливості активізації критичного мислення учнів і креативності через активне вирішення визначеної проблематики.

3. Соціальна взаємодія і робота в команді. Незалежно від індивідуальних аспектів особистості, зазвичай людям подобається допомагати іншим. На користь цього свідчать різні причини: частково це альтруїзм, проте з іншого боку – це можливість довести свою компетентність іншим людям і бути для них важливим. В будь-якому випадку це підсилює внутрішню мотивацію. Окрім цього, учні, які навчаються разом, мають нагоду порівнювати себе з іншими і при цьому відзначати свої переваги або ж піддавати сумніву свої перереконання. Конкретними кроками в цьому аспекті є заохочення учнів до участі в онлайн-дискусіях та спонукати їх до взаємного зворотного зв'язку. Крім того, слід наголошувати на важливості обговорення сумнівів та обміні досвідом.

4. Передача контролю. Одним з найсильніших джерел мотивації під час онлайн-навчання є контроль. Учні завжди прагнуть впливати або спільно визначати те, що саме вони вивчають. Для задоволення потреби учнів в такому

самокеруванні або самоконтролі варто надати учням можливість самостійно визначати, що і яким чином вони вивчають. Можливість індивідуальної навчальної траєкторії дозволяє учням сконцентруватися на покращенні індивідуальних навичок та розвитку особистого потенціалу.

5. Прагнення знання. Деякі люди люблять вчитися. Дізнаватися щось нове і мати можливість розширити власний горизонт, не переслідуючи певної конкретної мети. Для цього слід надати учням можливість розвивати свої знання – за допомогою додаткових елементів навчання, онлайн-дискусій та навчальних елементів, які поступово ведуть до складніших елементів.

6. Винагорода за успішність. Навіть досвідчені і успішні учні позитивно сприймають, коли їхні успіхи визнають і відзначають. Варто наголошувати на особливих успіхах, суттєвому прогресі тощо, при цьому наголошувати на особистих сильних сторонах. Таку успішність слід підкреслювати свідоцтвами та сертифікатами. Відзнаки за успішність дещо стирають межу між внутрішньою і зовнішньою мотивацією, одночасно демонструючи учням, що їхні зусилля не були марними (PINCTUM, 2018).

Таким чином, проаналізувавши основні фактори підвищення та підтримки мотивації до навчальної діяльності, можна зробити висновок, що слід сприяти розвитку та посиленню джерел і факторів внутрішньої мотивації, серед яких урахування навчальних потреб та цілей учнів, аналіз вихідної ситуації та можливість співучасті і визначення індивідуальної навчальної траєкторії, змагальний характер навчання і якісний зворотній зв'язок, практичне спрямування змісту навчання, визнання і відзначення навчального прогресу і успішності учнів, а також природній інтерес і бажання до нового знання.

Важливо враховувати фактори підвищення мотивації, щоб посилити готовність учнів навчатися. Саме це є одним з найважливіших факторів онлайн-навчання. Врахування факторів внутрішньої мотивації є запорукою досягнення навчальних цілей.

Література:

1. *Вікіпедія*. (2022, листопада 1). *Мотивація*. URL: <https://griml.com/3WvEy>.
2. Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.
3. Кісіль, З. Р., Швець Д. В. (2023). *Мотивація діяльності людини: Навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях*. Видавництво ОДУВС.
4. *Український психологічний ХАБ* (б. д.). *Мотивація це*. У Український психологічний ХАБ, Психологічна енциклопедія. Взято 30 жовтня 2024 з <https://www.psykholoh.com/post/мотивація-це>.
5. *PINCTUM*. (21. 11. 2018). *Motivation fördern im E-Learning*. <https://www.pinktum.com/de/blog/motivation-e-learning/?redire>.
6. Spitzer, D. R. (1996). *Motivation: The Neglected Factor in Instructional Design: In: Educational Technology*, 5 (S. 45-49).
7. Vath, N., Hasselhorn, M., Lüer, G. (2001). *Multimedia-Produkte für das Internet – Psychologische Gestaltungsgrundlagen*. München: Oldenbourg.
8. *Webcampus*. (30. 05. 2019). *Motivation im E-Learning: mit diesen Strategien gelingt sie*. <https://webcampus.de/blog/motivation-im-e-learning-mit-diesen-strategien-gelinkt-sie/>.

2.10. The use of the case method as an effective means of developing clinical thinking of future doctors in practical obstetrics and gynecology classes

Використання кейс-методу як дієвий засіб розвитку клінічного мислення майбутніх лікарів на практичних заняттях з акушерства і гінекології

Сучасна медична освіта, починаючи із додипломного етапу підготовки лікарів, спрямована на розвиток клінічного мислення у майбутніх фахівців у сфері охорони здоров'я, оскільки у діагностиці хвороб окрім фізичних, інструментальних та лабораторних методів обстеження, широко застосовується саме ця професійно важлива здатність медиків. Клінічне мислення, як процес розмірковування та прийняття рішень, дозволяє в медичній практиці приймати правильні рішення на основі наявної інформації.

Експерти в галузі медичної освіти одностайні у твердженні, що при вивченні всіх навчальних дисциплін, а особливо клінічних, студентів необхідно навчати самостійно мислити і приймати рішення, обґрунтовувати його доцільність, аргументувати власну точку зору чи думку. Відтак, викладачі клінічних кафедр використовують найрізноманітніші дидактичні методи як для опанування студентами ґрунтовними знаннями про різні нозологічні форми захворювань, так і розвитку клінічного мислення та практичних навичок (Гуцаленко, Кострікова, 2007).

Сутність поняття «клінічне мислення» у наукових джерелах трактується досить широко відповідно до логічного, дидактичного, етичного, клінічного та інших сенсів. В якості основи клінічного мислення вчені розглядають

ідентифікацію ознак, аналіз і синтез, абстракцію та узагальнення, порівняння, індукцію й дедукцію, логічні висновки тощо.

Із психолого-педагогічної точки зору під клінічним мисленням розуміють реалізацію вищої форми відображальної діяльності мозку, людського пізнання, мислительних операцій (діагностики, тактики лікування, прогнозів надалі) у процесі професійної підготовки та практичної діяльності лікаря. Відтак, клінічне мислення лікаря в психолого-педагогічних джерелах розглядається як здатність охопити, проаналізувати і синтезувати всю інформацію про стан здоров'я пацієнта та одночасно зіставити конкретний випадок із іншими, своїми знаннями, практикою задля правильної діагностики та визначення ефективної тактики лікування.

Відправною точкою формування клінічного мислення правомірно вважається час вступу до медичного ЗВО, оскільки на цьому віковому етапі завершується формування всіх когнітивних процесів, передусім мислення. Проблема формування навичок клінічного мислення відображена в наукових працях таких авторів, як М. Вацеба, Л. Журавльова, І. Катеринчук, О. Лисаченко, Н. Лопіна, І. Скрипник, Noreen C. Facione, Peter A. Facione, N. Cooper, J. Frain, Angela van Zijl, Maria van Loon, Olle ten Cate.

На думку вчених, системний розвиток клінічного мислення майбутніх лікарів передбачає використання комплексу методів та засобів, які допомагають студентам-медикам розвинути здатність критично мислити та підвищувати рівень їх фаховості. Структурні компоненти формування і розвитку клінічного мислення студентів медичних ЗВО окреслено в дослідженні українських вчених І. Бородаєва, В. Колодій, П. Муравйова, В. Шевченко. Серед цих компонентів авторами виокремлено:

- формування основних медичних знань, оскільки майбутні лікарі для розуміння та об'єктивної оцінки клінічної ситуації мають бути добре

обізнаними з анатомією, фізіологією, фармакологією, патологією та іншими медичними науками;

- власне розвиток критичного мислення, що передбачає опанування вміннями аналізувати та оцінювати клінічні дані, формулювати гіпотези та наводити аргументи щодо прийнятих рішень;

- розвиток навичок планування та організації роботи, тому студенти-медики повинні вчитися організовувати свою роботу, розробляти плани дій, виставляти пріоритети та керувати своїм часом;

- розвиток навичок командної роботи, навичок комунікації та співпраці (Шевченко та ін., 2023).

На думку дослідників, вирішальним для становлення клінічного мислення майбутніх лікарів є розвиток їх здатності формувати синтетичну картину хвороби і переходити від сприйняття зовнішніх проявів захворювання до відтворення його внутрішнього перебігу.

Формування клінічного мислення майбутніх медиків – це процес, який забезпечує опанування студентами уміннями досліджувати й аналізувати шляхом педагогічного стимулювання аналітико-пізнавальних дій і самостійного накопичення дослідницьких умінь студентів. Водночас, системна модель формування клінічного мислення включає дидактичне забезпечення і поступове накопичення дослідницьких вмінь, опанування майбутніми медиками різноманітними моделями, методами і засобами медичних практик (Шевченко, та ін., 2023).

Працюючи над розвитком клінічного мислення, доцільно враховувати, що його алгоритм включає п'ять послідовних етапів:

1. Ознайомлення зі скаргами пацієнта шляхом клінічного дослідження (вивчення анамнезу і фізикальне обстеження).

2. Призначення діагностичних тестів, кожен з яких має певний рівень точності та інформативності.

3. Узагальнення виявлених клінічних ознак та результатів лабораторних досліджень для опрацювання можливих варіантів діагнозу.

4. Порівняльна оцінка ризику і переваги альтернативних варіантів подальших досліджень.

5. Складання плану лікування (Катеренчук, Ткаченко, 2022).

Фахівці в галузі вищої медичної освіти зазначають, що методи розвитку клінічного мислення майбутніх лікарів є різноманітними. Проте, найефективнішими з них правомірно вважають метод кейсів, оскільки він передбачає розв'язання клінічних кейсів, що, в свою чергу, допомагає студентам-медикам розвивати навички критичного та проблемного мислення.

Сьогодні використання кейс-методу набуло широкого поширення в світовій освітній практиці. Початок її застосування датується ще 1870 р., коли вона була апробована в Гарвардській школі права. Згодом (1873 р.) був заснований The Case Clearing House of Great Britain and Ireland. Пізніше ця організація отримала назву – European Case Clearing House. Цей освітній заклад став лідером із поширення та зберігання кейсів.

У медичній галузі кейс-метод почав використовуватися в 1912 р., коли шотландський патологоанатом Джейс Лоренс Сміт спробував його застосувати в Единбурзькому університеті при викладанні патології. На сучасному етапі цей метод освіти в окремих зарубіжних закладах займає до 90% навчального часу.

Упродовж останнього десятиліття методика використання кейсів у викладанні клінічних дисциплін набула поширення й у медичних ЗВО України. Кейс-метод продемонстрував ефективність у вдосконаленні аналітичних навичок, активізації розвитку здатності аналізувати інформацію, відокремлюючи важливе від часткового, що є невід'ємною складовою клінічного мислення лікаря.

Над розробкою теоретичних засад використання кейс-методу в навчальному процесі ЗВО активно працюють вітчизняні й зарубіжні вчені:

О. Сидоренко, О. Смолянинова, Ю. Сурмін, В. Чуба, П. Шеремета. У працях цих дослідників кейси розглядаються в якості методу навчання, форми організації навчально-пізнавальної діяльності студентів, дидактичної технології, що оптимізують фахову підготовку студентів (Шеремета, Каніщенко, 1999).

Автори О. Кетова, Н. Мітюнїна, Т. Ляховська, Л. Нестеренко, В. Талаш акцентують, що метод case-study став абсолютно новим засобом практичної підготовки студентів-медиків на практичних заняттях з акушерства та гінекології. Він суттєво оптимізує процес формування в студентів знань основних принципів діагностики невідкладних станів в акушерстві та гінекології, надання першої лікарської допомоги при невідкладних станах в акушерстві та гінекології, формування і вдосконалення навичок студентів із професійного спілкування із колегами та консультування пацієнтів (Мітюнїна, та ін., 2022).

Аналізуючи стан впровадження кейс-методу у процес викладання акушерства і гінекології, Д. Щурко зазначає, що в останні роки ця методика широко впроваджується у вивчення медичних дисциплін багатьох медичних ЗВО України (Щурко, 2022).

Науково аргументовано і доведено на практиці, що застосування кейс-методу з моделюванням реальної клінічної ситуації позитивно впливає на ефективність розвитку клінічного мислення майбутніх лікарів.

Як зазначають Л. Журавлюва та Н. Лопіна, кейс-метод (case method) в медицині є методом створення конкретних медичних ситуацій. Здобувачі освіти повинні досліджувати ситуацію, розібратися в суті проблем, запропонувати можливі рішення і вибрати найкраще з них шляхом міркування, що позитивно впливає на розвиток їх клінічного мислення (Журавлюва, Лопіна, 2019).

Студентам пропонується розглянути конкретний клінічний випадок та запропонувати власні ефективні рішення для вирішення проблеми зі здоров'ям

людини, пов'язаної з цим випадком. Завдяки цьому студенти засвоюють знання з конкретної галузі медицини та працюють над розвитком навичок прийняття самостійних рішень (Шевченко, та ін., 2023).

На рівень розвитку клінічного мислення в студентів на практичних заняттях з акушерства і гінекології позитивно впливає застосування кейс-метод, оскільки викладач моделює конкретну клінічну ситуацію, а студенти не тільки опановують актуальними практичними навиками, але й осмислюють, аналізують свої дії, опановуючи якісно нові вміння (Мітюніна, та ін., 2022). Цей підхід спрямовується на опанування новими знаннями через роботу з інформацією, оцінку альтернативних рішень та формування обґрунтованих висновків.

Кейс-метод правомірно вважається ефективним дидактичним засобом, який може змодельовати для студентів цілісну картину стану пацієнта. Поруч із цим, кейс-методи створюють умови для клінічного міркування завдяки організації інформації про змодельованого пацієнта відповідно до типів клінічного міркування, яке застосовується для збирання інформації (Давидова, та ін., 2021).

Майбутні медики ретельно аналізують запропоновану ситуацію, проектуючи діагностичний та лікувальний алгоритм дій. Викладач, описуючи клінічну ситуацію, пропонує здобувачам запитання, пов'язані з нею, може коментувати відповіді студентів, оцінювати їх переваги чи недоліки, надаючи можливість іншим учасникам процесу висловлювати власні судження щодо запропонованих варіантів. Під час обговорення кожен із студентів може аргументувати власну точку зору, висувати свої пропозиції (Бобух, та ін., 2023).

Правильно створена структура «кейсів» при вивченні акушерства і гінекології досить швидко дозволяє майбутнім лікарям обміркувати яким чином застосовувати знання з цієї навчальної дисципліни відповідно до певної клінічної ситуації. Навчальні кейси повинні обов'язково відповідати темі

практичного заняття, а ступінь складності – року навчання та пройденого матеріалу. Під час розгляду студентами кейсу мають бути вивчені різні аспекти діагностичних і лікувальних заходів, оперативних втручань.

На думку Д. Щурко, у кейсах необхідно розглядати ситуації, що зустрічаються в акушерсько-гінекологічній практиці, стимулювати різні підходи до їх розв'язання, сприяти дискусії між студентами-майбутніми лікарями, мати альтернативні варіанти їх аналізу та вирішення (Щурко, 2022).

Важливо, щоб кейси були актуальними на момент їх використання та відповідали чинним класифікаціям хвороб, нормативно-правовим актам МОЗ України, уніфікованим протоколам та рекомендаціям (Щурко, 2022).

Для створення кейсів доцільно використовувати приклади, засновані на реально існуючих життєвих ситуаціях. Це можуть бути дані облікових карт вагітних, історії пологів чи історії гінекологічних хворих.

Підготовку кейса необхідно здійснювати поетапно:

1. Відповідно до окресленої мети створення кейса, визначити питання і завдання.
2. Ідентифікувати відповідно до мети конкретну клінічну ситуацію.
3. Зібрати інформацію і дані для кейса.
4. Підготувати первинний варіант подання матеріалу в кейсі, скомпонувати матеріал, визначити форми презентації (відео, розгляд клінічної ситуації тощо).
5. Обговорити кейс, залучивши якнайширшу аудиторію.
6. Розробити завдання для студентів та розглянути можливі питання для ведення презентації та дискусії кейса, розглянути передбачувані дії студентів і викладача в момент обговорення кейса.

Під час заняття з акушерства і гінекології із використання кейс-методу студентам пропонується здійснити аналіз клінічної ситуації, визначити сутність проблеми, а відтак і запропонувати основні варіанти її вирішення та обрати кращий із них.

Ефективність використання кейс-методів при вивченні акушерства та гінекології безпосередньо залежить не тільки від готовності викладача, а й рівня підготовки студентів. Проте, використання кейс-методів вимагає від викладача диференційного підходу, знань методики викладацької діяльності, спеціальних навичок спілкування зі студентською аудиторією, спрямованого на розвиток клінічного мислення.

Фактором впливу на розвиток клінічного мислення в майбутніх медиків шляхом використання кейс-методу є достатня кількість даних для аналізу ситуації і прийняття рішень. При цьому важливо, щоб можливим було внесення додаткових даних в умови ситуації та достатня кількість варіантів досягнення поставлених цілей.

Метод case-study доцільно використовувати при вивченні таких тем як акушерська кровотеча, клінічно вузький таз, позаматкова вагітність, апоплексія яєчника. Для проведення занять за даною методикою викладач організовує попереднє обговорення кейса, ділить групу на підгрупи, керує обговоренням кейса.

Для активізації розвитку клінічного мислення студентів на заняттях із акушерства і гінекології викладач звертає їх увагу на те, що аналогічні симптоми можуть бути присутні при абсолютно різних захворюваннях. Тому студентам пропонується здійснити аналіз симптомів, виявити можливі причини їх появи і конкретизувати, визначити і сформулювати клінічний діагноз. Після цього він з урахуванням результатів усіх додаткових методів дослідження хворого аналізує різні варіації вирішення проблеми, тобто різні варіанти тактики лікування, обирає оптимальний, складає план профілактичних заходів.

Таким чином, використання клінічних сценаріїв є ефективним методом розвитку клінічного мислення майбутніх лікарів на заняттях акушерства і гінекології. Метод case-study на заняттях із акушерства і гінекології – це конкретні клінічні ситуації, «змодельовані» пацієнти, складні клінічні випадки

тощо. При цьому студенти роблять формальну усну оцінку ситуації і пропонують аналіз представленого case-study, свої рішення і рекомендації, що позитивно впливає на розвиток їх клінічного мислення.

Література:

1. Бобух, В. В., Андрейко, С. С., Біланова, Л. П., Білаш, В. П., Олійніченко, Я. О., Школьна, О. В., Білаш, С. М. (2023). Клінічне мислення як важливий елемент ефективної професійної діяльності майбутнього медичного працівника. Вісник проблем біології і медицини, 1 (168), 233-239.
2. Гуцаленко, О. О., Кострікова, Ю. А. (2007). Розвиток клінічного мислення як найважливіша складова підготовки сучасного фахівця. Самостійна робота студентів і кредитно-модульна система організації навчального процесу: матеріали навчально-методичної конференції, 42-45. URL: <https://repository.pdmu.edu.ua/items/75612caf-2339-4e9d-9e7b-d877e21cae53>.
3. Давидова, Ж. В., Жеребкін, В. В., Шиян, Д. М. (2021). Розвиток клінічного мислення в сучасній парадигмі підготовки майбутніх лікарів. Інноваційна педагогіка, 37, 345-348. URL: <https://dSPACE.khimu-library.com.ua/handle/123456789/188>.
4. Журавльова, Л. В., Лопіна, Н. А. (2019). Практично-орієнтований кейс-метод навчання в системі безперервної медичної освіти на основі інформаційно-освітніх веб-технологій як спосіб стимуляційного навчання. Навчально-методичний посібник для викладачів вищих медичних закладів.
5. Катеренчук, І. П., Ткаченко, Л. А. (2009). Логіка формування клінічного мислення і стандарти лікування: крок вперед і два кроки назад. Клінічне мислення: шляхи формування та вдосконалення: матеріали навчально-методичної конференції, 73-77. URL: <https://repository.pdmu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/154c78fb-b26e-4c9f-bae2-36299a53357f/content>.
6. Мітюніна, Н. І., Ляховська, Т. Ю., Кетова, О. М., Нестеренко, Л. А., Талаш, В. В. (2021). Актуальність проблеми викладання акушерства і гінекології в умовах реформування вищої медичної освіти. Реалії, проблеми та перспективи вищої медичної освіти : матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю, м. Полтава, 25 березня 2021 р., 170-171. URL: <https://repository.pdmu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0f1f6ce2-3f94-4785-ac5c-ee465fac401a/content>.
7. Шевченко, В., Муравйов, П., Колодій, В., Бородаєв, І. (2023). Системне формування і розвиток клінічного мислення студентів за допомогою проблемних методів навчання. Медична освіта, (2), 103-107. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.2.13671>.
8. Шеремета, П. М., Каніщенко, Л. Г. (1999). Кейс-метод: з досвіду викладання в українській бізнес-школі / за ред. О. І. Сидоренка; 2-ге вид. Центр інновацій та розвитку.
9. Щурко, Д. (2022). Кейс-метод у процесі викладання акушерства і гінекології у лікарів-інтернів. Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень, МЦНД, 204-206. URL: <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/315/322>.

2.11. Role and place of informal education in improving life quality

Роль та місце інформальної освіти в підвищенні якості життя

Освіта є одним із ключових чинників у житті кожної людини та розвитку суспільства в цілому. Вона сприяє розвитку особистості, забезпечує економічне зростання, покращує здоров'я, зменшує соціальну нерівність та підтримує стійкий розвиток. Освіта – це не лише процес передачі знань, але й потужний інструмент для формування критичного мислення, розвитку професійних навичок і сприяння соціальній мобільності.

Освіта одночасно є і правом людини, і необхідним інструментом для реалізації її інших прав. Відкриваючи широкі можливості, право на освіту є головним інструментом, за допомогою якого економічно і соціально маргіналізовані групи дорослих і дітей можуть позбутися бідності і знайти можливість повноправно брати участь у житті своїх громад. Освіта відіграє життєво важливу роль у розширенні можливостей жінок, у захисті дітей від непосильної і небезпечної праці та сексуальної експлуатації, у заохоченні прав людини та демократії (Посібник з освіти, 2023).

Чим вищий рівень знань, тим більше можливостей людина має для інновацій та творчого підходу до вирішення проблем. Це не лише сприяє індивідуальному розвитку, але й впливає на продуктивність та якість життя. Інвестиції в освіту – це не просто інвестиції у майбутнє однієї людини, але й у майбутнє суспільства та планети.

Освіта формує громадян, які не лише готові до життя у сучасному світі, але й здатні активно впливати на його розвиток, змінюючи на краще не лише своє життя, але й життя інших. Тому сьогодні, як ніколи раніше, важливо

забезпечити доступ до якісної освіти для всіх верств населення та підтримувати інновації в освітніх системах.

У сучасному суспільстві освіта виступає важливим інструментом не лише для отримання знань, але й для самореалізації, професійного розвитку та підтримання конкурентоспроможності на ринку праці. Освічені люди мають більше шансів знайти високооплачувану роботу, займати керівні посади та розвивати професійні навички. Вища освіта також відкриває доступ до широкого кола професій і спеціалізацій, що підвищує можливості для кар'єрного зростання. Вона дозволяє виходити за рамки економічних та соціальних обмежень, здобуваючи нові знання та кваліфікації. Однак з розвитком новітніх технологій і зміною вимог до професійних компетенцій, формальні освітні інституції вже не можуть забезпечити людину всім необхідним для повноцінного розвитку впродовж життя. Тому ми все частіше звертаємо увагу на альтернативні підходи до навчання, серед яких важливе місце займає інформальна освіта.

Інформальна освіта – це процес отримання знань, умінь та навичок, який відбувається поза межами офіційних навчальних закладів і не є частиною формальної освітньої системи. Вона має гнучкий і неформалізований характер і зазвичай відбувається в процесі повсякденної діяльності або через самостійне навчання.

До інформальної освіти можна віднести:

- самоосвіту (читання книг, перегляд освітніх відео, проходження онлайн-курсів тощо);
- участь у професійних зустрічах, майстер-класах, семінарах;
- неформальне навчання на робочому місці через взаємодію з колегами;
- спілкування в соціальних мережах та обмін досвідом з іншими людьми (Закон України).

Найважливіша відмінність інформальної освіти від формальної полягає в тому, що цей процес навчання є добровільним, гнучким і значною мірою самокерованим.

Інформальна освіта набуває важливості в умовах постійних змін та прискорення темпів розвитку технологій. У світі, де нові знання та компетенції стають необхідними для успішної роботи, люди все частіше звертаються до неформальних способів навчання, щоб підтримувати свою конкурентоспроможність.

У багатьох сферах діяльності роботодавці цінують не лише дипломи, але й фактичні знання та навички, які часто можна отримати через самоосвіту або інші неформальні канали. Інформальна освіта дозволяє працівникам оперативно реагувати на нові виклики, адаптуватися до змін у професійній сфері та отримувати необхідні компетенції поза рамками офіційних програм.

Інформальна освіта також сприяє соціальній мобільності, даючи можливість людям з різних соціальних і економічних груп отримати доступ до знань та навичок, які вони могли б не отримати через обмеженість у формальній освіті. Наприклад, завдяки доступним онлайн-курсам, відеоурокам та іншим ресурсам, люди в будь-якому куточку світу можуть навчатися у визнаних експертів і здобувати нові компетенції без значних фінансових витрат.

Інформальна освіта має безліч форм і може відбуватися в різних середовищах. Основні з них включають:

- самоосвіта – це процес самостійного навчання, коли індивід обирає матеріали для навчання, встановлює свої цілі та вирішує, як і коли займатися. Цей підхід дозволяє людям вивчати теми, що їх цікавлять, у власному темпі і в зручний для них час. Сучасні технології значно спростили доступ до джерел знань для самоосвіти – це можуть бути книги, онлайн-курси, відео, блоги або інші освітні ресурси (Разумейко, 2024);

- наставництво або менторство – це індивідуальна форма інформальної освіти, при якій більш досвідчена людина (наставник або ментор) передає знання та навички менш досвідченій (підопічному). Наставник допомагає підопічному орієнтуватися в певній сфері, ділиться досвідом, дає поради, проводить корекцію розвитку професійних або особистісних якостей. Це може бути наставництво в бізнесі, кар’єрне консультування, академічне менторство для студентів;

- онлайн-спільноти та соціальні мережі. Сучасний світ пропонує багато можливостей для отримання знань через участь в онлайн-спільнотах або групах у соціальних мережах. Взаємодія з іншими користувачами дозволяє обмінюватися інформацією, ділитися досвідом, отримувати поради та доступ до експертної думки в різних галузях. Завдяки цьому формуються нові знання, розвиваються нові вміння та компетенції. Це можуть бути тематичні групи в Facebook або LinkedIn, обговорення на форумах, участь у професійних чатах у Telegram;

- професійні курси, майстер-класи та семінари часто проводяться для розвитку спеціальних навичок або для ознайомлення з новими тенденціями в певній сфері. Хоча вони можуть бути частиною формальної освіти, багато з них є інформальними, оскільки не завжди надають сертифікацію, проте дають учасникам необхідні знання. Це можуть бути тренінги для покращення навичок управління, навчання новим інструментам програмування, семінари з дизайну, бізнесу або маркетингу;

- вивчення нового на робочому місці є однією з найбільш поширених форм інформальної освіти. Працівники часто отримують знання та вміння, виконуючи щоденні завдання, адаптуючись до нових технологій або процесів, взаємодіючи з колегами чи під час ротації на інші позиції. Це можуть бути отримання нових навичок через роботу з новим програмним забезпеченням,

навчання новим технікам управління через практику, оволодіння новими професійними навичками в процесі роботи;

- громадська діяльність та волонтерство. Активна участь у громадських ініціативах, волонтерських програмах або суспільних проєктах сприяє розвитку особистісних та соціальних компетенцій. Така діяльність допомагає розвивати навички комунікації, лідерства, організації, управління часом та соціальної відповідальності. Як приклад це волонтерська робота у громадських організаціях, участь у молодіжних рухах, організація соціальних подій або благодійних заходів;

- подорожі, участь у міжнародних програмах обміну, проживання в іншій країні також можуть стати джерелом неоціненного освітнього досвіду. Люди вчаться новим мовам, культурним традиціям, розширюють свій світогляд та розвивають міжкультурну компетентність (участь у програмі Erasmus+, туристичні поїздки з освітньою метою, робота в міжнародних компаніях, проживання за кордоном);

- захоплення різними видами діяльності, такі як музика, спорт, мистецтво або ремесла, можуть бути важливим джерелом неформальної освіти. Люди, які займаються своїми хобі, часто вивчають нові техніки, розвивають креативність та навички самовираження. Як приклад це навчання гри на музичних інструментах, освоєння нових видів рукоділля, участь у спортивних змаганнях або мистецьких проєктах.

З появою доступу до безлічі мультимедійних ресурсів, таких як подкасти або навчальні відео, люди отримують нові знання на ходу, під час подорожей або в процесі щоденної діяльності. Такий формат дозволяє поєднувати навчання з іншими видами діяльності (освітні подкасти про історію, технології, науки, перегляд документальних фільмів або навчальних відео на YouTube).

Інтерактивні ігри та гейміфіковані платформи стають все більш популярними інструментами для навчання. Вони мотивують до засвоєння знань

через залучення до гри, вирішення завдань, досягнення нових рівнів та отримання винагороди. Як приклад це навчальні ігри з програмування, економіки або біології, симуляційні ігри для розвитку стратегічного мислення, ігри для розвитку навичок командної роботи.

Які ж переваги у інформальної освіти в порівнянні з традиційною. По перше це гнучкість, інформальна освіта не має жорстко встановленого графіку або структури, що дозволяє навчатись у зручний час та в комфортному темпі. Це особливо важливо для людей, які поєднують роботу, навчання та інші зобов'язання (Разумейко, 2024).

Наступна перевага це доступність. Сучасні технології роблять інформальну освіту доступною для будь-якої людини, незалежно від її місця проживання або фінансового становища. Велика кількість навчальних матеріалів, таких як курси, відео-лекції та книги, доступні безкоштовно або за відносно низьку плату. Кожен має можливість підбирати матеріали відповідно до своїх інтересів, рівня підготовки та професійних потреб. Це дозволяє створювати індивідуальні траєкторії навчання, що є особливо важливим для розвитку спеціалістів у вузьких або нових галузях. Отримані знання та навички часто можна застосовувати на практиці одразу після навчання. Це підвищує ефективність процесу і сприяє розвитку професійних компетенцій (Демків, 2018).

Але нажаль попри численні переваги, інформальна освіта має також і свої виклики:

- відсутність визнаних сертифікатів. На відміну від формальної освіти, інформальна зазвичай не надає офіційних дипломів чи сертифікатів, що може створити труднощі під час підтвердження своїх знань і навичок перед роботодавцем;

- необхідність самодисципліни. Для того, щоб досягти результатів у навчанні, потрібно мати високий рівень мотивації та самоорганізації. Це може

бути проблемою для людей, які звикли до структури та контролю, що надає формальна освіта.

Висновок. Інформальна освіта є важливим інструментом для особистісного та професійного розвитку в умовах постійних змін та глобалізації. Вона сприяє не лише здобуттю нових знань, але й формуванню гнучких і адаптивних навичок, які дозволяють успішно реагувати на виклики сучасного світу, забезпечує доступ до різноманітних ресурсів, дозволяє навчатися у зручний час та місце і робить процес навчання більш індивідуалізованим та практичним.

Інформальна та формальна освіта не є конкурентами, вони доповнюють одна одну. Формальна освіта надає систематизовані знання та сертифіковані кваліфікації, тоді як інформальна дозволяє розвивати навички, які не завжди входять до офіційних навчальних програм.

Сучасні тенденції показують, що успішне поєднання цих двох типів освіти є запорукою розвитку гнучких, компетентних і творчих спеціалістів, здатних працювати в умовах змін.

Література:

1. Демків Р. Я., Євхутич І. М., Курило Т. В. (2018). *Використання інтерактивних методів навчання під час проведення занять з цивільного права та процесу*. ЛьвДУВС.
2. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII (Редакція станом на 16. 08. 2024). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
3. *Посібник з освіти з прав людини за участю молоді*. (2023). Видавництво Ради Європи F-67075 м. Страсбург. Редагування і публікацію видання 2023 року українською мовою здійснено в межах діяльності Проекту Ради Європи «Молодь за демократію в Україні: Фаза III», що реалізується в межах Плану дій Ради Європи для України "Стійкість, відновлення та відбудова", 2023-2026.
4. Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г., Олефір Л. І. (2024). Нові підходи до викладання правових дисциплін в закладах вищої освіти в умовах розвитку інформаційних технологій. *«Права та основоположні свободи людини у контексті євроінтеграції України»*. Видавництво Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
5. Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г. (2024). Актуальні питання підвищення кваліфікації викладачів ЗВО. У В. О. Аніщенко (Ред.) *Сучасні напрями вдосконалення педагогічної майстерності викладачів*: (с. 179-183). Пенітенціарна академія України.

2.12. Physical culture as a factor in the formation of a healthy lifestyle

Фізична культура як фактор формування здорового способу життя

Підвищення якості життя і зміцнення здоров'я людини на сучасному етапі розвитку цивілізації – одне з центральних завдань будь-якої демократичної держави.

У будь-якому живому організмі генетично закладена програма – «вижити за всяку ціну». Людство, мріючи про довголіття, споконвіку намагається винайти диво – засіб, що зупиняє старість. Можливо, вченим, дійсно, в недалекому майбутньому вдасться значно збільшити тривалість життя людей завдяки революційним проривам науки і техніки 21 століття. Але надбавка в кількості років нікого не задовольнить без належної якості, тому проблема її підвищення на цьому тлі виглядає особливо актуальною.

Термін «якість життя» стали активно використовувати після того, як його вжив президент США Джон Кеннеді у зв'язку з проведеними там дослідженнями рівня життя. Це поняття спочатку пов'язували лише зі здоров'ям населення, охороною навколишнього середовища і розвитком міст. До другої половини ХХ ст. поняття «якість життя» сприймали лише як філософську категорію, проте нині воно стало предметом наукових досліджень. Дослідженням якості життя населення займаються провідні аналітичні та громадські організації світу, такі як ООН, Міжнародна організація дослідження якості життя та інші.

Якість життя – це економіко-філософська категорія, яка постійно еволюціонує та характеризує матеріальну та духовну комфортність існування людей. Якість життя включає все: від фізичного здоров'я, сім'ї, освіти, зайнятості, багатства, безпеки, свободи, релігійних переконань та

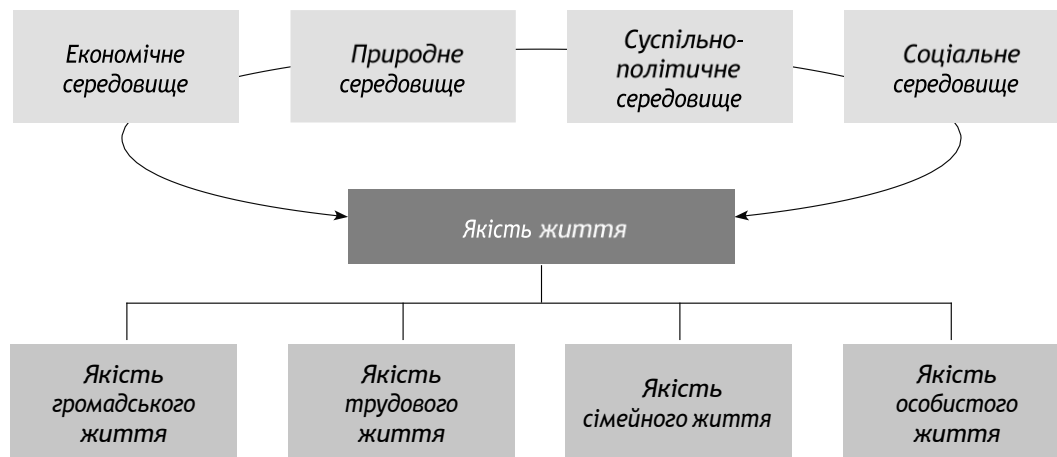

навколишнього середовища. Якість життя має широкий спектр контекстів, включаючи сфери міжнародного розвитку, охорони здоров'я, політики та зайнятості. Якість життя не слід плутати з поняттям рівня життя, яке базується насамперед на доходах.

Якість життя є комплексним поняттям, яке повинне враховувати різноманітні аспекти людського життя. До чого б людина не прагнула, це завжди прямо чи опосередковано пов'язано з різними поліпшеннями в її житті. Також треба мати на увазі, що це поняття дуже суб'єктивне, неоднозначне, кожен розуміє його по-своєму, залежно від індивідуальних переваг. У кожної особи існує своє уявлення про якість життя і можливості її забезпечення у конкретних умовах існування. В основному це уявлення і обумовлює поведінку людини щодо підвищення якості свого життя. Для здійснення моніторингу якості життя і для прийняття управлінських рішень на національному рівні створена система оцінювання якості життя.

В національній системі показників якості життя виокремлюють три блоки показників (Лібанова, 2013). Показники першого блоку кількісно описують зовнішнє середовище, характеризувати досягнутий стан, в якому відбувається життя людини і здійснюється оцінка якості життя. Показники другого блоку забезпечують характеристику поточного стану якості життя. При цьому слід враховувати, що поточний стан формується як результат спільного впливу держави та населення. Третій блок показників відбиває суб'єктивну оцінку стану якості життя самим населенням. Суб'єктивна оцінка характеризує якість життя в окремих сферах з точки зору індивідуума, як він сприймає доступність різних ресурсів, а також можливість їх використання. Характеристики середовища життя диференціюються залежно від сфер людської життєдіяльності. На цій основі виділяють: природне, соціальне, економічне та суспільно-політичне середовище. Відповідно до специфіки визначального впливу кожного з цих середовищ на якість життя, розрізняють такі підсистеми

якості життя як якість громадського, трудового, сімейного та особистого (індивідуально-дозвільного) життя (Рис. 1).

Рис. 1. Середовище та підсистеми якості життя населення

Великою мірою параметри якості життя населення визначаються характером взаємодії особистості з оточуючим соціальним середовищем. Варто зауважити, що тут під поняттям «соціальне середовище» мається на увазі переважно соціальна інфраструктура: система освіти та професійної підготовки, система охорони здоров'я, сфера культури, в тому числі фізична культура і спорт, безпека проживання, умови проживання тощо (Лібанова, 2013).

Поліпшення якості життя людей є стратегічним завданням розвитку суспільства. Людство має прагнути до того, щоб кожне наступне покоління жило в комфортніших умовах, ніж попереднє. Добробут людини безпосередньо залежить від правильної соціальної політики держави. Держава, яка не бачить свою основну цінність у здоровій людині та населенні загалом, зрештою, втратить свій основний людський капітал.

На жаль, якість життя населення в нашій країні поки що залишається на низькому рівні. Ресурс Numbeo опублікував рейтинг країн за якістю життя за першу половину 2024 року. У список з 83 країн потрапила Україна, яка посіла

66 місце (110,7 бали) за індексом якості життя. Попри війну Україна не зазнала суттєвого падіння в рейтингу, адже у 2020 році посідала 65 місце (Kot, 2024).

Якість життя, пов'язана зі здоров'ям (HRQOL) – це оцінка якості життя та її взаємозв'язку зі здоров'ям. Оскільки «якість життя» людини і її здоров'я найтіснішим чином взаємопов'язані, то головними показниками і складовими життєвого благополуччя є: психологічне благополуччя; соціальне благополуччя; фізичне благополуччя; духовне благополуччя (Пристапа, 2010). Присутність усіх 4-х компонентів у житті людей свідчить про високий ступінь їхнього рівня життя. Але досягти хороших результатів мало, потрібно вміти їх зберегти. На людину постійно впливає величезна кількість негативних чинників. Становити загрозу може стан довкілля, нездорове харчування, відсутність медичної допомоги, тоталітаризм влади, фінансова нестабільність і багато іншого. Велику роль відіграє спадковість, оскільки стан організму і поведінка людини багато в чому генетично запрограмовані (Бебешко, 2017).

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), якість життя визначається як «сприйняття людиною своєї життєвої позиції в контексті культури та систем цінностей, в яких вона живе, і стосовно своїх цілей» (World Health Forum, 1996). Здоров'я у Статуті (Конституції ВООЗ) 1948 р. визначено так: «Стан повного фізичного, соціального і душевного благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів», а зміцнення здоров'я є «процес, що дає змогу людині підвищити контроль за своїм здоров'ям, а також поліпшити його» (Оттавська хартія зміцнення здоров'я, 1986 р., ВООЗ).

У Джакартській декларації, ухваленій у липні 1997 р., визначено 5 пріоритетних напрямів діяльності зі зміцнення здоров'я у 21-му столітті: посилення соціальної відповідальності за здоров'я; збільшення інвестицій на охорону здоров'я; зміцнення та розширення партнерських зв'язків і контактів в інтересах зміцнення здоров'я; розширення потенційних можливостей суспільства, населення та надання громадянам реальних можливостей

для діяльності; забезпечення необхідної для здоров'я інфраструктури (Бєбешко, 2017).

За оцінками багатьох фахівців і даними ВООЗ, здоров'я людей залежить щонайменше на 50% від способу життя, на 20% від спадковості, на 20% від впливу довкілля і на 10% від чинників охорони здоров'я (Табл. 1) (Бєбешко, 2017).

В умовах сьогодення гостро постала проблема зміцнення й збереження здоров'я серед населення. У справі збереження здоров'я задіяне багато всіляких ресурсів. Найважливішою умовою у зміцненні здоров'я є здоровий спосіб життя (ЗСЖ).

Під здоровим способом життя слід розуміти типові форми та способи повсякденної життєдіяльності людини, що зміцнюють і вдосконалюють резервні можливості організму, забезпечуючи тим самим успішне виконання своїх соціальних і професійних функцій, незалежно від політичних, економічних і соціально-психологічних ситуацій.

Таблиця 1. Фактори ризику

Сфери впливу	Групи факторів ризику	Питома вага (%) факторів ризику
Спосіб життя	куріння; вживання алкоголю; незбалансоване харчування; стресові ситуації (дистрес); шкідливі умови праці; гіподинамія; погані матеріально-побутові умови; споживання наркотиків; неміцність сімей, самотність; низький культурний рівень; високий рівень урбанізації	50
Генетика, біологія людини	схильність до спадкових хвороб;	20
Зовнішнє середовище	забруднення канцерогенними та іншими шкідливими речовинами води і повітря; забруднення ґрунту; різкі зміни атмосферних явищ; підвищені геліокоsmічні, радіаційні, магнітні та інші випромінювання	20
Охорона здоров'я	неефективність профілактичних заходів; низька якість медичної допомоги; несвоєчасна медична допомога	10

Здоровий спосіб життя – це комплекс оздоровчих заходів, що забезпечують гармонійний розвиток, зміцнення здоров'я, підвищують продуктивність праці. Це такі форми і способи щодення, відмови від шкідливих звичок, загартування, оптимальний руховий режим. За таких умов стан здоров'я людини змінюється і однозначно покращується, а він спирається насамперед на фізичну активність, на заняття фізкультурою і спортом.

Фізична культура відіграє важливу роль у формуванні здорового способу життя людини на кожному етапі її розвитку. Це не лише засіб для підтримки фізичного здоров'я, але й ключовий елемент гармонійного розвитку, що впливає на фізичне, психологічне та соціальне благополуччя.

Важливою роллю фізичної культури в житті людини є формування усвідомленого підходу до здорового способу життя. Про підвищення ролі фізичної культури й спорту у формуванні здорового способу життя зазначено в багатьох нормативно-правових і законодавчих документах. Зокрема, у концепції національної системи фізичного виховання, у цільовій комплексній програмі «Фізичне виховання – здоров'я нації», Законі України «Про фізичну культуру і спорт» та ін. йдеться про те, що фізична культура й спорт, які є однією з основних частин загальної культури людства, зумовлюють поведінку людини у навчанні, професійній діяльності та побуті. Це сприяє виконанню соціально-економічних, виховних, патріотичних й оздоровчих завдань.

Здоровий спосіб життя тісно переплітається з фізичним вихованням, про що йдеться і в Національній доктрині розвитку освіти. Її реалізація дасть змогу підвищити якість життя населення України за допомогою оздоровлення нації, виховання молоді та формування здорового способу життя. Важливим завданням реформи освіти в Україні є забезпечення умов формування особистості, яка дотримується здорового способу життя, оскільки здоров'я людини – основа її повноцінного розвитку та здатності розв'язання соціальних й економічних проблем державотворення.

Загальновідомо, що студентська молодь проводить значну частину часу за навчанням і комп'ютером, що негативно впливає на їхню фізичну форму та здоров'я. Відсутність руху призводить до слабкості м'язів, порушення постави, проблем із серцево-судинною системою та ожиріння.

Фізична культура і спорт у житті людини – це потужний і дієвий чинник у справі збереження здоров'я. Заняття фізичною культурою і спортом є головною рушійною силою, що підтримує і забезпечує нормальне функціонування всіх органів і систем в організмі людини та впливає на тривалість і якість життя (Griban, 2024). Фізична активність сприяє розвитку м'язової сили, витривалості, координації рухів і балансу. Регулярні заняття фізичною культурою допомагають зміцнювати серцево-судинну систему, покращувати загальний стан організму. Це, в свою чергу, допомагає запобігати багатьом хронічним захворюванням і збільшує життєву енергію.

Крім того, як показали дослідження, активне фізичне життя призводить до поліпшення психологічного здоров'я, допомагає студентам розвивати свої інтелектуальні здібності, покращувати когнітивні функції мозку, такі як пам'ять, концентрацію, увагу, а також підвищити загальну продуктивність та успішність у навчанні (Griban, 2024).

Доведено, що фізично активні люди зазвичай мають вищу самооцінку та впевненість у своїх здібностях, що допомагає їм краще справлятися з різними труднощами в навчанні та житті. Отже, фізична культура може відігравати ключову роль у підвищенні життєвої активності та досягненні успіху.

Важливо зазначити, що заняття фізичною культурою також впливають на розвиток соціальних навичок та вмінь. Участь у спортивних заходах, командних іграх та інших активностях допомагають молоді навчитися працювати в команді, розвивати лідерські якості та покращувати свої комунікативні навички.

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок, що фізична культура є важливою складовою життя студентської молоді. Її роль полягає в

тому, щоб забезпечити оптимальне поєднання навчання та здорового способу життя, досягати успіхів у навчанні та кращих результатів у житті загалом. Тому важливо забезпечувати можливості для занять фізичною культурою та створювати сприятливі умови для здорового та активного способу життя студентської молоді (Griban, 2024).

У Київському національному університеті технологій та дизайну (КНУТД) організовано роботу кафедри фізичного виховання та здоров'я. Її діяльність з 1929 року впродовж вже 95 років будується на проведенні занять з фізичної культури та наданні студентам КНУТД широкого спектра занять різними видами спорту, які охоплюють здобувачів усіх спеціальностей. При цьому особлива увага приділяється організації здорового способу життя.

Нині в розпорядженні викладачів і студентів перебувають стадіон з біговими доріжками, 3 спортивні зали, 2 зали для настільного тенісу, фітнес зал, тренажерний зал тощо. На базі спортивного комплексу проходять різноманітні змагання та турніри з баскетболу, волейболу, настільного тенісу, пауерліфтингу, футболу, фітнесу та інших видів спорту. Серед здобувачів структурних підрозділів КНУТД відбуваються спортивні змагання, також націлені на пропаганду ЗСЖ, організацію дозвілля студентів і залучення їх до активної спортивної діяльності.

Важливо зазначити, що проведення занять фізичною культурою має здійснюватися професійними тренерами, які стежитимуть за правильністю виконання вправ і забезпечуватимуть безпеку, тим хто займається, під час занять. Крім того, необхідно забезпечити доступність спортивних споруд та обладнання для всіх охочих займатися фізичною культурою. Для досягнення максимальної ефективності занять необхідно враховувати індивідуальні особливості кожної людини і використовувати різноманітні форми та методи тренувань, створювати різноманітні та цікаві програми занять.

Констатуючи вищевикладене, хочеться ще раз підкреслити, що якість життя і здоров'я сучасної людини залежить від безлічі різних чинників – це і спадковість, і екологічна обстановка, і рівень розвитку медицини тощо. Але, незважаючи на це, люди можуть мінімізувати негативні впливи навколишнього оточення, якщо будуть відповідальніше ставитися до власного здоров'я. Підвищення якості життя багато в чому залежить від самої людини. Найважливішою умовою у зміцненні здоров'я є здоровий спосіб життя. Здоровому способу життя треба постійно вчитися, а значить йому треба вчити, виховувати потребу в здоровому способі життя.

В поняття здорового способу життя складовою частиною входить і фізична культура. Фізична культура відіграє важливу роль у житті людини сучасного суспільства, особливо в житті студентської молоді:

1. Фізична культура відіграє важливу роль у підвищенні життєвої активності людини.

2. Регулярні заняття фізичною культурою покращують фізичний стан, підвищують працездатність, знижують рівень стресу і покращують загальне самопочуття.

3. Для підвищення ефективності фізичних тренувань необхідно враховувати індивідуальні особливості кожної людини, зокрема її фізичну підготовку і здоров'я.

4. Різноманітність форм і методів фізичних занять дає змогу більш ефективно досягати поставлених цілей, враховувати різні рівні фізичної підготовки людини та її вподобання.

5. Необхідно розвивати культуру здорового способу життя серед студентської молоді включно з регулярними заняттями фізичною культурою.

Отже, фізична культура виступає не лише як засіб для збереження фізичного здоров'я, але й як потужний фактор у формуванні гармонійної та щасливої особистості. Її вплив простежується на всіх рівнях життєдіяльності,

створюючи міцний фундамент для досягнення успіху та відчуття задоволення в усіх сферах життя. Фізична культура дає можливість усвідомити значення здорового способу життя та регулярної фізичної активності. Це допомагає людині зберігати здоров'я впродовж усього життя та покращити якість життя загалом.

Література:

1. Бебешко, П. С., Скоробреха, Ю. С., Коріняк, О. П. (2017) Основи профілактичної медицини (4-е вид). Медицина.
2. Кот, С. (2024, 15 вересня). Рейтинг країн за якістю життя у 2024 році: на якому місці Україна. Comments.ua. <https://society.comments.ua/ua/news/developments/rejting-krajin-za-yakistyu-zhittya-u-2024-roci-na-yakomu-misci-ukraina-741487.html>.
3. Лібанова, Е. М., Гладун, О. М., Лісогор, Л. С. (2013). *Вимірювання якості життя в Україні*. https://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf.
4. Приступа, Є., Кеуриш, Н. (2010) Якість життя людини: категорії, компоненти та їх вимірювання. *Фізична активність, здоров'я і спорт*, 2, 54-63. <http://repository.ldufk.edu.ua:8080/bitstream/34606048/6786/1/Є.%20Приступа%20с%20Н.Куриш.pdf>.
5. Griban, G., Semeniv, B., Alpatova, O., Bakuridze-Manina, V., Tomich, L., Oliinyk, M., Khlus, N. (2024). Current state of students' health and factors as well as means of its improvement. *Wiadomości Lekarskie*, 76 (6), 1161-1166. doi: 10.36740/WLek202406108.

2.13. International academic mobility as a tool of motivation and a method of improving the quality of life of youth students

Міжнародна академічна мобільність як інструмент мотивації та метод підвищення якості життя студентської молоді

Постановка проблеми. Одним із найпродуктивніших інструментів, що уможлиблює повноцінне інтегрування закладів вищої освіти України до Європейського простору вищої освіти, забезпечує конкурентоздатність здобувачів вищої освіти на внутрішньому та міжнародному ринку праці, формує мотивацію та підвищує якість життя сучасної молоді, є міжнародна академічна мобільність. Проблема вивчення можливостей міжнародної академічної мобільності для української молоді по програмі ERASMUS+ заслуговує на особливу увагу серед науковців, освітян, оскільки є актуальною в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових розвідок та інформаційно-аналітичних доповідей свідчить, що дослідження сутності і тенденцій розвитку міжнародної академічної мобільності стало предметом вивчення низки вчених.

Історичні аспекти розвитку академічної мобільності стали предметом наукової розвідки М. Горвата (Горват, 2022). Наукові праці Б. Авраменко, О. Кірдан присвячено аналізу проблем міжнародної академічної мобільності як пріоритетного напрямку міжнародної діяльності закладів вищої освіти України (Кірдан, Авраменко, 2024). Професійні аспекти становлення менеджерів у контексті міжнародної академічної мобільності висвітлено у збірнику наукових праць молодих дослідників з числа студентства, до яких власне і відноситься автор даного дослідження (Мікуліна та ін., 2023).

Метою дослідження – здійснити аналіз історичних засад становлення академічної мобільності, висвітлити можливості міжнародної академічної мобільності для української студентської молоді по програмі ERASMUS+ з урахуванням власного досвіду авторів наукової розвідки.

Ще зі стародавніх часів освіта визначала становище людини в суспільстві. Грамотність, письмо та вміння читати – не були доступними для простого люду, а були привілеєм правителів, їх родин, та вищих верств населення. Подібні вміння надавали беззаперечну перевагу можновладцям. Саме їх освіченість і стала фундаментом для формування демократичної культури у Стародавній Греції.

Оскільки під освітою в тому числі розуміються і знання, окремі представники знаті дали поштовх для розвитку наук, яким ми наразі користуємося і продовжуємо вивчати.

На теперішній час освіта стала як ніколи доступною, тому рівень освіченості в першу чергу визначається мотивацією кожної окремої людини. Серед молоді популярна думка – що освіта це формальність. Але ж насправді, освіта є невід’ємною частиною в першу чергу для професійного і кар’єрного зростання. Саме наявність профільної освіти посилює твою компетентність в тій чи іншій галузі. Квінтесенція людських якостей, досвіду роботи та освіти є визначальним фактором для розвитку в професійній сфері діяльності.

Лікар, що вчився в медичному коледжі, після цього вступив в університет, потім все життя працював за своїм профілем і продовжує займатися самоосвітою, підвищуючи кваліфікацію за допомогою різноманітних курсів, вебінарів, семінарів, спілкується із науковцями та слідкує за останніми тенденціями у своїй галузі, завжди буде першокласним спеціалістом. Так само керівник корпорації чи підприємства, що здобував освіту по спеціальності «Менеджмент підприємств», пройшовши шлях від найнижчих ланок до керівної

посади, чітко розуміється на своїй справі та може управляти всіма процесами та колективом.

Враховуючи процеси глобалізації, розвиток сучасних технологій та посилення міжнародної інтеграції, важливим фактором для розвитку освіти стала академічна мобільність, як всередині країни, так і за її межами (міжнародна академічна мобільність).

Академічна мобільність – це можливість студентам та викладачам університетів здобувати освіту, навички, займатися науковою діяльністю та підвищувати свою кваліфікацію в інших закладах вищої освіти, в тому числі і закордоном. Окремі науковці характеризують «академічну мобільність» за такою характеристикою, як: поширення, або ж запозичення досвіду в іншому закладі вищої освіти (Кірдан, Авраменко, 2024). Педагоги розуміють «мобільність» як внутрішнє самовдосконалення особи, що засноване на стабільних цінностях і потребі в саморозвитку, симптом її внутрішньої свободи (Кірдан, Авраменко, 2024). Ми погоджуємося з думкою О. Кірдан, що академічна мобільність міжнародного рівня – один з найефективніших способів розвитку можливостей вищої освіти на індивідуальному рівні.

Витоки академічної мобільності пов'язують з Київською Руссю, зокрема з реформами князя Володимира у X столітті, коли прийняття християнства та впровадження писемності сприяли створенню шкільної освіти. Цей період став важливим для формування міжнародної академічної мобільності, коли почалися «цілеспрямовані освітні подорожі» до перших університетів Європи. В епоху середньовіччя та Ренесансу міжнародна мобільність була переважно доступна еліті, а освітні зв'язки між країнами розвивалися повільно через соціальну нерівність.

Протягом XX століття міжнародна академічна мобільність значно скоротилася через війни, однак після 1945 року почалося її відновлення, зокрема в країнах Західної Європи та соціалістичному блоці, де вона часто мала

політичний характер. З 1992 року академічна мобільність розширилася, особливо в Європі завдяки програмам, як-от Erasmus+, які сприяли активній співпраці між університетами і зростанню числа мобільних студентів у глобальному масштабі (Горват, 2022). Досвід участі авторів дослідження у програмі мобільності Erasmus+ дав можливість виокремити переваги і виклики міжнародної академічної мобільності (Табл. 1).

Таблиця 1. Переваги та виклики академічної мобільності

Переваги	Виклики
Розширення світогляду	«Культурний шок»
Покращення якості освіти	Мовний бар'єр
Особистісний розвиток	Академічні розбіжності
Розширення наукових та професійних контактів	Соціальна ізоляція
Покращення знання іноземних мов	Визнання кваліфікації та компетенції
Можливості для працевлаштування	

Ми дотримуємося тих поглядів, що переваги можна виокремити такі, як-от:

1. Розширення світогляду – обмін дозволяє студентам та викладачам знайомитися з культурами інших держав.

2. Покращення якості освіти – завдяки мобільності студенти та викладачі мають можливість отримати доступ до різноманітних освітніх програм, тим самим отримують досвід в інших країнах, дізнаються про нові методи та підходи у викладанні.

3. Особистісний розвиток – академічна мобільність дозволяє отримати нові знання та навички.

4. Розширення наукових та професійних контактів – мобільність надає можливості для налагодження міжнародних зв'язків, що особливо важливо в умовах глобалізації.

5. Покращення знання іноземних мов – участь у програмах обміну або стажування за кордоном часто передбачає знання іноземних мов, що надає можливість використати знання на практиці, тим самим їх поглибити.

6. Можливості для працевлаштування – досвід навчання або роботи за кордоном підвищує конкурентоспроможність на ринку праці.

На нашу думку, викликами у контексті міжнародних програм мобільності можуть бути:

1. «Культурний шок» – переїзд до іншої країни чи регіону може спричинити труднощі в адаптації до місцевих звичаїв та системи освіти через відмінність культури, і може спричинити чимало стресу та дезорієнтації.

2. Мовний бар'єр – навіть якщо студент володіє іноземною мовою, можуть виникнути труднощі у навчанні та комунікації через різний рівень володіння мовою. А для студента, що не знає іноземної мови, мовний бар'єр може стати перешкодою для участі в подібній програмі обміну.

3. Академічні розбіжності – у різних країнах навчальні програми можуть суттєво відрізнятись, що може ускладнювати процес навчання та визнання академічних результатів після повернення до рідної країни.

4. Соціальна ізоляція – студенти можуть почуватися самотніми або ізольованими в новому середовищі через брак підтримки чи труднощі у знаходженні нових друзів та соціальних зв'язків.

5. Визнання кваліфікації та компетенції – не завжди результати обміну за кордоном, визнаються на батьківщині.

Академічна мобільність в Україні перебуває на стадії активного розвитку, зокрема завдяки підтримці з боку держави та міжнародних організацій. Після підписання Болонської конвенції Україна взяла курс на інтеграцію в європейський освітній простір, що посприяло розвитку міжнародної академічної мобільності студентів та викладачів. Державні програми спрямовані на розширення можливостей для студентів та науковців.

Однак основну роль у підтримці академічної мобільності відіграють міжнародні програми, такі як Erasmus+. Вони є головним інструментом для фінансування мобільності студентів і викладачів між українськими та

європейськими університетами. Ці програми сприяють підвищенню рівня освіти, надаючи українським студентам доступ до найкращих практик європейської вищої освіти та можливість брати участь у наукових дослідженнях світового рівня.

Водночас виклики, про які ми зазначили вище, залишаються актуальними. Тому на даному етапі можна сказати, що академічна мобільність є важливим чинником глобалізації освіти, оскільки вона сприяє обміну знаннями, культурними цінностями та науковими дослідженнями між різними країнами. Глобалізація освіти, у свою чергу, забезпечує інтеграцію різних освітніх систем, підвищує рівень міжнародної співпраці та стандартизації вищої освіти. Завдяки академічній мобільності студенти, викладачі та дослідники мають можливість навчатися або працювати за кордоном, що дозволяє їм не тільки здобувати нові знання та досвід, але й розширювати свої професійні навички.

Як ми з'ясували, міжнародна академічна мобільність є потужним інструментом для розвитку освіти. Участь у подібних програмах надає невичерпні можливості для особистісного та професійного розвитку. Це предмет мотивації для студентів, однак через військовий стан та обмеження пов'язані із виїздом чоловіків закордон, все менше і менше студентів чоловічої статі прагнуть наполегливо навчатися. Із цього випливає висновок, що серед хлопців мотивація добре навчатися буде нижчою за дівчат.

Вітчизняна дослідниця О. Кірдан до причин, які гальмують розвиток міжнародної академічної мобільності, зараховує такі: особливості організації освітнього процесу в умовах воєнного стану; недостатня поінформованість учасників освітнього процесу про програми міжнародної академічної мобільності та слабку мотивацію для участі в них; фінансово-побутові проблеми, що виявляються у неспроможності університетів прийняти або ж відправити учасників освітнього процесу для участі у програмах, брак

фінансування і грантової підтримки; брак спільних підручників і навчальних посібників, загальноновизнаних навчальних матеріалів (Кірдан, Авраменко, 2024).

Хоча, особистий досвід участі в міжнародній академічній мобільності авторів дослідження, зокрема українського студента Сумського державного університету, спеціальності 073 “Менеджмент” Єгора Паливоди, може свідчити, якщо людина дійсно прагне скористатися можливістю прийняти участь в одній із програм академічної мобільності, то вона буде і надалі продовжувати працювати над собою. Важливо додати, що Є. Паливода на разі здійснює навчання за підтримки програми ERASMUS+ на базі Вроцлавської політехніці у Польщі (Рис. 1). Згідно з інформаційною довідкою, Вроцлавський технічний університет налічує 13 факультетів на яких навчається приблизно 21 тисяча студентів і викладає 2 тисячі викладачів у 119 різних кампусах. Будівлі університету вміщують в себе більше ніж 250 лабораторії різного типу та 1500 аудиторій для лекційних занять та позакласної роботи. Вроцлавська Політехніка один з найбільших технічних університетів країни, що регулярно входить до числа кращих у національних рейтингах. Велика кількість випускників працевлаштовуються ще під час навчання, а 70% з них знаходять роботу протягом перших місяців після отримання дипломів, зокрема є можливості працевлаштування в Європі. Цей університет є лідером у сфері інновацій, і займає перше місце у звітах Патентного відомства Республіки Польща.

Розглянемо особливості мотивації, враховуючи особистий досвід участі у програмі мобільності представника студентської спільноти СумДУ Є. Паливоди. Як зауважує студент, процес виникнення його мотивації для покращення професійних навичок можна розділити на кілька етапів: усвідомлення потреби, формування мотиву, пошук шляхів досягнення цілі та активні дії, оцінка результату.

*Рис. 1. Студент Сумського державного університету Є. Паливода біля
Вроцлавської політехніки (Польща)*

Тепер розглянемо кожний етап детальніше з точки зору власного досвіду участі в академічній мобільності.

1) Усвідомлення потреби – це відчуття людиною нестачі чогось і пошук способу задовольнити цю потребу. Першочергово, у витоків моєї мотивації, була реалізація здорових амбіцій щодо здобуття додаткової освіти закордоном. З різних причин це в свою чергу може допомогти мені в майбутньому.

2) Формування мотиву – це трансформація потреби в мотив, що спонукає до активних дій. Тобто, моя потреба в участі у програмі міжнародної академічної мобільності трансформується у мотив досягнути поставленої мети.

3) Пошук шляхів досягнення цілі та активні дії – створення плану та мобілізація всіх ресурсів на реалізацію задуму. Після того, як у мене з'явився мотив прийняти участь у програмі міжнародної академічної мобільності, окрім сумлінного навчання, почалися перші спроби написання наукових тез, які згодом були опубліковані на міжнародних наукових конференціях, проходження онлайн і офлайн курсів, поглиблення знань іноземної мови тощо. Таким чином, всі дії були спрямовані на те, щоб бути поміченим і взяти участь у відборі на програму академічної мобільності.

4) Оцінка результату – після досягнення цілі, людина аналізує чи вдалося задовольнити потребу і досягнути бажаного результату. Внаслідок проходження відбору і різноманітних співбесід студента було обрано для програми участі у програмі ERASMUS+. Для оцінки результатів, слід аналізувати чи вдалося набути нових знайомств, в тому числі і міжнародних, здобути нові навички, покращити професійну компетентність, познайомитися та адаптуватися до іншої культури, застосувати та поглибити знання іноземних мов та використати отриманий досвід на практиці.

Таким чином, міжнародні програми академічної мобільності відкривають можливості для зміцнення соціальної рівності, оскільки незалежно від походження чи матеріального становища, студенти та викладачі можуть приймати в цьому участь. Це сприяє загальному розвитку людини та особистості, що в підсумку формує з простої людини свідомого громадянина. Освічені люди мають більше можливостей, розуміють свої права та обов'язки, а також беруть активну участь у суспільному та політичному житті. А це в свою чергу сприяє зміцненню соціальної стабільності.

Досвід міжнародної академічної мобільності знайомить людей з іншими культурами, що впливає на культурне збагачення. Це допомагає людині розбиратися у внутрішніх та міжнародних процесах, культурних маніпуляціях

та дискримінаціях, розбиратися у крос культурних особливостях та розумітися на психології людей.

Все це напряму впливає на ерудованість людини і допомагає в професійній сфері. Успішне працевлаштування, кар'єрне зростання та підприємництво базується не тільки на теоретичних та практичних знаннях, а ще й на комплексному розвитку особистості. Наприклад, менеджмент у транспортній галузі передбачає не тільки вміння розраховувати собівартість перевезень та знати тенденції ринку перевезень. Значну роль відіграє розуміння потреб усіх учасників технологічного процесу, знання психології та індивідуального підходу до здійснення управління (Мікуліна та ін., 2023). Все це можливо лише завдяки різноплановому розвитку, яке і дає академічна мобільність.

Тобто успіхи, пов'язані із професійною сферою, ґрунтуються на загальних компетенціях, і підвищують шанси на покращення фінансового становища людини. Достаток дозволяє за допомогою фінансових ресурсів перекривати матеріальні потреби. Однак наш підхід для оцінки та підвищення якості життя заснований не тільки на матеріальному підґрунті. Якість життя – це комплекс різних факторів, таких як: культура, освіта, духовність, мораль та матеріальне становище. Проблема більшості студентів, які прагнуть прийняти участь у програмах міжнародної академічної мобільності в тому, що вони розглядають можливість участі у подібних програмах виключно із точки зору підвищення доходів в майбутньому. А всі ці програми в першу чергу орієнтовані на розвиток особистості, як ми вже сказали, в культурному, освітньому, духовному, моральному і, наостанок, матеріальному планах. І як наслідок, багатогранність розвитку особистості і є запорукою для успіху в підвищенні якості життя.

Висновки і перспективи. Міжнародна академічна мобільність відіграє вирішальну роль у глобалізації освіти, забезпечуючи студентам і викладачам можливість навчатися, досліджувати та обмінюватися знаннями на

міжнародному рівні. Від її витоків у Київській Русі до сучасних програм, таких як Erasmus+, мобільність в освіті відкриває нові горизонти для професійного та особистісного розвитку. Однак, незважаючи на численні переваги, такі як розширення світогляду та покращення якості освіти, існують виклики, зокрема культурний шок та мовний бар'єр, які можуть ускладнити адаптацію студентів. У контексті України академічна мобільність стає все більш актуальною завдяки підтримці держави та міжнародних організацій, що сприяє інтеграції в європейський освітній простір. Незважаючи на виклики, які постають перед українськими студентами, зокрема через військовий стан, участь у програмах академічної мобільності на міжнародному рівні залишається потужним інструментом для зміцнення соціальної рівності, розвитку соціокультурних компетентностей та покращення якості життя молоді.

Тому з упевненістю можна стверджувати, виходячи з власного досвіду, що важливо усвідомлювати значення міжнародної академічної мобільності як не лише можливості для професійного зростання, а й як важливого елемента особистісного розвитку, культурного збагачення та формування активної позиції свідомого громадянина у контексті перспективи соціального відновлення українського суспільства.

Література:

1. *Академічна мобільність*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/osvita-zakordonom/akademichna-mobilnist> (дата звернення: 15. 12. 2023).
2. Горват, М. В. (2022). Історія становлення академічної мобільності. *Міжнародний науковий журнал "Освіта і наука"*, 1 (32), 22-26.
3. Кірдан, О., Авраменко, Б. (2024). Міжнародна академічна мобільність: сутність, види, перспективи. *Актуальні питання у сучасній науці*, 1 (19). 625-636. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8557/8603>.
4. Мікуліна, М., Клещ, О., Данило, В., Паливода, Є. (2023). Менеджмент у транспортній галузі. *Збірник праць до VI Міжнародної науково-теоретичної конференції «Sectoral Research XXI: Characteristics and Features»*, 107-109.

2.14. Formation of psychological readiness of athletes artistic gymnastics

Формування психологічної готовності спортсменів в художній гімнастиці

Постановка проблеми. Гімнастика художня, як вид спорту, визначається складним видом спорту який визначається взаємодією елементів тіла та предметів у поєднанні з виразною інтерпретацією почуттів та емоцій спортсменів. Цей вид спорту на сьогоднішній день став одним з найпопулярніших, адже він пропонує різноманітні можливості для фізичного, естетичного, емоційного та духовного розвитку спортсменок.

Гімнастика художня відкриває широкі можливості для самовираження та творчості спортсменів. Вона дозволяє їм виразити свої почуття та емоції через рухи та виразне виконання вправ під музичний супровід (Мудрик та ін., 2018).

У світі спорту гімнастика художня набуває все більшої популярності, її розвиток та популяризація сприяють не лише підвищенню інтересу до цього виду спорту, а й розширенню можливостей для розвитку спортивного мистецтва в цілому. Відзначаючись специфічними тенденціями, вона визначає свій вектор розвитку як на світовому, так і національному рівнях. До числа таких тенденцій можна віднести зростання кількості дітей, що займаються гімнастикою художньою, розширення географічного поширення цього виду спорту, збільшення чисельності тренерів та розвиток клубної системи у гімнастиці. Ці тенденції є стійкими і свідчать про тривалу перспективу розвитку гімнастики художньої (Шевченко, Мельнік, 2022).

Створення емоційно-рухового образу, вираженого через власне сприйняття музики та експресивність виконання, є важливою вимогою до гімнастки.

Композиція, яка включає систему рухів, що гармоніюють із музичним твором, є ключовим компонентом художньої форми, що надає їй єдність і цілісність.

Мета роботи полягає у визначенні особливостей формування психологічної готовності в гімнастиці художній.

Різноманітність та специфіка засобів гімнастики художньої визначають методичні особливості цього виду спорту. По-перше, це музичний супровід, який виражає характер руху та манеру виконання вправи. Створюється зв'язок між рухом та темпом музичного супроводу, а також розвивається вміння спортсменок розуміти музику та виконувати рухи у відповідності до неї.

По-друге, для гімнастики художньої характерне вільне переміщення гімнасток по майданчику, що включає різноманітні рухи, такі як гімнастика, танці, міміка, пластика та спрощена акробатика.

По-третє, гімнастика художня забезпечує ефективний вплив на розвиток естетичного виховання, пам'яті та уваги. Спортсменкам необхідно запам'ятовувати велику кількість рухів та дотримуватися точності в їх виконанні, що ставить серйозні вимоги до їхньої рухової пам'яті, старанності та чіткості.

Результати дослідження. В процесі дослідження з'ясовано, що для досягнення успіху в гімнастиці художній важлива зосередженість, швидке переключення уваги та вміння керувати рухами у природних умовах без штучних обмежень. Ці особливості значною мірою визначають структуру та розвиток фізичних якостей, необхідних для заняття гімнастикою художньою.

З фізичних якостей, що відіграють важливу роль у гімнастиці художній, особливої уваги заслуговує гнучкість у всіх її аспектах, включаючи пасивну, активну та гранично розвинену гнучкість у тазостегнових суглобах. Ця якість дозволяє гімнастці виконувати складні елементи з грацією та елегантністю.

У процесі підготовки спортсменів вагоме місце займає психологічна підготовка яка наводить відображення класична схема розвитку психіки на

основі вдосконалення основних груп психічних проявів – процесів, станів і властивостей особистості спортсмена (Вознюк, 2016).

Метою психологічної підготовки спортсмена є розвиток психічних якостей, необхідних для досягнення високого рівня спортивного вдосконалення, психологічної стійкості і готовності до змагань. Психофізіологічний рівень дає можливість здійснити певні спортивні прогнози, бо виявляє ставлення людини до власних анатоμο-фізіологічних можливостей, і складається з декількох функціональних блоків. Предметом вивчення є як знання, вміння, навички, звички та різноманітні психічні функції, так і самосвідомість спортсмена, його самооцінка, світогляд і свідомість, тобто ті прояви, що відображають ставлення до самого себе як особистості. Врахування даного рівня під час психологічної підготовки спортсмена дозволяє виявити ті його властивості та якості, які забезпечують здатність ефективно виконувати спортивну діяльність.

Соціально-психологічний рівень забезпечує вирішення питань, пов'язаних зі специфічними впливами змагань, таких як тактика, техніка, впроваджені командами. Предметом вивчення на цьому рівні стають стосунки, мікроклімат та атмосфера в команді, вплив команди на розвиток особистості спортсмена і різноманітні зміни у ній, роль особистості в команді і її вплив на формування спортивного колективу (Воронова, 2007).

Основні напрямки психологічної підготовки спортсменів у гімнастиці художній:

1. Формування функціональної надійності психіки:

- Розвиток спеціалізованих форм пізнавальної діяльності, зокрема специфічних знань, практичних вмінь і навичок у гімнастиці.
- Удосконалення рухового досвіду через систематичну практику та виконання технічно складних вправ.

2. Формування емоційної стійкості:

- Розвиток здатності контролювати емоції та реагувати на стресові ситуації під час тренувань та змагань.

- Навчання ефективному управлінню власною поведінкою в екстремальних умовах.

3. Формування психологічної готовності до змагань:

- Адаптація до змінливих обставин змагальної боротьби та знання тактики суперників.

- Подолання психологічних бар'єрів, що можуть виникнути в ході змагань.

4. Після змагальна адаптація:

- Підтримка оптимального рівня психічної працездатності після завершення спортивної кар'єри.

- Адаптація до нових умов діяльності після припинення активних занять спортом.

Ці напрямки спрямовані на розвиток та оптимізацію психічних процесів та властивостей спортсменів у гімнастиці художній, що дозволяє їм досягати високих спортивних результатів та успішно працювати над самими собою та своїми досягненнями.

Психологічна підготовка спортсменів вимагає систематичного планування, яке охоплює різні види підготовки, такі як оперативне, поетапне, поточне та перспективне планування. Кожен з цих видів планування має свої особливості і використовується для досягнення психологічної готовності спортсменів на різних етапах їх тренувального процесу та участі у змаганнях.

Для забезпечення ефективної психологічної підготовки використовуються різноманітні засоби, включаючи фізичні вправи, засоби техніки і тактики у спорті, а також спеціальні психологічні вправи та впливи. Ці засоби спрямовані на розвиток вольових якостей, підвищення емоційної стійкості та інші аспекти психологічної підготовки спортсменів.

Важливо розрізняти загальну психологічну підготовку, яка проводиться задовго до змагань, і спеціальну психологічну підготовку, яка спрямована на безпосередню підготовку до конкретного змагання. Обидва ці види підготовки взаємодоповнюються і спільно сприяють досягненню оптимальної психологічної готовності спортсменів.

Загальна психологічна підготовка спортсмена спрямована на підготовку його психіки до тривалого тренувального процесу. Успішність у сучасному спорті вимагає не лише фізичної підготовки, але й належного психологічного налаштування. Підготовка спортсмена передбачає удосконалення його психічних процесів, формування необхідних психічних властивостей та забезпечення його адаптації до різних умов тренувань і змагань (Платонов, Булатова, 1995).

Мета полягає в досягненні високого рівня психологічної підготовленості спортсмена та забезпеченні його готовності до різних умов діяльності: сприяння вдосконаленню психічних процесів, формування психічних властивостей, створення оптимальних психічних станів, розвиток умінь управління психічними станами, аналіз та використання інформації, створення позитивного психологічного клімату.

Отже, спеціальна психологічна підготовка до змагання – це процес підготовки та підтримання психологічної готовності спортсмена до виступів у змаганнях. Вона передбачає створення умов для реалізації потенціалу спортсмена у конкретних змаганнях. Готовність до змагань включає спеціальну, функціональну, психологічну та морально-ідейну готовності, що дозволяє спортсменові максимально проявити свої можливості у спортивних змаганнях (Воронова, 2007).

Суспільна необхідність збалансованої та ефективної фізичної підготовки спортсменів вимагає глибокого розуміння та систематичного дослідження методів і засобів тренування, що визначають їхню спортивну підготовленість.

Один із ключових аспектів цієї проблематики полягає у класифікації фізичних вправ, які є основними засобами тренувального процесу.

Відповідно до наукових досліджень, усі фізичні вправи у спортивній діяльності класифікуються виходячи з їхньої спрямованості на змагальність. Ця спрямованість визначається через аналіз рухових дій, які виконує спортсмен у процесі змагань, та поділяється на дві основні категорії: обрані змагальні вправи та підготовчі вправи.

Обрані змагальні вправи, будучи цілісними руховими діями, спрямовані на ефективне ведення спортивної боротьби та виконуються у формі, аналогічній умовам змагань. Подібно до них класифікуються підготовчі вправи, які, у свою чергу, діляться на спеціально-підготовчі та загально-підготовчі (Мудрик та ін., 2018).

Основоположною одиницею у розумінні фізичних вправ є рухова діяльність спортсмена, спрямована на реалізацію завдань навчання та тренування. Використовуються різноманітні фізичні вправи для досягнення фізичної та техніко-тактичної підготовки гравців. Проте, чітка класифікація залежно від спрямованості підготовки гімнастів на сьогоднішній момент відсутня в науковому дискурсі.

До специфічних вправ відносяться ті, які мають структуру, схожу зі змагальними вправами, та спрямовані на розвиток рухових якостей, необхідних для успішного виконання змагальних завдань. У той час як неспецифічні вправи спрямовані на загальну фізичну підготовку спортсменів.

Врахування вікових особливостей є ключовим аспектом в психологічній підготовці спортсменів. Дитячий вік характеризується формуванням базових психологічних навичок та здібностей, тому в цьому віці акцент робиться на розвитку мотивації, емоційного контролю та пізнавальних процесів. У дорослому віці психологічна підготовка спрямована на підтримку ментальної

міцності, стресостійкості та концентрації умов у ситуаціях високого навантаження.

Висновок. Психологічна підготовка у гімнастики художньої включає в себе широкий спектр методів, спрямованих на підвищення психологічної міцності, концентрації та контролю над емоціями під час занять та виступів. До дієвих методів психологічної підготовки можна віднести релаксаційні техніки, дихальні вправи, візуалізацію успішних виступів, психологічну підтримку від тренера та спортивної команди. Крім того, важливим елементом є розробка індивідуальних стратегій підготовки до виступу, які враховують особливості та потреби кожного спортсмена.

Проведення занять у гімнастиці художній спрямоване на комплексне розвиток особистості спортсмена. Ця методика включає в себе різноманітні тренувальні та навчальні вправи, спрямовані на розвиток фізичних, психологічних та емоційних якостей спортсмена. До таких вправ можна віднести роботу з ментальною міцністю, розвиток технічних навичок, підвищення емоційного інтелекту, а також роботу над самооцінкою та саморефлексією. Ключовим аспектом є індивідуалізація підходу до кожного спортсмена з урахуванням його потреб та можливостей.

Література:

1. Вознюк, Т. В. (2016). Основи теорії та методики спортивного тренування. ФОП Корзун Д. Ю.
2. Воронова, В. І. (2007). Психологія спорту: навчальний посібник. Олімпійська література.
3. Мудрик, Ж. С., Добринський, В. С., Деделюк Н. А. (2018). Теорія спорту: методичні рекомендації. СНУ ім. Лесі Українки.
4. Платонов, В. М., Булатова, М. М. (1995). Фізична підготовка спортсменів. Олімпійська література.
5. Шевченко, О. В., Мельнік, А. О. (2022). Основи гімнастики художньої: Методичний посібник. ФОП Пескова М.

2.15. Breakthrough ICT as a factor of the sustainable development of educational systems

Проривні ІКТ як чинник сталого розвитку освітніх систем

Завдяки повсюдному поширенню і проникненню ІКТ практично в усі сфери діяльності людини саме проривні ІКТ, насамперед хмаро орієнтовані і штучний інтелект, набувають першочергового значення для цифровізації і цифрової трансформації освітніх систем. Їх запровадження здатне докорінно змінити способи навчання, викладання та управління освітніми процесами.

Хмаро орієнтований підхід покликаний забезпечувати гнучкість і адаптивність систем навчального призначення, це призвело до виникнення персоналізованого освітньо-наукового середовища. У свою чергу, стрімкий розвиток штучного інтелекту, а також масове і повсюдне його запровадження, яке відбувається нині, утворює новий освітній тренд. Відзначається тенденція до злиття обох підходів, що призводить до виникнення хмаро орієнтованих освітніх середовищ з елементами штучного інтелекту. Властивості гнучкості, адаптивності, персоналізації, індивідуалізації, мобільності забезпечуються на новому рівні.

Підготовка фахівців, здатних працювати в динамічному високотехнологічному середовищі, є важливим завданням сучасної освіти. Проривні технології знаходять своє місце в освітньому процесі, зокрема, це карти знань (Mind Maps), нейромережі, великі дані (Data Mining), експертні системи, машинне навчання, чат-боти, інтелектуальні агенти, великі мовні моделі та інші. Ці технології постають чинником ширшого доступу до якісної освіти і знань, персоналізації навчання, розвитку навичок 21-го століття у тих, хто вчиться, і таким чином – досягнення цілей сталого розвитку освіти.

Моделі і засоби хмарних технологій на різних рівнях організації освітніх систем були розглянуті у численних дослідженнях (Shyshkina, 2024). Застосування систем штучного інтелекту як у загальній середній, так і у вищій педагогічній освіті та підготовці вчителя розглянуто у низці наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених (Lytvynova, та ін., 2023; Marienko, та ін., 2024; Коваленко, Мар'єнко, 2024). Предметом даного дослідження є: дослідити, який вплив проривні технології хмарних обчислень і штучного інтелекту мають на сталий розвиток освітніх систем, а також, які кроки необхідно здійснити для запровадження цих питань у процес підготовки науково-педагогічних кадрів.

Міжнародні стратегії сталого розвитку в освіті

Міжнародні стратегії сталого розвитку в освіті зосереджуються на інтеграції принципів сталого розвитку в усі рівні освіти для формування екологічно свідомих громадян. Однією з ключових ініціатив, які розвивають цей напрямок на глобальному рівні, є концепція Цілей сталого розвитку ООН (Sustainable Development Goals, SDGs), запропонована у 2015 р. Особливе місце серед цих цілей займає Ціль 4.7, що передбачає забезпечення освіти для всіх. ООН прагне, щоб всі учні здобули знання, вміння та цінності для підтримки сталого способу життя, прав людини, рівності статей, культури миру та ненасильства (Transforming our world, 2015). Вона має на меті забезпечити, щоб до 2030 року всі учні здобули знання та навички, необхідні для просування сталого розвитку. Це охоплює такі ключові аспекти, як: глобальне громадянство – формування свідомості громадян світу, що розуміють глобальні проблеми та взаємозалежність; мир і ненасильство – навчання навичок мирного вирішення конфліктів, розуміння важливості толерантності й співпраці; рівність і культурне різноманіття – підвищення обізнаності про права людини, гендерну рівність, повагу до культурного різноманіття; екологічна освіта – сприяння усвідомленню впливу діяльності людей на довкілля і розробка стратегій для його збереження (Transforming our world, 2015). Ця ціль охоплює інтеграцію

знань і цінностей сталого розвитку у навчальні програми та освітні проекти, щоб учні могли активно сприяти сталому розвитку в різних сферах життя.

Іншим документом, що стосується сталого розвитку освіти, є Рамкова програма ЮНЕСКО для освіти для сталого розвитку (Education for Sustainable Development Framework for 2030), що наголошує на критичному мисленні, глобальній свідомості та змінах у поведінці. ЮНЕСКО закликає країни створювати національні програми, спрямовані на освіту для сталого розвитку, та підтримує їх у розробці інноваційних педагогічних стратегій (Education for sustainable development: A roadmap (ESD for 2030 framework, 2020).

Стратегія Європейського Союзу з освіти для сталого розвитку підкреслює, що в ЄС впроваджують інтеграцію концепцій сталого розвитку в навчальні програми, приділяючи увагу таким питанням, як екологічна грамотність, кліматична освіта та інноваційні методи викладання. Це передбачає стимулювання інклюзивної освіти, яка фокусується на соціальній справедливості, економічній стійкості та екологічному добробуті. Одним з ключових документів, де викладена стратегія, є «Рекомендація Ради з питань навчання для зеленого переходу та сталого розвитку», прийнята в червні 2022 року. У цьому документі викладені рекомендації щодо інтеграції сталого розвитку в системи освіти між державами-членами, заохочуючи системний підхід до оснащення учнів необхідними навичками для сталого майбутнього (Recommendation on learning ..., 2022).

Global Partnership for Education (GPE) (Глобальне партнерство для освіти) – це глобальна ініціатива, створена для підтримки освіти в країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Це партнерство підтримує країни, що розвиваються, у створенні сталих освітніх систем, з акцентом на покращенні доступу до якісної освіти та інклюзивності, що є важливими для досягнення сталого розвитку. GPE було засноване у 2002 році як Education for All Fast Track Initiative (FTI), і мало на меті пришвидшити прогрес у досягненні цілей ЮНЕСКО та Світового

банку щодо забезпечення доступу до якісної базової освіти. У 2011 році ініціатива була реорганізована та перейменована на Global Partnership for Education, що відображало розширення її обов'язків і зобов'язань у сфері освіти. Основною місією GPE є забезпечення доступу до якісної освіти для всіх дітей, особливо в країнах, що розвиваються, де інфраструктура освіти часто обмежена. Ініціатива охоплює фінансування, технічну підтримку та розвиток стратегій, щоб допомогти урядам покращувати якість освіти, особливо для дівчат, дітей з інвалідністю, а також у зонах конфліктів та криз.

Програма ОЕСР з освіти для майбутнього: Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) працює над інтеграцією інноваційних методів навчання, спрямованих на сталий розвиток, і фокусується на розвитку м'яких навичок, критичного мислення та цифрової грамотності для підтримки соціальної та екологічної стійкості.

Усі ці стратегії мають спільну мету – підготувати молодь до ролі активних громадян, які взмозі приймати рішення на користь сталого розвитку у своїх громадах.

Проривні ІКТ мають великий потенціал для сприяння досягненню кожного з підпунктів Цілі 4, присвяченої освіті, зокрема, це виявляється у поширенні і запровадженні адаптивних систем навчального призначення.

Застосування адаптивних систем та штучного інтелекту для сталого розвитку освіти

Цифрова трансформація сучасних соціально-технологічних систем, швидке оновлення змісту та контекстів навчання, зміни професійних стандартів, вимог та очікувань роботодавців формують соціальний попит на освітян, які можуть постійно підвищувати свою компетентність для сталого особистісного розвитку. Навчання нового покоління фахівців, здатних працювати в динамічному середовищі, адаптуватися до постійних змін є важливим завданням.

За даними ініціативи «Європейський рік навичок 2023», близько 90% професій в даний час вимагають принаймні базових навичок ІКТ (Plugging the digital skills gap, 2023). Складність завдань, покладених на вчителів і викладачів полягає в тому, що вони повинні не тільки розвивати свою цифрову компетентність, а й компетентність учнів. Вони також мають розвивати навички для саморозвитку протягом усього життя.

Сучасні вимоги передбачають, що освітяни вони повинні вміти підбирати та ефективно застосовувати у навчальному процесі відповідні новітні технології, що дозволяють максимально персоналізувати навчальний процес, наблизити його до потреб кожного учня: мультимедійні ресурси, електронні освітні ігрові ресурси, адаптивні технології тощо. Постійне оновлення технологій потребує від сучасного вчителя навичок рефлексивного мислення, здатності критично оцінювати свої здібності, спрямовувати зусилля на саморозвиток і самовдосконалення.

Навчання вчителів і викладачів принципово розглядати в контексті навчання протягом усього життя. За оцінками експертів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), близько 94% викладачів з країн-учасниць беруть участь принаймні в одній професійній діяльності протягом року (OECD, 2019). Часто таке навчання відбувається в режимі онлайн, через неформальне навчання, в неробочий час. У зв'язку з цим, виникає необхідність інтеграції технологій, які дозволять максимально ефективно підвищувати компетентності вчителів, при мінімізації витраченого часу. Прогресивним рішенням в цьому відношенні є застосування адаптивних технологій, що дозволяють персоналізувати навчання та значно підвищити якість освіти, оптимізувати час та інші ресурси.

Важливим каталізатором прогресу в цій галузі є наявність хмарних платформ та інструментів, що зумовлює появу нового покоління адаптивних систем навчального призначення.

Хмарні адаптивні мережі та платформи забезпечують єдину основу для інтеграції різних видів освітніх послуг. Саме хмарні інфраструктури та сервіси, що спрямовані на забезпечення відкритості та гнучкості проектування ІКТ систем, є найбільш придатними для сталого розвитку освіти вчителів і підвищення кваліфікації викладачів. Особливості хмарних систем полягають у підтримці гнучкого вибору та адаптивного налаштування їх компонентів для певних груп потреб тих, хто вчиться. Ці системи можуть бути реалізовані для різних предметних областей, використовуючи єдину платформу, а також вони відкриті для інновацій та впровадження нових і нових компонентів.

Хмарні платформи є інваріантними щодо змісту методичних систем, реалізованих на цих платформах, тому основні компоненти навчання та досліджень можуть бути виявлені і враховані при проектуванні можливого загального прототипу таких систем. Важливим питанням є розробка системи, яка б найбільше відповідала цілям сталої освіти та професійного розвитку педагогічних та науково-педагогічних кадрів.

На думку англійських вчених (Almeida, et al., 2019), адаптивність – це спосіб побудови системи навчальних курсів, що ґрунтується на моделюванні інтересів користувача та адаптації до відповідних уподобань користувача. Адаптивна система навчання – це система, яка адаптує структуру змісту навчання до індивідуальних особливостей окремих користувачів.

У зв'язку з цим, можна виокремити низку важливих тенденцій, які характеризують перспективні шляхи розвитку та використання штучного інтелекту та заснованих на знаннях підходів у педагогічній освіті в майбутньому:

- «інтелектуалізація» багатьох компонентів освітніх систем, їх подальша інтеграція в освітній процес і навчальне середовище;
- інтенсивне розроблення та впровадження освітніх систем на основі новітніх досягнень, методів та розробок індустрії ШІ;

- подальша уніфікація, універсалізація, формування єдиних стандартів розроблення та впровадження окремих модулів, підсистем та систем навчального призначення в межах якісно нового інформаційно-освітнього простору з елементами штучного інтелекту;

- підвищення ролі підходу великих даних (Big Data) для збирання і аналізу результатів відстеження процесів навчання та індивідуального прогресу тих, хто вчиться;

- підвищення насиченості навчального середовища різноманітними інтелектуальними пристроями, пультами дистанційного керування, роботами, периферійним обладнанням тощо, якими можна керувати на єдиній платформі, через мережу («Інтернет речей»);

- підвищення ролі комп'ютерної грамотності та технологічної культури всіх учасників навчального процесу для успішної розробки та впровадження засобів навчання зі штучним інтелектом нового покоління.

Освітні програми для аспірантів у галузі ІКТ в освіті

Цифрова компетентність відіграє значну роль у підтримці екологічних ініціатив, допомагаючи людям отримувати інформацію, проводити дослідження, здійснювати екологічно обґрунтовані дії та поширювати екологічні цінності. Цифрова грамотність допомагає поширювати екологічні знання, підвищує обізнаність і стимулює до активних дій. Вона формує новий підхід до сталого розвитку, в якому інформація та технології використовуються для захисту довкілля на індивідуальному, корпоративному та національному рівнях. З цим пов'язана необхідність запровадження змістових модулів щодо сталого розвитку у процес підготовки науково-педагогічних кадрів у сфері цифровізації освіти.

В Інституті цифровізації освіти НАПН України була розроблена і акредитована освітня програма «Інформаційно-комунікаційні технології в освіті», навчання за якою відбувається на третьому (освітньо-науковому) рівні у

галузі знань «01 Освіта», за спеціальністю «011 Науки про освіту», спеціалізацією «Інформаційно-комунікаційні технології в освіті». Підготовка кадрів вищої кваліфікації із вказаної спеціалізації сприяє реалізації Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про національну програму інформатизації», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації», Стратегії цифрової трансформації освіти і науки на період до 2026 року та пріоритетними напрямками наукових досліджень, що визначаються Кабінетом Міністрів України.

Освітня програма "ІКТ в освіті" постійно вдосконалюється, нині виникає потреба у запровадженні додаткових модулів, в межах яких увага зосереджуватиметься на навчанні аспірантів використовувати ІКТ для сприяння стійкості та усвідомлення екологічних проблем. Тематичні напрями можуть охоплювати використання цифрових технологій для збирання, аналізу, управління та поширення екологічно значущих даних, а також розуміння впливу ІКТ на довкілля. Фахівці вищої кваліфікації, які пройшли підготовку за цією програмою, будуть спроможні працювати у галузях науки, освіти та бізнесу, і складатимуть ядро формування науково-педагогічних кадрів цифровізації освіти. Можна навести кілька прикладів можливих тем.

1. Цифрові інструменти для моніторингу екологічних показників. (Вивчення та використання IoT-сенсорів для моніторингу довкілля, наприклад, як підключені до мережі сенсори можуть вимірювати рівень забруднення повітря чи води); застосування ГІС (геоінформаційних систем) для моніторингу та управління екологічними ресурсами.

2. Велика кількість даних та аналітика для сталого розвитку. (Використання хмарних технологій та великих даних для аналізу екологічних тенденцій, зокрема зміни клімату. Проект, де студенти аналізують відкриті екологічні дані (open data) для вивчення проблем та розробки рішень).

3. Використання штучного інтелекту для управління ресурсами. (Навчання застосування ШІ для аналізу даних про енергоспоживання та оптимізації ресурсів в освітніх установах. Застосування ШІ для створення моделей прогнозування змін клімату або впливу екологічних рішень).

4. Еко-дизайн цифрових продуктів. (Вивчення принципів екологічного дизайну ІТ-продуктів, які мінімізують використання ресурсів та скорочують кількість електронних відходів. Практична діяльність із створення програмного забезпечення, яке оптимізовано для зниження енергоспоживання).

5. Розроблення освітніх ресурсів для популяризації сталого розвитку. (Розроблення вебсайтів, мобільних додатків або інтерактивних платформ для підвищення обізнаності про сталий розвиток. Створення інтерактивної інфографіки чи відеоконтенту для навчальних цілей, що пояснює вплив ІКТ на сталий розвиток).

6. Онлайн-спільноти та платформи для підтримки екологічних ініціатив. (Створення або адміністрування онлайн-спільнот, що популяризують екологічні заходи та допомагають у залученні громадян для участі в ініціативах сталого розвитку. Проект, спрямований на розробку платформи для організації еко-ініціатив або кампаній, наприклад, посадки дерев чи очищення територій).

7. Віртуальна та доповнена реальність (VR / AR) для екологічної освіти. (Використання VR / AR для створення навчальних симуляцій, що відображають екологічні проблеми (наприклад, симуляції кліматичних змін). Проект, де аспіранти розробляють VR-екскурсію на екологічно важливі об'єкти чи симуляції впливу діяльності людини на довкілля).

8. Кібербезпека та захист даних у проектах сталого розвитку. (Вивчення кіберзахисту для забезпечення безпеки екологічних та енергетичних систем, оскільки такі системи часто містять вразливі елементи. Розгляд технологій для захисту даних в екологічних та енергетичних системах).

9. Розумне управління відходами через цифрові рішення. (Використання ІКТ для організації систем переробки відходів у школах та університетах (напр., розробка додатків для управління відходами). Проект з аналізу даних щодо генерації відходів, який сприяє оптимізації ресурсів і кращому управлінню відходами).

Такі проекти дадуть аспірантам практичний досвід використання ІКТ для підтримки сталого розвитку, допомагаючи їм усвідомити як можливості, так і обмеження технологій у вирішенні екологічних проблем.

Висновок. Основною відмінністю освітніх систем нового покоління від попередніх етапів розвитку ІКТ навчання є більш високий рівень адаптивності, доступності і масштабованості. Це досягається як завдяки використанню більш потужних та інтегрованих моделей штучного інтелекту, так і завдяки організації більш гнучкого та відкритого навчального середовища, зокрема через гібридні хмарні рішення, що забезпечують доступ до персоналізованих послуг як індивідуально, так і колективно. Ці зміни в організації освітнього середовища зумовлюють сталий розвиток освітніх систем. У зв'язку з цим, тематика сталого розвитку є перспективним напрямом удосконалення навчальних програм підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів у галузі цифровізації освіти.

Дослідження здійснено за підтримки проекту Erasmus+ за напрямом СВНЕ (2024-2026 рр.) «Сталість та спроможність інтернаціоналізації з метою модернізації вищої освіти для дебютантів з країн Східного партнерства» (SIN-NEC-101129029).

Література:

1. Коваленко, В. В., Мар'єнко, М. В. (2024). Сервіси штучного інтелекту як складники комп'ютерно орієнтованого середовища. Інноваційна педагогіка, 68 (1), 254-259. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/68.1.50>.
2. Мар'єнко, М. В., Коваленко, В. В. (2024). Використання вчителями сервісів штучного інтелекту у навчанні природничо-математичних предметів у закладах загальної середньої

- освіти: аналіз вітчизняного і закордонного досвіду. Освіта та розвиток обдарованої особистості, (1(92)), 78–83. [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2024-1\(92\)-78-83](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2024-1(92)-78-83).
3. Almeida, T. O., Vista, B., De Magalhaes Netto, J. F. (2019). Adaptive Educational Resource Model to Promote Robotic Teaching in STEM Courses. Proceedings – Frontiers in Education Conference, FIE, 2019-October. <https://doi.org/10.1109/FIE43999.2019.9028417>.
  4. Council of the European Union. (2022). *Recommendation on learning for the green transition and sustainable development*. <https://education.ec.europa.eu/news/learning-for-the-green-transition-and-sustainable-development>.
  5. European Commission. (2023). *Plugging the digital skills gap*. European Union. Retrieved from https://year-of-skills.europa.eu/plugging-digital-skills-gap_en.
  6. *Global Partnership for Education*. (2022). *Results report 2022*. Global Partnership for Education. <https://www.globalpartnership.org>.
  7. Lytvynova, S., Vodopian, N., Sysoeva, O. (2023, November). Artificial Intelligence in Secondary Education: An Innovative Teacher's Tool to Ensure Individualised Learning for Students. In International Conference on New Media Pedagogy (pp. 393-412). Cham: Springer Nature Switzerland.
  8. Marienko, M. V., Semerikov, S. O., Markova, O. M. (2024). Artificial intelligence literacy in secondary education: methodological approaches and challenges. In Proceedings of the 11th Workshop on Cloud Technologies in Education (CTE 2023), Kryvyi Rih, Ukraine, December 22, 2023 (Vol. 3679, pp. 87-97). CEUR Workshop Proceedings. Available at <https://ceur-ws.org/Vol-3679/paper21.pdf>.
  9. OECD. (2019). *Teaching and Learning International Survey (TALIS) 2018 Results: Volume I – Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*. OECD Publishing. Retrieved from <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>.
  10. Shyshkina, M. (2024). The Methodology for Using the Cloud-Based Open Science Systems in Higher Education Institutions. In Learning in the Age of Digital and Green Transition. ICL 2023. Lecture Notes in Networks and Systems (Vol. 899, pp. 287-294). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51979-6_30.
  11. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development (A/RES/70/1)*. <https://undocs.org/A/RES/70/1>.
  12. UNESCO. (2020). *Education for sustainable development: A roadmap (ESD for 2030 framework)*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802>.

2.16. Education as a plane for the formation of students' gender culture

Освіта як площина для формування гендерної культури студентів

Гендерна культура (ГК) в Україні розвивається під впливом як міжнародних стандартів, так і національного законодавства, з акцентом на забезпеченні рівних прав для жінок і чоловіків. Незважаючи на наявність сучасної правової бази, її впровадження в освітньому та суспільному середовищі потребує подальших зусиль, особливо у сфері освіти. Гендерний підхід, орієнтований на соціальні аспекти, підкреслює важливість зміни уявлень про гендерні ролі та подолання стереотипів. Ефективне формування ГК у закладах вищої освіти має включати гендерне виховання, яке створює умови для успішної соціалізації, розвитку гендерних знань і цінностей, а також рівноправних взаємин. Для цього слід враховувати специфіку освітнього процесу та соціальні чинники, що впливають на гендерні відносини. Впровадження гендерного підходу у вищу освіту сприятиме розвитку гендерної культури, забезпечуючи рівні можливості та підтримуючи самореалізацію всіх студентів.

С. Вихор, М. Воровка, О. Кікінежді, Н. Приходькіна, О. Цокур та ін. Теоретичним підґрунтям гендерного підходу постає гендерна теорія, основу якої складають дослідження науковців: Т. Дороніної, І. Іванової, В. Кравця, І. Мунтян, С. Яшник та ін.

Найближчою до нашого розуміння є позиція М. Воровки, яка підкреслює, що гендерний підхід спрямований на забезпечення рівних можливостей для самореалізації людини, незалежно від її статі, у всіх сферах життя. Вона вважає, що статево-рольовий підхід, який зосереджується виключно на біологічних відмінностях і підтримує статево диференціацію, є не лише застарілим, але й

негуманним. Дослідники та практики, що розвивають гендерний підхід, спираються на те, що більшість відмінностей між чоловіками та жінками є соціальними, а не біологічними. Вони також відзначають, що категорії «маскулінність» і «фемінність» допомагають аналізувати не лише різницю в ролях і статусах, але й механізми влади та домінування, які посилюються через гендерну диференціацію в суспільстві.

Зазначене вимагає конкретизації передумов виникнення гендерного підходу в педагогіці, що наводимо у Табл. 1.

Таблиця 1. Передумови виникнення гендерного підходу у педагогіці

(за Н. Гришак, О. Ільченко, В. Кравець, І. Мунтян та ін.)

1	Егалітаризм, як один із напрямів державної політики все більшої кількості країн, призводить до необхідності переосмислення місця і ролі жінок у різних сферах суспільного життя.
2	Руйнування традиційної системи гендерної стратифікації, послаблення поляризації жіночої та чоловічої соціальних ролей.
3	Зміна культурних стереотипів маскулінності та фемінності.
4	Зміни в гендерних характеристиках шлюбно-сімейних відносин.
5	Фемінізація освіти, як несприятливий фактор формування гендерної ідентичності обох статей.
6	Соціальна ситуація розвитку дитини в сучасних умовах, що сприяє переорієнтації у формуванні особистості дитини з чітко фіксованої гендерної моделі на змішану модель чи інверсійну модель.
7	«Безстатевість» виховання.

Слід зауважити, що в західних дослідженнях ХХ століття гендерний підхід застосовується для подолання уявлень про вирішальну роль біологічних відмінностей у поведінці та соціальних ролях чоловіків і жінок. Гендерні дослідження допомагають враховувати гендерний аспект при аналізі соціальних проблем та поширюють думку, що відмінності у поведінці та вихованні чоловіків і жінок більше залежать від соціокультурних чинників, а не від їх фізіології або анатомії. Основні принципи гендерного підходу включають:

- аналіз взаємин між чоловіками та жінками в суспільстві з урахуванням культурних, соціальних, національних, релігійних та економічних умов (Мельник, 2004);

- досягнення гендерної рівності, яка не заперечує статеві відмінності, а враховує психологічні особливості хлопців і дівчат в освітньому процесі;

- створення сприятливих умов для соціалізації дівчат і хлопців (Дороніна, 2013).

Застосування гендерного підходу передбачає опанування теоретичних знань, практичних навичок і способів діяльності, необхідних для подолання стереотипів щодо обох статей. Гендерний підхід має бути сприйнятий як «нова система поглядів на соціалізаційну функцію освіти і виховання», яка, на відміну від статево-рольового підходу, заснованого на біологічних відмінностях, пропонує конструктивістське розуміння соціокультурної природи статей і підкреслює важливість корекції гендерних стереотипів у навчанні для розвитку особистісних інтересів і здібностей незалежно від статі (Мунтян, 2004). Також слід зазначити, що впровадження гендерного підходу в навчально-виховний процес повинно забезпечувати умови для самореалізації учнів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей та сприяти засвоєнню соціального досвіду, що допомагає їм успішно соціалізуватися та визначити свою соціальну ідентичність за ознакою статі (Олійник, Даниленко, 2003).

На думку О. Ільченко, ключовими завданнями гендерного підходу в сучасному навчально-виховному процесі є: забезпечення гармонії між статевими ролями на основі егалітаризму та гендерної рівності; виявлення й аналіз існуючих відмінностей у вихованні хлопців і дівчат, а також упереджень у навчальних програмах, пояснення гендерного дисбалансу в освіті загалом; регулювання гендерної асиметрії у навчальному процесі, стримування проявів сексизму та дискримінації, усунення найжорсткіших гендерних стереотипів у освітній практиці; корекція впливу середовища для розширення життєвого

простору, сприяння розкриттю та розвитку індивідуальних здібностей кожної особистості та її самореалізації; створення умов для гендерної ідентифікації та ефективної соціалізації; формування внутрішньої культури індивіда, виховання толерантного ставлення до осіб протилежної статі та розвиток гармонійних морально-етичних гендерних відносин; реконструкція гендерних стереотипів у навчанні, звільнення мислення педагогів і батьків від традиційних статевих стандартів і упереджень; впровадження моделі гендерного виховання та організація педагогічного процесу на основі особистісно орієнтованих стратегій гендерного виховання (Ільченко, 2011).

Ключовим для застосування обраного підходу до формування гендерної культури є переконання, що статева поведінка, сприйняття світу та психологічні відмінності формуються не тільки через фізіологічні особливості чоловіків і жінок або їх природне призначення, а переважно через культурно обумовлені в кожному суспільстві типи і моделі чоловічого та жіночого, які впливають на виховання, освіту та систему цінностей людини певної статі (Бутурлим, 2013). Аналогічної точки зору дотримується В. Кравець, який виділяє у цьому процесі дві складові: гендерну та сексуальну соціалізацію, що обидві передбачають засвоєння конкретних моделей поведінки (Кравець, 2003).

Можливості застосування гендерного підходу в формуванні ГК особистості розкриваються в роботах науковців Т. Дороніної, В. Кравця, І. Мунтяна, та ін., що узагальнюємо та подаємо в Табл. 2.

Таким чином, гендерний підхід сприяє вихованню культурної особистості, громадянина з високими моральними якостями, здатного до повної самореалізації та розвитку власних здібностей. Він допомагає переглянути традиційні культурні обмеження, які впливають на розвиток потенціалу людини залежно від статі, та створює умови для максимальної самореалізації й розвитку здібностей як студентів, так і студенток у процесі педагогічної взаємодії (Приходькіна, 2008).

Таблиця 2. Можливості гендерного підходу в освіті

1	Уможливлення гендерної експертизи нормативної бази та документів у сфері освіти та внесення відповідних пропозицій щодо її коригування (гендерна експертиза нормативно-правових актів, що регламентують діяльність у сфері вищої освіти (Закон «Про вищу освіту»).
2	Уведення до документообігу принципів гендерночутливого мовлення/мови через упровадження стратегій фемінізації, нейтралізації, уникнення андроцентризму та сексизму. Дотримання принципів гендерної рівності та недискримінації при розробці внутрішніх нормативних документів та кодексу корпоративної культури ЗВО, зокрема введення принципу гендерної рівності та недискримінації до пріоритетних напрямів діяльності та розвитку навчальних закладів.
3	Формування гендерночутливого освітнього середовища у ЗВО: створення та підтримка у навчанні / вихованні атмосфери взаємоповаги, взаємодії та колегіальності, унеможливлення дискримінаційного ставлення один до одного всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. Спрямування навчально-виховної роботи на формування та розвиток у учнівства та студентства уявлення про рівність прав та можливостей, неповторність особистості кожної людини. Гендерне збалансування освітнього середовища: візуальна та навчальна складові повинні враховувати інтереси, демонструвати можливості та здобутки студентства, забезпечувати однаковий доступ до користування навчальним приладдям, спортивним інвентарем тощо. Усунення гендерної упередженості як системи очікувань та оціночних суджень вихователюк / вихователів; інженерно-педагогічних працівників / працівниць, викладачів / викладачок щодо хлопців та дівчат, студентів та студенток.
4	Проведення моніторингу імплементації гендерного підходу в освіту через використання гендерного аналізу, експертизи та аудиту.
5	Заохочення хлопців та дівчат до рівної участі у господарсько-побутовій праці, спільних заняттях / іграх, спільного користування ігровим / навчальним інвентарем; запобігання статевому домінуванню у спілкуванні / взаємодії. Рівне залучення (та заохочення) студентів та студенток до організації та проведення виховних заходів будь-якого рівня, що дозволить виявити дію принципів рівноправної відповідальності, взаємоповаги та взаємодопомоги на основі зміни гендерних ролей і демонстрації їхньої варіативності; систематичне проведення різноманітних заходів, що покликані піднімати питання гендерної рівності та недискримінації. Відмова від принципу «прихованої статевої профорієнтації»: формування установок на гендерночутливий професійний світогляд для розкриття потенціалу та розвитку професійної мотивації всіх студентів та студенток, слухачів та слухачок, що сприятиме підвищенню якості їх підготовки та затребуваності на ринку праці; проведення кампаній для інформування та мотивації дівчат і жінок щодо вибору нестереотипної кар'єри; надання суб'єктам навчально-виховного процесу інформації щодо можливості професійного визначення, відповідно до особистісних здібностей та інтересів, без обмеження їхньої свідомості межами «жіночих/чоловічих» професій.
6	Удосконалення стандартів освіти шляхом введення до них гендерної складової. Інтегрування гендерної теорії до системи наукових знань та навчальних дисциплін; проведення виховної діяльності, спрямованої на виявлення і нейтралізацію гендерних стереотипів, які утворюють базис недотримання гендерного паритету та дискримінації. Включення гендерного виховання до пріоритетних завдань виховної роботи закладів освіти. Організація навчально-виховної діяльності як активної співпраці зі спеціалізованими громадськими організаціями, фундаціями, установами тощо, які здійснюють підтримку гендерної рівності та недискримінації в суспільстві.
7	Формування в науковому середовищі ЗВО теоретико-методологічного підґрунтя гендерної теорії шляхом підготовки фахівців і фахівчинь із гендерної теорії. Надання інформаційної та науково-методичної підтримки впровадження гендерного підходу в освіту.

Освіта відіграє ключову роль у соціалізації особистості, впливаючи на її розвиток, становлення системи життєвих цінностей та напрямків професійної самореалізації. Г. Петрученя зазначає, що через систему освіти суспільство відтворює гендерні відносини, а також формує гендерну культуру як окремих осіб, так і суспільства в цілому (Петрученя, 2012). Важливе значення в модернізації гендерних відносин і формуванні егалітарної свідомості студентів має освітній процес у закладах вищої освіти. Він забезпечує передачу знань, навичок, цінностей та ідеалів між поколіннями. Це стосується і гендерної освіти, яка охоплює як процес набуття знань про гендер, так і самі гендерні знання, отримані в результаті навчання (Хрисанова, 2002). Гендерна освіта є основним інструментом реалізації гендерного підходу в навчальному процесі закладів вищої освіти, спрямованим на формування гендерної культури майбутніх фахівців. Основна мета гендерної освіти полягає в тому, щоб забезпечити умови для максимальної самореалізації та розвитку здібностей осіб обох статей під час педагогічної взаємодії (Петренко, 2012).

Гендерна освіта у вузькому розумінні передбачає наявність спеціальних програм, присвячених гендерній тематиці для студентів. У ширшому значенні вона означає орієнтацію освітнього процесу на сприяння гендерній рівності та подолання негативних гендерних стереотипів. Важливо зазначити, що гендерна освіта не обмежується лише засвоєнням змісту освітніх програм. Її сутність полягає в інтеграції гендерного підходу в навчально-виховний процес, використанні гендерноорієнтованих методів організації навчання, а також у просуванні ідей гендерної рівності як основи ідеології вищої освіти. Т. Дороніна виділяє кілька етапів у засвоєнні гендерних знань: "підвищення чутливості" (усвідомлення гендерних ролей і стереотипів), "аналіз" (виявлення гендерної специфіки людської діяльності) та "планування" (реакція на існування суспільної та культурної статевої диференціації) (Дороніна, 2012).

Гендерна освіта, не позбавляє суспільство від соціальних і репродуктивних проблем, але, як показує досвід країн, де її запровадили до змісту освітніх програм, є адаптивною, допомагає збудувати модель рівноправної поведінки.

Сутність та зміст гендерної освіти конкретизували В. Гайденко, Т. Говорун, Т. Дороніна, В. Кравець, О. Петренко, О. Цокур та ін. науковці, що в систематизованому вигляді надаємо в Табл. 3.

Таблиця 3. Сутність гендерної освіти

1	Гендерна освіта є просвітницькою діяльністю в напрямі спростування статево-гендерних стереотипів, розвитку критичного ставлення до світу та зростання свідомості.
2	Гендерна освіта допомагає пояснити та переосмислити сталі погляди на маскуліність та фемінність, а чутливість до відмінностей (стать, раса, клас, вік та ін.) мають посісти чільне місце в освітній діяльності.
3	Гендерна освіта, як практика свободи, містить поняття «усвідомленості» (свідомості, яка постає та наділена перетворювальною силою), вона висвітлюється в наукових доробках П. Фрейре, А. Шор, які доводять необхідність формування критичного мислення.
4	Гендерна освіта – це процес (просвіта) і результат засвоєння знань про стандарти психосексуальної культури того суспільства, в якому живе індивід.
5	Гендерна освіта поєднує систематизоване навчання та виховання, просвіту (пропаганду й розповсюдження гендерних знань і гендерної культури), гендерну самоосвіту.

Питання гендерної освіти набувають актуальності через зміни в суспільстві та перебудову соціальних зв'язків. Суспільство, культура та освіта, як основні інститути соціалізації, передають наступним поколінням уявлення про зміст і специфіку гендерних ролей. В. Кравець визначає основні завдання гендерної освіти, серед яких: ознайомлення молоді з інституційними цінностями, нормами та правилами міжстатевого спілкування (включаючи релігійні норми та розпорядження); формування адекватного розуміння дорослості, її змісту, ознак, проявів та якостей; розвиток тілесної ідентичності, що пов'язана з психосоматичним потенціалом; вивчення особливостей жіночої та чоловічої психології, а також відмінностей у поведінці представників різної статі; формування правильного уявлення про взаємини між статями, засноване на загальнолюдських та національних моральних цінностях (Кравець, 203). Власне

бачення завдань гендерної освіти також пропонують Н. Руденко, В. Кравець та інші дослідники, що узагальнено наводимо у Табл. 4.

Таблиця 4. Завдання гендерної освіти

В. Кравець	ознайомлення молоді з інституційними цінностями, нормами та правилами міжстатевого спілкування; формування адекватного розуміння дорослості; формування тілесної ідентичності; розкриття особливостей жіночої і чоловічої психології, а також відмінностей поведінки представників різної статі; формування у підлітків і молоді правильного уявлення про взаємини статей, засновані на системі загальнолюдських і національних моральних цінностей;
О. Коменська	вивчення впливу взаємодії з батьками, однолітками, педагогами на становлення гендерної ідентичності хлопчиків і дівчаток; вивчення особливостей формування гендерної ідентичності; проведення гендерної експертизи освітніх програм, навчальних посібників та уроків; вивчення гендерних міфологем, стереотипів і установок, пояснення їх природи, розробка методів їх реконструкції; аналіз ролі навчально-виховного середовища школи у процесі гендерної ідентифікації дівчаток і хлопчиків; створення моделі гендерного виховання; вивчення гендерних особливостей суб'єктів педагогічної взаємодії та створення педагогічних рекомендацій щодо роботи з хлопчиками та дівчатками, що спрямовані на розвиток їх гендерної індивідуальності;
Н. Руденко	формування егалітарної свідомості особистості в системі соціокультурних зв'язків на паритетних засадах; сприяння викоріненню біодетерміністських уявлень про сутність «жіночого» й «чоловічого»; виявлення природи статево-рольових стереотипів; руйнування патріархатних поглядів (гендерних стереотипів) щодо ролі та призначення жінок і чоловіків у суспільстві;

Власні погляди на завдання гендерної освіти висловлюють Н. Руденко, В. Кравець та інші. Ми погоджуємося з думкою Н. Руденко (Руденко, 2009), яка стверджує, що гендерна освіта у вищих навчальних закладах передбачає організований процес засвоєння системи знань, спрямований на духовне збагачення особистості майбутнього фахівця, розвиток його здатностей до міжкультурної та міжособистісної комунікації, а також зміни у виховному процесі – організацію студентського життя, що сприяє формуванню вмінь і навичок егалітарної поведінки. Щоб зрозуміти поняття «егалітаризм»,

звернемося до філософського енциклопедичного словника, де «егалітаризм» (від «egalite») тлумачиться як «вчення про загальну рівність людей» (Філософський енциклопедичний словник, 2002). Додамо, що це є надзавданням, яке сприятиме налагодженню діалогу між патріархальними і матріархальними, «маскулінними», «андрогінними» та «фемінними» культурами у загальнолюдському контексті і визнає принцип егалітарності.

Одним із завдань гендерної освіти є формування гендерної культури майбутнього фахівця, що допоможе вирішити проблеми міжособистісної взаємодії, досягти кар'єрного успіху та забезпечити економічну стабільність у суспільстві. Проте цей процес залишається фрагментарним, ситуативним і непослідовним, в першу чергу через недостатню розробленість різних аспектів досліджуваної проблеми в науці. Таким чином, традиційна система підготовки фахівців у вищих навчальних закладах не забезпечує повноцінного вирішення цієї проблеми.

Особливо важливим у контексті аналізу гендерного підходу є розуміння термінів, що є базовими у гендерній теорії: гендерні ролі – це розподіл членів суспільства на чоловіків і жінок за діяльнісним принципом, що передбачає очікувану від них нормативно визначену поведінку; гендернорольова соціалізація – процес, в якому людина засвоює гендерні ролі через інститути соціалізації; гендерні стереотипи – узагальнені уявлення про моделі поведінки, відповідні поняттям «чоловіче» та «жіноче»; гендерні упередження – соціальна установка з негативним змістом, що проявляється у ставленні до представників іншої статі, агресивній поведінці чи насильстві; гендерна ідентичність – це усвідомлене самозіставлення особи щодо її належності до жіночої або чоловічої статі на основі усвідомлення особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей і рис характеру.

Підкреслимо, що в дослідженнях гендерних аспектів вищої освіти науковці зазначають наявність стереотипів у навчальних матеріалах, таких як навчальні

програми та підручники, які містять патріархальні упередження; навчальні плани та матеріали є гендерно незбалансованими, що обмежує соціальний і культурний розвиток студентів. Крім того, гендерна методологія поки що недостатньо впроваджена в систему професійної підготовки та перепідготовки кадрів, що уповільнює інтеграцію гендерних ідей у навчально-виховну роботу закладів вищої освіти.

Окрім цього, науковці вказують, що навчальні заклади відображають структурну нерівність і є трансляторами традиційних гендерних стереотипів. Важливо, щоб вищі навчальні заклади демонстрували позитивні приклади поведінки для розвитку особистості чоловіків та жінок, вільні від упереджень і стереотипів. Дослідження вчених і наші спостереження свідчать про те, що у практиці закладів вищої освіти все ще існують гендерні стереотипи; гендерні установки викладачів часто призводять до конфліктів, а деякі викладачі неадекватно реагують на проблеми гендерної нерівності та проявляють байдужість до міжособистісної взаємодії, де гендерна нерівність має місце прямо чи опосередковано.

Згідно з нашими спостереженнями, серед викладачів аграрних вишів є певна кількість представників сільськогосподарських і технічних наук, які дотримуються поглядів на стать відповідно до теорії статевого диморфізму. Це актуалізує розгляд вказаного аспекту проблеми. Відповідно, позиції деяких викладачів сприяють орієнтації навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів на статевотипізовані сфери професійної діяльності, відповідні зразки поведінки та дотримання соціальних норм, які відповідали традиціям минулого. Зрозуміло, що така позиція не сприяє професійному становленню та самореалізації молоді.

Крім того, наші спостереження щодо викладання гендерної тематики, вибору форм і методів навчання, стилю викладання, спрямованості взаємодії та поведінки викладачів неодноразово підтверджували наявність гендерних

стереотипів, що обмежує можливості розвитку здобувачів вищої освіти обох статей. Існує потреба подолати гендерно нейтральний підхід в освітній практиці. Водночас гендерна рівність повинна забезпечити всім учасникам освітнього процесу, незалежно від їх статевих чи гендерних характеристик, рівні можливості в освіті та науці. Послідовна інтеграція гендерного підходу в систему професійної підготовки студентів вищих навчальних закладів сприятиме інституалізації гендерного компонента в зміст освіти і стане перспективою для усвідомлення випускниками своїх потенційних можливостей, рушійною силою розвитку та самовизначення щодо їх ролі і місця в суспільному виробництві, професійній кар'єрі та житті.

Література:

- Бутурлим, Т. І. (2013). Формування гендерної культури старшокласників у процесі вивчення української літератури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07.
- Дороніна, Т. О. (2012). Теорія і практика гендерної освіти і виховання учнівської молоді в навчальних закладах України (II половина XX – початок XXI століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. д-ра пед. наук: 13.00.01.
- Кравець, В. П. (2003). Гендерна педагогіка: навч. посіб. Джура.
- Мельник, Т. М. (2004). Гендер як наука та навчальна дисципліна. Основи теорії гендеру: навч. посібник. «К.І.С.».
- Мунтян, І. С. (2004). Гендерний підхід у професійній підготовці студентів вищих педагогічних закладів: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04.
- Олійник, В. В., Даниленко, Л. І. та ін. (2003). Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми закладами: навч.-метод. комплекс та програми. Логос.
- Петренко, О. Б. (2012). Практика впровадження гендерного підходу у навчальний процес вищого навчального закладу. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету, 3 (46), 115-120.
- Петрученя, Г. Г. (2012). Формування гендерної культури студентської молоді як засіб запобігання гендерному насильству. Наука. Теорія и практика, 39-42.
- Приходькіна, Н. О. (2008). Педагогічні умови реалізації гендерного підходу у фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04.
- Руденко, Н. В. (2005). Впровадження гендерного підходу в систему вищої освіти. Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школі, 5, 191-196.
- Філософський енциклопедичний словник* (2002): ред. В. І. Шинкарук. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Абрис.
- Хрисанова, С. (2002). Словарь гендерных терминов. САБО-ЛТД.

CHAPTER 3. MANAGEMENT AND ECONOMIC ASPECTS OF CREATING CONDITIONS FOR IMPROVING THE QUALITY OF LIFE

3.1. Impact of workplace environment and leadership on employee well-being and productivity: a psychological perspective

In contemporary labor market dynamics, the quality of employees' lives is significantly influenced by their professional standing and the social dynamics within their workplace. Factors such as the work environment, psychological climate, working conditions, and interpersonal relationships with management and colleagues are pivotal in shaping employees' physical and emotional well-being, ultimately impacting their overall life satisfaction. Quality of life is a multifaceted concept encompassing both objective measures, like physical health and financial stability, and subjective factors, such as psycho-emotional well-being and opportunities for self-fulfillment. These aspects are intricately linked to individuals' professional activities, forming a holistic picture of well-being.

Working conditions can either enhance the quality of life by providing comfortable environments, fair compensation, and professional development opportunities or degrade it through stress, dissatisfaction, and emotional exhaustion. Research indicates that favorable working conditions lead to higher employee productivity and organizational loyalty, while adverse conditions can contribute to decreased job satisfaction and increased turnover rates.

Influence of management on employees' emotional state and quality of life

Leadership plays a critical role in shaping the emotional state and quality of life of employees through managerial decisions and organizational culture. Several key factors determine this influence:

1. Work atmosphere and corporate culture: leaders set behavioral standards and values within the organization. A positive work atmosphere that promotes support, mutual respect, and recognition of achievements significantly enhances employee satisfaction, contributing positively to their emotional well-being. Conversely, a toxic culture can lead to increased stress, demotivation, and even burnout. According to Cameron and Quinn, a supportive corporate culture fosters team development and strengthens motivation (Cameron, 2006; Stepanova, 2017).

2. Management style: the style of leadership has a profound impact on employee morale. A democratic leadership approach that involves employees in decision-making processes encourages engagement and a sense of ownership. In contrast, authoritarian styles may lead to feelings of pressure and anxiety. Goleman's studies emphasize the importance of leaders' emotional competence in creating psychologically safe workplaces (Chetveryk-Burchak, 2014; Goleman, 2019; Nosenko, 2011).

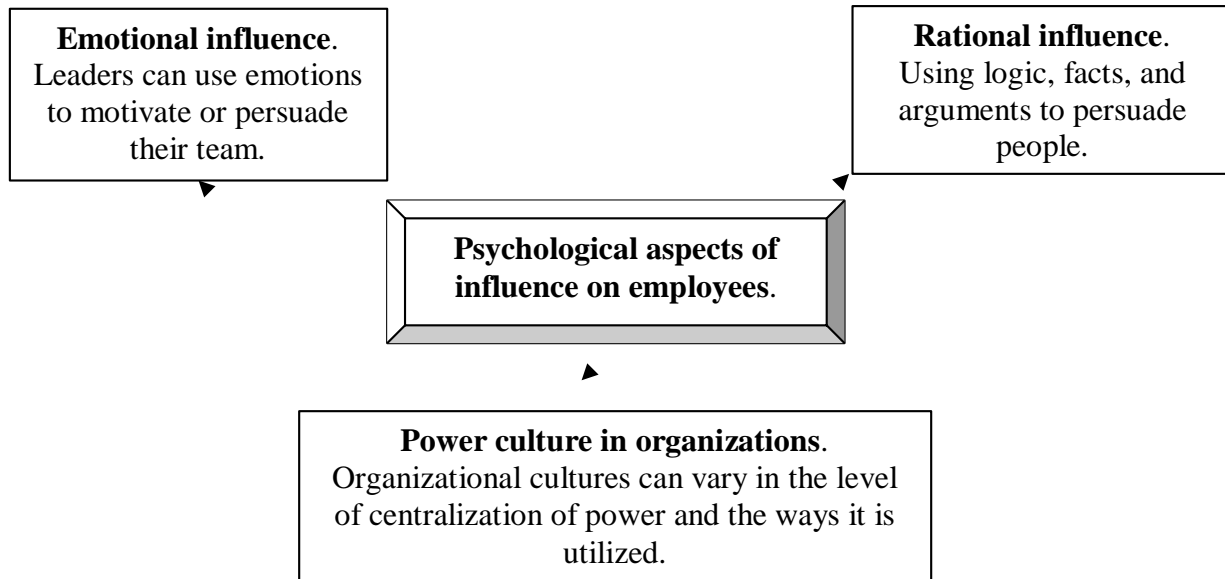
3. Fairness in rewards and recognition: transparent and equitable systems of reward and recognition are crucial for maintaining high morale among employees. Unclear evaluation criteria and perceived inequity can lead to frustration and decreased motivation. Studies suggest that fairness in organizational practices significantly influences job satisfaction and overall work performance.

4. Work-life balance: leaders who advocate for a balanced approach to work and personal life enhance employees' quality of life. Flexible working arrangements and support in managing life challenges reduce stress and improve satisfaction levels. Research by Karamushka and Bondarchuk highlights the pivotal role of management in maintaining this balance (Karamushka, 2023).

5. Development and career opportunities: providing opportunities for career growth and professional development maintains employees' motivation and engagement. Lack of these opportunities often results in stagnation and decreased job satisfaction, ultimately affecting overall productivity.

6. Psychological safety: an environment where employees feel safe to voice their ideas without fear of retribution fosters innovation and enhances self-confidence. This type of psychological safety reduces anxiety and encourages open communication, leading to a more cohesive work environment.

The psychological aspects of influence on employees are illustrated in Figure 1.

Fig. 1. Psychological aspects of influence on employees

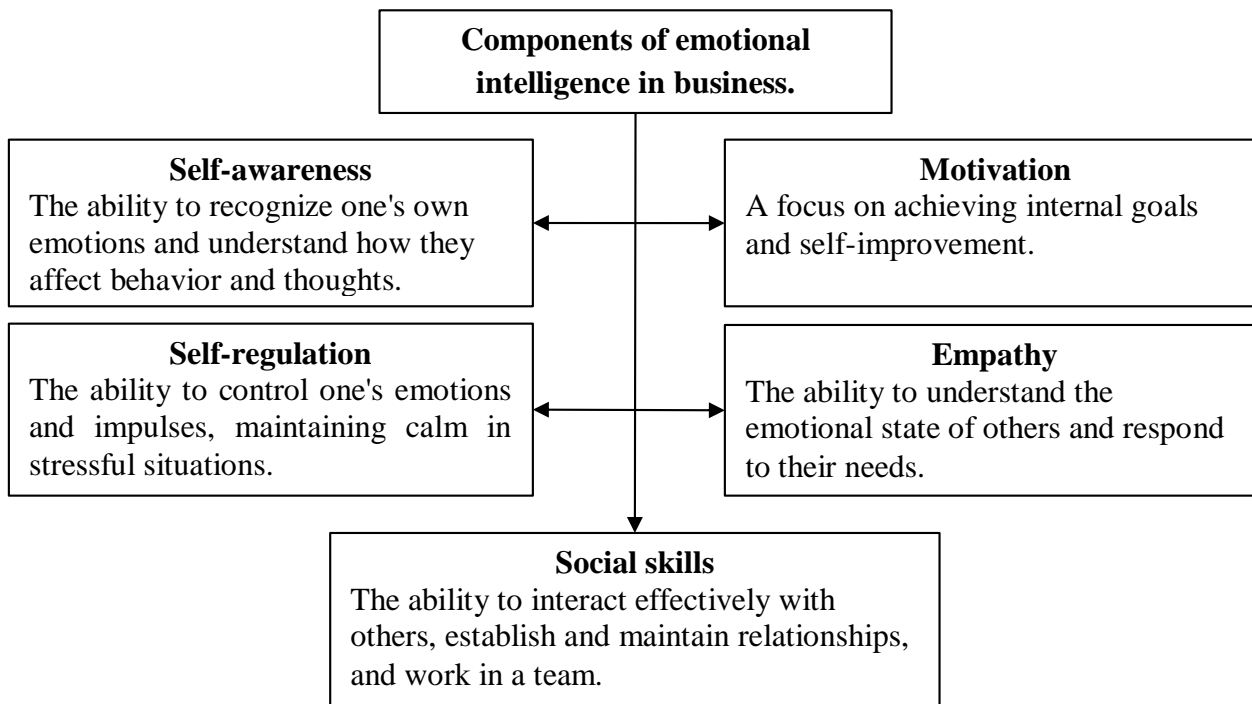
Leaders with a high level of emotional intelligence are better equipped to understand the emotions of their subordinates, enabling them to manage more effectively, build trust, and prevent conflicts. A crucial aspect of leadership is the ability to regulate emotions and foster an environment of trust and mutual understanding within the team.

Emotional intelligence in leadership and business

Emotional intelligence (EQ) is critical for effective leadership and employee relations. It involves understanding and managing one's own emotions as well as recognizing and influencing the emotions of others. High EQ in leaders is linked to better team dynamics, increased trust, and fewer conflicts within organizations.

Leaders who possess these skills are more successful in creating an environment conducive to collaboration and innovation.

The components of emotional intelligence in business are illustrated in Figure 2.

Fig. 2. The components of emotional intelligence in business

The directions of EQ influence on decision-making in the company are presented in Table 1.

The application of emotional intelligence in business is multifaceted, impacting decision-making, conflict resolution, and employee engagement. Companies that prioritize emotional intelligence in their leadership development strategies tend to have more motivated and resilient teams.

Employee motivation and engagement

Motivation and engagement are fundamental to enhancing employees' quality of life through several key mechanisms:

1. Job satisfaction: recognizing and valuing employee contributions increases motivation and job satisfaction. Engaged employees often experience greater

self-fulfillment, viewing their work as meaningful and rewarding (Cuesta-Valino, 2023; Ravina-Ripoll, 2021; Woolston, 2021).

Table 1. The directions of EQ influence on decision-making in the company

The directions of EQ influence	The consequences of EQ influence
Emotional intelligence in company leadership	- Development of leadership qualities. Leaders with a high level of EQ are better able to motivate their team, resolve conflicts, and create an atmosphere of trust and openness. This is especially important during crises or periods of change within the company.
	- Support of corporate culture. Emotionally intelligent leaders create a positive corporate culture that enhances employee engagement and satisfaction. They help colleagues collaborate more effectively, which increases productivity and reduces employee turnover.
EQ and decision-making in business.	- Control over emotions in difficult situations. People with a high level of EQ are able to make decisions based on facts rather than being influenced by emotions.
	- Stress management. Emotionally intelligent employees handle pressure and stress more effectively, which contributes to better problem-solving and reduces the risk of burnout.
EQ in customer relations	- Building trust and loyalty. Leaders and employees who understand the emotional needs of their customers can create long-term relationships, fostering loyalty and trust in the brand.
	- Effective communication. With EQ, companies can better understand customer requests, respond appropriately to their emotions, and quickly resolve conflict situations.

2. Stress reduction: supportive work environments reduce stress and emotional burnout, promoting a sense of control and achievement among employees. Research indicates that motivated employees are less likely to experience burnout, contributing to their overall well-being (Weiss, 2003).

3. Loyalty and teamwork: high engagement levels correlate with increased loyalty to the organization and stronger teamwork. A supportive and collaborative environment reduces stress and enhances morale, benefiting both individual employees and the organization (Silva, 2023).

4. Professional growth: opportunities for career advancement and continuous learning are essential for maintaining high levels of motivation. Engaged employees

are more likely to invest in their personal and professional development, leading to sustained job satisfaction and improved quality of life (Ortiz-Gomez, 2022; Zheng, 2015).

Team engagement in business psychology

Team engagement is a fundamental concept in business psychology, representing the degree of emotional and cognitive investment that employees contribute toward their work and the organization's objectives. Employees who are truly engaged not only fulfill their responsibilities but also actively participate in the growth and strategic direction of the organization, a dynamic that is essential for sustaining long-term business success.

Strategies to enhance team engagement:

1. *Clear goals and expectations.* Clarity in goals and expectations is paramount for fostering engagement. Employees are more motivated and committed when they have a clear understanding of the company's objectives and their individual role in contributing to these goals. This clarity facilitates alignment between personal and organizational ambitions, enhancing motivation and reinforcing the importance of each team member's work. Setting specific, measurable targets helps create a framework for effective collaboration and accountability within the team, ultimately driving engagement.

2. *Feedback and recognition.* Constructive feedback and recognition are critical to maintaining high levels of engagement. Regular feedback allows employees to understand their performance, acknowledge their strengths, and identify areas for improvement, thereby guiding their professional development. Positive reinforcement and recognition of achievements not only boost morale but also foster a sense of accomplishment and self-worth among team members. Conversely, constructive criticism, when communicated thoughtfully, encourages growth and sustains engagement.

3. *Opportunities for development.* Providing opportunities for skill development and career progression significantly boosts employee engagement. Organizations that invest in training and upskilling their workforce are more likely to retain motivated and dedicated employees. When employees perceive that the company supports their professional growth, their sense of loyalty and engagement increases, as they see a clear path for career advancement within the organization.

4. *Creating a sense of belonging.* Fostering a sense of belonging within the organization is crucial for team engagement. When employees feel that they are part of a larger mission with shared values and goals, their commitment and motivation are amplified. A positive corporate culture that promotes collaboration, trust, and mutual support enhances team cohesion and individual responsibility toward collective success.

5. *Autonomy and responsibility.* Autonomy in decision-making and ownership of one's work are key drivers of engagement. Employees who have the freedom to make independent decisions and take responsibility for their outcomes tend to exhibit higher levels of motivation and job satisfaction. This empowerment not only builds trust within the team but also encourages innovative problem-solving and a greater sense of individual significance in achieving the organization's objectives.

6. *Balanced workload and support.* Maintaining a balance between professional demands and personal life is essential to prevent burnout and sustain engagement. Organizations that provide a supportive work environment, including flexible schedules and remote work options, tend to have more resilient and engaged employees. Such practices foster a culture of well-being, where employees feel valued and supported in their efforts to achieve both work and life goals.

7. *Involvement in decision-making.* Engaging employees in decision-making processes enhances their sense of ownership and motivation. When team members have a voice in shaping strategies or influencing key projects, they feel recognized

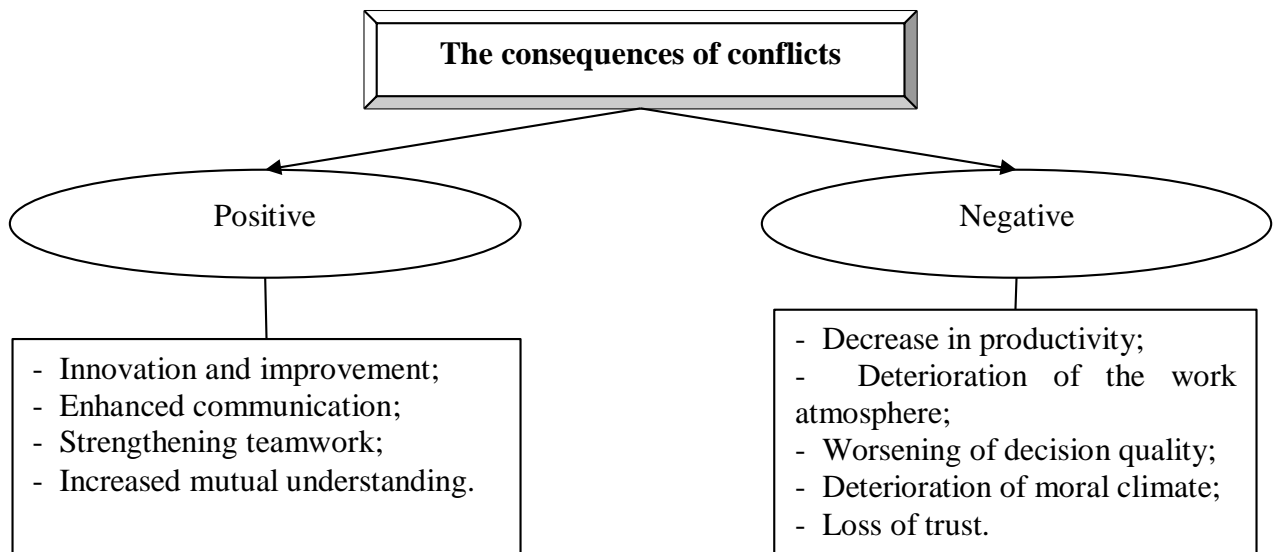
and integral to the organization's success. This involvement not only boosts morale but also encourages a more profound connection to the company's vision and values.

Team engagement is a vital determinant of organizational success, directly influencing productivity, innovation, and employee loyalty. By implementing strategies that prioritize clear communication, development opportunities, decision-making involvement, and a supportive corporate culture, organizations can cultivate a workforce that is not only motivated but also deeply committed to achieving the company's goals (Bakker, 2011).

Conflict management and team dynamics

Conflicts in the workplace, while often perceived negatively, can lead to positive outcomes if managed effectively. Constructive conflict resolution can foster innovation, improve communication, and strengthen team cohesion. However, unresolved conflicts may reduce productivity, damage the work atmosphere, and erode trust among team members.

The consequences of conflicts are illustrated in Figure 3.

Fig. 3. The consequences of conflicts in the company

Conflicts within organizations, while often viewed as disruptive, can yield both positive and negative consequences depending on how they are managed. In the context of business psychology, understanding the dual nature of conflicts is crucial for leveraging their potential to foster growth or, conversely, to mitigate their detrimental effects.

Positive consequences of conflicts:

1. *Innovation and improvement.* Conflicts arising from diverse viewpoints can serve as a catalyst for innovation and enhanced decision-making. When differing opinions are openly expressed and constructively debated, they stimulate critical thinking and challenge the status quo, leading to the re-evaluation of established methods and potentially more creative solutions.

2. *Enhanced communication.* Constructively resolving conflicts often leads to improved communication within the organization. This increased level of communication not only helps to address weaknesses in management practices but also fosters a culture of continuous feedback and alignment.

3. *Strengthening teamwork.* When conflicts are managed positively, they can actually enhance teamwork by building mutual respect and understanding among employees. The process of resolving disputes requires empathy and compromise, which in turn strengthen interpersonal relationships and create a more cohesive and united team.

4. *Increased mutual understanding.* Conflicts can provide a platform for team members to gain a deeper understanding of each other's perspectives, values, and priorities.

Negative Consequences of Conflicts:

1. *Decrease in productivity.* Poorly managed conflicts can significantly detract from employee focus and efficiency. When individuals are preoccupied with interpersonal disputes, their ability to concentrate on tasks diminishes, leading

to decreased productivity and work effectiveness. This loss of focus can disrupt workflows and reduce overall organizational output.

2. *Deterioration of the work atmosphere.* Conflicts that are not addressed appropriately can create a toxic work environment characterized by tension and strained relationships. This negative atmosphere can erode team morale, diminish motivation, and contribute to higher employee turnover rates. Prolonged exposure to such a hostile environment can also lead to emotional burnout, further exacerbating the issue.

3. *Worsening of decision quality.* In situations where conflicts arise among managers or key departments, the quality of decision-making may be compromised. Disagreements can delay important decisions and result in suboptimal compromises that do not necessarily align with the best interests of the organization. This indecision can hinder progress and affect the company's strategic direction.

4. *Deterioration of moral climate.* Interpersonal conflicts can have a pervasive impact on the organization's moral climate, leading to a general decline in employee mood and motivation. The negative emotions generated by unresolved disputes can spread throughout the team, creating a tense and less productive work environment.

5. *Loss of trust.* Trust is a foundational element of effective teamwork, and unresolved conflicts can severely undermine it. When team members perceive that their concerns are not being addressed, their willingness to collaborate diminishes, resulting in lower levels of cooperation and shared commitment to organizational goals.

Organizational impact of conflicts:

- Increased level of innovation. Conflicts, particularly those involving creative or strategic teams, can drive innovation by encouraging the exploration of diverse ideas and solutions. When managed constructively, these disputes can lead to breakthroughs that enhance the organization's competitive edge and adaptability.

- Deterioration of the company’s reputation. If conflicts escalate and become visible outside the organization, they can damage the company's reputation among clients, partners, and the broader market. Public disputes can undermine trust in the company's leadership and reduce stakeholder confidence, ultimately affecting business performance.

- Increase in financial losses. Frequent or poorly controlled conflicts can lead to significant financial repercussions, including increased costs associated with dispute resolution, legal expenses, or heightened employee turnover. These financial burdens can adversely impact the company's profitability and divert resources away from growth initiatives.

Conflicts are an inevitable aspect of organizational life, with the potential to either drive progress or hinder performance. Effective conflict management is key to transforming these challenges into opportunities for innovation, growth, and stronger team dynamics.

Psychological methods for conflict resolution are presented in Table 2.

Table 2. Psychological methods for conflict resolution and their essence

Method for conflict resolution	The essence of the method
Competition	When one party insists on its decision, it is effective in critical situations but can lead to tension within the team.
Compromise	Both parties concede part of their demands to reach a mutually acceptable solution.
Collaboration	Both parties actively seek common interests and mutually beneficial solutions.
Avoidance	One or both parties avoid the conflict by postponing or ignoring it.
Accommodation	One party agrees with the other to maintain harmony, even if it means sacrificing their own interests.

To effectively resolve conflicts in the workplace, various psychological techniques are employed to reduce tension, enhance mutual understanding, and foster constructive outcomes. These approaches draw on principles of communication,

empathy, and negotiation, all of which are fundamental to conflict resolution. Below are some key techniques that have proven effective in managing workplace disputes:

1. *Active listening*. Active listening is a critical skill that involves attentively listening to the other party without interrupting or judging their perspective. This technique emphasizes showing genuine interest and emotional understanding, which can create a safe space for individuals to express their thoughts and concerns.

2. *Empathy*. Empathy involves the ability to put oneself in another person's position and understand their emotions and experiences. Empathy encourages a supportive dialogue, which is essential for finding mutually beneficial solutions .

3. *"I-Statement" technique*. The use of "I-statements" is a communication strategy that involves expressing one's own feelings and needs without casting blame on the other party. This approach minimizes defensiveness and redirects the conversation toward problem-solving by focusing on personal experiences and needs rather than accusations.

4. *Seeking common interests*. Focusing on shared goals or common interests rather than differences is a strategy that shifts the dynamics of a conflict towards collaboration. Identifying mutual objectives helps build a foundation for compromise and cooperative problem-solving.

5. *Reformulation*. Reformulation, or reframing, involves describing the conflict in neutral or positive terms to shift the perspective of the parties involved. This technique helps reframe the situation in a way that reduces negative connotations and promotes a constructive approach to problem-solving.

6. *Mediation*. Mediation is a conflict resolution process that involves a neutral third party facilitating communication between the disputing parties. Mediation is particularly effective in de-escalating conflicts and achieving long-term resolutions.

7. *"Time-Out" technique*. When emotions escalate, taking a "time-out" can be a useful technique to pause the discussion temporarily. This break allows individuals to calm down, reflect on their emotions, and return to the conversation with a clearer

and more rational mindset. The "time-out" strategy is often effective in preventing conflicts from intensifying and ensures that discussions remain focused and constructive.

8. *Rationalization of conflict.* Rationalizing the conflict involves analyzing the situation logically, focusing on facts and objective data rather than emotions. This approach reduces the influence of emotional biases, making it easier to identify practical and effective resolutions.

9. *Compromise technique.* Compromise is a technique where both parties agree to partially concede their demands in order to reach a common solution. It is a practical strategy that prevents conflicts from escalating by finding a middle ground that satisfies both sides to some extent.

The interrelationship between leadership, emotional intelligence, motivation, and conflict resolution is pivotal to enhancing the quality of life for employees. By fostering a supportive and transparent work environment, leaders can significantly improve employee well-being, leading to increased productivity and organizational loyalty.

References:

1. Bakker, A. B., Derlermans, W. (2011). Subjective well-being in organizations. In K. S. Cameron & G. M. Spreitzer (Eds.), *The Oxford handbook of positive organizational scholarship* (pp. 178-187). Oxford University Press.
2. Cameron, K. S., Quinn, R. E. (2006). *Diagnostics and change of organizational culture*. John Wiley & Sons, Inc.
3. Chetveryk-Burchak, A., Nosenko, E. (2014). On assessing emotional intelligence as a precursor of positive personality functioning and mental health. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 1 (4), 33-42.
4. Cuesta-Valiño, P., Gutiérrez-Rodríguez, P., Contreras, P. (2023). Consumer happiness: The origins and development of the concept. *Anduli: Revista Andaluza de Ciencias Sociales*, 23, 83-98.
5. Goleman, D. (2019). Emotional intelligence (S.-L. Humenetska, Trans.). Vivat.
6. Junça Silva, A., Caetano, A., Rueff, R. (2023). Everyday work: A process through which daily micro-events at work affect life satisfaction. *International Journal of Manpower*, 44 (7), 1288-1306.
7. Karamushka, L. M. (2023). *Mental health of organizational personnel in wartime: Educational and methodological manual*. H. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

8. Nosenko, E. L., Arshava, I. F., Kutovyi, K. P. (2011). *Forms of reflected assessment of emotional resilience and emotional intelligence of a person* (Monograph). Innovation.
9. Ortiz-Gomez, M., Molina-Sanchez, J., Arisa-Montes, A., de los Rios-Berjillos, A. (2022). Servant leadership and authentic leadership as work resources for achieving employees' subjective well-being in values-based organizations. *Psychology Research and Behavior Management*, 15, 2621-2638.
10. Ravina-Ripoll, R., Romero-Rodríguez, L. M., Ahumada-Tello, E. (2021). Happiness at work as a triad of organizational climate, academic satisfaction, and organizational participation. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 22 (3), 474-490.
11. Stepanova, L. V., Tuzhilkina, O. V. (2017). Corporate culture: Essence and theoretical approaches to research. *Scientific Bulletin of the Poltava University of Economics and Trade. Series: Economic Sciences*, 4, 167-172.
12. Weiss, H. M. (2003). Deconstructing job satisfaction: Separating evaluations, beliefs, and affective experiences. *Human Resource Management Review*, 12 (2), 173-194.
13. Woolston, C. (2021). Stagnant wages hinder career satisfaction. *Nature*, 599 (7885), 519-521.
14. Zheng, X. M., Zhu, W. C., Zhao, H. X., Zhang, C. (2015). Employee well-being in organizations: A theoretical model, scale development, and cross-cultural validation. *Journal of Organizational Behavior*, 36 (5), 621–644.

3.2. Determination of risks and threats of environmental resilience as a key characteristic of improving the quality of life in the modern world

The terms risk and threats include the concept of a negative or undesirable result that the subject does not plan and does not expect. This can take the form of actual damage to the environment or be expressed in the failure to achieve planning goals or failure to use the most cost-effective measures to achieve the goal of reproducing natural resource potential. The term risk is used to describe a lack of certainty about something or someone. Risks and threats exist whenever there is doubt about an event, a piece of information (monitoring results), or the results of a process.

Risks in the field of natural resource potential can be considered from two positions:

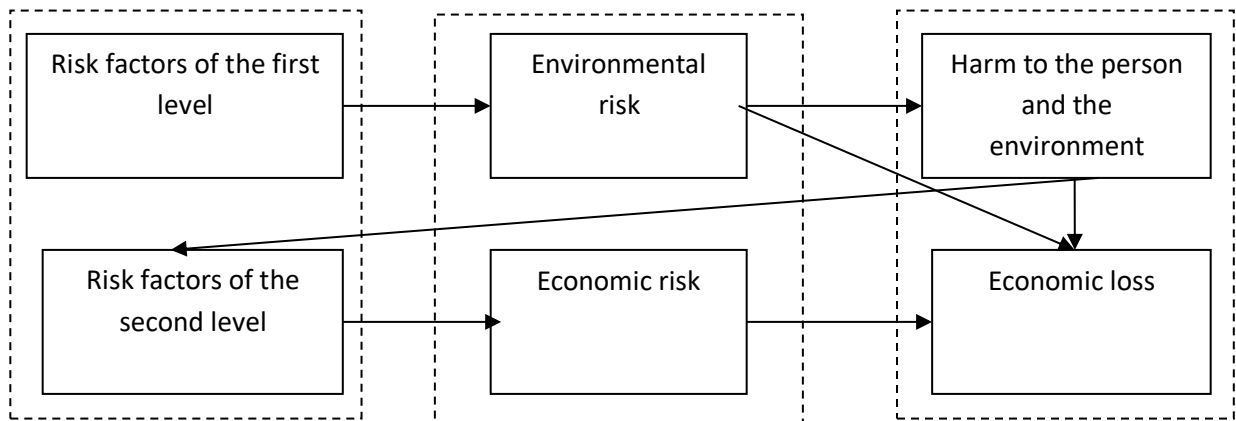
- process variability (internal variability);
- incomplete knowledge, uncertainty of information or its lack.

Internal variability is the normal change in the system. In the natural resource sphere, this refers to random natural processes; in man-made (artificial) systems, it refers to the uncertainty of their behavior. If we consider this in relation to the reproduction of natural resource potential, then the variability can include: a change in the course of the river, which is considered a random process over time; a change in soil properties, which is also considered random, etc. Internal variability is sometimes called random risk. Incomplete knowledge and uncertainty of information are processes that do not provide an opportunity to carry out risk assessment, risk management, and implement risk communication in the future.

The formation of risk and uncertainty processes during the restoration of natural resource potential occurs through six successive stages. Risk-generating factors of the first level are determined by the peculiarities of conducting economic activities. They can cause environmental risks, which, in the event of their manifestation, lead

to damage to the environment. Negative changes in the environment, in turn, are risk-creating factors of the second level. They provoke the emergence of economic risks for the recipients, whose activities depend on the state of nature, and the economic risk of civil liability for the entrepreneur if, as a result of changes in the consequences of their activities in the environment, the recipients suffer losses (Fig. 1).

Fig. 1. Process of environmental and economic risk formation

(developed by the author based on (Frietsch, 2023; FAO, IUCN CEM & SER, 2021))

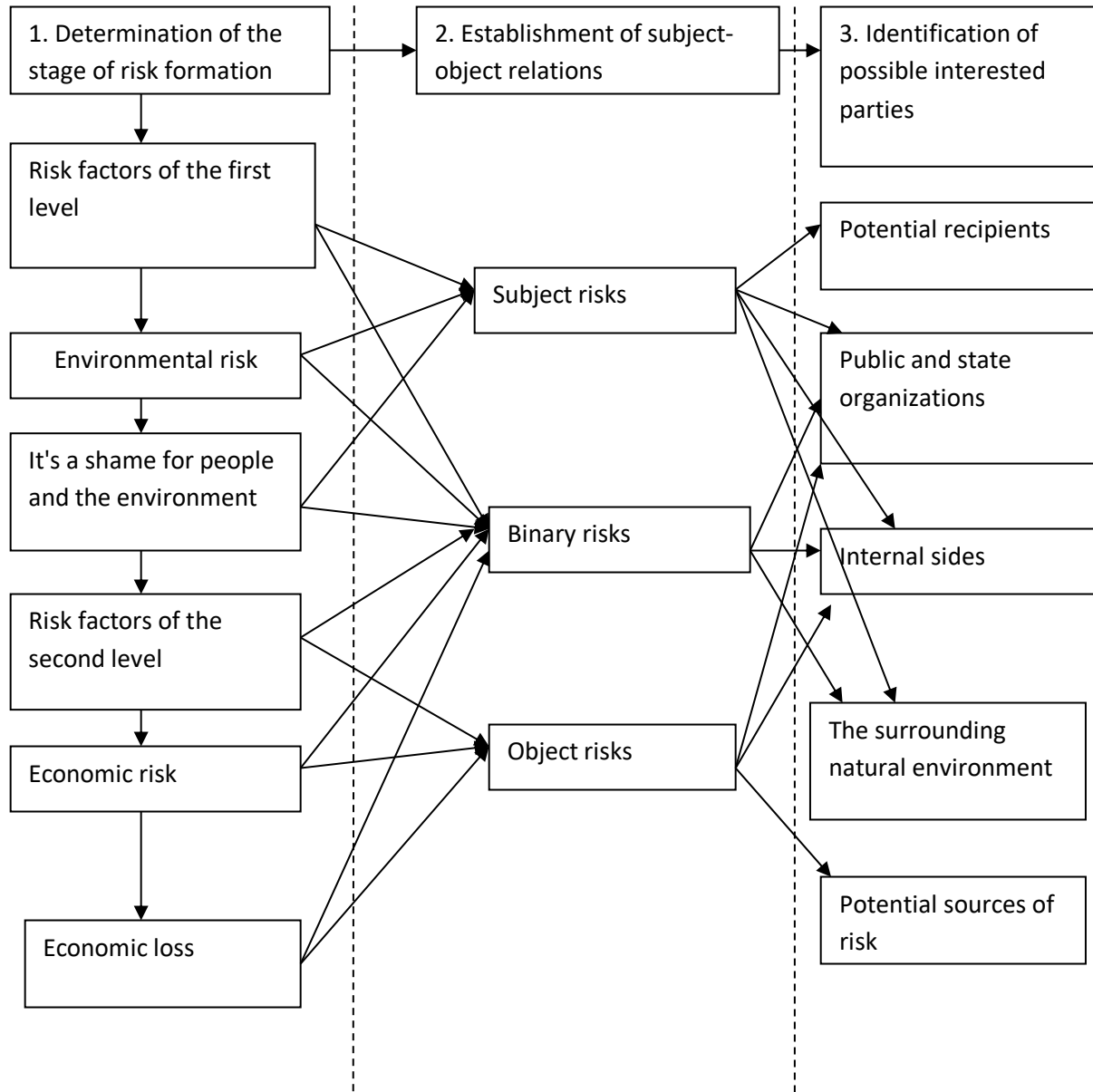
A comprehensive approach provides for the achievement of environmental safety for complex technical systems, people, and the natural environment according to the criteria of risk and stability, and the development of national and international documents based on them for the classification and regulation of actions to prevent and mitigate the consequences of accidents and disasters (in this case, due to military actions in a certain territory). As already mentioned, it can be interpreted at different levels: spatial, temporal, component, etc. A number of experts offer sectoral (component) or spatial (at the level of communities or ecosystems) approaches for the post-war recovery of natural resource potential (Biggs, 2012; Cinner, 2019).

Fundamentally new risks that arise and are realized in modern institutional and socio-political conditions, and security challenges become not only the object

of research but also permanent active factors in the life of a person, society, and the state. Transition to a new stage of formation and implementation of state policy in the field of security is possible only on the basis of risk. Methods of analysis and management of complex security based on quantitative risk criteria make it possible to form a single methodological base. At the same time, risks should be understood as complex indicators of dangers, threats, and challenges for environmental restoration, identified due to the probability of negative, unfavorable, crisis, and catastrophic situations on the one hand, and mathematical expectations (calculations) on the other.

The problem of reducing risks in Ukraine during the period of post-war revival is of primary importance and belongs to the priority area of guaranteeing national security. Its solution requires urgent measures (within the next 5-10 years) to preserve the conditions for sustainable development and the ability of the economy to expand reproduction. The problem has an interdepartmental and interregional nature.

Strategic risks are the most important indicators in the analysis of the possibilities for the restoration of natural resource potential in all components and the socio-economic development of the country. Determining such risks in the overall structure allows for outlining the spectrum of dangers, challenges, and threats. In this context, strategic risks are the scientific basis for forming a quantitative criterion base, constructing models and systems for provision, regulation, and improvement of environmental safety, and determining the ways of economic and social development. Essentially, a scenario of a possible unfavorable development of the situation with a negative external effect is formed based on environmental risk. This approach to risk identification includes three stages, at one of which it manifests its impact. Based on this, the position of the subject of activity in relation to risk, the degree of controllability of the process is determined, and the choice of a management strategy in case of risky situations is carried out – preventive, operational, or compensatory (Fig. 2).

*Fig. 2. Scheme of identification of ecological risks of natural resource restoration
(developed by the author)*

In the process of transformation of risks in the surrounding natural environment, their characteristics may change. From the standpoint of the existence of continuous economic and environmental risk, which unites a set of local risks, it is possible to identify potential sources and recipients of risk and reduce uncertainty. A threat

to environmental safety in the process of reproduction of natural resource potential arises in both cases: when damage is caused to the recipient, its internalization creates a threat to the safety of polluters; if the responsible entity is not established, the lack of internalization threatens the safety of the recipient. Therefore, there are two main types of environmental risk, depending on its orientation: object risk – arising as a result of the negative impact of other economic entities (negative changes in the natural environment due to the activities of economic entities; economic losses due to such changes associated with other economic objects); and subjective risk – due to its own influence, which leads to environmental responsibility (negative impact on the environment; the spread of negative changes to natural objects; harm to health and damages as a result of environmental changes).

At the same time, subject environmental risks are formed in the internal environment of the enterprise, and the source of object environmental risks is the external environment. However, when environmental liability arises, the subject of economic activity can be both an object of environmental safety and a source of negative environmental impact. Such a risk is considered binary, and it is realized after transformation in the surrounding natural environment within the same economic entity where it first arose. The source of binary environmental risks and their ultimate recipient is the same subject of entrepreneurial activity. These risks are formed as a result of the spread of the impact that the environment undergoes, causing risks.

Contradictory and conflicting processes in the restoration of socio-ecological and economic systems are a direct threat to the stability of the systems at the national, regional, and local levels. Their manifestations can take different forms (obvious, hidden), but as they intensify, the threats take on the character of direct actions during financial, economic, social, and political crises of varying scales and intensity. The functional dimension of danger includes a range of dangers that differ by the object in which they operate, the environment, drivers, the nature of the action,

and the scale of the danger (latent state, accident, crisis, catastrophe), prevention possibilities, etc. In addition, transformational processes associated with human activity cause, firstly, inherently unpredictable dangers; secondly, mainly the synergy of the latter, that is, the combination of different types of dangers (taking into account the influence of the environment, or superimposed on neutral phenomena and processes), turning them into threats. Therefore, the basic initial classification of environmental hazards is impossible; moreover, the identification of the content and type of danger becomes an element of security management and the mitigation of relevant threats. At the theoretical level, the following groups of threats are distinguished (Fig. 3):

1) *classic* – related to the irregular operation of technical systems of the economy and its infrastructure, which are characterized by spontaneous action and do not depend on their negative purpose;

2) *synergistic* – determined by the synergistic laws of interaction of the social and natural universes, the violation of which is accompanied by the emergence of implicit but real changes in organic (natural, social) systems;

3) *threats to the transformation of human consciousness* – arise in the process of human consciousness acquiring more and more instrumental and pragmatic properties and the loss of organic, creative, and critical properties when people are increasingly immersed in functionally inorganic information and communication networks;

4) *threats of violation of the so-called techno-humanitarian balance* with the predominance of new technical human capabilities over moral responsibility for their application.

Therefore, modern institutional security support for the post-war restoration of natural resource potential, which should accompany balanced nature use, should correspond to the functional dimension of threats and contain two main segments of security management.

The first segment should be primarily connected with the block of classic threats and use a set of management methods that are based on managing the environmental security of natural resource potential. The regional perspective of security is expressed in the specification of processes in the context of economic, social, technological, informational, and environmental conditions, and therefore should be based on the appropriate management system within the region itself. The second segment of the institutionalization of security must correspond mainly to the second, third, and fourth blocks of threats (as fundamentally new) and share joint responsibility with regional entities for those negative phenomena and processes that can be generated by an unstable situation, acting both within the region and through transfer, extending far beyond it. Therefore, the region should delegate its authority to guarantee security in the functional dimension to the subject of national-level management (Stefan van der Esch, 2022; We must tackle global risks ..., 2023).

The development of recommendations for a comprehensive quantitative assessment of risks, threats and measures to manage them for the territory of Ukraine should be based on accounting for the specifics of the impact of dangerous factors on the state of ecosystems, legal features of the legislation of both Ukraine and neighbouring partner countries, the main directions of cross-border cooperation, defined in relevant intergovernmental agreements. The instruction on the analysis and assessment of risks provides a method of determination (low, moderate, permissible, high and critical) using the formula:

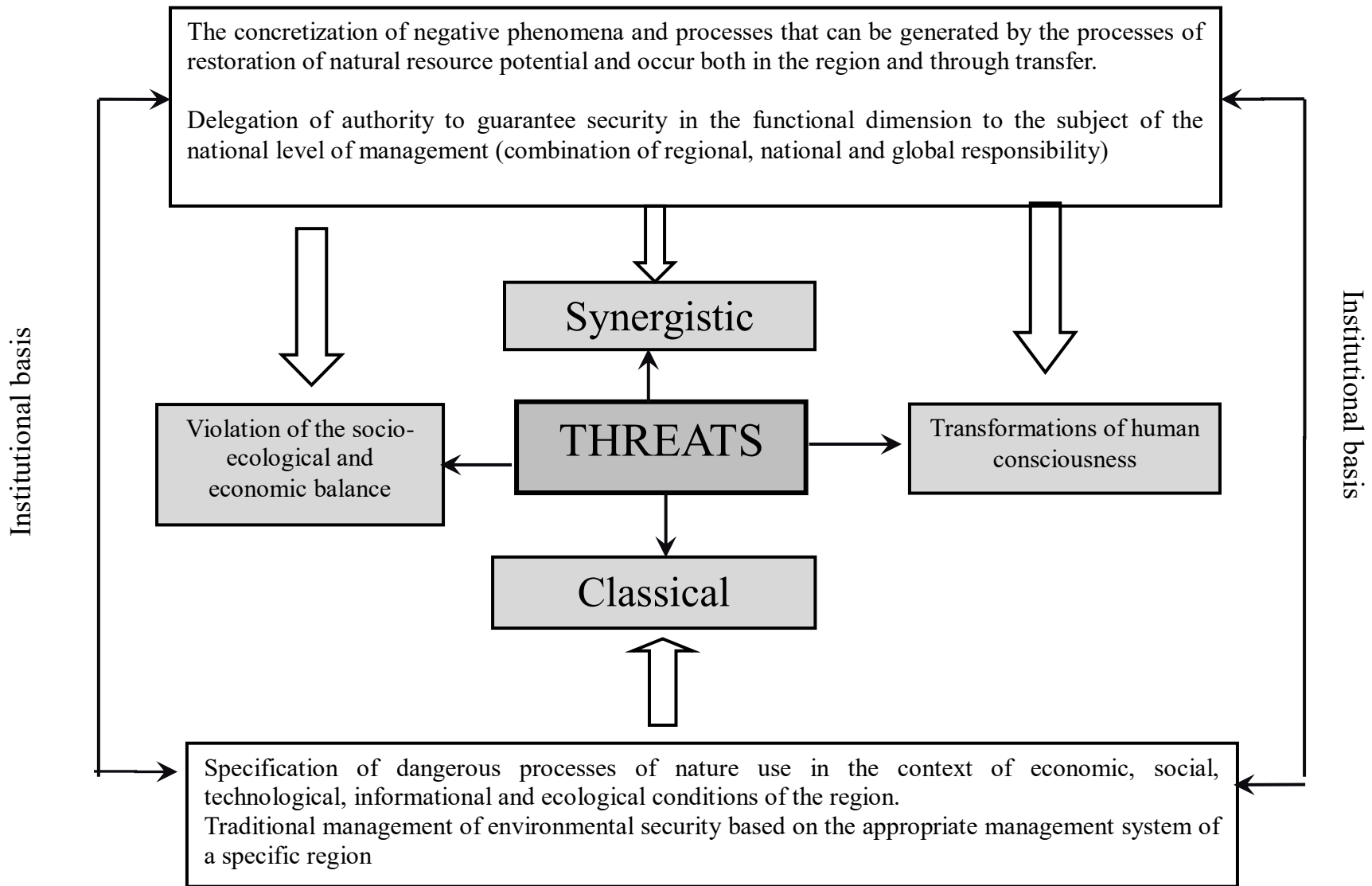
$$R = f(T, V, I)$$

R – risk level;

T – threat level;

V – level of vulnerability;

I – level of influence.

Fig. 3. Functional dimension of modern threat

Today, Ukraine uses two main models of coordination of actions when assessing risks and threats to the territory. The first model is applied specifically to risks and threats of the national security level, in other cases – to geopolitical risks and threats, and it is managed by the National Security and Defence Council of Ukraine, authorized and headed by the President. They identify potential and real threats to the national interests of Ukraine, drawing attention to these issues in the political, economic, social, military, scientific and technical, environmental, information and other spheres. The second model, on the contrary, deals with risks and threats that do not fall under the scope of national security and defence, and its implementation is entrusted to The State Emergency Service of Ukraine. The latter supervises regional departments established in each of the administrative units of Ukraine, which then cooperate with regional administrations and local authorities to eliminate risks and threats arising in the respective regions, as well as provide response to emergency situations with the deployment of their specialized units and provide assistance regarding mitigation, restoration and reconstruction within the specified field of law and available capabilities.

Planning and assessing the resilience of the territory is a complex task, as it takes place in complex socio-ecological and economic systems. In addition, rather than simply assessing the potential of an area for restoration, it is important to determine the level of such restoration. One way to comprehensively assess resilience is through indicators, a promising tool for supporting or clarifying the decision-making procedure, as they can be designed to effectively and comprehensively generalize the system's behaviour, even when there is significant uncertainty. In practice, selecting indicators requires navigating a rich and often conflicting information landscape of peer-reviewed and non-peer-reviewed papers and datasets, mostly created for other purposes.

First of all, in order to establish the possibility of resilient restoration of territories, foreign publications orient us to the indicators and indicators

of achieving the Sustainable Development Goals Today, Ukraine uses two main models of coordination of actions when assessing risks and threats to the territory. The first model is applied specifically to risks and threats of the national security level, in other cases – to geopolitical risks and threats, and it is managed by the National Security and Defence Council of Ukraine, authorized and headed by the President. They identify potential and real threats to the national interests of Ukraine, drawing attention to these issues in the political, economic, social, military, scientific and technical, environmental, information and other spheres. The second model, on the contrary, deals with risks and threats that do not fall under the scope of national security and defence, and its implementation is entrusted to The State Emergency Service of Ukraine. The latter supervises regional departments established in each of the administrative units of Ukraine, which then cooperate with regional administrations and local authorities to eliminate risks and threats arising in the respective regions, as well as provide response to emergency situations with the deployment of their specialized units and provide assistance regarding mitigation, restoration and reconstruction within the specified field of law and available capabilities.

Planning and assessing the resilience of the territory is a complex task, as it takes place in complex socio-ecological and economic systems. In addition, rather than simply assessing the potential of an area for restoration, it is important to determine the level of such restoration. One way to comprehensively assess resilience is through indicators, a promising tool for supporting or clarifying the decision-making procedure, as they can be designed to effectively and comprehensively generalize the system's behaviour, even when there is significant uncertainty. In practice, selecting indicators requires navigating a rich and often conflicting information landscape of peer-reviewed and non-peer-reviewed papers and datasets, mostly created for other purposes.

First of all, in order to establish the possibility of resilient restoration of territories, foreign publications orient us to the indicators and indicators of achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) (Kenney, 2021; Graveline, 2022; Upadhyay, 2021). Indeed, the indicators recommended for Goal 15 "Life on land" can be used when studying the resilience of ecosystem territories (State Statistics Service of Ukraine. Goal 15, 2020). They can also be supplemented with indicators of Goal 6 "Clean water and sanitation". The World Bank operates with similar sets of indicators.

At the same time, a considerable amount of research guides in determining the resilience of territories to rely on communities and their resources. Although many different definitions of community resilience have been proposed, they generally reflect the ability to withstand shocks and stresses while maintaining basic functions (Patel, 2017). However, at its core, the concept of resilience embodies the principle of making populations and systems better able to cope with shocks/stresses/losses/damages through a range of methods. Rather than using more narrow approaches to solving the problem of the risk of dangerous situations (De Milliano, 2015).

The rationale and value of the resilience program is simple. Populations face a complex set of risks as they seek to achieve a high standard of living; improving their ability to cope with stress requires a similarly complex and multidisciplinary approach 14. Instead of focusing on emergency response, resources invested in building resilience are much more effective. Given this, the number and variety of structures and tools for measuring community resilience can be quite large.

There is an assumption that over time the list of indicators, tools for their collection and processing will undergo transformations. However, today, in the context of community and territorial resilience research, the toolkit "Community Resilience Analysis to Disasters", a practical toolkit developed by the international aid organization GOAL over ten years of practice, is recognized

as the best 15. GOAL is a humanitarian non-governmental organization for development, and its developments are represented in policy documents such as the European Union's Compendium of Best Practices on Territorial Resilience (European Commission EU Resilience Compendium, 2015). A total of 8 system sectors were included in the resilience analysis system: (1) education, (2) economy, (3) ecology, (4) policy and management, (5) health care, (6) infrastructure, (7) social and cultural spheres, (8) natural disaster risk management. When unmanageable risks materialize, their impact depends on the state of these systems and can create feedback loops that affect these systems and increase or decrease resilience.

In conclusion, it is worth noting that communities seeking to measure their own resilience in order to ensure a high quality of life will need to balance trade-offs in decisions about the units of measurement and the actual phenomena to be assessed. For example, to rely on the vision of the community, and not on the assessment of experts or external quantitative data according to a standard set (for example, data from the State Statistics Service), since the opinion of the community is an important basis for the "bottom-up" process in the management of the territory and its resources.

References:

1. Biggs, R. et al. Toward principles for enhancing the resilience of ecosystem services. (2012). *Annual Review of Environment and Resources*, 37, 421-448.
2. Cinner, J. E., Barnes, M. L. (2019). Social dimensions of resilience in social-ecological systems. *One Earth*, 1, 51-56. <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2019.08.003>.
3. De Milliano, C., Faling, M., Clark-Ginsberg, A., Crowley, D., Gibbons, P. (2015, January, 01). Resilience: The Holy Grail or Yet Another Hype? *The Humanitarian Challenge*, Springer, 17-30 DOI: 10.1007/978-3-319-13470-3_2.
4. *European Commission* (2015). Resilience Compendium: Saving Lives and Livelihoods. https://ec.europa.eu/echo/files/policies/resilience/eu_resilience_compendium_en.pdf.
5. *FAO, IUCN CEM & SER. Principles for Ecosystem Restoration to Guide the United Nations Decade 2021-2030* (2021). <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/b234f058-9f77-4481-b870-a7fa2e7ad5f8/content>.
6. Frietsch, M., Loos, J., Löhr, K., Sieber, S., Fischer, J. (2023). Future-proofing ecosystem restoration through enhancing adaptive capacity. *Communications Biology*, 6 (1). Article 377. <http://dx.doi.org/10.1038/s42003-023-04736-y>.
7. Graveline, M.-H., Germain, D. Disaster Risk Resilience: Conceptual Evolution, Key Issues, and Opportunities. (2022). *International Journal of Disaster Risk Science*, 13, 330-341. <https://doi.org/10.1007/s13753-022-00419-0>.

8. Kenney, M. A., Gerst, M. D. (2021). Synthesis of Indicators, Datasets, and Frameworks Available to Establish Resilience and Adaptation Indicators: Case Study of Chesapeake Bay Region, USA. *Current Climate Change Reports*, 7, 35-44. <https://doi.org/10.1007/s40641-021-00170-6>.
9. Patel, S. S., Rogers, B., Amlôt, R., Rubin, G. J. (2017). What Do We Mean by 'Community Resilience'? A Systematic Literature Review of How It Is Defined in the Literature. *PLOS Currents: Disasters*, 9. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29188132/>.
10. State Statistics Service of Ukraine. Goal 15. Protect and restore terrestrial ecosystems https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/metadata/15/15.htm.
11. Stefan van der Esch et al. The global potential for land restoration: scenarios for the global land outlook 2. Policy Report (24 March 2022). <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2022-the-global-potential-for-land-restoration-glo2-4816.pdf>.
12. *The World Economic Forum*. (2023, Mar 13). *We must tackle global risks in an integrated way – here's how*. <https://www.weforum.org/agenda/2023/03/we-must-tackle-global-risks-in-an-integrated-way-here-s-how/>.
13. Upadhyay, A., Sa-ngiamwibool, A. (2021). A systematic literature review of community disaster resilience: Main and related research areas and agendas. *Continuity & Resilience Review*, 3 (2), 192-205. <https://doi.org/10.1108/CRR-03-2021-0011>.

3.3. Features of development, pricing, and promotion of banking investment products in the context of intensified competition

Introduction. In the context of a shortage of investment resources and intensified competition, the development and improvement of banking investment products become increasingly important. In our opinion, particular research is needed on the specific features of developing and pricing banking investment products, as well as on the role of promotion and competition in regulating the banking investment business.

The study of banking investment activity has received significant attention from classical economists, including A. Smith, D. Ricardo, J. M. Keynes, M. I. Tugan-Baranovsky, and others.

Substantial contributions to the development of the theory of managing banking investment activities have been made by O. D. Vovchak (Вовчак, 2006), V. I. Hrushko (Головко et al., 2004), A. Ya. Kuznetsova (Кузнецова, 2005), B. L. Lutsiv (Луців, 2001), A. M. Moroz (Мороз et al., 2002), L. O. Prymostka (Примостка, 2004), S. K. Reverchuk (Реверчук et al., 2007), and others. However, certain aspects of this issue remain partially unexplored. In particular, the areas of development, pricing, sales, and promotion of banking investment products require further detailed study.

The purpose of this article is to address issues related to the development, pricing, promotion, and sales of new banking investment products in a competitive environment.

The object of the study is banking investment activity in Ukraine.

The subject of the study is the theoretical, methodological, and applied principles concerning the specific features of the development, pricing, and promotion of banking investment products.

Results. The development of the Ukrainian market for investment banking products, services, and operations highlights the following objectives: expansion of operations and related services for securities issuance; enhancement of custody services for securities; and development of services for the securitization of foreign currency inflows.

Banking investment products can be classified according to various criteria, including the following:

- by acquisition subject: investment products for individuals and non-financial legal entities; investment products for financial-sector legal entities; investment products for governmental and local authorities.

- by cost: paid and free investment products.

- by value: expensive and low-cost investment products.

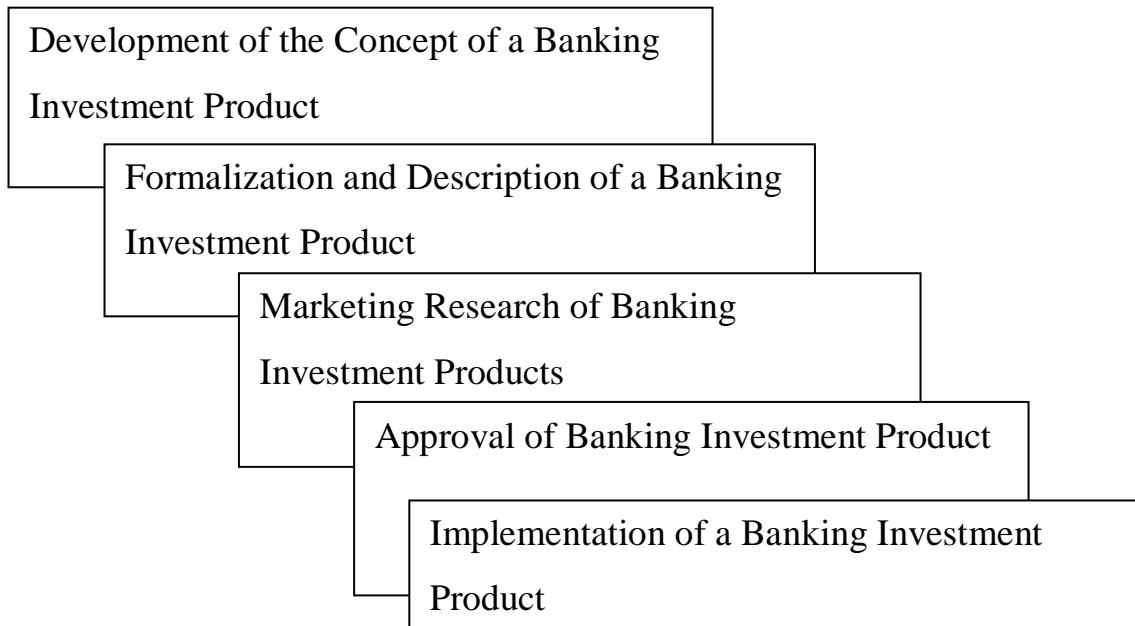
- by licensing status: licensed products (investments in statutory funds and shares of legal entities) and unlicensed products (investment consulting).

- by profitability: profitable products that generate investment income for the bank, and non-profitable products that do not generate income (Реверчук et al., 2007).

The procedure for developing banking investment products has certain distinctive features. Depending on the market situation, a bank can choose different approaches: improve an existing product; develop a completely new (unknown to the market) product; or create a new product for the bank that is already known in the market. The most important stages of the algorithm for developing new banking investment products are presented in Figure 1.

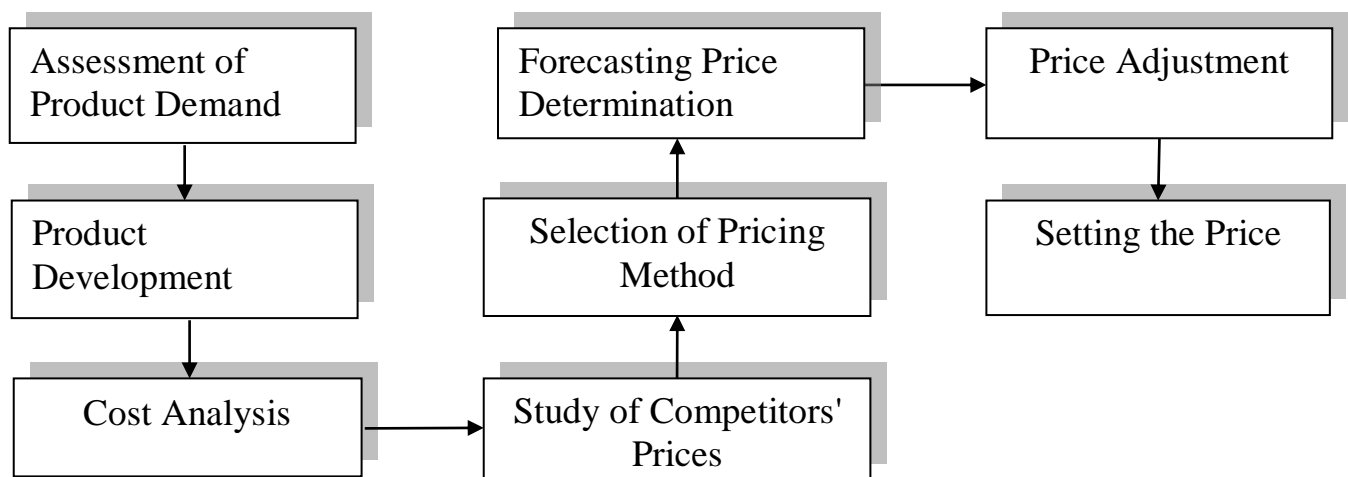
Pricing of banking investment products, including investment lending, is determined by the specifics of the price structure, which manifests in the form of an interest rate for providing a particular service. Thus, the size of the interest rate for investment services (the price of the investment product) is influenced

by the discount rate, the interbank lending rate, the creditworthiness of clients, and the level of risk from investment operations.

Fig. 1. Stages of the Algorithm for Developing a Banking Investment Product

The process of forming the price of banking investment products consists of a series of sequential stages (Fig. 2).

Fig. 2. Stages of Determining the Price of a Banking Investment Product

The specificity of the market for banking investment products is that the bank acts as a creditor, borrower, and intermediary between the creditor and borrower (for example, in the case of investment lending products). While relationships between production enterprises develop in both monetary and commodity-natural forms, interactions between banks occur solely in monetary form.

Another feature of pricing is the inherent abstraction of banking investment products. These products cannot be "felt by hand"; they are intangible and cannot be physically sensed. Over the past 30 years, the banking industry providing investment services has significantly grown. Technology has played a crucial role in this development, facilitating the transition of banks to extensive automation of customer service.

The essence of banking investment services lies in the direct contact between the client and the bank. However, in the context of the development and widespread use of information technology, this feature can be disrupted, for example, through Internet banking.

The primary goal of all the aforementioned systems is to maximize the volume of sales of banking investment products, using convenient and simple mechanisms. At the same time, banking investment products satisfy customer needs indirectly rather than directly.

For banks, there is no problem of inaccessible distribution channels, as the production and distribution of banking investment services coincide in time and can therefore be localized within a bank branch. However, the most significant entry barriers in the banking investment sector include:

- legal restrictions on banking activities (establishment of a minimum statutory capital requirement, licensing of banking activities, particularly for specific types of operations involving securities, precious metals, etc.);
- limited access to sources of investment resources.

This is a significant factor for banking investment lending. Large clients have stable relationships with banks, so new banks must rely on newly established small enterprises and the general population. As a result, "niche" banks emerge, which are tied to servicing specific structures; this leads to the differentiation of banking investment income. In practice, this means the individualization of banking investment services. Uniform services, even when fully identical in quality and price, are not perceived by consumers as perfect substitutes. All this shapes consumer preferences and results in high switching costs for consumers.

In the system of market realization of banking investment products, both personal and impersonal communications are important. Personal selling involves the use of individual communication channels between the bank and the consumer of its investment services. The main tools for personal selling of investment products include: face-to-face communication; telephone conversations; and casual contacts.

The effectiveness of banking investment activities in the context of increasing competition largely depends on the trust of clients, which needs to be cultivated during personal selling. Clearly, the need for communication between sellers of banking investment products and clients requires certain compensation for their work or other effective incentives. For example, a fixed salary plus opportunities for career advancement, commissions, bonuses, etc.

With the expansion of banking investment services, impersonal communications, particularly advertising, are increasingly being utilized. In terms of overall advertising expenditures, banks in leading countries rank fourth (after automotive companies, retail firms, and publishing organizations).

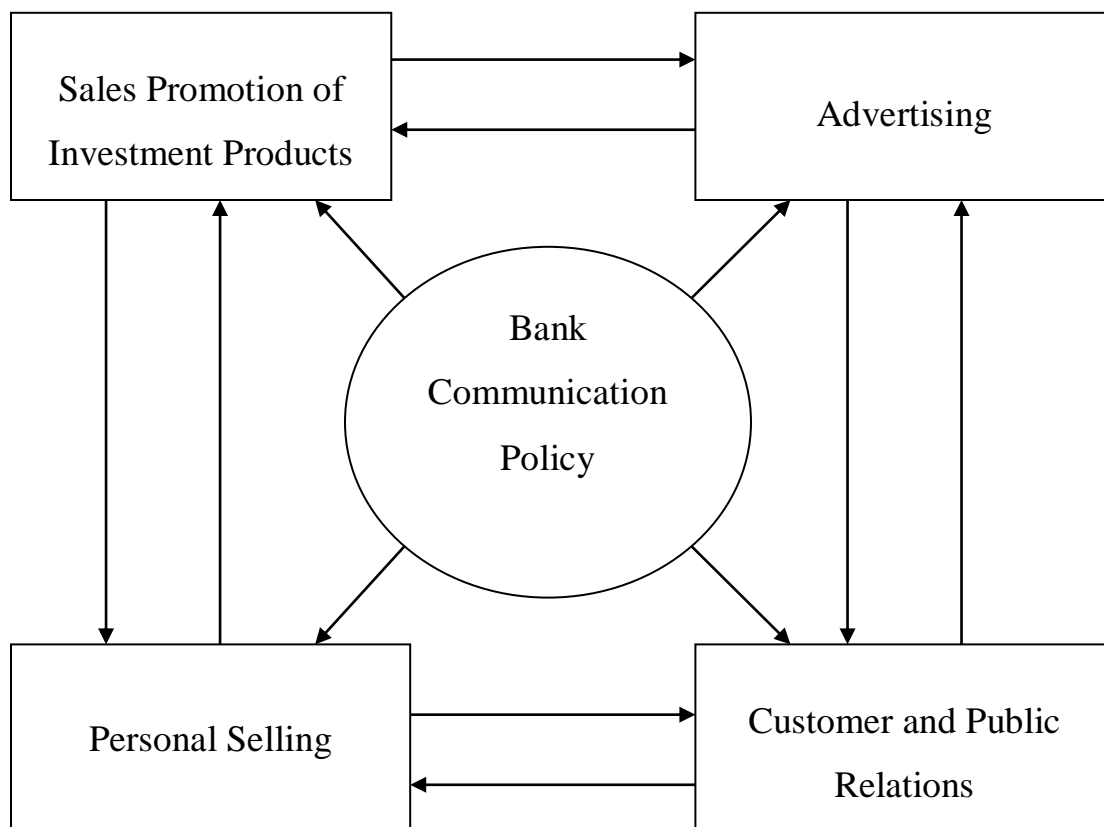
Given the specifics of banking investment activities, the classification of advertising forms by advertising objects is particularly important: advertising of banking investment products; advertising of the bank, including the investment bank; advertising of investment needs; and advertising of investment projects.

Until the mid-1960s, the advertising activities of banks worldwide predominantly featured advertising of banking products, including investment products. During this time, competition in the banking services market was moderate.

In the 1980s, advertising began to focus on the ultimate investment needs of consumers, which could be met through the purchase of banking investment products. For example, advertisements for auto loans, life insurance loans, housing construction loans, and loans for studying abroad emerged.

Bank advertising, or the advertising of its structural units, aims to shape the investment image of the bank – a collection of clients' perceptions about a bank that actively engages in investment activities.

To most effectively influence the target audience and stimulate the consumption of the bank's investment products, banks develop a communication policy that includes a specific set of tools (Fig. 3).

Fig. 3. Tools of the Bank's Communication Policy in the Investment Products Market

An important feature of banking investment activities is the lack of patent protection for innovations. In this regard, any banking innovation implemented by one bank can be replicated by its competitors within a short period. Ultimately, this is also a characteristic of entry barriers in the banking sector, including the investment sector. All of this intensifies the competition among banks across all industries and types of activities (Table 1).

Table 1. Subjects of Intra-Industry Competition in Banking Investment and Investment Intermediation

Industry and Types of Banking Activities	Subjects of Intra-Industry Banking Competition
Investment and Investment Intermediation	Savings banks, commercial banks, bond issuers, pension funds
Acceptance of time deposits	
Securities operations	Universal banks, investment banks, investment companies
Investment in precious metals	Universal banks, investment banks, numismatic dealers

Banking competition can be divided into intra-industry and inter-industry competition. Intra-industry banking competition refers to the competition among banks that produce similar banking products and services to meet similar needs but differ in price, quality, and assortment. Inter-industry banking competition is the competition between banks and other financial institutions across various sectors.

Universal banks face the most significant pressure from intra-industry competition. Specialized banks operate in fewer sectors and compete with universal banks as well as with financial institutions that have similar specializations. Additionally, the blurring of distinctions between banking and non-banking institutions intensifies competition in providing financial and investment services, such as investment loans, securities operations, investment consulting, and more (Кузнецова, 2005).

Intra-industry competition typically manifests in two main forms: product competition and type competition.

Product competition occurs between banks offering similar banking products. For instance, almost all banks currently provide investment loans, which are standard services differing only in the interest rate.

Type competition, on the other hand, involves banks that offer products of the same type but differ in some significant parameter. An example of this is the various types of time deposits, such as "youth," "New Year," "Christmas," and "pension" deposits. Currently, intra-industry banking competition predominantly develops in the form of type competition.

Inter-industry banking competition can occur in two forms: capital spillover competition and substitute competition. The first form arises when banks diversify into new sectors or when new banks penetrate traditional banking sectors. At present, this form is the dominant one globally.

Competition implies that entirely different banking products produced by banks in various sectors can meet similar needs and act as interchangeable products.

It's important to highlight that the presence and increasing number of substitute products within banking sectors intensifies inter-industry competition. In this context, theoretically, the most attractive banking sectors for banks are those with products that are viable substitutes. However, in practice, this is rarely the case, especially as substitutes tend to be concentrated within a single bank and primarily influence intra-industry rather than inter-industry competition.

For example, a substitute for depositing funds into a term deposit could be investing in securities or precious metals. Thus, this reflects intra-industry, product-type competition.

Another characteristic of bank investment production is that there is no clear link between the utility and the price of an investment product. Consequently, it is challenging in banking to distinguish between hidden and open price

competition. At the same time, banks can adjust interest rates, commissions, fees, and so on. On the other hand, customers of banking investment products can negotiate for price discounts. However, there are certain limits to price competition in banking.

Firstly, there is a minimum interest rate below which the bank loses profitability. Therefore, bankers strive to maintain high interest rates, as reducing them is disadvantageous for them.

Secondly, the banking system has a significant impact on the economy, and the psychology and trust of clients greatly influence banks' investment activities. Thus, the state is compelled to regulate interest rates both directly (by setting maximum, fixed, and minimum rates or margin limits) and indirectly (by setting the discount rate).

Thirdly, the quality of banking investment products, which represents non-price competition, exerts some pressure on price manipulation.

What can serve as a quality criterion for a banking investment product?

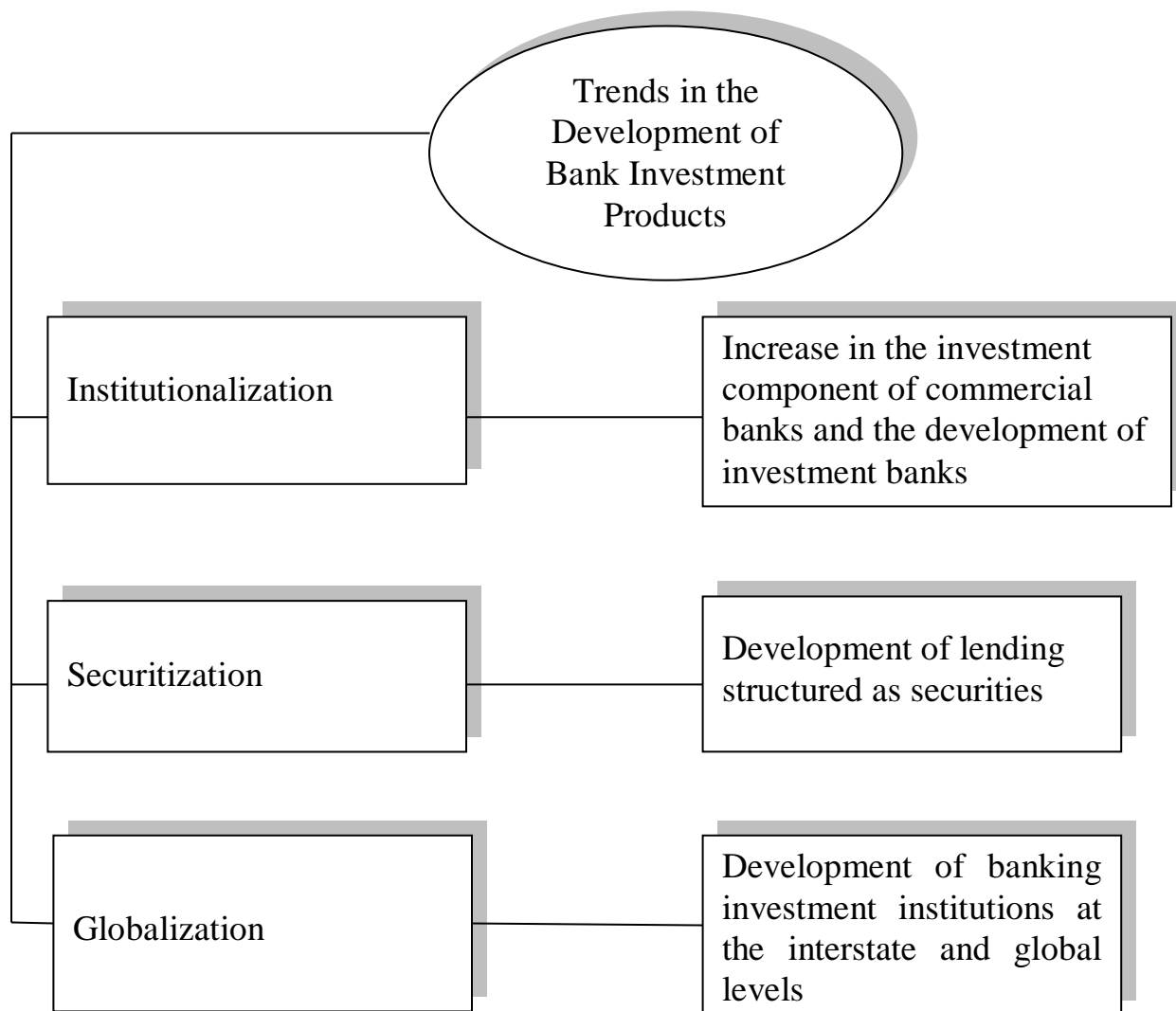
In the literature, the quality of a banking product is studied from both the client's and the bank's perspective. From the client's viewpoint, quality criteria for a banking product include service speed, timeliness of transactions, error frequency, bank hours and operating schedule, quality of consultation, staff communication skills, and other factors.

From the bank's perspective, quality criteria for its investment product include the speed of internal workflows, the cost of correcting errors, labor productivity, motivation levels, the degree of banking investment risk, and more.

Three main trends characterize the current development of banking investment products and services: institutionalization, securitization, and globalization (see Fig. 4).

Institutionalization, from the standpoint of investment activity, includes dealer operations in trading securities and intermediary banking services for mergers and acquisitions of investor enterprises.

- Securitization involves selling loans to investors in the form of securities. Securitization allows banks to transfer banking risk to investors, increase liquidity, boost commission income, and enhance the appeal of banks to investment activities. (Banks aim to act as credit organizers, while credit risks fall on asset securitizers). (Реверчук, Кльоба, Паласевич, 2007).

Fig. 4. Main Trends in the Development of Banking Investment Products

The development of the market for banking investment products is influenced by key factors, such as the business activity of investment product consumers, the political and legal environment in the country, inflation, prices for banking

investment products, the life cycle of banking investment products, and the competitive environment.

Consumers of banking investment products often drive competition between banks, leading to an increase in the quality of investment products. The influence of consumer groups on competition intensity is significant under the following conditions:

- consumers purchase a large share of the bank's investment products, enabling them to exert influence by threatening to reduce their purchases.

- loans comprise a substantial portion of the financial resources of borrowers, making them highly sensitive to changes in interest rates and the quality of banking investment products.

- high standardization of banking investment products eliminates barriers for consumers to switch to competitors' services.

- availability of extensive information about the relevant banking investment product.

- high institutional organization among consumers of investment products and services.

Conclusions. In an increasingly competitive environment, the process of developing banking investment products has distinct characteristics. A bank has several options: improving an existing product, creating an entirely new (market-unknown) product, or developing a new product for the bank that is already familiar in the market.

Pricing for banking investment products, including investment lending, is shaped by the specific structure of the price, often reflected in the interest rate for the service provided. Thus, the interest rate on investment services (the price of an investment product) is influenced by the central bank rate, the interbank lending rate, client solvency, and the risk level associated with investment operations.

With the growth of banking investment services, non-personal communication channels, especially advertising, are increasingly utilized. Globally, banks rank fourth in advertising spending (after automotive companies, retail firms, and publishing organizations). Given the nature of banking investment activity, the classification of advertising types based on the subject of promotion is particularly significant: advertising banking investment products, the bank itself (including investment banks), investment needs, and investment projects.

The main factors affecting the development of the banking investment products market include the business activity of investment product consumers, the political and legal environment in the country, inflation, prices for banking investment products, the life cycle of these products, and the competitive landscape.

References:

1. Вовчак, О. Д. (2006). *Державне регулювання банківської інвестиційної діяльності в Україні*. [Автореф. дис. д-ра екон. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
2. Головка, А. Т., Грушко, В. І., Денисенко, М. П. (2004). *Система банківського менеджменту*. Фірма „ІНКОС”.
3. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 112-111 (2000). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>.
4. Кльоба, Л. Г. (2007). *Управління банківською інвестиційною діяльністю*. Львів. Тріада плюс.
5. Кузнєцова, А. Я. (2005). *Фінансування інвестиційно-інноваційної діяльності*. Львів. Банк. ін-т НБУ.
6. Луців, Б. Л. (2001). *Банківська діяльність у сфері інвестицій*. Тернопіль. Карт-бланш.
7. Любунь, О. С., Грушко, В. І. (2004). *Фінансовий менеджмент у банку*. Вид. Дім „Слово”.
8. Мороз, А. М. (ред.), Савлук, М. І., Пуховкіна, М. Ф. (2002). *Банківські операції*. КНЕУ.
9. Примостка, Л. О. (2004). *Фінансовий менеджмент у банку*. КНЕУ.
10. Реверчук, С. К., Кльоба, Л. Г., Паласевич, М. Б. (2007). *Управління і регулювання банківською інвестиційною діяльністю*. Тріада плюс.

3.4. Problems of the state budget of Ukraine and the taxation system during the war

The military actions conducted by Russia on Ukrainian territory for more than 10 years have a clear objective: to conquer Ukrainian lands up to the borders of 1939, rewrite the history of ancient Rus', seize natural resources, and eradicate the Ukrainian language and identity by russifying the population, as it had been done before 1991. The dictatorial regime of Putin disregards international laws that protect human rights and pursues its goals with inhumane brutality.

The war has caused catastrophic damage to Ukraine across social, economic, humanitarian, political, environmental, legal, and other dimensions, leading to numerous casualties, population displacement, a humanitarian crisis, psychological stress, economic collapse, inflation, an energy crisis, environmental pollution, among other consequences. The extent of the damage and the scale of destruction in our country continue to grow.

From February 2022 to August of this year, Russia launched 9,627 missiles and 13,997 drones, causing devastating destruction across Ukraine, particularly in the energy sector. Forty percent of Ukraine's energy resources have been destroyed, and all hydroelectric power plants have suffered enemy attacks. The full toll on military personnel remains unknown, but among the civilian population, there are currently 25 170 victims across 1 504 of Ukrainian towns and cities, including 9 177 deaths and 15 993 injuries (61% of the victims are men and 39% are women), among them 535 children killed and 1 095 wounded. Over two years of full-scale invasion, the number of people with disabilities in Ukraine has increased by 300 000. According to the United Nations (UN), more than 8 million of Ukrainians have become internally displaced persons, while over 5.6 million people have fled abroad, with an estimated 50% unlikely to return, having found employment in other countries. Despite these challenging conditions, Ukraine endures, fights, and unites

democratic nations around its cause to collectively defeat Russia's terrorist aggression, while maintaining its course towards joining the European Union. After the war, Ukraine will face a range of complex tasks related to reconstruction, for which critical financial support from the international community will be essential.

Despite the ongoing war, Ukraine's economy has begun to recover. In the first quarter of 2024, Ukraine's real GDP grew by 6.5% year-on-year. Even significant damage to energy facilities resulting from Russian attacks did not hinder economic growth. The population and businesses have adapted by purchasing autonomous power devices and adjusting to electricity outage schedules. Unoccupied territorial communities have actively started developing alternative energy sources. However, enemy attacks on energy facilities continue, periodically exacerbating electricity shortages, and the restoration of energy infrastructure will require substantial resources. According to the National Bank of Ukraine (NBU), real GDP is projected to grow by 3.7% in 2024, with economic growth expected to accelerate to 4-5% in subsequent years.

Thanks to the prudent monetary policy of the National Bank of Ukraine (NBU) and international financial support, inflation has been contained at 5.4%, although the NBU forecasts it to rise to 8.5% by the end of 2024. Key steps in stabilizing the economic situation included the central bank's decision to implement a managed exchange rate flexibility regime, allowing it to control currency fluctuations in the foreign exchange market, and to gradually reduce the key interest rate from 25% to 13%. This has enabled banks to stimulate business lending. The majority of credit resources are being directed towards the agricultural sector, processing companies, logistics, industrial parks, the defense industry, and energy.

One of the critical factors that will contribute to the country's economic and social recovery is the effective filling of the state budget and the efficient use of public funds. The budgetary and tax systems are essential mechanisms

for financing military and social needs during the war, as well as powerful catalysts for the successful post-war reconstruction of Ukraine.

Unfortunately, Ukraine's budgetary system has been unstable for many years, undergoing constant reforms with changes in government. Public expenditures have often been inefficient, and significant funds have been embezzled by corrupt officials, leading to widespread corruption at the highest levels of power. As a result of this mismanagement, the country has experienced a chronic budget deficit, which, under current challenging conditions, has reached catastrophic proportions. To cover this deficit, the government has been consistently relying on both domestic and external borrowing.

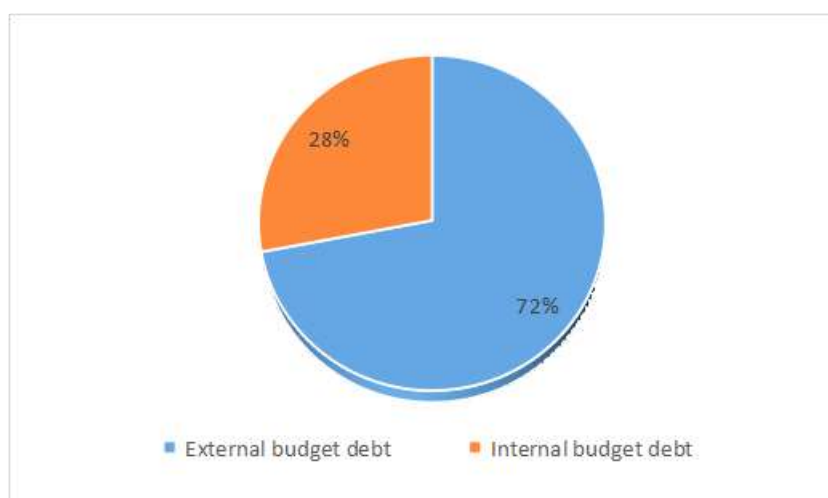
The domestic tax system is complex and inefficient, providing opportunities for tax evasion and corruption, with a high level of tax burden that hampers economic growth and investment. In many respects, it does not meet global standards, making Ukraine less competitive in the international market. The need to reform the tax system is driven by the challenges that the state will face in the post-war period.

In 2014-2015, a highly effective decentralization reform has been implemented in Ukraine. It led to significant changes in the budgetary system and fiscal relations. To cover military expenditures, a military tax of 1.5% was introduced on all personal income of the population. Local budgets began to receive funds from taxes levied on businesses operating within their regions. By 2021, Ukrainians experienced a noticeable improvement in their standard of living, but Russia's full-scale invasion in 2022 plunged Ukraine into crisis. The budgetary system, along with the economy and society at large, suffered a severe shock. The closure and suspension of businesses led to a decline in budget revenues, while budgetary expenditures on defense, security, and social protection for those affected by the war increased. Consequently, all reforms and budgetary programs for the population and businesses were halted.

In the first year of the large-scale war, defense expenditures in the state budget increased by 607.98%. In 2023, defense spending accounted for 18.2% of GDP, and in 2024, nearly 100% of the budget's revenues (1.69 trillion UAH) are planned to be allocated to increasing the supply of weapons, equipment, drones, ammunition, and missiles, as well as supporting the military. Expenditures for maintaining the government apparatus, social protection, education, and healthcare are being covered through external and internal borrowing. Consequently, the state's debt burden is continuously growing, and without the support of international financial partners, Ukraine would be unable to fulfill its critical state functions.

As of the end of 2023, Ukraine's national debt amounted to 84.4% of the country's gross domestic product (GDP). By July 1, 2024, the total national debt had increased by 11.7%, reaching 6.167 trillion UAH. Meanwhile, Ukraine's external debt grew by 593 billion UAH, making up 72.3% of the total debt.

In May alone, 92.2 billion UAH was spent on debt repayment and servicing, the highest amount since the beginning of 2024. This peak period for domestic debt payments saw 88.0% of expenditures allocated to the repayment and servicing of domestic debt, amounting to 80.6 billion UAH.

Fig. 1. General structure of the public debt of Ukraine

*Source: developed by the authors according to (State debt of Ukraine, 2024)

Ukraine's budgetary need for external financing in 2024 is approximately 38 billion USD, of which 11.8 billion USD has already been secured in the early months of the year. Through the budget, the state allocates a certain portion of GDP to be centrally distributed for the development of the national economy, social protection of the population, maintenance of government bodies, and, particularly in the current situation, national defense. However, the war has led to a severe shortfall in budget revenues (as shown in Table 1), and the amount of external financial assistance provided does not fully cover the country's needs.

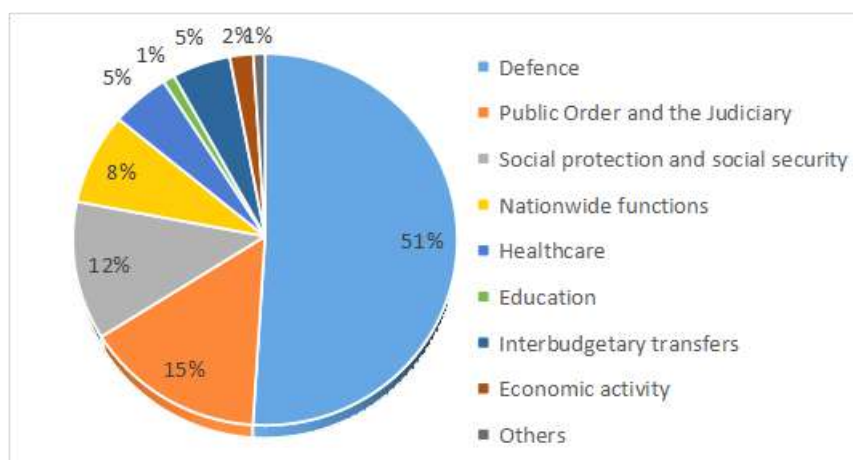
*Table 1. Execution of the State Budget of Ukraine in the first half of 2024,
UAH million **

Indicators	Revenues	Expenditures	Lending	Budget deficit	Share, %
Planned	1 768 451,00	3 309 048,00	30 890,40	-1 571 486,90	-47,491
January	154 849,80	170 075,50	-142,30	-15 083,50	-8,869
February	398 247,60	493 454,90	-1 086,30	-94 120,90	-19,074
March	642 107,10	841 145,50	-1 143,00	-197 895,40	-23,527
April	845 717,00	1 155 455,00	-2 433,90	-307 303,60	-26,596
May	1 074 954,80	1 545 823,00	-4014,70	-466 853,50	-30,201
June	1 316 712,10	1 935 282,90	-4077,80	-614 492,90	-31,752

*Source: developed by the authors according to (State debt of Ukraine, 2024)

As of June 2024, the budget deficit had reached 615 billion UAH, with the annual deficit projected at 1.572 trillion UAH, or 47.5% of the country's planned expenditures.

The analysis of expenditure reveals significant disparities in the allocation of state funds. The least amount of budgetary resources is allocated to education. In contrast, defense, security, the judiciary, and the maintenance of public servants account for nearly three-quarters of all budgetary expenditures. This allocation pattern is characteristic of a country under martial law. The government directs 2% of its budget towards various grant programs and concessional lending to support businesses.

Fig. 2. Expenditures of the State Budget of Ukraine for the 1st half of 2024

*Source: developed by the authors according to (State debt of Ukraine, 2024)

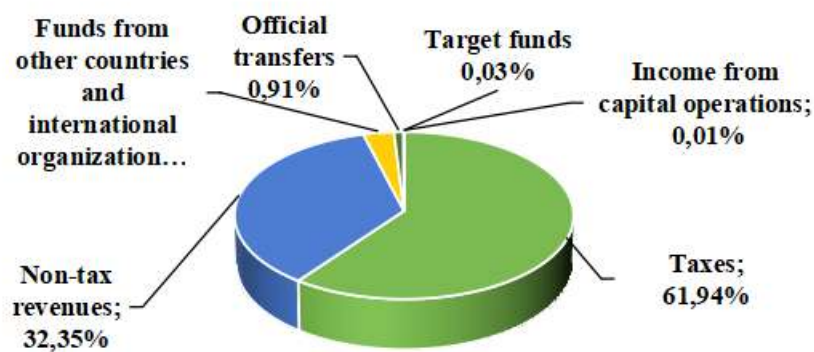
Particularly notable are the state programs aimed at social protection:

- Provision of subsidies for utility payments;
- "E-Oselya" program – concessional loans (3-7%) for purchasing housing for military personnel, educators, and healthcare workers;
- Compensation for property damage incurred by those affected by military actions;
- Free housing provision for veterans and war-disabled individuals;
- Free dental treatment for veterans and military personnel (funded at 1 bl. UAH);
- The "Green House" energy efficiency grant program, supporting housing cooperatives and condominium associations in installing solar power stations and heat pumps.

To cover all necessary expenditures, Ukraine's tax system must function effectively, as it represents the largest source of budgetary revenue.

The ongoing full-scale war has significantly altered the structure of Ukraine's state budget revenues. Tax and fee revenues have decreased, while the share of transfers and international aid has increased.

The structure of state budget revenues by major indicators is illustrated in Fig. 3.

Fig. 3. Structure of revenues of the State Budget of Ukraine as of 01. 07. 2024 according to the most significant indicators, UAH million *

*Source: developed by the authors based on data (Revenues of the State Budget of Ukraine, 2024)

The majority of tax revenues in Ukraine's state budget, comprising 81.96%, are derived from four main types of taxes: the value-added tax (VAT, general rate – 20%) on imported and domestic goods, corporate income tax (basic rate – 18%), personal income tax (PIT – 18%), and a 1.5% military tax imposed on all types of populations's income. However, starting in September this year, it is likely that the military tax rate will increase to 5%, as the Verkhovna Rada of Ukraine is preparing such decision.

Ukrainian citizens and businesses, through diligent tax payments, financially support the country's defense capabilities and socio-economic stability. According to the State Treasury Service, in the first half of 2024, the general fund of the state budget received 775.4 billion UAH. Among the payments monitored by tax and customs authorities, the main revenues were generated by:

- VAT on goods imported into Ukraine's customs territory – 186.9 billion UAH;
- Corporate income tax – 142.0 billion UAH;
- VAT on goods produced in Ukraine – 112.4 billion UAH (169.7 billion UAH was collected, with 57.3 billion UAH reimbursed);

- Personal income tax (PIT) and military levy – 79.2 billion UAH;
- Excise tax – 73.8 billion UAH;
- Dividends from state-owned enterprises – 32.4 billion UAH;
- Import and export duties – 20.1 billion UAH;
- Rent payments for natural resource use – 20.1 billion UAH.

Additionally, the National Bank of Ukraine transferred 38.6 billion UAH of its profit to the state budget (Personal income tax rates, 2024).

In the current discourse, various new models of the national tax system are being considered, with intense efforts underway to identify new sources of tax revenues to stabilize the economy and address the budget deficit. Unfortunately, the perspectives on tax changes differ significantly between the government, society, and businesses.

Lawmakers must also consider the opinions of international partners who support Ukraine's budget. Not only in 2024 but also in 2025, Ukraine will need external financing at the level of 32-35 billion USD. While the International Monetary Fund (IMF), the European Union (EU), and several other countries have partially covered this sum, a gap of 10-15 billion USD remains unfunded.

Recently, the G7 countries agreed to provide Ukraine with a 50 billion USD loan, which will be repaid using interest from frozen Russian assets. These reserves are held in Western financial institutions and generate several billion dollars annually in interest. However, there is an important condition: the 50 billion USD can be immediately returned to the creditor if the 300 billion USD can be confiscated. The remaining amount would be kept in a compensation fund (\$50 billion from Russian assets: When Ukraine will receive the money and where it will be able to spend it, 2024).

Additionally, the EU has approved the Ukraine Facility program, which provides Ukraine with 50 billion EUR in financial assistance by 2027, contingent upon the implementation of reforms outlined in the program. Ukraine has already received

several tranches under this program, amounting to 4.5 billion EUR, 1.5 billion EUR, and 1.9 billion EUR, with a potential 4.1 billion EUR to be received in September this year (Nosalskyy I., 2024).

It is clear that foreign investors will operate in Ukraine only under conditions of a maximally transparent and fair tax system. International partners and financial donors impose specific conditions and provide concrete recommendations for reforms before providing financial aid in the form of grants, equipment, weapons, or loans. They are also keenly interested in the efficient use of their taxpayers' money, leading to strict oversight of expenditures.

The Ukrainian government has developed an interactive portal called the "Reform Matrix," an analytical document compiling all official recommendations and conditions from our international partners. The matrix includes:

- Recommendations from the European Commission;
- IMF structural benchmarks;
- Ukraine's plan under the EU's Ukraine Facility program;
- Conditions set by the World Bank.

In 2024, the government plans to fulfill 200 conditions and recommendations from this matrix, which will be tracked by 400 different indicators. It is understood that foreign investors will only engage in Ukraine under conditions of maximum transparency and fairness in the tax system.

Given the IMF's position, it is unlikely that Ukraine will be able to narrow tax bases or reduce major tax rates until the war concludes. However, we believe that efforts should already be made to build a fair and effective tax system that will facilitate Ukraine's recovery and development post-war.

Tax reform is crucial for the economy of any country, and thus it requires careful study of the experiences of other nations, meticulous calculations to minimize risks, and a thoughtful approach to avoid mistakes and select the most optimal options for reform.

It is highly probable that the results of the reform process will take a significant amount of time to materialize, and international aid will eventually cease. At that point, the country will have to focus on investments and increasing payments on restructured loans and debts, which are continuously growing. Previous wars have shown that post-conflict external debts of countries can be colossal, potentially tripling the GDP.

Although international aid plays a key role in financing Ukraine's resistance during the war, the country will have to independently address the challenges of recovery after the conflict ends.

Given the scale of destruction and the necessity for dynamic development, Ukraine must mobilize all available resources and implement deep systemic reforms in the most critical areas of society. The existing tax system requires a fundamental overhaul (Slucky B., 2023).

Creating a well-designed, stable, and transparent tax system that meets everyone's expectations and fully promotes business development is a complex task. To achieve this, it is essential to consider the strengths and weaknesses of tax reform models from different countries.

For example, Ireland and Cyprus have demonstrated successful experiences in stimulating economic recovery after crises through tax reforms aimed at reducing taxes. In Ireland, the reform included a reduction in the corporate tax rate from 15% to 12.5%, resulting in a 45% increase in budget revenues over several years. Similarly, Cyprus, by lowering its corporate income tax rate from 13% to 10%, significantly boosted its economic development and attracted global investments. Likewise, Bulgaria experienced a 30% increase in budget revenues in the first year after reducing tax rates to 10%.

Ukraine, considering its geographical location and potential, must seek its own path to success. The government recognizes the need to reduce reliance on external borrowing despite escalating war-related expenditures. However, there are limits, and

it is crucial to maintain a healthy tax and financial balance between the state, society, and businesses.

In our view, the most optimal approach for Ukraine is: lower taxes – higher revenues. The tax system should be controlled, transparent, and fair, but with an optimal tax burden that reduces the shadow economy, increases revenues, and promotes business development and investment. This system should be based on consolidated and differentiated tax rates, tailored to the financial conditions of society, businesses, individual citizens, and the status of taxable entities, ensuring that the wealthy pay higher taxes.

The primary prerequisite for an effective tax system and minimizing tax evasion is the broadening of the tax base while setting optimal tax rates by avoiding exemptions from general and mandatory tax rules. Excessive and inadequately controlled tax rate increases could disrupt the already fragile balance in the economy and business climate, leading to a stock market decline, significant deterioration in business conditions, and a worsening of life for society and the state as a whole. Moreover, high tax rates with a narrow base are counterproductive.

By focusing on expanding the tax base and implementing fair tax rates, Ukraine can build a more resilient and prosperous economic future while ensuring the equitable distribution of the tax burden across society.

To achieve the necessary balance between mobilizing resources for the state budget and creating incentives for economic growth, several strategies must be considered. These include reducing tax rates, particularly VAT, enhancing control over tax exemptions, implementing anti-corruption measures, ensuring transparency in the judicial system, and guaranteeing property rights and stability for the private sector.

The private sector will play a crucial role in Ukraine's post-war reconstruction. Therefore, a reformed tax system must create highly favorable conditions for its development, encourage healthy business competition, and attract investment.

Financial resources should work within Ukraine, not abroad. This goal highlights the urgent need to reform law enforcement and the judiciary to ensure access to finance for businesses, reduce corruption, and optimize tax administration. These reforms should aim to eliminate corruption, prevent favoritism towards certain businesses, and avoid undue pressure on others.

The current stressful situation is making the Ukrainian people stronger, which will contribute to the country's modernization (Obukh, Koloda, 2024). Therefore, we believe that Ukraine's reformed tax system should:

- Stimulate investment, innovation, and entrepreneurship, thereby promoting economic growth.

- Ensure fairness by providing equal conditions for all taxpayers and maintaining transparency to minimize tax evasion opportunities.

- Be easy to administer and comply with, reducing costs for both the state and taxpayers.

- Align with international standards and practices to facilitate integration into the global economy.

- Be stable and predictable, allowing businesses to plan their activities for the long term.

Ukraine should also actively work on reducing its obligations and decreasing its overall national debt. One potential approach is the introduction of the "debt-for-climate" concept, where creditors forgive debt in exchange for the debtor's commitment to invest in climate change mitigation, such as green energy. Given the government's stated intentions to develop this and other sectors of the economy, this approach could serve as an additional tool for addressing multiple challenges.

A highly effective method for reducing national debt is optimizing government expenditures. In wartime, with escalating spending on social protection for victims and national defense, we propose capping the salaries and other incomes

of government managers, civil servants, judges, public sector workers, and executives and board members of state-owned enterprises at 100,000 UAH. The savings from these measures could be redirected to military needs, social payments for war victims, and repayment of domestic debt. Additionally, it is advisable to limit spending on non-essential projects, such as road repairs across the country or constructing stadiums near the front line, funded by taxes collected from the wages of Ukrainian defenders and citizens.

In conclusion, Ukraine's ability to navigate the challenges of post-war reconstruction and economic revitalization hinges on striking the right balance between fiscal discipline, tax reform, and creating a conducive environment for private sector growth. By implementing these strategies, Ukraine can build a resilient economy capable of sustaining its development in the long term.

References:

1. Nosalskyy, I. (2024). Ukraine will receive EUR 1.9 billion from the EU under the Ukraine Facility next week. Retrieved from <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayina-nastupnogo-tizhnyao-trimae-1-9-mlrd-1718982627.html> (accessed June 24, 2024).
2. Obukh, V., Koloda, Ya. (2024). How Ukraine will reform the tax system after the war. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3688038-ak-ukraina-reformuvatime-podatkovu-sistemu-pisla-vijni.html> (accessed June 20, 2024).
3. *Personal income tax rates in 2024*. (2024). Retrieved from <https://gb.expertus.com.ua/catalogues/2064> (accessed June 9, 2024).
4. *Revenues of the State Budget of Ukraine*. (2024). *Official Minfin website*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/> (accessed August 1, 2024).
5. Sluckyy, B. (2023). Tax Shock: How Revolutionary Reform Can Save Ukraine's Economy. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/finance/podatkoviy-shok-yak-revolyuciynareforma-zmozhe-vryatuvati-ekonomiku-ukrajini-12206775.html> (accessed October 9, 2023).
6. *State debt of Ukraine in 2024*. (2024). *Official Minfin website*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (accessed August 1, 2024).
7. *\$50 billion from Russian assets: When Ukraine will receive the money and where it will be able to spend it*. (2024). *BBC Ukrainian*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9wwll2gy9wo> (accessed June 24, 2024).

3.5. Coordinated medical care as an important aspect of quality of life in the Polish health care system

Koordynowana opieka medyczna jako ważny aspekt jakości życia w polskim systemie ochrony zdrowia

Wstęp. Na początku naszego artykułu chcieliśmy postawić tezę wynikającą z jednej strony z tematu tego artykułu i konferencji, z drugiej natomiast ze studiów literaturowych związanych z jego przygotowaniem oraz przede wszystkim z doświadczeń zawodu koordynatora medycznego (którego formalnie jeszcze oficjalnie nie ma) jaki wykonuje współautorka w Uniwersyteckim Szpitalu Klinicznym w Opolu. Ponadto teza ta wyraźnie wybrzmiewa również podczas szkoleń i konferencji z tego zakresu w których uczestniczyliśmy, w tym szczególnie podczas Ogólnopolskich Konferencji Koordynatorów Opieki Onkologicznej. Teza którą pragniemy postawić znajduje się ponadto w przywoływanej literaturze przedmiotu i brzmi, *„koordynowana opieka jest jednym z najważniejszych warunków na rzecz wysokowydajnej i wartościowej opieki zdrowotnej i definiuje się jako funkcję, która pomaga zapewnić satysfakcję potrzeb i preferencji pacjenta związanych ze świadczeniami zdrowotnymi i ich czasem realizacji oraz wymiany informacji między podmiotami w tym procesie uczestniczących”* Skoordynowana opieka winna zatem „maksymalizować wartość dodaną usług świadczonych pacjentom poprzez umożliwienie skutecznych, bezpiecznych i wysokiej jakości usług oraz ogólnej poprawy opieki zdrowotnej” (Baxter et al., 2018). Myślimy że ta interpretacja „skoordynowanej opieki medycznej” w sposób najbardziej kompleksowy oddaje istotę kierunku zmian w polskiej ochronie zdrowia a związanej z koniecznością wdrażania tejże opieki. Mamy oczywiście świadomość, iż propozycje w tym zakresie (choć nadal zbyt skromne) znajdujemy również w polskich opracowaniach. (Działach 2022; Dziurkowska-Wolny, 2023; Kita, 2018;

Rudawska 2014). Przykładowo według I. Rudawskiej zintegrowana (skoordynowana) opieka zdrowotna to „spójny i skoordynowany zbiór usług, które są zaplanowane, zarządzane i dostarczane indywidualnym beneficjentom usług poprzez wachlarz organizacji i za pomocą zbioru współpracujących ze sobą profesjonalistów medycznych i nieformalnych dostawców opieki (opiekunów)” (Rudawska, 2014).

Istota i znaczenie pojęcia koordynator opieki medycznej

Medyczna opieka skoordynowana to pojęcie, które nie jest wprawdzie tożsame, ale bardzo często łączy się z koordynatorem. Dostępne publikacje wskazują na znaczenie organizacji kompleksowej i zintegrowanej opieki zdrowotnej, upatrując w niej zarówno źródeł efektywności ekonomicznej, poprawy wyników leczenia, jak i wzrostu zadowolenia samych pacjentów. Doświadczenia ostatnich lat poparte dotychczasową praktyką koordynatorów pokazały, że koordynacja musi być przypisana konkretnej osobie optymalizującej proces leczenia realizowany przez różnych specjalistów. Podjęte próby zdefiniowania i określenia tej funkcji w kategoriach specjalności w dziedzinach mających zastosowanie w ochronie zdrowia są przyczynkiem, w co wierzymy, – podobnie jak realizacja pionierskiego kształcenia koordynatorów na studiach w ANS-WSZiA w Opolu (także podyplomowych) – o powstania nowego zawodu, to jest koordynatora medycznego.

W celu zrozumienia i właściwej interpretacji samego pojęcia „koordynator” warto sięgnąć po jego definicję oraz porównać ją z zamysłem ustawodawcy tj. Ministerstwa Zdrowia w odniesieniu do opieki skoordynowanej. Zgodnie z definicją koordynator to osoba koordynująca jakieś działania, administrator, menedżer, dysponent. Określenia te są zgodne z intencją wspomnianego Ministerstwa Zdrowia, które wyjaśnia, że koordynator to nowa funkcja w polskim systemie ochrony zdrowia, odpowiadająca za koordynację leczenia np. onkologicznego czy kardiologicznego. Jak pisze jedna z Auterek (Kita, 2018), stanowisko koordynatora można rozpatrywać w odniesieniu do ról lub cech. Koordynatorzy powinni wykazywać się ponadprzeciętnym zaangażowaniem w pracę, odpowiedzialnością,

znajomością licznych i ulegających ciągłym zmianom przepisów oraz orientacją w wielu zagadnieniach związanych z ochroną zdrowia. Ponadto osoby pełniące tę funkcję powinny cechować się wysoką kulturą osobistą, empatią, ale jednocześnie asertywnością, umiejętnością rozwiązywania konfliktów i radzenia sobie ze stresem. W stworzeniu modelowego profilu koordynatora może pomóc teoria ról w zespole. Jedną z trzech grup ról zaproponowanych przez M. Belbina są role zorientowane na ludzi (Belbin, 2008). Do grupy tej należą: koordynator, łącznik, dusza zespołu. Każdą z ról charakteryzują inne cechy osobowościowe, predyspozycje i słabości. Zgodnie z tą teorią koordynator umie kierować i wykorzystywać zasoby ludzkie, porządkuje cele i nadaje im priorytety, potrafi przy tym słuchać uwag, a dostarczone informacje wykorzystuje głównie do motywowania innych. Teorie uwzględniające podziały według typu zachowania określają natomiast koordynatora jako osobę, która czuwa nad procesem pracy, wyznacza cele i priorytety oraz rozdziela zadania pomiędzy współpracowników. W tym ujęciu pożądane cechy i umiejętności koordynatora medycznego to determinacja w dążeniu do celu, jasno określanie celów i priorytetów, doskonałe zarządzanie zasobami ludzkimi a także skuteczne delegowanie zadań oraz wnikliwe i strategiczne myślenie. Oprócz umiejętności technicznych (np. licznych, ciągle zmieniających się przepisów i wiele kwestie związane z ochroną zdrowia), koordynator powinien posiadać również szereg umiejętności „miękkich”, w tym umiejętność rozwiązywania konfliktów i radzenia sobie ze stresem, komunikatywność, empatia i dobre maniery (Kita, 2018).

W materiałach promocyjnych uruchomienia kierunku „Koordynator medyczny” – studia podyplomowe w ANS-WSZiA Opole, czytaliśmy, „przez koordynatora medycznego rozumiemy osobę w podmiocie leczniczym, do której zadań należy udzielanie pacjentowi informacji o organizacji procesu leczenia oraz koordynacja tego procesu, w tym zagwarantowanie współpracy między podmiotami w ramach opieki nad pacjentem przez zapewnienie przepływu informacji na wszystkich etapach procesu leczenia”. Dodaje się przy tym w tych materiałach,

iż „do podstawowych obowiązków koordynatora należy zatem koordynowanie realizacji planu leczenia pacjenta ustalonego przez wielodyscyplinarny zespół terapeutyczny, udzielanie pacjentowi informacji o planowanych etapach leczenia określonego w harmonogramie ustalonym przez tenże zespół, wspieranie pacjenta informacyjnie i organizacyjnie, organizowanie współpracy między podmiotami w ramach kompleksowej opieki nad pacjentem czy też czuwanie nad kompletnością dokumentacji medycznej” (Pokusa, Łukawiecki, 2023). Myśli te, w sposób jednoznaczny przystają to postawionej na wstępie, tezy pracy gdzie jak sądzimy, koordynatora można traktować jako swoistego menedżera, którego działania zabezpieczają interes zdrowotny powierzonych jego opiece pacjentów przy wykorzystaniu zasobów ochrony zdrowia i innych sektorów, np. pomocy społecznej. Doświadcza tego w pełni w swojej pracy koordynatorki medycznej w USK w Opolu, współautorka artykułu.

Reasumując powyższą część opracowania należy stwierdzić iż, koordynator medyczny to osoba koncentrująca się na potrzebach pacjenta. Organizuje opiekę tak, by wyleczyć chorego skupiając się na całości procesu leczenia a nie na pojedynczym świadczeniu. Dzięki temu opieka nad pacjentem winna stać się kompleksowa czyli związana z zaplanowaniem i wdrożeniem całej terapii – to podstawa opieki koordynowanej i zarazem główne zadanie tegoż koordynatora medycznego.

Rola i miejsce koordynatora medycznego w podmiotach ochrony zdrowia

W polskim systemie nie ma wzorcowego modelu, na którym można by oprzeć ewentualne schematy działalności koordynatorów, dlatego jednostki medyczne wypracowywały własne zasady i przypisały koordynatorom odmienne, często bardzo różne role. Potwierdzają to przykładowo wnioski ze spotkania koordynatorów leczenia onkologicznego z województwa lubuskiego, które odbyło się pół roku po wejściu w życie pakietu onkologicznego a które to zaprezentowała p. A. Kita podczas jednego z internetowych szkoleń z tego zakresu. Podobnie wymiana myśli, absolwentek studiów podyplomowych na kierunku „koordynator medyczny”

w ANS-WSZiA w Opolu, i wnioski z nich płynące potwierdzają bardzo istotne role koordynatorów w zatrudniających je podmiotach ochrony zdrowia.

Początki sformalizowania wspomnianego zjawiska datują się od 2015 roku, kiedy to wraz z pakietem onkologicznym do polskich szpitali wprowadzono funkcję koordynatora. Wcześniej system ochrony zdrowia w Polsce nie przewidywał żadnego stanowiska pracy, które umożliwiało koordynację procesu leczenia i sprawowanie bezpośredniej opieki nad pacjentem. Z dniem 1 lipca 2017 roku weszły w życie kolejne, istotne zmiany do Ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 roku o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz.U. z dnia 11 kwietnia 2017 roku poz. 759). Na podstawie przyjętych modyfikacji umieszczono funkcję koordynatora w przepisach ustawy, definiując go już dość precyzyjnie jako *koordynatora leczenia onkologicznego*. Czynione próby znalezienia optymalnych dla pacjenta rozwiązań poparta doświadczeniami prekursorów-koordynatorów leczenia onkologicznego, wpisują w założenia opieki koordynowanej, która zgodnie z koncepcją jej twórców winna stać się standardem w polskim systemie ochrony zdrowia

Jak wspomniano wyżej, koordynator został wprowadzony do systemu ochrony zdrowia wraz z pakietem onkologicznym, w sytuacji gdy w większości polskich szpitali nastąpiło zatarcie różnic między funkcją koordynatora sprawującego opiekę nad pacjentem onkologicznym a funkcją organizatora i koordynatora pracy wielodyscyplinarnych zespołów terapeutycznych, czyli konsyliów, które również w tym czasie stały się obligatoryjne dla świadczeniodawców przystępujących do tzw. szybkiej terapii onkologicznej. Co więcej, koordynatora utożsamiono także z osobą odpowiedzialną za proces wdrażania i implementacji pakietu onkologicznego w placówce (Lurka, 2023). Ministerstwo Zdrowia określiło wprawdzie ogólny zarys funkcji koordynatora, jednakże osoby zatrudnione na tym stanowisku niejednokrotnie nadal – co już podkreślałam – wykonują różnorodne czynności z powodu różnic występujących u poszczególnych świadczeniodawców oraz chaos podczas

uruchamiania pakietu onkologicznego, a niekiedy brak zrozumienia dla sensu i znaczenia wprowadzenia koordynatorów do polskich szpitali. Ponadto na etapie wchodzenia w życie pakietu onkologicznego pojawiły się tendencje, by nałożyć na koordynatorów liczne obowiązki stanowiące rezultat wdrażania pakietu. Koordynator od samego początku miał pomagać pacjentom i być ich przewodnikiem, natomiast drogowskazem dla jego działań miał być indywidualny plan leczenia onkologicznego przygotowany podczas konsylium. W rzeczywistości, jak pisze p. A. Kita i własne doświadczenia współautorki, w polskich szpitalach środowisko pracy koordynatorów i zakres ich obowiązków zawodowych nie zostały należycie określone. Brak niezależności i siły przebicia, zwłaszcza wobec specyficznych i zazwyczaj niekorzystnych dla kadry niższego szczebla relacji z lekarzami, spowodował, że rola koordynatora leczenia onkologicznego została zniekształcona w stosunku do założeń. W niektórych szpitalach z koordynatorów zdjęto ich podstawowy obowiązek polegający na koordynacji procesu leczenia na rzecz wykonywania czynności administracyjno-biurowych, co sprowadziło pracę części koordynatorów do zadań sekretarki medycznej (Kita, 2023). Wydaje się jednak że rola menedżera, jakim z założenia powinien być koordynator jest znacznie szersza, bowiem to osoba pełniąca jednocześnie funkcję integratora w opiece zdrowotnej, zarówno wewnątrz struktur danego podmiotu, jak i poza nimi. Podnoszeniu jakości koordynacji sprzyjają bowiem więzi społeczne oraz tożsamość organizacyjna opierająca się na trzech niezbędnych fundamentach: wspólnych celach, dzieleniu się wiedzą oraz wzajemnym szacunku. Właściwe pojmowanie korzyści wynikających z budowania sieci relacji opierających się na wymienionych wartościach daje szansę stworzenia atrakcyjnych dla pacjentów, innowacyjnych rozwiązań organizacyjnych. Przykładowo pacjenci onkologiczni w wywiadach potwierdzają, że dzięki interwencji koordynatorów ich leczenie przebiega o wiele sprawniej, gdyż mogą za pośrednictwem lub przy wsparciu koordynatorów załatwić wiele spraw, z którymi trudno byłoby im samodzielnie sobie poradzić (Krupińska-

Ziętkowska, 2024). Na szczęście rola koordynatorów medycznych, jak się wydaje, będzie rosła, – choć praca wykonywana przez nich jest nadal niedoceniana z punktu widzenia kształtowania wynagrodzeń – bowiem od 20 maja 2023 r. w każdym ośrodku leczącym wspomnianych pacjentów onkologicznych, – a te automatycznie weszły do Krajowej Sieci Onkologicznej, – powinni pracować koordynatorzy opieki onkologicznej. Ministerstwo Zdrowia ocenia, że w całej Polsce potrzebnych będzie ok. 700 osób pełniących tę funkcję. Jak twierdzi p. E. Działach „NFZ rozesłał do szpitali pismo z prośbą o ich wskazanie w jednostkach; dyrektorzy lecznic muszą się do tego odnieść, zatem jeśli koordynatorów gdzieś jeszcze nie ma, sądzę, że w ciągu najbliższych dni się pojawią” (Bączek, 2023). Przypomina ponadto, że zgodnie z ustawą o KSO „koordynatorem opieki onkologicznej może zostać osoba zatrudniona w podmiocie medycznym, co wydaje się oczywiste choćby ze względu na znajomość procedur obowiązujących w szpitalu. W większości jednostek do koordynacji oddelegowani zostali pracownicy administracyjni, którzy do tej pory pełnili funkcję sekretarki medycznej, rejestratorki, czy koodera medycznego, a także pielęgniarki. Obecnie koordynator ma być przy pacjencie od momentu podejrzenia i rozpoznania choroby onkologicznej, poprzez kolejne etapy. To pierwszy krok w naszym kierunku – system się na nas otwiera, co bardzo cieszy, ale teraz czekamy na uregulowanie kompetencyjne, organizacji pracy własnej, ścieżki kwalifikacji zawodowych i w końcu samego zawodu koordynatora medycznego” o którego potrzebie powołania, już wcześniej w artykule wspomniano.

Szeroko rozumiana funkcja koordynatora jest powiązana z założeniami Strategii Walki z Rakiem w Polsce 2015-2024. W opracowanym dokumencie podkreśla się potrzebę koordynacji i powierzenia tego zadania konkretnym osobom a „skoordynowany model opieki onkologicznej powinien obejmować właściwie wszystkich pacjentów. Opracowanie takiego modelu i jego wdrożenie w znacznym stopniu opiera się, jak podkreśla A. Kita (2023), na zdefiniowaniu roli i przydzieleniu wyodrębnionym osobom funkcji koordynatora onkologicznego. Podkreślenia

wymaga tu ponadto fakt, iż od października 2021 roku każdy pacjent POZ ma prawo do opieki koordynowanej. Placówka ma zapewnić profilaktykę dostosowaną do indywidualnych potrzeb. Mają być dostępne badania, konsultacje zgodnie z planem opieki dla danej osoby. Podsumowując przeprowadzoną dotychczasową analizę, należy stwierdzić że według obecnych przepisów koordynator:

- Buduje relacje pomiędzy podmiotami zaangażowanymi w leczenie.
- Koordynuje obieg dokumentacji medycznej i sprawdza jej kompletność.
- Ustala terminy realizacji leczenia i profilaktyki.
- Informuje pacjenta o procesie koordynacji i o systemie opieki zdrowotnej.

W praktyce sposób realizacji tych zadań zależy od możliwości podmiotu. System opieki koordynowanej nadal jest stopniowo wdrażany i ulepszany, zadania są powierzane obecnym pracownikom placówki lub nowozatrudnionym, jednak osobny, dobrze płatny etat dla koordynatora medycznego, umożliwiłby pełne wykonanie wskazanych zadań.

Wnioski końcowe. W kontekście zmian zachodzących w sektorze zdrowia konieczne wydaje się zwrócenie uwagi na kwestię zwiększenia efektywności kształcenia kadr związanych z sektorem ochrony zdrowia. Kształcenie to powinno przekładać się zarówno na rozwój nowych kompetencji personelu, jak i przyczyniać się do zmiany w podejściu do leczenia pacjentów. W konsekwencji tych zmian kompleksowa opieka medyczna powinna być skoordynowana na każdym etapie, a działania personelu medycznego powinny uwzględniać liczne uwarunkowania całego procesu chorobowego, który zaczyna się przed wystąpieniem objawów choroby. Nowoczesne i efektywne kształcenie, a następnie wykorzystanie tego potencjału powinno dotyczyć nie tylko osób wykonujących zawody medyczne (lekarzy, pielęgniarek), lecz także przedstawicieli innych dyscyplin mających istotne zastosowanie w efektywnym procesie leczenia jak koordynator medyczny. Personel medyczny, z powodu deficytów związanych z bardzo ograniczoną ilością czasu przeznaczanego na obsługę jednego pacjenta, nie jest bowiem w stanie w pełni

zaspokoić realnych potrzeb świadczeniobiorców, stąd tak ważna rola koordynatorów. Nowoczesna, kompleksowa opieka medyczna powinna uwzględniać także pozamedyczne aspekty wsparcia pacjenta (Kita, 2018).

Koordinatory medyczni, do których obecności przyzwyczajają się już zarówno pacjenci, jak i personel medyczny, stanowią ważny element łączący szpital i lekarzy z pacjentami. Prognozy dotyczące zachorowalności np. na choroby nowotworowe nie pozostawiają wątpliwości, że coraz więcej ludzi w ciągu swojego życia będzie miało kontakt z tą chorobą a tym samym stale będzie rosło zapotrzebowanie na pracę osób koordynujących leczenie i pomagających pacjentom w zarządzaniu własnym zdrowiem. W pierwszej kolejności należałoby jednak wypracować wspólne stanowisko co do zakresu obowiązków koordynatorów i zaproponować powszechnie akceptowany model tej funkcji, tak by pełniące ją osoby zajmowały się tym, do czego zostały powołane. Praktyka dowodzi, że elementem koordynacji jest także kierowanie pacjentów na właściwe konsylia, a znajomość pacjentów jeszcze przed ułożeniem planu leczenia jest warunkiem późniejszej skutecznej pracy koordynatorów. Warto zastanowić się także nad sformalizowaniem tej części pracy koordynatorów, np. poprzez wprowadzenie w struktury szpitali odrębnej jednostki organizacyjnej odpowiadającej za organizację konsyliów, koordynowanie procesu leczenia, ale także za wzmacnianie elementów komunikacji z pacjentem (Oberska, Prusaczyk, 2021). Koordinatory w swojej pracy pomagają przede wszystkim pacjentom. Wciąż jednak brakuje odpowiednich narzędzi do oceny i walidacji efektywności programu koordynacji pacjenta. Nie dysponujemy żadnym systemem ewaluacji wprowadzanych zmian w systemie, ani nie mamy narzędzi do sprawdzania poziomu satysfakcji pacjentów z jakości Medycznej (Osowiecka, Rucińska, 2020). Podkreślono już, – co bardzo ważne – że koordynatory odciążają również lekarzy i pozostały personel uczestniczący w procesie planowania i realizacji leczenia. Profesjonalni, dobrze przygotowani do swoich zadań koordynatory mogą mieć realny wpływ na zatrzymanie pacjentów

w placówce, w której są zatrudnieni. Racjonalne wydaje się upowszechnienie procesu kształcenia osób, które docelowo zdobyłyby zawód lub specjalizację w zakresie koordynacji leczenia. Przykładem uczelni, która jako jedna z pierwszych zaoferowała właśnie możliwość odbycia studiów podyplomowych na kierunku „koordynator medyczny”.

Literatura:

1. Baxter, S., Johnson, M., Chambers D. (2018). *The effects of integrated care: a systematic review of UK and international evidence*. *BMC Health Serv Res*, 18 (1), 350. <https://doi.org/10.1186/s12913-018-3161-3>.
2. Bączek, I. (2023). *W szpitalach są już koordynatorzy KSO, ale brakuje wytycznych*, Rynek Zdrowia, 05 czerwca 2023, <https://www.rynekzdrowia.pl/Serwis-Onkologia/W-szpitalach-sa-juz-koordynatorzy-KSO-ale-brakuje-wytycznych>.
3. Belbin, M. (2008). *Twoja rola w zespole*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/91404/twoja-rola-w-zespole>.
4. Kita, A. (2019). Koordynacja jako element nowoczesnej opieki nad pacjentem onkologicznym. Specyfika aktywności zawodowej koordynatorów, *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie*, 17 (2), 74-80. <https://doi.org/10.4467/20842627OZ.19.009.11380>.
5. Kita, A. (2018). Założone i rzeczywiste funkcje koordynatora leczenia onkologicznego w polskim systemie ochrony zdrowia, *Psychoonkologia*, 22 (3), 107-112. <https://shorter.me/Evh3b>.
6. Krupińska-Ziętkowska, D. (2016). *Koordynator medyczny – wsparcie dla chorego*. *abcZdrowie.pl*. 30. 11. 2016. <https://portal.abczdrowie.pl/koordynator-medyczny-wsparcie-dla-chorego>.
7. Lurka, K. (2016). *Skoordynowana, koordynowana czy kompleksowa. Jaka powinna być ochrona zdrowia?* *Termedia.pl*. 03.03.2016. <https://shorter.me/MNb4X>.
8. Oberska, J., Prusaczyk, A. (2021). *Rola i zadania koordynatora medycznego w świetle polskiego prawa i standardów międzynarodowych*, w: *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, 27 (2). www.monz.pl.
9. Osowiecka, K., Rucińska, M. (2020). Jaka miała być rola koordynatora leczenia onkologicznego, jak jest w rzeczywistości? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Onkologicznego*, 5.
10. Pokusa, T., Łukawiecki K., & zespół (2023). *Materiał promocyjny kierunku „Koordynator medyczny” – studia podyplomowe*, ANS-WSZiA Opole.
11. Rudawska, I. (2014). *Zintegrowana opieka zdrowotna*, Wydawnictwo Kluwer. <https://www.empik.com/zintegrowana-opieka-zdrowotna-rudawska-iga,p1096759959>.
12. *Strategia Walki z Rakiem w Polsce 2015-2024*. [walkazrakiem.pl](http://www.walkazrakiem.pl), <http://www.walkazrakiem.pl/strategia-walki-z-rakiem-w-polsce-2015-2024>.
13. *I Ogólnopolska Konferencja Koordynatorów Opieki Onkologicznej pt. „Innowacje w opiece nad pacjentem onkologicznym”*, 22-24. 03. 2023, Bytom. <https://shorter.me/28zdY>.
14. *Narodowy Fundusz Zdrowia*. <https://www.nfz.gov.pl/dla-swiadczeniodawcy/pakiet-onkologiczny/>.

3.6. Cooperation of rural residents in setting priority repair of local roads

Współpraca mieszkańców wsi w ustalaniu priorytetu remontów dróg lokalnych

Wstęp. Drogi gminne stanowią integralną część infrastruktury miejskiej i wiejskiej, odgrywają kluczową rolę w zapewnieniu mobilności i dostępu do różnego rodzaju usług dla mieszkańców. Jednakże, jak wiele innych elementów infrastruktury, drogi gminne ulegają stopniowemu zużyciu i degradacji z upływem czasu, co wymusza konieczność regularnych remontów i konserwacji. Skuteczne planowanie tych remontów jest nie tylko kwestią finansową, ale także strategiczną. Ma ono wpływ na rozwój obszarów wiejskich, jakość życia mieszkańców oraz ochronę środowiska naturalnego. W badanej metodą wywiadu gminie Skolimów dominują drogi szutrowe. Są to utwardzone drogi publiczne, za wyjątkiem tych, które prowadzą do lasów, czy prywatnych posesji.

Niniejsze opracowanie bazuje na zaimplementowanych fragmentach, wykonanej pod kierunkiem autora, pracy licencjackiej (Idasiak, 2024). Cytowana praca stanowi analizę możliwości usprawnień w planowaniu remontów dróg. Ustalone zostały priorytety w remontach oraz możliwości komputerowego planowania naprawy dróg na terenie badanej gminy. Analiza zbiorów danych związanych z kondycją dróg gminnych, ruchem drogowym oraz dostępnymi zasobami finansowymi, przyczyniła się do ustalenia zasad określania na przyszłe okresy priorytetów remontów dróg, przy wykorzystaniu dostępnych środków techniki IT.

Infrastruktura dróg w Polsce, zarówno tych krajowych, regionalnych, a także lokalnych ulega ciągłej rozbudowie oraz modernizacji. Jednak na obszarach wiejskich występują głównie drogi rolnicze, które swoim stanem technicznym wpływają na rozwój wsi, a także rolnictwa. W 2017 roku, drogi gminne stanowiły największą

długość dróg publicznych, czyli 48% w całym kraju, lecz ich stan techniczny prezentował się najgorzej (Krupowicz, 2019, s. 21).

Akty prawne regulujące remonty dróg

Aktami prawnymi określającymi pojęcie drogi są ustawa z dnia 21 marca 1985 roku o drogach publicznych oraz ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. *Prawo o ruchu drogowym*. Artykuł 4. pkt. 2 ustawy o drogach publicznych definiuje drogę, jako „*budowlę składającą się z części i urządzeń drogi, budowli ziemnych, lub drogowych obiektów inżynierskich*”. Proces zaliczenia danej drogi do dróg gminnych rozpoczyna się wydaniem opinii zarządu powiatu, a następnie zostaje uchwalony przez radę gminy¹. Ponadto w ustawie prawo o ruchu drogowym w artykule 2, pkt. 1. droga to „*wydzielony pas terenu składający się z jezdni, pobocza, chodnika, drogi dla pieszych lub drogi dla rowerów, łącznie z torowiskiem pojazdów szynowych znajdującym się w obrębie tego pasa, przeznaczony do ruchu lub postoju pojazdów, ruchu pieszych, jazdy wierzchem lub pędzenia zwierząt*”².

Pomimo zauważalnego procesu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, wzrostu aktywności gospodarczej, czy poprawy warunków bytowych mieszkańców wsi, w przypadku dróg gminnych w dalszym ciągu istnieją poważne zaniedbania. Stan techniczny dróg w wielu przypadkach wymaga natychmiastowej modernizacji, remontu, czy utwardzenia (Salamon, 2010, s. 22). Dzieje się tak dlatego, że obszary wiejskie często traktowane są jako mniej ważne. W projektowaniu zwraca się uwagę przede wszystkim na natężenie ruchu. Powoduje to wykonywanie małych szerokości jezdni, przy użyciu materiałów niskiej jakości. Poprzez takie działania, drogi te w krótkim czasie wymagają remontów lub przebudowy³. Jednak stan techniczny nawierzchni powinien zapewniać bezpieczeństwo, a także komfort ruchu, spełniając wymogi równości podłużnej, równości poprzecznej i właściwości przeciwpoślizgowych.

---

¹ <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/drogi-publiczne-16791834/roz-1>.

² Ibidem.

³ <https://www.drogigminneipowiatowe.pl/projektowanie/budowa-drog-betonowych-na-terenach-wiejskich>.

W Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury przyjmuje się, że zarządca drogi zajmuje się planowaniem działań związanych z jej utrzymaniem, planowaniem remontów, aby utrzymać odpowiedni poziom bezpieczeństwa. Zarządca ma za zadanie realizowanie procesu bieżącego, całorocznego oraz długoterminowego utrzymania drogi. W ramach planu bieżącego zajmuje się utrzymaniem nawierzchni drogi. Z kolei w planie długoterminowym bierze się pod uwagę funkcjonalność drogi oraz obecny stan techniczny. Zarządca drogi zajmuje się także analizą ruchu drogowego, oceną stanu technicznego, estetyki drogi, przy czym dokonuje w tym zakresie inspekcji lub ekspertyz^{4, 5}. Oceniając stan nawierzchni określonej drogi wyznacza się trzy poziomy decyzyjne (pożądany, ostrzegawczy, krytyczny) oraz cztery klasy A, B, C, D).

W zależności od tego w jakim stanie jest droga wyróżnia się trzy grupy zabiegów remontowych. Pierwszy z nich to wzmocnienie, którego celem jest poprawa cech techniczno-eksploatacyjnych nawierzchni. Kolejnym zabiegiem jest wyrównanie z warstwą ścieralną, czyli poprawianie równości podłużnej, zlikwidowanie kolein, a także polepszenie właściwości przeciwpoślizgowych. Trzecim zabiegiem jest zabieg powierzchniowy poprawiający stan powierzchni ogółem (Załącznik ..., 2010, s. 9).

Czynniki mające wpływ na trwałość nawierzchni dróg

Prawidłowo wykonana droga powinna spełniać wymagania trwałości funkcjonalnej i strukturalnej w zakładanym okresie eksploatacji⁶. Okresy te różnią się ze względu na rodzaj nawierzchni i dla dróg o konstrukcji sztywnej, półsztywnej i podatnej, autostrad i ekspresowych wynoszą 30 lat. Natomiast dla dróg o konstrukcji podatnej i półsztywnej, głównych ruchu przyspieszonego, zbiorczych, lokalnych i dojazdowych wynoszą 20 lat. Niestety często okazuje się, że drogi nie służą nam

⁴ <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/przepisy-techniczno-budowlane-dotyczace-drog-publicznych-19262089>.

⁵ <https://www.gov.pl/web/gddkia/raport-o-stanie-technicznym-nawierzchni-sieci-drog-krajowych-na-koniec-2021-roku>.

⁶ <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/inzynieria-i-innowacje/czynniki-wplywajace-na-trwalosc-nawierzchni-asfaltowych-73797.html>.

przez tyle lat i dochodzi do przedwczesnej degradacji. Stosowane lepiszcza to rodzaj substancji, która łączy materiały sypkie w jednolitą masę.

Jednak najważniejszym czynnikiem, jaki wpływa na trwałość nawierzchni dróg jest ruch drogowy. Kolejnym czynnikiem jest klimat, czyli niska i wysoka temperatura oraz oddziaływanie opadów atmosferycznych. Rozpiętość temperatury w miejscu położenia drogi jest szczególnie istotne dla nawierzchni asfaltowych, wykonanych z mieszanek mineralno-asfaltowych, albowiem charakteryzują się termoplastycznością⁷.

Niezwykle istotne w budowie drogi jest jej odwodnienie. Woda bowiem wpływa na nośność nawierzchni, niszczy jej warstwy, a dodatkowo w momencie pojawienia się mrozu, przyczynia się do destrukcji. Kolejnym z ważnych czynników wpływających na trwałość nawierzchni jest rodzaj materiału zastosowanego w ostatniej warstwie asfaltowej⁸. Ponadto im mniejsza prędkość pojazdu, tym większe ugięcia i odkształcenia na drogach. Do połączeń między warstwami asfaltu, podczas budowania dróg, stosowane jest skropienie emulsją wodno-asfaltową, które ma na celu sklejenie górnej i dolnej warstwy. Jeśli szczepność między warstwami nie występuje, wówczas trwałość eksploatacyjna drogi obniża się o około 40%⁹.

Programy informatyczne ułatwiające planowanie i remontowanie dróg

Nie posiadamy w Polsce jednolitych standardów utrzymania i modernizacji dróg. Sytuacja ta może zostać poprawiona poprzez wprowadzenie technologii GIS, czyli *Systemu Informacji Geograficznej* oraz odpowiedniego oprogramowania, które miałyby rejestrować infrastrukturę drogową, a także zintegrować obecne systemy drogownictwa z tymi projektowanymi. Zaletami technologii GIS są¹⁰: *tworzenie spójnego systemu, ułatwiony dostęp do danych, posługiwanie się mapą cyfrową.*

---

⁷ http://www.aknet.biz.pl/bp/08_08_pl.pdf.

⁸ <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/inzynieria-i-innowacje/czynniki-wplywajace-na-trwalosc-nawierzchni-asfaltowych-73797.html>.

⁹ <https://www.rynekinfrastruktury.pl/wiadomosci/inzynieria-i-innowacje/czynniki-wplywajace-na-trwalosc-nawierzchni-asfaltowych-73797.html>.

¹⁰ <https://www.drogiminneipowiatowe.pl/technologie/nowoczesne-technologie-gis-dla-zarzadcow-drog>.

Istnieje program informatyczny *DROGI*, w którym dostępne są gotowe symbole znaków drogowych, umożliwiających tworzenie mapy ruchu. Zawiera on rejestr dróg jakimi zarządza dana jednostka organizacyjna. Poprzez ten program możliwe jest wprowadzanie danych, które mają związek z poszczególnymi znakami, obiektami i drogami. Można to zrobić również poprzez program *EWMAPA*, w którym przechowuje się dane opisowe dróg np. parametry jezdni. Program ten umożliwia także przeglądanie danego odcinka drogi oraz jego wydrukowanie (Wornalkiewicz, 2020, s. 173).

W nowej ulepszonej wersji programu *DROGI* pojawił się moduł generujący opis liniowy. Umożliwia on wydrukowanie wszystkich wprowadzonych danych z poszczególnych zakładek, a mianowicie: parametry techniczne, zagospodarowanie odcinka, wyposażenie techniczne. Oprócz tego w programie *DROGI* istnieje moduł ukazujący poprzeczny przekrój drogi na dowolnym odcinku. W odpowiednim polu kilometrażu wpisujemy wartość, a następnie możemy wydrukować przekrój lub zapisać jako plik graficzny. W programie *DROGI* istnieje także możliwość edytowania znaków i dostosowywanie ich do lokalnych uwarunkowań¹¹.

Funkcja przeglądania odcinka drogi pozwala na zapoznanie się z parametrami technicznymi danego odcinka, jego zagospodarowania i wyposażenia technicznego. Wszystko przedstawione jest za pomocą dodanych w programie i opisanych symboli. Poprawki naniesione w programie dotyczyły między innymi polepszenia widoczności parametrów technicznych, czy wyposażenia technicznego drogi, wprowadzając funkcję *Przeglądanie odcinka drogi*. Kolejnym programem umożliwiającym ewidencję dróg jest *SigmaRoad*. Program ten polega na fotorejestracji obiektów w danym pasie drogowym. Zajmuje się też oceną stanu nawierzchni drogowych. Program ten wykorzystywany jest zwłaszcza przez zarządców dróg

---

¹¹ <https://geobid.pl/aktualnosci/nawosc-program-drogi-2-nowa-wersja-programu>.

samorządowych¹². Za pomocą programu *SigmaRoad* można dokonywać pomiaru przekroju poprzecznego pasma drogowego¹³.

Jeszcze niedawno technologie mobilne były wykorzystywane w komunikacji miejskiej stosunkowo rzadko, co wiązało się z koniecznością zdobywania informacji wyłącznie poprzez dokumentację papierową. Dane zawarte w książce DROGI nie były wystarczające przy planowaniu poprawy warunków ruchu na drogach, czy bezpieczeństwa. Poprzez aplikację „*Nawierzchnie*” możliwe jest wprowadzanie danych o stanie nawierzchni oraz stworzenie mapy całej nawierzchni sieci drogowej¹⁴.

W ramach projektu „*Informatyczny system zarządzania siecią dróg w Toruniu*”, została wykonana między innymi inwentaryzacja dróg gminnych z wideofilmowaniem. Jednym z najważniejszych celów projektu była ocena stanu nawierzchni jezdni, która opierała się na przeprowadzeniu pomiarów, uwzględniając jej równość, współczynnik tarcia, nośność oraz ocenę uszkodzeń powierzchniowych. Zastosowano także pomiar metodą GPR, która wskazuje układ warstw konstrukcyjnych nawierzchni. W ramach projektu została sporządzona dokumentacja fotograficzna nawierzchni dróg. Na koniec została opracowana aplikacja, do której wprowadzono pozyskane dane w formie graficznej i opisowej. Wdrożenie wymienionego projektu umożliwiło mieszkańcom korzystanie ze strony internetowej, na której znalazły się najważniejsze kwestie dotyczące sieci badanych dróg takimi jak: organizacja ruchu, zdarzenia drogowe, mapy tematyczne.

Infrastruktura drogowa gminy Skomlin

Gmina Skomlin położona jest w województwie łódzkim, powiecie wieluńskim, w którym to jest najmniejszą gminą. Dziewiętnaście miejscowości, wchodzących w skład gminy, zostało zgrupowanych w jedenaście sołectw, co sprzyja skutecznemu zarządzaniu oraz skupieniu się na lokalnych potrzebach społeczności

---

¹² <https://www.projektsigma.pl/>.

¹³ <https://mzd.torun.pl/informatyczny-system-zarzadzania-sieciami-drog-w-toruniu-2/>.

¹⁴ <https://mzd.torun.pl/informatyczny-system-zarzadzania-sieciami-drog-w-toruniu-informacja-ii/>.

(Nowak, 2020, s. 45). W gminie Skomlin znajduje się 27,53 km dróg powiatowych oraz 22,516 km dróg gminnych. Drogi powiatowe są utwardzone, natomiast spośród gminnych tylko 27,41% posiada nawierzchnię bitumiczną (Raport...). Najwięcej jest dróg gminnych wewnętrznych, które podlegają stałej modernizacji ze względu na ich stan nawierzchni. Istotnym aspektem poruszonym w strategii gminy są inwestycje, czyli wykorzystanie środków finansowych w celu nabycia nowych treści majątkowych¹⁵. Rozwój gospodarczy powoduje, że samorządy muszą zająć się zagospodarowywaniem nowych terenów oraz dostarczać nowych usług.

Przeglądy stanu dróg i niezbędne nowoczesne rozwiązania informatyczne

Remonty dróg w gminie Skomlin są realizowane między innymi na podstawie prowadzonego dziennika objazdu dróg. Dziennik ten prowadzi osoba posiadająca uprawnienie budowlane (Wykaz...). Co roku sporządzany zostaje *Protokół z przeglądu okresowego* poszczególnych dróg gminnych. Zostaje w nim opisany stan nawierzchni, chodników, poboczy. W protokole uwzględnia się także występowanie zadrzewienia, odwodnienia oraz oznakowania. W końcowej części opisuje się stan drogi oraz niezbędne prace do wykonania. Istnieją także okresowe protokoły kontroli pięcioletniej drogi. Są one bardziej rozbudowane niż protokoły roczne, a dodatkowe dane jakie zawierają są następujące: długość drogi, rodzaj nawierzchni, wyposażenie techniczne dróg, inne urządzenia drogi i jej otoczenia. Tak samo jak w protokole rocznym spisywane są wnioski i zalecenia, a całość udokumentowana jest załączonymi zdjęciami dróg (Zestawienie...).

W celu przeprowadzenia przebudowy lub remontu drogi gminnej, należy wykonać *Projekt Robót Budowlanych*, który przygotowuje projektant. Projekt ten składa się z opinii i uzgodnień branżowych, części technicznej-opisowej oraz części rysunkowej, która zawiera: szkic lokalizacji, projekt zagospodarowania terenu, przekroje, zjazd do posesji, studnie połączeniowe, schemat przejścia dla pieszych.

---

¹⁵ <https://moje-finanse.junior.org.pl/upload/File/1.pdf>.

Opinię pozytywną lub negatywną w sprawie uzgodnienia projektu wydaje Powiatowy Zarząd Dróg, wraz z odpowiednimi zaleceniami na czas remontu. Oprócz przeprowadzania kontroli dróg sporządza się także protokoły z przeglądu obiektów tj. mostów oraz dróg do nich przylegających. W protokole bardzo istotne są zalecenia administracyjne, w których można zawrzeć zamknięcie obiektu dla ruchu, ograniczenie prędkości, konieczność wykonania prac porządkowych. Niemniej istotne są również zalecenia pokontrolne, w których ujmuje się niezbędne do wykonania prace. Jak już nadmieniono w dzisiejszych czasach skuteczne zarządzanie infrastrukturą drogową opiera się na zaawansowanych systemach informatycznych, które umożliwiają precyzyjne gromadzenie, analizę i monitorowanie danych związanych z drogami.

Proces prowadzenia dzienników objazdu dróg, tworzenie protokołów przeglądowych oraz dokumentacja fotograficzna przy użyciu nowoczesnych systemów informatycznych, pozwalają na szybką i precyzyjną ocenę stanu nawierzchni. Dzienniki objazdu dróg, tworzone przy wykorzystaniu systemów informatycznych, stanowią fundament skutecznego zarządzania infrastrukturą drogową (Kowalski, 2020, s. 45-56).

Dokumentacja fotograficzna, będąca integralną częścią systemów informatycznych, odgrywa kluczową rolę w procesie zarządzania infrastrukturą drogową. Systemy informatyczne umożliwiają dodawanie fotografii do protokołów przeglądowych, co jest niezbędne dla pełnej dokumentacji przeglądów. Fotografie powinny obejmować każdy aspekt drogi, szczególnie obszary wymagające naprawy czy modernizacji. Fotografie są geolokalizowane, co pozwala na dokładne określenie lokalizacji każdego ujęcia. Integracja z GIS ułatwia również analizę danych w kontekście geograficznym, co jest istotne przy planowaniu remontów czy modernizacji dróg.

Systematyczne dokumentowanie fotograficzne umożliwia analizę długofalową zmian w infrastrukturze drogowej. Porównanie zdjęć z różnych okresów pozwala

na monitorowanie postępu prac i efektywność działań utrzymaniowych. Ponadto współczesne systemy mogą wykorzystywać technologie sztucznej inteligencji do automatycznego analizowania fotografii, identyfikacji defektów czy generowania raportów z wynikami przeglądów.

Trzeba jeszcze dodać że niektóre nowoczesne systemy informatyczne wykorzystują pojazdy wyposażone w zaawansowane systemy pomiarowe, które skanują nawierzchnię podczas normalnego ruchu. To umożliwia skuteczną analizę stanu dróg. Systemy te precyzyjnie identyfikują wszelkie pęknięcia czy ubytki w nawierzchni, klasyfikując je według stopnia zaawansowania.

Przeprowadzenie wywiadów i sugestie doposażenia w sprzęt

Aby zrozumieć obecne wyzwania i możliwości udoskonalenia procesu planowania remontów, przeprowadzono serię wywiadów i analizę danych z ostatnich 10. lat. Analiza dostarczyła istotnych informacji dotyczących specyfikacji technicznych dróg oraz częstotliwości przeprowadzanych prac remontowych. Dane te wskazują na szczególnie wrażliwe odcinki dróg, które cierpią na nadmierne zużycie ze względu na intensywny ruch pojazdów. Ponadto częstość remontów i ich koszty różniły się znacznie w zależności od typu nawierzchni i zastosowanych technologii, co sugeruje potrzebę rewalidacji stosowanych materiałów i metod konserwacji.

Przeprowadzone wywiady objęły planistów, odbiorców dróg, sołtysów oraz grupę mieszkańców, którzy zgłaszali swoje uwagi przez lokalny system zgłoszeń. Mieszkańcy bowiem jako pierwsi dostrzegają uszkodzenia na drogach, jednak ich uwagi nie zawsze trafiają do odpowiednich służb gminy. Ulepszenie systemu zgłoszeń mogłoby polegać na zastosowaniu nowoczesnej aplikacji mobilnej, która pozwoliłaby na bieżące monitorowanie stanu dróg wraz z funkcją geolokalizacji i możliwością dodawania zdjęć. Z wywiadów wynikało, że nie zawsze jasne są kryteria, według których priorytetyzowane są działania remontowe. Udoskonalenie procesu może obejmować rozwój modelu decyzyjnego, który będzie uwzględniał nie

tylko aktualny stan techniczny dróg, ale także analizę przepływu ruchu, wagę ekonomiczną obszarów obsługiwanych przez poszczególne odcinki oraz potencjalne ryzyko związane z opóźnieniem interwencji. Działania te powinny być wspierane przez regularne badania stanu nawierzchni i infrastruktury drogowej przy użyciu technologii takich jak skanowanie laserowe, czy system GIS.

Ponadto, aby umożliwić precyzyjne planowanie i remontowanie dróg konieczne jest zaopatrzenie danej gminy w odpowiednie maszyny drogowe. Przykładowo wyposażenie w nowoczesną równiarkę, która służy przede wszystkim do profilowania podłoża, poboczy oraz rowów. Może być używana także do mieszania materiałów drogowych, a jeśli jest wyposażona w zrywak, pozwala również na usunięcie zniszczonej nawierzchni. Zimą zastosowanie równiarki polega na zgarnianiu z dróg nadmiaru śniegu i błota¹⁶.

Chociaż gmina Skomlin posiada starą wersję równiarki to dzięki niej stan dróg szutrowych zaczyna ulegać stopniowej poprawie. Można mając równiarkę zaoszczędzić na zakupie kruszywa do łatania dziur oraz na używaniu droższego sprzętu do tego typu napraw np. koparki¹⁷. Do poprawy stanu nawierzchni dróg, warto też zakupić frezarkę drogową, która służy głównie do usuwania zużytej nawierzchni drogi. Tu trzeba zaznaczyć, że wiele nawierzchni dróg podczas eksploatacji ulega stopniowemu ścieraniu w związku z czym mogą pojawić się koleiny wzdłużne lub poprzeczne. Pracując frezarką usuwa się warstwę ścieralną drogi, pozostawiając charakterystyczne bruzdy.

Po oczyszczeniu i użyciu odpowiednich środków, gwarantujących prawidłową szczepność, można wylać nową nawierzchnię. Dzięki temu można uniknąć remontu całej drogi, w momencie, gdy warstwy położone niżej nie zostały naruszone. W ten sposób można zmniejszyć koszty naprawienia nawierzchni¹⁸. Frezarkę drogową stosuje się w technice recyklingu na miejscu, która polega na odnowieniu istniejącej

---

¹⁶ <https://xcmgeuropa.com/jak-dzialaja-rowniarki-drogowe/>.

¹⁷ <https://kulisy.net/artykul/beda-rownac-gminne/1215058>.

¹⁸ <https://frezbud.pl/blog/jak-frezarki-do-asfaltu-zmienily-oblicze-budownictwa-drogowego>.

nawierzchni drogowej, poprzez jej frezowanie, mieszanie z nowymi materiałami wiążącymi i ponowne jej ułożenie. Te usprawnienia w planowaniu i wykonaniu remontów dróg mogą znacząco wpłynąć na poprawę infrastruktury drogowej w omawianej gminie i nie tylko, zwiększając bezpieczeństwo i komfort użytkowników dróg, a także optymalizując wydatki budżetowe.

Ustalenie priorytetów w remontach dróg gminnych

Metoda ustalania priorytetów, którą zastosowano do planowania remontów dróg gminnych, opiera się na kilku kluczowych czynnikach, które zapewniają efektywne i strategiczne wykorzystanie dostępnych zasobów, a do najważniejszych czynników należą: frekwencja ruchu, stan techniczny, wartość społeczno-ekonomiczna. Kluczowym elementem przedłużenia żywotności dróg szutrowych jest użycie geowłókniny. Tego typu materiał może być wykorzystywany do separacji warstw gruntów, co zapobiega mieszaniu się materiałów drogowych z podłożem. Użycie geowłóknin nie tylko poprawia nośność drogi, ale również przyczynia się do równomiernego rozłożenia obciążeń. Wielokolorowa geowłóknina wykonana jest z poliestru z recyklingu¹⁹. Jest odpowiednia do separacji gleby i filtracji wody. Posiada podstawową ochronę przed promieniowaniem UV i jest odporna na ścieranie. Pozwala wodzie wnikać głębiej do podłoża. Geowłóknina GEO RPES jest najczęściej stosowana w budownictwie drogowym, ale często znajduje zastosowanie również w przypadku mniejszych budynków mieszkalnych.

Dla utrzymania odpowiedniej geometrii drogi szutrowej konieczne jest regularne profilowanie. Nowoczesne maszyny do profilowania są wyposażone w zaawansowane systemy sterowania, które umożliwiają precyzyjne kształtowanie przekroju drogi, zapewniają odpowiedni spadek i kanały odwadniające.

Biorąc pod uwagę stan techniczny dróg, należy wziąć pod uwagę zastosowanie chlorku wapnia. Do jego głównych zadań należy: zwiększenie wytrzymałości nawierzchni drogi, zapobieganie pyleniu, ochrona przed powstawaniem kolein,

---

¹⁹ <https://www.geomall.pl/budownictwo/geosyntetyka/geowlokniny-i-geotkaniny/geowlokniny>.

ochrona dróg przed erozją. Chlorek wapnia stosuje się poprzez przygotowanie roztworu i zaaplikowaniu go na wyrównanej powierzchni tuż przed wysuszeniem, bądź zapyleniem. Używa się do tego polewaczki lub opryskiwaczy²⁰.

Podsumowanie. Analiza wykazała, że ustalenie priorytetów remontów dróg, zwłaszcza gminnych, może zmniejszyć koszty ogólne poprzez skoncentrowanie zasobów na bardziej krytycznych odcinkach. Dodatkowo poprzez przedwczesne adresowanie problemów na drogach o kluczowym znaczeniu, ogranicza się ryzyko bardziej kosztownych, awaryjnych napraw w przyszłości. Po analizie dostępnych na rynku rozwiązań, do usprawnienia remontów, dla przykładowej gminy Skomlin wybrano system GIS. Wspierany jest on przez oprogramowanie *AutoCAD Civil 3D*, które integruje się z istniejącymi bazami danych wspomnianej Gminy. Pozwala to na przeprowadzenie zaawansowanych analiz przestrzennych, które umożliwiają identyfikację obszarów najbardziej narażonych na uszkodzenia. Program *AutoCAD Civil 3D* oferuje także narzędzia do zarządzania zasobami, które pomogłyby w gminie Skomlin w planowaniu i optymalizacji wykorzystania maszyn oraz materiałów budowlanych, co zmniejszałoby koszty i skróciło czas realizacji prac. Oprogramowanie umożliwia tworzenie trójwymiarowych wizualizacji projektów remontów, co pozwala zarówno projektantom, jak i mieszkańcom, lepiej zrozumieć planowane zmiany oraz ich wpływ na otoczenie.

Jest to niezwykle istotne, ponieważ mieszkańcy nie zawsze zdają sobie sprawę z potrzeby remontów poszczególnych dróg. Pozwoliłoby to na zrozumienie, które z nich wymagają pilniejszej interwencji. Ponadto system GIS oraz wizualizacja 3D mogą być wykorzystywane np. podczas szkoleń, zebrań Rady Gminy, jak i w materiałach informacyjnych. Wskazane jest, aby niezbędny przegląd stanu dróg wykonywany był co kwartał, w celu oceny stanu infrastruktury i dostosowaniu planu do rzeczywistych potrzeb. Harmonogram remontu dróg uwzględnia zarówno przewidywane zwiększenie potrzeb remontowych, jak i zmieniające się warunki

---

²⁰ <https://kruszywa.warszawa.pl/chlorek-wapnia-w-walce-z-kurzem/>.

eksploatacji dróg, co umożliwi efektywne zarządzanie infrastrukturą drogową danej gminy.

Literatura:

1. Idasiak, K. (2024). *Wskazanie usprawnień w obszarze planowania remontu dróg gminnych*, praca licencjacka, ANS-WSZiA w Opolu.
2. Kowalski, M. (2020). *Zastosowanie technologii Lidar w analizie nawierzchni drogowej*, "Inżynieria Drogowa", 3.
3. Krupowicz, W., Sobolewska-Mikulska, K. (2019). *Kształtowanie sieci dróg na obszarach wiejskich w Polsce w aspekcie zasad zrównoważonego rozwoju*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
4. Nowak, J. (2020). *Organizacja Administracyjna Gminy Skomlin*, *Przegląd Samorządowy*, 3.
5. *Raport dot. dróg gminnych i powiatowych znajdujących się na terenie gminy Skomlin*.
6. Salamon, J. (2010). *Metodyka oceny środowiskowych i społeczno- gospodarczych uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Polska Akademia Nauk, Kraków.
7. Wornalkiewicz, W. (2020). *Procesy informacyjne w zarządzaniu*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu.
8. *Wykaz dzienników objazdu dróg tom I*, dane uzyskane z Urzędu Gminy Skomlin.
9. *Załącznik do Zarządzenia Nr 5 z dnia 1. 02. 2010 roku Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad, System Oceny Stanu Nawierzchni SOSN wytyczne stosowania, Aktualizacja związana z wykorzystaniem wyników pomiarów ugięć nawierzchni*, Warszawa 2010.
10. *Zestawienie zbiorcze dla dróg gminnych tom I*, dane uzyskane z Urzędu Gminy Skomlin.

3.7. Improving the quality of life and safety of territorial communities based on the development of national parks

Poprawa jakości życia i bezpieczeństwa wspólnot terytorialnych w oparciu o rozwój parków narodowych

Wstęp. Ochrona i reprodukcja kapitału naturalnego jest jednym z najważniejszych elementów strategii państwowej polityki ekologicznej Polski i Ukrainy (Polityka ekologiczna państwa, 2030). Ekosystemy naturalne tworzą bezpieczne środowisko dla życia i zdrowia człowieka, dostarczają ludności żywności, leków, surowców dla przemysłu, są naturalną barierę dla rozprzestrzeniania się zakażeń, np. koronawirusem. Ponadto wspierają funkcjonowanie komponentów środowiska przyrodniczego, w tym cykl i oczyszczanie wód naturalnych, ochronę gleb i stabilność klimatu. Dla ludności kapitał naturalny ma wartości ekonomiczne, rekreacyjne, kulturowe, środowiskowe i inne. Zajmując zaledwie 6% całkowitej powierzchni Europy, Ukraina jest właścicielem 35% jej różnorodności biologicznej. Jednak wpływ działalności człowieka na jego stan jest bardzo zauważalny. Zakrojone na szeroką skalę prace melioracyjne doprowadziły do zniszczenia krajobrazu. Ponad 80% terenów podmokłych straciło swoje pierwotne znaczenie. Istotne zmiany obserwuje się w naturalnych ekosystemach stepowych, które przetrwały jedynie fragmentarycznie. W Ukrainie naturalne ekosystemy leśne zajmują 5,1 mln ha, a sztuczne ekosystemy leśne 4,3 mln ha. Ukraiński fundusz rezerwatów przyrody zajmuje ponad 3,9 mln ha, czyli tylko 6,6% terytorium kraju i musi zostać znacznie zwiększony. Wszystko to wymaga wdrożenia skutecznej państwowej strategii rozwoju kapitału naturalnego Ukrainy (Yakymchuk et al., 2021). Skuteczność zachowania puli genowej, flory i fauny oraz dobrostanu społeczności lokalnej zależy w dużej mierze od skuteczności organów państwa i samorządu terytorialnego. Dlatego szczególnie istotne staje się badanie perspektyw rozwoju jednostek

samorządu terytorialnego w kontekście zachowania naturalnych ekosystemów oraz wykorzystania marki i wizerunku marketingowego parków narodowych.

Parki narodowe w Polsce tworzą pozytywny wizerunek jednostek samorządu terytorialnego i powinny stać się częścią jednolitej strategii rozwoju pogranicza polsko-ukraińskiego. Polskę zamieszkuje obecnie 38 milionów ludzi i od 2004 roku jest członkiem Unii Europejskiej. Polska od 1980 lat z mniejszym lub większym powodzeniem realizuje politykę ekologiczną determinującą zrównoważonego rozwój, w które filarami są zasoby naturalne, ekonomiczne i społeczne. Racjonalne wykorzystanie zasobów naturalnych i ich ochrona dla dobra obecnych i przyszłych pokoleń stanowią fundament polityki państwa, która na niższych poziomach podziału terytorialnego kraju jest realizowana poprzez programy ochrony środowiska (Ustawa, 2001).

Poziom realizacji zrównoważonego rozwoju, poprawa jakości życia i zdrowia ludności oraz efektywna ochrona zasobów przyrodniczych i racjonalne ich wykorzystanie są efektem szerokiego wykorzystania w Polsce krajowych i międzynarodowych źródeł finansowania (System Finansowania Ochrony Środowiska w Polsce, 2020).

Głównymi celami tej pracy jest stworzenie osnów dla rozwoju gospodarczego jednostek samorządu terytorialnego dzięki kształtowaniu się ich narodowych parków oraz opracowanie rekomendacji do efektywnej ochrony w Ukrainie w kontekście wdrożenia międzynarodowego doświadczenia Polski.

Przedmiot badań: analiza głównych wskaźników ekologicznych, marketingowych i społecznych pogranicznych parków narodowych Polski i Ukrainy oraz obliczanie efektów ogólnych (np. produkcja tlenu przez lasy) z funkcji ekosystemów leśnych w celu udowodnienia konieczności ich funkcjonowania dla społeczeństwa.

Pilność tematu jest uzasadniona rozpoczęciem procesów integracji europejskiej Ukrainy oraz koniecznością uwzględnienia zmian klimatycznych, gdyż zachowanie

kapitału naturalnego jest globalnym problemem ludzkości. Polska ma w tych kwestiach doświadczenie, które może być przydatne dla Ukrainy.

Obiektem badań są przygraniczne parki narodowe Polski i Ukrainy, a także perspektywiczny rozwój jednostek samorządu terytorialnego, które opiekują się tymi parkami na swoich terenach. Hipoteza badawcza polega na tym, że funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego powinno odbywać się w oparciu o ochronę przyrody, wprowadzanie innowacji marketingowych w celu kształtowania pozytywnego wizerunku terytoriów.

Materials and Methods. Podstawą teoretyczną i metodologiczną niniejszego opracowania są podstawowe zapisy teorii ekonomii i teorii administracji publicznej. Do rozwiązywania takich zadań zastosowane następujące ogólnonaukowe metody badań: uogólnienie – do badania istoty pojęć «rozwój jednostek samorządu terytorialnego, «park narodowy», «zarządzanie jednostkami samorządu terytorialnego»; systematyzacja – analiza ekonomicznych i prawnych zasad wdrażania innowacji w rozwój gospodarczy jednostek samorządu terytorialnego w Polsce i Ukrainie w kontekście doświadczeń krajów europejskich; metoda przyczynowo-skutkowa – badanie przyczyn i skutków kryzysu finansowego i gospodarczego jednostek samorządu terytorialnego w sferze środowiska i rozwoju terytoriów; podejście systemowe – badanie wzajemnych relacji i współzależności między i związkami z zagospodarowaniem i ofertą turystyczną jednostek samorządu terytorialnego oraz metodami specjalnymi: metoda analizy hierarchii – wybór optymalnych mechanizmów państwowego scenariusza regulacji działalności jednostek samorządu terytorialnego w kontekście zmian klimatycznych; analiza kosztów i korzyści – ocena efektywności społeczno-ekologicznej i ekonomicznej optymalizacji wskaźników aktywności turystycznej w parkach narodowych, wdrażania najlepszych praktyk zagranicznych w polskich i ukraińskich jednostkach samorządu terytorialnego; ocena wielkości produkcji tlenu przez ekosystemy leśne

transgranicznych narodowych parków z punktu widzenia zapewnienia warunków życia i zdrowia miejscowej ludności.

Podstawowe zasady państwowej polityki ekologicznej Ukrainy do 2030 r., zatwierdzone Ustawą Ukrainy z dnia 28 lutego 2019 r. nr 2697-VIII, wspominają o możliwości rozwoju usług ekosystemowych dla zapewnienia zrównoważonego rozwoju społeczeństwa i ochrony ekosystemów. Strategia Gospodarowania Lasami Państwowymi Ukrainy do 2035 r. już przewiduje monetyzację usług ekosystemowych w leśnictwie, ale tylko poprzez reorganizację systemu obliczania i wykorzystania podatku ekologicznego, aby umożliwić wykorzystanie lokalnych i państwowych funduszy ochrony środowiska na opłacenie usług ekosystemów leśnych, środki na utrzymanie równowagi ekologicznej lasów i zachowania bioróżnorodności w lasach.

Rozwój jednostek samorządu terytorialnego powinien opierać się na ochronie środowiska, racjonalnym wykorzystaniu zasobów naturalnych parków, z tej pozycji konieczne jest uwzględnienie tak ważnych aspektów jak:

- opracowanie koncepcji ochrony przyrody jednostek samorządu terytorialnego dla ich efektywnego rozwoju społeczno-gospodarczego;
- opracowanie metod oceny ekonomicznej funduszu rezerwatu przyrody Ukrainy;
- kształtowanie zasad odtwarzalności kapitału przyrodniczego, zachowanie informacji genetycznej dla obecnych i przyszłych pokoleń jako niepodważalny warunek utrzymania społeczeństwa;
- kształtowanie kierunków państwowej regulacji rozwoju kapitału naturalnego parków narodowych;
- kształtowanie podejścia metodologicznego do zrównoważonego rozwoju kapitału przyrodniczego parków narodowych opartego na efektywnym systemie zarządzania przyrodą;

- opracowanie koncepcyjnych postanowień państwowej regulacji rozwoju ekologicznego i gospodarczego regionów Ukrainy w celu ukształtowania zdolności kapitału naturalnego do wytrzymania czynników destabilizujących, zminimalizowania negatywnego wpływu zakażenia koronawirusem i zachowania jego podstawowych właściwości w przypadku złożonych zagrożeń.

Polska ma niezwykle silny samorząd lokalny. To doświadczenie jest przydatne dla Ukrainy. Gminy dysponują znacznymi zasobami finansowymi na rozwiązywanie problemów związanych z rozwojem lokalnym.

Funkcjonowania parków narodowych

Zagrożenia ekologiczne mogą być łagodzone tylko dzięki wzajemnym i skoordynowanym działaniom podejmowanym przez organizacje i instytucje, rządy, wspólnoty terytorialne, przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe na różnych poziomach od globalnego do mikroekonomicznego na rzecz ochrony środowiska i promocji zrównoważonego rozwoju.

Zainteresowaniem naukowym i praktycznym jest zrozumienie takiego pojęcia, jak «społeczność lokalna gmin „parkowych”». W literaturze w odniesieniu do parków narodowych często spotyka się także określenie: ludność autochtoniczna, tubylcza lub stali mieszkańcy parków. W tym sensie system zarządzania obszarami chronionymi koncentruje się bardziej na rozwoju zrównoważonym niż na ścisłej ochronie. Takie podejście przyzwala na promowanie działalności rolniczej, rybołówstwa czy gospodarki leśnej w obrębie obszarów chronionych (Królikowska, 2007).

I. Mose dokonuje przeglądu najbardziej nowatorskich sposobów ułożenia właściwych relacji między obszarami chronionymi a polityką rozwoju regionalnego (Mose, 2007). Wyrażone są również odmienne opinie, że wśród lokalnych społeczności i władz samorządowych różnych szczebli panuje przekonanie, iż cele ochrony przyrody ograniczają możliwość rozwoju społeczności lokalnych (Komorowska, 2000). W ostatnich dziesięcioleciach naukowcy coraz częściej

zwracają uwagę na takie tematy, jak badanie problemów ochrony ekosystemów, racjonalizacja działalności instytucjonalnej, a także możliwości wykorzystania dziedzictwa historycznego i kulturowego w rozwoju lokalnym i w rozwoju turystyki.

W ujęciu społecznym badania funkcjonowania parków narodowych w Polsce dotyczą także świadomości ekologicznej społeczności mieszkającej w parku lub w jego sąsiedztwie (Kozieł, Kozieł, 2008). W szczególności R. Olaczek proponuje modyfikacje i modele istniejących mechanizmów zarządzania oparte na zarządzaniu adaptacyjnym (aktywnym), zapobiegawczym (kryzysowym), innowacyjnym oraz zarządzaniu jakością, które mają na celu zapewnienie konkurencyjności w każdym z segmentów zachowanych ekosystemów (Olaczek, 2008).

I. Fung z zespołem badali ewolucję pochłaniaczy dwutlenku węgla w zmieniającym się klimacie na podstawie wyników pomiarów Narodowej Akademii Nauk Stanów Zjednoczonych Ameryki i wykazali znaczący wpływ emisji gazów cieplarnianych na stan ekosystemów (Fung et al., 2005). Istotne aspekty finansowania ekosystemów rezerwatów przyrody podnieśli A. Babczuk i M. Kachniarz na przykładzie systemu finansowania parków narodowych w Polsce (Babczuk, Kachniarz, 2005). Aspekty zrównoważonego rozwoju w kontekście ochrony przyrody badali E. Symonides i M. Rupert – od powstania paradygmatu do kwestii zrównoważonego rozwoju i wszystkich elementów ochrony przyrody (Symonides, 2008; Rupert, 2007). Ich badania należy określić jako opisowe z elementami konstruktywnej analizy finansowej zachowania ekosystemów. Głównymi instrumentami zarządzania mogą być: podmioty gospodarcze i różne jednostki organizacyjne, jednostki, grupy i społeczności (Zarządzanie środowiskiem w Polsce, 2012). Władze gmin „parkowych” w większym stopniu niż mieszkańcy tych gmin dostrzegają zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki istnienia parku narodowego w obrębie gminy. Jednym z najpoważniejszych problemów jest obecnie gwałtowna degradacja środowiska naturalnego.

W pracach T. D. Allendorf podkreśla społeczne implikacje utworzenia parków narodowych dla miejscowej społeczności jak zmiany w tradycyjnych sposobach gospodarowania, ale też konflikty z administracją parków (Allendorf, 2007). Z powodu degradacji środowiska zagrożone są obecnie systemy ekologiczne. Systemy te mogą obejmować dowolny ekosystem, taki jak las lub rzeka, który ułatwia ważne procesy środowiskowe. Lasy na przykład pełnią w tym względzie wiele funkcji, dostarczają dóbr środowiskowych, takich jak żywność, ułatwiają obieg składników odżywczych i wiele innych procesów biologicznych (Yakymchuk et al., 2020; Turkowski, Dubrowski, 2023).

Charakterystyka przyległych parków narodowych ze strony polskiej i ukraińskiej

Z punktu widzenia ochrony przyrody i skutków osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju, teraz Ukraina pozostaje daleko w tyle za swoimi krajami partnerskimi, które są członkami Unii Europejskiej. Dlatego ważne jest w tym względzie doświadczenie Polski, gdyż sama Ukraina bez pomocy i mechanizmów przyjętych z Europy nie zdoła zachować bogactwa unikalnej przyrody parków narodowych. Trudna sytuacja społeczno-gospodarcza i ekologiczna, w jakiej znalazła się Ukraina w wyniku wydarzeń militarnych i politycznych, załamania się waluty narodowej, zniszczenia infrastruktury przemysłowej, wyczerpywania się kapitału naturalnego, rozprzestrzeniania się zakażenia koronawirusem, oraz inne czynniki destabilizujące, bezpieczeństwo ekonomiczne państwa jako całości i poszczególnych wspólnot terytorialnych. Dziś stan ustroju gospodarczego zarówno państwa, jak i wspólnot terytorialnych, jest w dużej mierze wspierany przez organizacje międzynarodowe – głównie poprzez udzielanie międzynarodowych pożyczek i grantów. Ratyfikacja umowy z UE, harmonizacja ustawodawstwa krajowego w zakresie ochrony i reprodukcji kapitału naturalnego z dyrektywami europejskimi jest priorytetem polityki zagranicznej Ukrainy.

Współpraca z organizacjami międzynarodowymi nakłada na Ukrainę szereg wymagań, w tym przejrzystość przepływów finansowych i rozliczanie kapitału naturalnego.

W niniejszej pracy badania przeprowadzono na podstawie przygranicznych parków narodowych Polski i Ukrainy. Charakterystyki przyległych parków narodowych ze strony Polskiej i Ukraińskiej są przedstawione w Tabeli 1 na podstawie danych materiału kartograficznego.

Tabela 1. Charakterystyka przyległych parków narodowych ze strony Polskiej i Ukraińskiej

Parki od strony polskiej		Parki od strony ukraińskiej	
Nazwa parku narodowego	Lokalizacja parku	Nazwa parku narodowego	Lokalizacja parku
Bieszczadzki Park Narodowy	Woj. podkarpackie: Czarna (wiejska), Ustrzyki Dolne (miejsko-wiejska), Lutowiska (wiejska), Cisna (wiejska)	«Szackyi» Narodowy Park Przyrody	Obwód Wołyński, Szacka Społeczność terytorialna (miejsko-wiejska)
Magurski Park Narodowy	Woj. podkarpackie: Dukla (miejsko-wiejska), Krempna (wiejska), Osiek Jasielski (wiejska), Nowy Żmigród (wiejska), Dębowiec (wiejska), Woj. małopolskie: Lipinki (wiejska), Sękowa (wiejska)	Narodowy Park Przyrody «Beskydy Skoliwski»	Obwód Lwowski, Skolivska społeczność terytorialna (miejsko-wiejska), Kozivska ST (wiejska), Skhidnytska ST (wiejska)
Poleski Park Narodowy	Woj. lubelskie: Ludwin (wiejska), Hańsk (wiejska), Sosnowica (wiejska), Wierzbica (wiejska), Urszulin (wiejska), Stary Brus (wiejska)	«Jaworiwskyi» Narodowy Park Przyrody	Obwód Lwowski, Jaworiwska ST (miejsko-wiejska), Mostyska ST (wiejska), Nowojaworiwska ST (miejsko-wiejska), Sudowisznianska ST (wiejska)
Roztoczański Park Narodowy	Woj. lubelskie: Zwierzyniec (miejsko-wiejska), Józefów (miejsko-wiejska), Zamość (wiejska), Adamów (wiejska)	«Użański» Narodowy Park Przyrody	Obwód Zakarpacki, Velykobereznianska ST (miejsko-wiejska)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych (Shatsky National Natural Park; Yavorivsky National Natural Park, 2023; Uzhan National Natural Park, 2023; "Skolivski Beskydy" National Nature Park, 2023; Bieszczadzki Park Narodowy, 2023; Magurski Park Narodowy, 2023; Poleski Park Narodowy, 2023; Roztoczański Park Narodowy: Polskie Parki Narodowe, 2023)

Charakterystyka polskich parków narodowych. Zgodnie z polskim ustawodawstwem (Dz. U. 2004), najwyższą formą ochrony przyrody jest park narodowy. Chroni on zasoby i procesy przyrodnicze dużych obszarów o wybitnych walorach, gdzie przyroda jest stosunkowo najlepiej zachowana. Aktualnie w Polsce funkcjonują 23 parki narodowe, które zajmują blisko 1% powierzchni kraju. Bieszczadzki Park Narodowy wśród parków górskich jest jedynym obszarem chroniącym przyrodę Karpat Wschodnich. Łączna długość szlaków turystycznych na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego wynosi ok. 137 km. Magurski Park Narodowy swoim zasięgiem obejmuje górne dorzecze Wisłoki oraz pasmo Magury Wątkowskiej. Znany jest z występujących tu ptaków szponiastych. Tereny Magurskiego Parku Narodowego pełnią kluczową rolę ekologiczną, stanowiąc pomost pomiędzy innymi chronionymi obszarami polskich Karpat Zachodnich i Karpat Wschodnich. Poleski Park Narodowy stał się częścią światowej sieci rezerwatów biosfery w 2002 roku, jako część utworzonego w Polsce Rezerwatu Biosfery «Polesie Zachodnie». Analogicznie działania podjęto po stronie ukraińskiej, gdzie powstał «Szacki Rezerwat Biosfery», oraz na Białorusi, gdzie utworzono Rezerwat Biosfery «Polesie Nadbużańskie». 28 października 2011 r. pomiędzy Polską, Białorusią i Ukrainą zostało podpisane porozumienie w sprawie utworzenia Transgranicznego Rezerwatu Biosfery «Polesie Zachodnie». Roztoczański Park Narodowy położony jest w południowo-wschodniej części Polski, w województwie lubelskim i obejmuje najcenniejsze przyrodniczo obszary Roztocza.

Charakterystyka ukraińskich parków narodowych od strony Ukraińskiej. Shatskyi Park to nie tylko obiekt ochrony przyrody, ale także instytucja naukowo-badawcza, w której dział naukowy parku wraz ze specjalistami z innych instytucji naukowych prowadzi badania mające na celu zapewnienie stabilności procesów ekologicznych, optymalizację zaburzonych ekosystemów naturalnych i poprawę rekreacyjne wykorzystanie terenu. W parku znajdują się 23 jeziora o łącznej powierzchni ok. 7000 ha (jeden z największych zespołów jezior w Europie).

Narodowy Park Przyrody «Beskydy Skoliwski» znajduje się w południowej części obwodu Lwowskiego. Park położony jest naterenie Beskidu Skolskiego. Płyną tu rzeki Stryj i Opir, są tu malownicze lasy i alpejskie łąki. Wszystko to przyciąga do tego miejsca wielu miłośników turystyki ekologicznej. Na terenie parku «Beskydy Skoliwski» znajduje się dostępny do zwiedzania państwowy historyczno-kulturowy rezerwat «Tustań» (Narodowy Park Przyrody "Beskydy Skoliwski", 2022.).

Na terenie Jaworowskiego Parku Narodowego wytyczono sześć szlaków ekologicznych, z których najpopularniejsze to: «Wierieszczycy», «Szlak Iwana Franki», «Gołębie» i «Lelechówka». W tej części parku zabronione jest komercyjne rybołówstwo i polowanie. Turystom proponują również 4 trasy autobusowe i piesze: «Stradch – Czarne Jeziora», «Od Janowa do Krechowa», «Wyznanie Czasu» (rodzinne gniazdo Szeptyckich), «Polygon Jaworowski – przeszłość i terażniejszość». Interesujące są również wycieczki tematyczne, np. naukowo-edukacyjne: «Świat Storczyków Jaworowskiego Parku Narodowego», «Rzadkie Rośliny Roztoczchi», «Rośliny Lecznicze Roztoczchi», «Pszczołom po Zdrowie» i inne (Jaworowski Narodowy Park, 2022).

«Użański» Narodowy Park Przyrody mieści się w zakątku Zakarpacia u zbiegu granicy Ukrainy z Polską i ze Słowacją. Na terenach dzisiejszego parku narodowego obszary chronione – rezerваты Stuzycia i Tycha zostały powołane jeszcze w 1908 przez władze węgierskie («Użański» Narodowy Park, 2022).

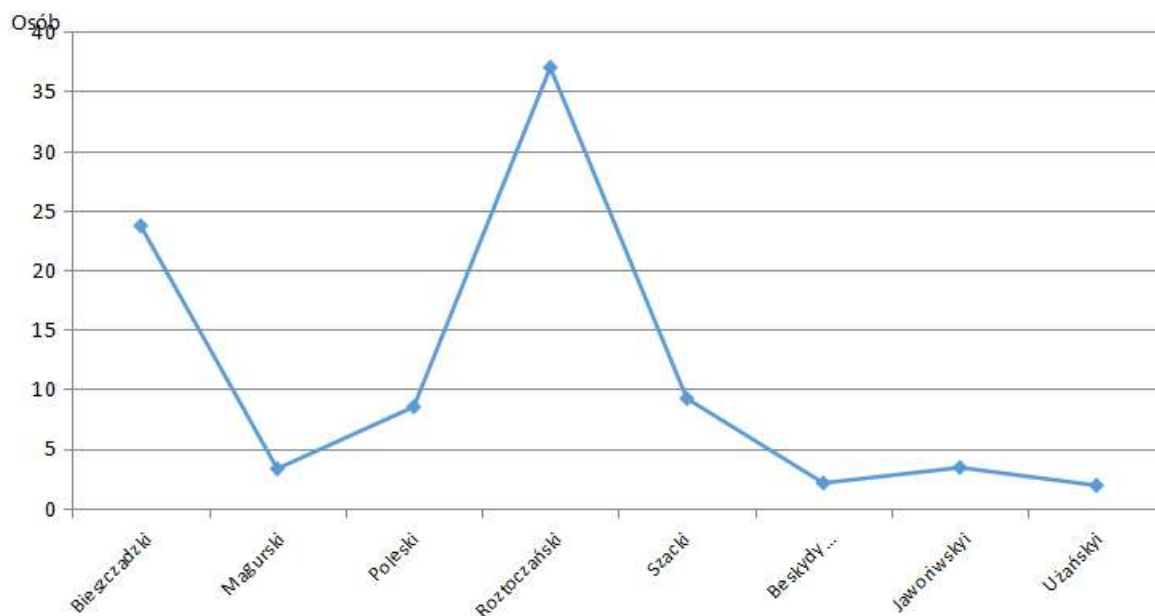
Analizowane parki narodowe wykazują odmienne cechy środowiska przyrodniczego. Jednocześnie funkcjonują i są zarządzane na podstawie niejednakowych przepisów prawnych. Wykazują również zróżnicowany poziom aktywności w zakresie udostępniania swoich walorów turystom, jak i natężenia samego ruchu turystycznego. W niniejszej pracy autorzy podsumowali charakterystyki parków narodowych według głównych wskaźników ekologicznych i marketingowych (Tab. 2).

Tabela 2. Charakterystyka parków narodowych według głównych wskaźników ekologicznych i marketingowych

Nazwa parku narodowego	Bieszczadzki	Magurski	Poleski	Roztoczański	Szacki	Beskydy Skoliwski	Jaworowski	Użański
Wskaźniki								
Ekologiczne								
Całkowita powierzchnia, tysiąc hektarów	29,192	19,438	9,762	8,483	48,977	35,684	7,079	46,147
- w tym powierzchnia lasu, tys. ha	24,439	18,572	4,865	8,098	9,143	22,881	2,667	27,688
Powierzchnia strefy chronionej, tys. ha	20,329	2,408	0,117	1,029	5,145	5,194	0,662	6,1
Całkowita liczba gatunków roślin	780	800	170	750	807	757	745	900
- w tym liczba chronionych gatunków roślin	46	42	81	40	32	50	40	43
Całkowita liczba gatunków zwierząt	239	200	290	269	347	90	300	519
- w tym liczba chronionych gatunków zwierząt	31	29	35	22	33	12	27	30
Marketingowe								
Liczba wczasowiczów rocznie, tys. osób	691	65	85,2	314	450	75	24	86
- w tym na 1 ha, osób	23,7	3,3	8,5	37	9,2	2,1	3,4	1,9
Liczba przeprowadzonych wydarzeń edukacyjnych	44	1496	30	42	35	2	17	24
Długość szlaków turystycznych, km	467	145,5	127	66	16,6	45,4	28,4	140
Liczba szlaków turystycznych	137	6	8	12	19	25	6	14

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych (Shatsky National Natural Park; Yavorivsky National Natural Park, 2023; Uzhan National Natural Park, 2023; "Skolivski Beskydy" National Nature Park, 2023; Bieszczadzki Park Narodowy, 2023; Magurski Park Narodowy, 2023; Poleski Park Narodowy, 2023; Roztoczański Park Narodowy; Polskie Parki Narodowe, 2023)

Jak pokazuje Tabela 2, powierzchnia polskich parków regionów graniczących z Ukrainą wynosi 66875 tys. ha, a ukraińskich 137887 tys. ha, czyli dwa razy więcej. Analiza głównych wskaźników działalności parków wskazuje, że polskie są bardziej efektywne, zwłaszcza pod względem długości wytyczonych szlaków turystycznych, liczby turystów ogółem i w przeliczeniu na jeden hektar (Fig. 1), a także prowadzonych działań edukacyjnych i marketingowych. Udział (powierzchnia) lasów rozkłada się w przybliżeniu równomiernym w polskich i ukraińskich parkach narodowych i wynosi odpowiednio 55974 tys. ha i 62349 tys. ha (Fig. 2). Roztoczański Park Narodowy ma największą liczbę odwiedzających na hektar swojej powierzchni – 37 osób.

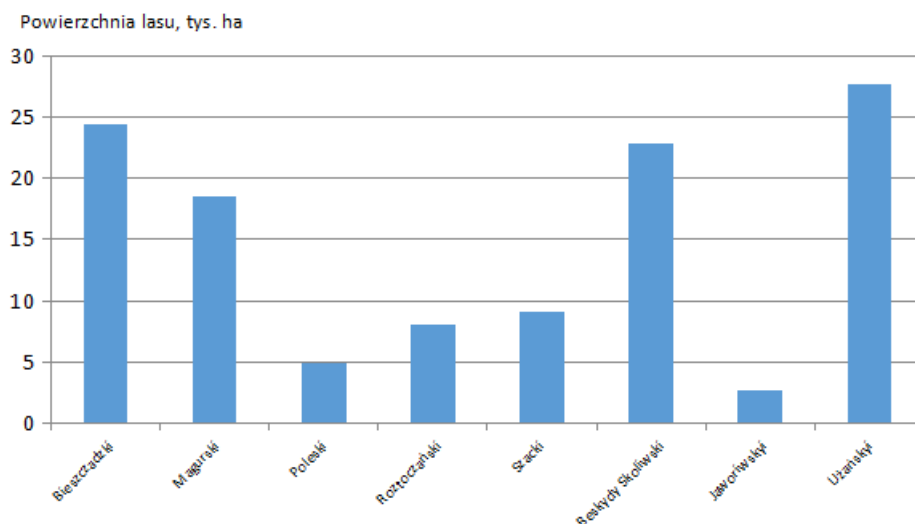

*Fig. 1. Liczba turystów na hektar badanych parków narodowych
Polska-Ukraina, 2021*

*Źródło: opracowanie własne na podstawie danych
(Protection in Poland, 2020; State Statistics Service of Ukraine, 2020)*

Parki narodowe Użański, Bieszczadzki i Skoliwski Beskidy mają odpowiednio największą powierzchnię lasów – 27,688, 24,439 i 22,881 tys. ha.

*Fig. 2. Powierzchnia lasów w przygranicznych parkach narodowych
Polska-Ukraina, 2021*

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych (Shatsky National Natural Park; Yavorivsky National Natural Park, 2023; Uzhan National Natural Park, 2023; "Skolivski Beskydy" National Nature Park, 2023; Bieszczadzki Park Narodowy, 2023; Magurski Park Narodowy, 2023; Poleski Park Narodowy, 2023; Roztoczański Park Narodowy; Polskie Parki Narodowe, 2023)

W badanych parkach przygranicznych łączna powierzchnia gruntów zajętych pod lasy wynosi 118,36 tys. ha. Według O. M. Carenko z zespołem jeden hektar lasu pochłania 6,5 tony dwutlenku węgla i emituje 5 ton tlenu rocznie, a zapotrzebowanie jednej osoby na rok to 406 kg tlenu (Carenko et al., 2004).

Metodę społeczno-ekologicznej i ekonomicznej oceny działalności ekosystemów leśnych parków narodowych zaproponowano w pracy A. Yakymchuk (Yakymchuk, 2014). Zgodnie z przedstawioną tam metodologią można obliczyć dla ilu osób w ciągu roku las dostarczy niezbędnego do życia tlenu (I_c):

$$I_c = \frac{M_{d.t.l.}}{0,406}, \quad (1)$$

Gdzie $M_{d.t.l.}$ – roczna masa produkcji tlenu przez lasy, ton.

Z kolei proponuje się wyznaczenie $M_{d.t.l.}$ rocznej masy depozycji tlenu przez lasy za pomocą wzoru:

$$M_{d.t.l.} = 5 S_l; \quad (2)$$

gdzie S_l – powierzchnia zajęta przez lasy, hektary.

Korzyści ekonomiczne z oczyszczania atmosfery przez las (Eo.a.l.):

$$E_{o.a.l.} = M_{d.t.l.} \cdot w_{1t}. \quad (3)$$

gdzie w_{1t} – cena sekwestracji dwutlenku węgla przez lasy (proponuje się przyjęcie najniższego limitu sprzedaży zgodnie z Protokołem z Kioto (warunki powstania światowego rynku handlu uprawnieniami do emisji dwutlenku węgla, 1 tona CO₂ szacowana jest na 10-50 USD).

Na podstawie metodologii obliczono ilość tlenu produkowanego przez lasy badanych parków narodowych:

$$M_{d.t.l.} = 5 S_l = 8360,2 \cdot 5 = 591801 \text{ (ton)}.$$

W związku z powyższym liczba osób w ciągu roku, jakich las dostarczy niezbędnego do życia tlenu (I_c), dzięki funkcjonowaniu ekosystemów leśnych wyniesie:

$$I_c = \frac{M_{d.t.l.}}{0,406} = \frac{591801}{0,406} = 1457637,931 \text{ (osób)}.$$

Oznacza to, że zajmujące mniej niż 1% terytorium przygraniczne parki narodowe przyczyniają się do dostarczania ludności poprzez produkcję tlenu w ilości 591,8 tys. ton, co odpowiada populacji 1,457 mln osób.

Korzyści ekonomiczne z oczyszczania atmosfery przez lasy $E_{o.a.l.}$ parków przygranicznych Polski i Ukrainy określają:

$$E_{o.a.l.} = M_{d.t.l.} \cdot w_{1t} = 591801 \cdot 10 = 5,9 \text{ (mln euro)}.$$

Oznacza to, że według najskromniejszej oceny funkcjonowanie ekosystemów leśnych przygranicznych parków narodowych Ukrainy i Polski ma znaczący wymiar ekonomiczny, co wskazuje na ich znaczący efekt społeczno-ekologiczny w zapewnieniu żywotnej aktywności organizmu populacji dzięki produkcji tlenu. Jest to argument przemawiający za funkcjonowaniem lasów jako systemu produkcyjnego, przeciw ich wycinaniu i nadmiernemu użytkowaniu. Ludzkość musi zrozumieć i docenić wartość lasów i zachować je dla przyszłych pokoleń jako bogactwo narodowe i kapitał przyrodniczy, który przynosi korzyści ekonomiczne.

Wszystkie parki narodowe cechują się wysoką bioróżnorodnością. Są istotnymi siedliskami z punktu widzenia ochrony gatunków flory i fauny.

Bieszczadzki Park Narodowy. Najbardziej rozpowszechnionym na terenie Parku zespołem leśnym jest buczyna karpacka *Dentario glandulosae-Fagetum*. Drugim typem lasów bukowych w BdPN są kwaśne buczyny *Luzulo nemorosae-Fagetum*. Nie ulega wątpliwości, że BdPN wraz z otuliną to najcenniejsza ostoja ssaków i ptaków drapieżnych w Polsce i jedna z najcenniejszych w Europie. Na terenie Bieszczadów odnotowano 284 gatunki kręgowców, zaś w Bieszczadzkim Parku Narodowym 231 gatunków (1 bezzuchwowiec, 10 ryb, 11 płazów, 7 gadów, 144 ptaków, 58 ssaków). Najprymitywniejszym kręgowcem występującym w bieszczadzkich potokach jest bezzuchwowiec – minóg strumieniowy *Lampetra planeri* (Bieszczadzki Park Narodowy, 2023).

Magurski Park Narodowy. Stwierdzono występowanie 57 zbiorowisk roślinnych w randze zespołów lub równorzędnych jednostek. Lasy i zarośla reprezentuje 16 naturalnych zbiorowisk i kilka typów drzewostanów przedplonowych o nieustalonej dokładnie randze fitosocjologicznej. Lasy bagienne i łągi zajmują

niewielką powierzchnię. Stwierdzono tu: ols bagienny, olszynę bagienną, fragmenty łągu podgórskiego, nadrzeczną olszynę górską i łąg wielogatunkowy. W Magurskim Parku Narodowym są łącznie 55 gatunków ssaków, 160 gatunków ptaków z czego 117 gatunków należy do łągowych, 12 gatunków ryb. Obszar Magurskiego Parku Narodowego jest jednym z nielicznych rejonów w Polsce, gdzie rząd płazów ogoniastych Caudata, reprezentowany jest przez wszystkie pięć krajowych gatunków (Magurski Park Narodowy, 2023).

Poleski Park Narodowy. Na terenie parku występuje ponad tysiąc gatunków roślin naczyniowych, z czego 170 to gatunki rzadkie, 75 podlega ochronie gatunkowej, a kolejnych 17 znajduje się w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Większość gatunków roślin to przedstawiciele flory północnej, wśród których często występują relikty epoki lodowcowej, na przykład brzoza niska, wierzba lapońska czy wierzba borówkolistna. Innymi roślinami północnymi są turzyca bagienna i strunowa, gnidosz królewski oraz rosiczka długolistna. Równie bogata jak flora jest fauna Parku. Do bardzo rzadkich motyli należy występująca w Parku przepłotka aurinia i matura oraz myrmekofilne modraszki: alkon, telejus i nausitous (Poleski Park Narodowy, 2023).

Roztoczański Park Narodowy. Stwierdzono w parku występowanie ponad 900 gatunków roślin naczyniowych, stanowiących blisko połowę ogółu tej grupy tworzących florę Polski. Wśród nich znajduje się 70 gatunków objętych ochroną ścisłą i częściową oraz podobna liczba taksonów uznanych za rzadkie w regionie, a około 20 jest zagrożonych wyginięciem w skali kraju. Najliczniejszą grupę we florze naczyniowej Parku stanowią rośliny częste i pospolite w skali kraju, natomiast gatunki określane jako bardzo rzadkie i rzadkie, stanowią tylko 5% tej flory. Największy udział mają taksony dość częste oraz pospolite. Z kolei odsetek gatunków uznanych za rzadkie i bardzo rzadkie w skali regionu jest znacznie wyższy – sięga 20%. Fauna Roztoczańskiego Parku Narodowego (gatunki – włącznie z obcymi – stwierdzone dotychczas w jego obecnych granicach) liczy ponad

3630 gatunków – co naprzeciw około 5700 gatunkom zanotowanym w makroregionie Roztocza, jest liczbą znaczącą, potwierdzającą wysoką rangę RPN dla fauny Polski południowo-wschodniej. Ranga ta umocniona jest ponadto ogromnym zróżnicowaniem pod względem taksonomicznym, ekologicznym oraz występowaniem wielu elementów zoogeograficznych (Roztoczański Park Narodowy, 2022).

Szacki Narodowy Park Przyrody. W Czerwonej Księdze wymieniono 32 gatunki roślin i 33 gatunki zwierząt. Połączenie licznych jezior z masywami leśnymi, swoisty polski kolor, różnorodność grup roślinnych i ich wysokie walory estetyczne, dobrze rozwinięta sieć komunikacyjna przyczyniły się do rozwoju rekreacji w tym malowniczym zakątku Polesia Zachodniego (Szacki Narodowy Park, 2022).

Narodowy Park Przyrody "Beskydy Skoliwski". W Czerwonej Księdze wymieniono 50 gatunków roślin i 12 gatunków zwierząt. Park położony jest w obrębie monoklinalnych i monolitycznych nizin Beskidu Skoliwskiego i zajmuje jego północną część. Wysokości bezwzględne na terenie parku wynoszą od 600 do 1260 m. Najwyższym punktem jest Góra Parashka (1268 m) (Narodowy Park "Beskydy Skoliwski", 2022).

Jaworowski Narodowy Park Przyrody. Szata roślinna składa się z około 700 gatunków roślin naczyniowych. W Czerwonej Księdze wymieniono 40 gatunków roślin i 27 gatunków zwierząt. Park został utworzony w celu zachowania, reprodukcji i racjonalnego wykorzystania typowych i unikalnych krajobrazów leśno-stepowych i innych zespołów przyrodniczych na obszarze głównego wododziału europejskiego (Jaworowski Narodowy Park, 2022).

Użański Narodowy Park Przyrody. W Czerwonej Księdze wymieniono 43 gatunki roślin i 30 gatunków zwierząt. Prowadzone są prace badawcze w kierunku badania składu gatunkowego. Po stronie polskiej z Użańskim PN sąsiaduje Bieszczadzki Park Narodowy, a po stronie słowackiej – Park Narodowy Połoniny. Głównym gatunkiem lasotwórczym jest buk, który zajmuje 76,9% areału. Innymi

ważniejszymi gatunkami liściastymi są brzoza (4,1%), olsza szara (4%) i dęby (głównie dąb szypułkowy; 1,5%), zaś rzadkimi domieszkami są grab, jawor i jesion (po 0,2%). Z gatunków iglastych największe arealy zajmują świerk (7,8%) i jodła (4,4%) (Użański Narodowy Park, 2022).

Niezwykle obiecującym obszarem działalności wszystkich parków narodowych jest sfera turystyczna, która jest dla parku opłacalna i efektywna, informacyjna i pouczająca dla młodzieży.

Jak wynika z analizy ruchu turystycznego parków narodowych, a także analizy rzeczywistej infrastruktury wypoczynkowo-rekreacyjnej znajdującej się na terenie parków (Tab. 2), wszystkie charakteryzują się znacznym rozwojem sfery turystycznej. Łączna długość tras turystycznych sięga 1035,9 km, co jest dość dużym wskaźnikiem. Najdłuższy szlaków turystycznych ma Bieszczadzki PN – 467 km, najkrótszy – Jaworowski PN – 28,4 km. Największy ukraiński Park Narodowy, Szackiy, jest najlepiej wyposażony z ukraińskiej strony w infrastrukturę turystyczną, gdyż znajdują się tam zróżnicowane elementy bazy turystycznej i urządzenia rekreacyjne.

Tabela 2. Analiza zagospodarowania turystycznego w parkach narodowych

Park narodowy	Schroniska Shelters	Domy wczasowe Holiday hostess	Kempingi biwaki Camping sites, tent camp sites	Schrony przeciw deszczowe Rain shelters	Szlaki turystyczne w km
Bieszczadzki	3	–	2	19	467
Magurski	–	–	–	13	145,5
Poleski	–	–	4	29	127
Roztoczański	–	–	–	8	66
Szackiy	1	32	16	11	16,6
Beskydy Skoliwski	–	9	11	7	45,4
Jaworiwskyi	–	4	8	6	28,4
Użański	1	3	12	5	140
Razem	4	48	53	98	1035,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych (Protection in Poland, 2020;

State Statistics Service of Ukraine, 2020)

Jak wynika z tych danych Tabeli 3, największą powierzchnię ze wszystkich parków przygranicznych zajmują lasy, co stanowi 65% ich całkowitego terytorium.

Tabela 3. Analiza parków narodowych według kategorii użytkowania gruntów

Park narodowy	Leśne Grunty, ha/%	Użytki rolne, ha/%	Grunty zadrzewione i zakrzewione, ha/%	Wody, ha/%	Tereny pozostałe, ha/%	Ogółem, ha/%
Bieszczadzki	24439,48 18,4	2650,53 16,2	189,68 3,0	65,18 0,6	1847,03 6,5	29191,90 14,3
Magurski	18571,70 13,9	769,90 4,9	8,70 0,1	38,10 0,4	49,50 0,1	19437,90 9,5
Poleski	4864,93 3,7	2273,08 13,9	394,94 6,3	430,20 4,2	1796,75 6,3	9759,90 4,8
Roztoczański	8097,37 6,1	235,74 1,4	15,36 0,2	51,70 0,5	82,66 0,2	8482,83 4,1
Szacki	22882, 17,2	46,5	967,5 15,3	62,2	7623,2 26,8	48977 23,9
Beskydy Skoliwski	23807 17,9	3,2	9,9	1,3	895 3,1	35684 17,4
Jaworiwski	2,0	41,3 0,3	1,2 0,01	11,0 0,1	4359,7 15,3	7079 3,5
Użański	20,8	13,8	65,1	30,6	11777 41,4	46147 22,5
Razem	133018,08 64,5	16378,71 7,9	6305,38 3,1	10189,08 4,9	28430,84 13,9	204762 100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych (Turkowski, & Dubrowski, 2023; Protection in Poland, 2020; Poland – Contribution of travel, 2019; State Statistics Service of Ukraine, 2020)

Dyskusja i wnioski. Jak wynika z badania działalności parków przygranicznych polsko-ukraińskich, powierzchnia polskich parków graniczących z Ukrainą wynosi 66,9 tys. ha, a ukraińskich 137,9 tys. ha, czyli dwa razy więcej. Analiza głównych wskaźników działalności parków wskazuje, że polskie są bardziej efektywne, zwłaszcza pod względem długości wytyczonych ścieżek ekologicznych dla turystów, liczby wczasowiczów i w przeliczeniu na jeden hektar, a także prowadzonych działań ekoedukacyjnych i marketingowych. Powierzchnie pod lasami rozkładały się w przybliżeniu równomiernie w polskich i ukraińskich parkach narodowych i wynoszą odpowiednio 56 tys. ha i 62 tys. ha. Roztoczański Park Narodowy ma

największą liczbę zwiedzających na hektar swojej powierzchni. Parki narodowe Użański, Bieszczadzki i Skoliwski Beskydy mają odpowiednio największą powierzchnię lasów. W badanych parkach przygranicznych łączna powierzchnia gruntów zajętych pod lasy wynosi 118,36 tys. ha. Analizowane parki narodowe wykazują odmienne cechy środowiska przyrodniczego. Jednocześnie funkcjonują i są zarządzane na podstawie niejednakowych przepisów prawnych. Wykazują również zróżnicowany poziom aktywności w zakresie udostępniania swoich walorów turystom, jak i natężenia samego ruchu turystycznego. Zajmujące mniej niż 1% terytorium przygraniczne parki narodowe przyczyniają się do dostarczenia ludności poprzez produkcję tlenu w ilości 591,8 tys. ton, co odpowiada populacji 1,457 mln osób. Oznacza to, że według najskromniejszej oceny funkcjonowanie ekosystemów leśnych przygranicznych parków narodowych Ukrainy i Polski ma znaczący wymiar ekonomiczny, co wskazuje na ich znaczący efekt społeczno-ekologiczny w zapewnieniu żywotnej aktywności organizmu populacji dzięki produkcji tlenu. Jest to argument przemawiający za funkcjonowaniem lasów jako systemu produkcyjnego, przeciw ich wycinaniu i nadmiernemu użytkowaniu. Ludzkość musi zrozumieć i docenić wartość lasów i zachować je dla przyszłych pokoleń jako bogactwo narodowe i kapitał przyrodniczy, który przynosi korzyści ekonomiczne.

Jak wynika z analizy ruchu turystycznego parków narodowych, a także analizy rzeczywistej infrastruktury wypoczynkowo-rekreacyjnej, wszystkie charakteryzują się znacznym rozwojem sfery turystycznej. Łączna długość tras turystycznych sięga 1035,9 km, co jest dość dużym wskaźnikiem. Najdłuższy szlaków turystycznych ma Bieszczadzki PN – 467 km, najkrótszy – Jaworowski PN – 28,4 km. Największy ukraiński Park Narodowy, Szackiy, jest najlepiej wyposażony z ukraińskiej strony w infrastrukturę turystyczną, gdyż znajdują się tam zróżnicowane elementy bazy turystycznej i urządzenia rekreacyjne.

Literatura:

1. Aglietta, M.: Zone euro, éclatement ou fédération, Michalon (2012).
2. Babczuk, A., Kachniarz, M.: The financing system of national parks in Poland. Status and trends of desired changes. Jelenia Góra: Wydawnictwo «Ad Rem» (2015).
3. Balabanov, I. T., Balabanov A. I.: Economy of tourism: handbook Moscow: Finansy i statistika. (2003).
4. Baldwin, M.: The euro's trade effects, Working paper series ECB, № 594 (2006).
5. *Bieszczadzki Park Narodowy – Bieszczadzki PN*. 2023. URL: bdpn.pl.
6. Bodnarchuk, T., Lysak, V.: Trends of International Trade in Services: Integration Opportunities for Ukraine. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. 4, 3-4, 74-81. (2017).
7. Ciborowski, R., Skrodzka, I.: International technology transfer as innovation factor in EU countries. <https://www.inderscience.com/info/inarticle.php?artid=81708> (2019).
8. Colchester M., 2004: Conservation policy and indigenous people, Environmental Science & Policy, 7, 3: 145-153.
9. Coppel, J. (2002), "E-Commerce: Impacts and Policy Challenges", OECD, Working Papers, NO. 252, June 2002.
10. Dedrick J, vijay Gurbaxani, Kenneth L. Kraemer (2003), "Information Technology and Economic Performance: A Critical Review of the Empirical Evidence", Center for Research on Information Technology and Organizations, University of California, Irvine.
11. Dickey, D. A., Fuller, W. A., (1981), "Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root", Econometrica, 49, 1057-1072.
12. *Digital disruption: The growth multiplier* (oxfordeconomics.com).
13. *Environment Management in Poland* (2012). URL: <https://www.uwb.edu.pl>.
14. *Environmental and Social Risk for Financial Institutions* (2021). URL: <https://www.FIRSTforSustainability>.
15. *Economic Challenges Facing Poland in 2020* (2020). URL: <http://www.investopedia.com>.
16. Engle, R. E., Granger, C. W. J., 1981. Cointegration and error-correction: representation, estimation and testing. Econometrica 55, 251-276.
17. Fung, I., Doney, S., Lindsay, K., and John, Ja.: Evolution of Carbon Sinks in a Changing Climate. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, vol. 102 (32), pp. 11201-11206 (2005).
18. Granger, C., Newbold, P. (1974), "Spurious regressions in econometrics", J. Econometrics 2, 111-120. Johansen, S., Juselius, K., 1990.
19. Havrylyuk, S. P.: Competitiveness of enterprises in tourism business: handbook. Kyiv: National University of Trade and Economics. (2006).
20. Hudo, V. V., Malska, M. P., Tsybuh, V. I.: Basics of tourism business: handbook. Kyiv: CNL. (2004).
21. Huwyler first, Fabian; Kaeppli, Juerg; Serafimova, Katharina; Swanson, Eric; Tobin, John. Making Conservation Finance Investable. Stanford Social Innovation Review. Stanford University.
22. *International Monetary Fund* (IMF). World Economic Outlook Database: Gross Domestic Product [URL: imf.org/en/Data].
23. Kalbarczyk, E., Kalbarczyk, R., Kasprzak, K., Krajewski, P., Raszka, B.: National Parks in Poland. Bielsko-Biala: Wydawnictwo Dragon (2016).
24. Korkuna, O., Korkuna, I., Kulyk, O.: Green tourism as a factor of development of united territorial communities in Ukraine. Economic and regional studies. 13 (1), 126-136. (2020).
25. Komorowska K. A., 2000: Świadomość ekologiczna górali podhalańskich a ich postawy wobec Tatrzańskiego Parku Narodowego, Studia Regionalne i Lokalne, nr 4: 133-151. (3) (PDF)

Parki narodowe w świadomości i działaniach społeczności lokalnych (National parks awareness and actions of local communities). Available from:

https://www.researchgate.net/publication/334448459_Parki_narodowe_w_swiadomosci_i_dzialania_ch_spoleczności_lokalnych_National_parks_awareness_and_actions_of_local_communities [accessed Nov 05 2022].

26. Kozieł E., Kozieł M., 2008: Relacje człowiek-środowisko w opiniach mieszkańców okolic Poleskiego Parku Narodowego, Dokumentacja Geograficzna, Wyd. IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, nr37: 187-193. (3) (PDF) Parki narodowe w świadomości i działaniach społeczności lokalnych (National parks awareness and actions of local communities). Available from: https://www.researchgate.net/publication/334448459_Parki_narodowe_w_swiadomosci_i_dzialania_ch_spoleczności_lokalnych_National_parks_awareness_and_actions_of_local_communities [accessed Nov 05 2022].

27. Królikowska K., 2007: Konflikty społeczne w polskich parkach narodowych, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.

28. Leconte, J., Forget, F., Charnay, B., Wordsworth, R., Pottier, A.: Increased Insolation Threshold for Runaway Greenhouse Processes on Earth-like Planets. *Nature* 504 (7479) (2013).

29. Llendorf T. D., 2010: A framework for the park–people relationship: insights from protected areas in Nepal and Myanmar, *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 17, 5: 417-422. (3) (PDF) Parki narodowe w świadomości i działaniach społeczności lokalnych (National parks awareness and actions of local communities). Available from: https://www.researchgate.net/publication/334448459_Parki_narodowe_w_swiadomosci_i_dzialania_ch_spoleczności_lokalnych_National_parks_awareness_and_actions_of_local_communities [accessed Nov 05 2022].

30. *Magurski Park Narodowy*. 2023. URL: magurskipn.pl.

31. *Maximum likelihood estimation and inferences on cointegration with approach*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 52, 169-209.

32. *Ministry of Culture and Tourism of Ukraine* (2019). Problems and perspectives of tourism development in Ukraine at the current stage: report of the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine. Retrieved May. 24. 2021. from:

<http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/183853;jsessionid=CBACCE6697D400A116E060EE2C513F8C> (2020).

33. *Ministry of Finance* (2021). Exchange rate archive. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/nbu/curr>.

34. Mose I., 2007: Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century, Ashgate Publishing Aldershot.

35. Mykytyn, T., Yakymchuk, A., Valyukh, A.: Management of Protected Areas of Ukraine's Polissia: International Experience. *Problems and Perspectives in Management*, vol. 15 (1), pp. 183-190 (2017)

36. *Narodowy Bank Polski – Internet Information Service* (2020). URL: www.nbp.pl. Retrieved 2020-12-11.

37. *National accounts and GDP – Statistics Explained* (europa.eu).

38. *National Funding in Poland* (2021). URL: <https://www.fbk.eu>.

39. Nelson, C. R., Plosser, C. I. (1982), “Trends and random walks in macroeconomic time series some evidence and implications”, *Journal of Monetary Economics*, 10, 139-162.

40. *Official Site of the European Statistics Service* (2024). URL: <https://eurostat.ec.europa>.

41. *Official Site of the State Statistics Service of Ukraine* (2024). URL: <https://http://www.ukrstat.gov.ua>.

42. Olaczek, R.: *The Treasures of Nature and Landscape of Polish*. Warszawa: MULTICO, Oficyna Wydawnicza (2008).
43. *Organisation for Economic Co-operation and Development* (OECD). OECD Data: Gross National Income [URL: data.oecd.org].
44. *Payments for Ecosystem Services Getting Started: A Primer* (2015). UNEP. United Nations Environment Programme.
45. *Poland – Contribution of travel and tourism to GDP as a share of GDP* (2019). Poland Contribution of travel and tourism to GDP (% of GDP), 1995-2020 URL: <http://www.knoema.com>.
46. *Poleski Park Narodowy. Aktualności*. 2023. URL: poleskipn.pl.
47. *Protection in Poland* (2020). URL: <https://www.bing.com/search?q=Financing+the+Activities+of+Environmental+Institutions+in+Poland&cvid=2246d3898ccc4450b6b8f80700b74f7e&pplt=43&FORM=ANNTA1&PC=U531>.
48. *Roztoczański Park Narodowy: Polskie Parki Narodowe*. 2023. URL: zpppn.pl.
49. Rupert, Mark (2007). *International Relations Theory*. Oxford: Oxford University Press.
50. *Shatsky National Natural Park*. 2023. URL: shpark.com.ua. URL: Головна – Шацький національний природний парк (shpark.com.ua).
51. Shkola, I. M., Orehovska, T. M., Kozmenko V. M.: *Management of the tourism industry: handbook for universities*. Chernivtsi : Knyhy XXI. (2003).
52. *"Skolivski Beskydy" National Nature Park*. 2022. URL: skole.org.ua.
53. *State Statistics Service of Ukraine*. Official web-site. Retrieved May. 27. 2021 from: <http://www.ukrstat.gov.ua> (2020).
54. Stehnei, M., Irtysheva, I., Boiko, Y. Modeling of strategic control system in the context of sustainable development of enterprise. *Problems and Perspectives in Management*, vol. 15 (3), pp.212-223. (2017).
55. Symonides, E.: *Nature conservation*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (2008).
56. *The ICT Employment Rate in The European Union* (techbehemoths.com).
57. *The World Bank. The World Bank in Poland* (2021). Overview. URL: <https://www.worldbank.org>. Accessed Oct. 9, 2020.
58. *The World Bank. World Development Indicators Database: Gross Domestic Product* [URL: data.worldbank.org].
59. Tkachenko, T. I.: *Sustainable tourism development: theory, methodology, business realities: monograph*. Kyiv: National University of Trade and Economics. (2006).
60. Turkowski, K., Dubrowski, M. (2023). Postrzeżenie usług ekosystemów dostarczanych przez stawy karpiove w Pasłęku, Polska. *Czasopismo "Economics and Environment"*, 84 (1), 197-209. <https://doi.org/10.34659/eis.2023.84.1.512>.
61. *United Nations. World Economic Situation and Prospects*. New York. (2019)
62. *UNWTO. Tourism Highlights 2018 Edition*. Retrieved May. 29. 2021. from: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876> (2018).
63. *UNWTO. World Tourism Barometer*, 17 (1). (2019).
64. *Ustawa z dnia 13 lipca 2012 r. o zmianie ustawy o ochronie przyrody oraz niektórych innych ustaw*. Dz. U. 2012 nr 0, poz. 985.
65. *Uzhan National Natural Park*. 2023. URL: uzhanskyi-park.in.ua.
66. Vasylytsiv, T. et al.: *Economy's Innovative Technological Competitiveness: Decomposition, Methodics of Analysis and Priorities of Public Policy*. *Management Science Letters*, vol. 10 (13), pp. 3173-3182 (2020).
67. *WWF* (2023). <https://www.worldwildlife.org/species-conservation> - Endangered Species Conservation. World Wildlife Fund.

68. Yakymchuk, A. et al. (2020), Public Administration and Economic Aspects of Ukraine's Nature Conservation in Comparison with Poland. In: Kantola J., Nazir S., Salminen V. (eds) *Advances in Human Factors, Business Management and Leadership*. AHFE 2020. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, vol 1209. Springer, Cham.
69. Yakymchuk, A., Popadynets, N., Valyukh, A., Skrypko, T., Levkov, K. (2021). Rural "green" tourism as a driver of local economy development in the process of decentralization of power. *Agricultural and Resource Economics*, 7 (1), 232-259.
70. Yakymchuk A., Valyukh A. and oth. (2020). Public Administration and Economic Aspects of Ukraine's Nature Conservation in Comparison with Poland. In: Kantola J., Nazir S., Salminen V. (eds) *Advances in Human Factors, Business Management and Leadership*. AHFE 2020. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, vol 1209. Springer, Cham. Online 978-3-030-50791-6. Scopus.
71. *Yavorivsky National Natural Park*. 2023. URL: yavorivskyi-park.in.ua.
72. *Національний природний парк Яворівський – Івано-Франкове (Янів) – Відпочинок в Карпатах – КАРПАТИ.INFO / Західна Україна / Львівська область / Яворівський район (karpaty.info)*
73. Царенко О. М., Несветов, О. О., Кадацький, М. О. (2004). *Основи екології та економіка природокористування. Курс лекцій. Практикум: навч. посіб. 2-ге вид. стер. Університетська книга.*
74. Якимчук А. Ю. *Державна політика сталого збереження біорізноманіття України: моногр. – Рівне: НУВГП, 2014. – 477 с.*

3.8. Assessing the nexus of circular economy and resilience: economic development, household spending and waste generation in Ukraine

The concept of circular economy has been developed and proposed by scientists, practitioners, business and policy makers, as well as other stakeholders, as a way towards sustainable development. It offers new directions for innovative development and integration between natural ecosystems, business, society, and waste management. The linear model of production and consumption of products has been dominant since the Industrial Revolution and did not take into account either the state of the environment or resource efficiency. However, the emphasis has changed with global population growth, rapid urbanization and industrialization, high demand for exhaustible resources, and high negative pressure on the natural environment. Under such conditions, the classic linear scheme of increasing production and consumption ceases to work and requires adaptation on the basis of sustainable development, and a transformation to a circular economy model is taking place.

Circular economy and resilience are closely related, because both concepts strive to create systems resistant to external shocks. Circular economy and resilience are complementary concepts that make systems more resistant to external shocks. The implementation of circular economy principles can significantly increase the resilience of the economy, society and environment to risks and uncertainties.

According to the State Statistics Service of Ukraine, Ukraine generates approximately 400 million tons of waste annually, and with the outbreak of a full-scale war, the amount is increasing. Only about 100 million tons are recycled and 1 million tons are incinerated. Almost 95% of all waste ends up in landfills, while recycling accounts for about 5%. In this regard, the transition to a circular economy is relevant. There is an understanding of the need for reforms at various levels (government, business, and the public), especially with the study of European experience and the adaptation of best practices. However, despite this understanding,

few real steps towards a circular economy have been taken, and there is still very little infrastructure for waste recycling and reuse.

The circular economy has gained significant traction in recent years, offering a potential solution to pressing environmental and economic challenges. A foundational theme of circular economy investigations emphasizes the transformation from linear "take-make-dispose" models to circular models built on principles like "reduce-reuse-recycle-regenerate" (Ghisellini, Ulgiati, 2020; D'amato, Korhonen, 2021). In the study (Kirchherr, et al., 2017) authors reviewed 144 definitions of the circular economy to generalize the concept and expressed the opinion that a large number of definitions will not contribute to the development of the concept of the circular economy and may even lead to its collapse. The authors of the article (Geissdoerfer, et al., 2017) asked questions about the differences between the concepts of circular economy and sustainable development, classified the differences between these concepts and highlighted. The trends and potential directions of circular economy development are discussed in article (Merkulova, et al., 2017)], and some features of the implementation of ideas in the context of European Green Deal in (Kucher, Kucher, 2021).

The ideas of sustainable development have spread in various areas: education (Oleksiv, et al., 2018), medicine (Mochurad, Panto, 2022), finance (Davydenko, et al., 2023), energy sector (Kozytsky, et al., 2023), bank system (Davydenko, et al., 2023), population dynamics (Hrytsiuk, et al., 2023), social tension (Rudachenko, et al., 2020), information security (Aliyev, 2022), decarbonization (Zhytkevych, et al., 2023), safety assessment (Hryhoruk, et al., 2021), environmental degradation (Zomchak, et al., 2023), human capital (Kichurchak, 2024; Pryima, et al., 2024; Hrynkevych, et al., 2023), territorial communities and regions (Panchyshyn, & Vdovyn, 2023; Vdovyn, & Mishchuk, 2022; Zomchak, et al., 2023), and other.

As for the methods used to evaluate and measure the processes of sustainable development, there is a wide variety of them: neural networks (Izonin, et al., 2021; Vitynskyi, et al., 2018; Tkachenko, et al., 2019), multilevel models (Yu, Bai, 2023), cluster analysis (Zomchak, Drobotii, 2020), autoregressive models (Zomchak, Stelmakh, 2019).

The role of various technologies like digitalization, artificial intelligence, and biotechnologies in driving CE is explored in articles (Marhraoui, El Manouar, 2018). Some studies analyze the role of policy instruments, incentives, and regulations in enabling the circular economy transition (Hapuwatte, Jawahir, 2021; Reike, et al., 2023).

The last years have seen significant advancements in the field of circular economy research. While challenges remain, there is growing momentum and a diverse range of scientific contributions addressing various aspects of this transformative approach. Further research is needed to support practical implementation, overcome barriers, and ensure a just and sustainable transition towards a circular economy.

Econometric models often encounter situations where multiple dependent variables influence each other simultaneously. This phenomenon, known as simultaneity, can lead to biased and inconsistent estimates if not addressed properly. Simultaneous equations models (SEMs) are statistical models designed to handle such situations, providing a framework for analyzing interconnected systems of equations. SEMs differentiate between endogenous variables, determined within the system, and exogenous variables, determined outside the system and influencing the endogenous variables.

SEMs represent a powerful tool for analyzing interdependent systems in econometrics. Understanding their theoretical underpinnings, estimation methods, and limitations is crucial for researchers utilizing these models. Careful application

of SEMs can yield valuable insights into the causal relationships and dynamic interactions within complex economic systems.

To assess the level of development of the country's circular economy, we selected the following indicators: GRP, household expenditures, waste generation, capital investment, employment, and industrial output. All input data for the model was collected from the official website of the State Statistics Service of Ukraine by region for 2021 (State Statistics Service of Ukraine).

The choice of this group of indicators is due to the need for economic analysis in equal aspects. With this in mind, we built a simulation model as follows:

$$\begin{aligned}y_1 &= a_{10} + a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3, \\y_2 &= a_{20} + b_{21}y_1 + a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \\y_3 &= a_{30} + b_{32}y_2 + a_{31}x_1 + a_{32}x_2,\end{aligned}$$

where y_1 is GRP, UAH; y_2 – population expenditures per capita, UAH; y_3 – waste generation by region, thousand tons; x_1 – capital investments by region, billion UAH; x_2 – employed population by region, thousand people; x_3 – volume of industrial products sold by region, UAH million.

Thus, we can see that the main indicator of the first equation is the gross regional product, the level of which indicates the economic development of the region and its economic activity. The indicators that influence GRP are the volume of capital investment, employment, and the volume of industrial output sold.

Increasing capital investment has a positive impact on the development of the country's economy, as it helps to increase the economic potential of enterprises, introduce new technologies, increase competitiveness, create conditions for the production of new products and access to new markets, and thus is the basis for the growth of GRP. There is also an economically justified relationship between employment and GRP: an increase in employment leads to an increase in income and

consumption, which in turn leads to an increase in GRP. As for industrial output, it is worth noting that industry is one of the key sectors in Ukraine. Growth in industrial output drives growth in value added, provides employment in the region, and stimulates exports.

As for an individual household, an important indicator of household welfare is its expenditures, which can be interpreted as the ability to meet its needs. According to the model, household spending is influenced by GRP, capital investment, and employment. A higher level of GRP tends to increase the income of the population in the region, although the opposite is also possible – in the case of high GRP and high income, some parts of the population may save or invest more of their income instead of spending it on goods and services. The growth of capital investment leads to an increase in the number of enterprises in the region, the need for new employees, which leads to an increase in the standard of living of households and an increase in their spending.

The model shows the impact of household expenditures, capital investment, and employment on the amount of waste generated in the region. These factors can have both a direct and an indirect impact on the amount of waste. The nature of the impact will depend on the level of environmental awareness in the region – capital investment can both increase waste generation and contribute to its reduction by investing in equipment for processing and utilizing such waste. The situation is the same with costs – they can have a different impact depending on the share of environmental products in the cost structure.

Before finding the model parameters, we must first check the system for identification. Let us use the order condition, according to which the number of exogenous variables removed from the equation must be at least as large as the number of endogenous variables in the same equation minus one. The order condition for the first equation is fulfilled as strictly greater, so the first equation is overidentified, and for the second and third equations as strictly equal, so they are

exactly identified. The rank condition confirmed the results of the equations' identification test.

Since there is a overidentified equation in the system of simultaneous equations, it is advisable to use a two-step least squares method to estimate the parameters of the system of equations.

In the first step of the two-step least squares method, we write the system of simultaneous equations in a convoluted form of the reduced form:

$$\begin{aligned}y_1 &= P_{10} + P_{11}x_1 + P_{12}x_2 + P_{13}x_3 + V_1, \\y_2 &= P_{20} + P_{21}x_1 + P_{22}x_2 + P_{23}x_3 + V_2, \\y_3 &= P_{30} + P_{31}x_1 + P_{32}x_2 + P_{33}x_3 + V_3,\end{aligned}$$

where P are the parameters of the reduced form in the collapsed form.

The parameters of the reduced form of the simulated model can be estimated by the classical least squares method, since there is no longer any mutual dependence between the variables in these equations. And the results can be used to estimate the theoretical values of the resulting variables GRP, population expenditures by region, and waste generation by region.

In the second step of two-step least squares, the theoretical values of the resultant variables obtained in the first step are used as additional variables in the structural equations.

Next, we use the two-step least squares method to find the parameters of each equation:

$$\begin{aligned}y_1 &= -15735,9 + 0,004x_1 + 181,198x_2 + 0,121x_3, \\y_2 &= -68139,141 - 1,775y_1 + 0,011x_1 + 620,904x_2, \\y_3 &= -53228,254 - 1,202y_2 + 0,007x_1 + 280,802x_2.\end{aligned}$$

Another important step in building a simulation model is to test the model parameters for statistical significance using the t-test. Table 1 shows that the empirical values for each variable are greater than the critical values, which indicates the statistical significance of the parameters.

Table 1. Testing the statistical significance of the parameters of the simulation model

equation 1		
	temp	tkr.
x1	6,654	1,725
x2	8,977	
x3	2,216	
equation 2		
y1	-3,383	1,725
x1	3,838	
x2	6,268	
equation 3		
y2	-2,375	1,725
x1	6,284	
x2	1,815	

It is also worth noting that the coefficient of determination for equations 1 through 3 is 99%, 97%, and 79%, respectively.

Therefore, we can conclude that each of the equations of the simulated model is characterized by a close relationship between the factor and the resultant attributes, and the model parameters are statistically significant with a probability of 95%, i.e. their influence is not random. In general, the state of the circular economy in Ukraine can be characterized as being at an early stage of development, with understanding and research, but few steps towards the implementation of circular economy principles, but despite significant challenges, there are also significant opportunities.

Therefore, it is important to intensify efforts to develop the circular economy, attract investment, create favorable conditions for infrastructure development, and raise environmental awareness among the population.

The model shows that capital investment, the employed population, and the volume of industrial output sold have a direct impact on GRP. The greatest impact is characteristic of the employed population.

As for household expenditures, employment also has the greatest impact on their growth. GRP is characterized by an inverse effect on household expenditures, which once again confirms the thesis that some parts of the population may save or invest most of their income instead of spending it on goods and services.

Waste volumes also depend most strongly on the number of people employed, indicating a low level of environmental orientation of enterprises. On the one hand, an increase in jobs increases the level of well-being, in particular its material component, and on the other hand, reduces the qualitative component of this indicator.

In general, the quantitative parameters of the model indicate the following:

1) an increase in capital investment by one billion UAH will lead to an increase in GRP by 0.004 million UAH, household expenditures by 0.011 UAH, and the generation of 0.007 thousand tons of waste;

2) an increase in the number of employed people by one thousand people will lead to an increase in the GRP by UAH 181.198 million, household expenditures by UAH 620.9, and the amount of waste generated by 280.8 thousand tons;

3) an increase in the volume of products sold by one million UAH will be accompanied by an increase in GRP by 0.0121 million UAH;

4) an increase in GRP by one million UAH will lead to a reduction in household expenditures by 1.775 UAH;

5) an increase in household expenditures by one UAH will be accompanied by a reduction in waste generation by 1.202 thousand tons.

In other words, in order to reduce waste, household expenditures need to increase. Thus, to achieve a high level of circular economy, the state needs to develop an effective policy that would not only encourage economic development

but also take into account environmental aspects and the potential of natural resources, as environmental pollution can lead to negative consequences and, conversely, reduce economic growth in the long run.

References:

1. Aliyev, A. G. (2022). Technologies ensuring the sustainability of information security of the formation of the digital economy and their perspective development directions. *International Journal of Information Engineering and Electronic Business*, 14 (5), 1.
2. D'amato, D., Korhonen, J. (2021). Integrating the green economy, circular economy and bioeconomy in a strategic sustainability framework. *Ecological Economics*, 188, 107143.
3. Davydenko, N., Boiko, S., Cherniavska, O., Nehrey, M. (2023). Analysis of the Impact of State-Owned Banks on the Sustainability of Public Finances. *Economies*, 11 (9), 229.
4. Davydenko, N., Titenko, Z., Koval, V., Buriak, A. (2023, November). Fiscal regulation policy and financial incentives impact on the environmental management. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1269 (1). IOP Publishing.
5. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy – A new sustainability paradigm? *Journal of cleaner production*, 143, 757-768.
6. Ghisellini, P., Ulgiati, S. (2020). Circular economy transition in Italy. Achievements, perspectives and constraints. *Journal of cleaner production*, 243, 118360.
7. Hapuwatte, B. M., Jawahir, I. S. (2021). Closed-loop sustainable product design for circular economy. *Journal of Industrial Ecology*, 25 (6), 1430-1446.
8. Hryhoruk, P., Khrushch, N., Grygoruk, S. (2021). Environmental safety assessment: a regional dimension. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 628, No. 1, p. 012026). IOP Publishing.
9. Hrynkevych, O., Levytska, O., Baranyak, I. (2023). Human resources for regional development in Ukraine: A roadmap for forecasting and determining a regional training request. *Regional Science Policy & Practice*, 15 (1), 95-107.
10. Hrytsiuk, P., Parfeniuk, O., & Shevchenko, I. (2023). The logistic dynamics of population growth as a prerequisite for global sustainable development. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1126, No. 1, p. 012030). IOP Publishing.
11. Izonin, I., Tkachenko, R., Zub, K., Tkachenko, P. (2021). A GRNN-based approach towards prediction from small datasets in medical application. *Procedia Computer Science*, 184, 242-249.
12. Kichurchak, M. (2024). Human capital in the sustainable development of EU countries: A longitudinal data analysis. In *Economic Forum* (Vol. 14, No. 1).
13. Kirchherr, J., Reike, D., Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, conservation and recycling*, 127, 221-232.
14. Kozytskyy, V., Olishevych, M. O., Beregova, G., Pabyrivska, N. (2023). Output and energy prices fluctuations in response to market shocks: system dynamic modeling. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13 (2), 462-466.
15. Kucher, A., Kucher, L. (2021). Circular economy in the implementation of the European Green Deal. *Sustainable Development: Modern Theories and Best Practices*, 5-8.
16. Marhraoui, M. A., El Manouar, A. (2018). IT innovation and firm's sustainable performance: the intermediary role of organizational agility – an empirical study. *International Journal of Information Engineering and Electronic Business*, 10 (3), 1.

17. Merkulova, T., Kononova, K., Titomir, O. (2017). Development trends of circular economy: Case study of Ukraine. *RIVISTA DI STUDI SULLA SOSTENIBILITA'*, (2017/2).
18. Mochurad, L., & Panto, R. (2022, November). A Parallel Algorithm for the Detection of Eye Disease. In *The International Symposium on Computer Science, Digital Economy and Intelligent Systems* (pp. 111-125). Cham: Springer Nature Switzerland.
19. Oleksiv, I., Izonin, I., Kharchuk, V., Tkachenko, R., Doroshenko, A. (2018, May). Identification of IT Sector Stakeholder's Requirements to Masters Program in Information System in Lviv Region. In *ICTERI* (pp. 429-437).
20. Panchyshyn T., Vdovyn M. (2023) Sustainable development components of territorial communities and regions in terms of socio-political challenges. *Ekonomika ta suspilstvo*, 50.
21. Pryima, S., Mishchuk, N., Huhul, O. (2024, September). Analysis of the Influence of Socio-Economic Processes on the Formation of Human Capital in the Western Region of Ukraine using the Apparatus of Fuzzy Logic. In *2024 14th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT)* (pp. 397-401). IEEE.
22. Reike, D., Hekkert, M. P., Negro, S. O. (2023). Understanding circular economy transitions: The case of circular textiles. *Business Strategy and the Environment*, 32 (3), 1032-1058.
23. Rudachenko, O., Klebanova T., Gvozdytskyi V., Ievgen M., Guryanova L. (2020). Classification Of Social Tension Of The Regions Of Ukraine. *WSEAS Transactions on Systems and Control*, 15, 576-584.
24. *State Statistics Service of Ukraine*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed: 10. 08. 2024).
25. Tkachenko, R., Izonin, I., Greguš ml, M., Tkachenko, P., Dronyuk, I. (2019, August). Committee of the SGTm neural-like structures with extended inputs for predictive analytics in insurance. In *International Conference on Big Data Innovations and Applications* (pp. 121-132). Cham: Springer International Publishing.
26. Vdovyn M., Mishchuk T. (2022). Ranking of the regions of Ukraine according to indicators of population well-being. *Visnyk Sumskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu*, vol. (1 (91)), pp. 3-9.
27. Vitynskyi, P., Tkachenko, R., Izonin, I., Kutucu, H. (2018, August). Hybridization of the SGTm neural-like structure through inputs polynomial extension. In *2018 IEEE Second International Conference on Data Stream Mining & Processing (DSMP)* (pp. 386-391). IEEE.
28. Yu, M., Bai, H. (2023). Study on influencing factors of regional economy based on multilevel model. *Int. J. Math. Sci. Comput.(IJMSC)*, 9(4), 29-43.
29. Zhytkevych, O., Matviychuk, A., Kmytiuk, T. (2023, September). Modeling Nations' Decarbonisation Potential. In *International Conference on Electronic Governance with Emerging Technologies* (pp. 60-77). Cham: Springer Nature Switzerland.
30. Zomchak, L., Drobotii, Y. (2020). Regional competitiveness: clustering regions of Ukraine. *Modern technologies in the development of economy and human well-being: monograph. Publishing House of University of Technology, Katowice*, 20-27.
31. Zomchak, L., Nehrey, M., Oliskevych, M., Voronenko, I., Rogoza, N. (2023). Economic Growth and Environmental Degradation: Data Intelligence for Sustainable Environment. *Journal of Information Technology Management*, 15 (1), 163-177.
32. Zomchak, L., Stelmakh A. (2019). ARIMA-model of Ukrainian Macroeconomic Indicators Forecasting. Emergence of public development: financial and legal aspects: Collective monograph.
33. Zomchak, L., Vdovyn, M., Deresh, O. (2023, March). Regional Economic Development Indicators Analysis and Forecasting: Panel Data Evidence from Ukraine. In *The International Conference on Artificial Intelligence and Logistics Engineering* (pp. 217-228). Cham: Springer Nature Switzerland.

3.9. Management of the social direction of the development of NBIC-technologies in Ukraine

Управління соціальним напрямом розвитку НБІК-технологій в Україні

Актуальність дослідження. В даний час розвиток суспільства визначається прискореним прогресом в таких областях, як інформаційні технології, біотехнології, нанотехнології та когнітивна наука. Подальший розвиток НБІК-технологій призводить до виникнення НБІК-конвергенції, яка знаменує собою новий етап у науково-технічному розвитку. Термін “конвергенція” (від лат. *convergo* – зближуюсь, сходжусь) характеризує процеси максимального зближення, синтезу наукових досліджень і сучасних технологій. Явище «НБІК-конвергенція» отримало свою назву за першими літерами галузей знань, які воно описує: Н – нано, Б – біо, І – інфо, К – когно (Росо, Vainbridge, 2002). Завдяки НБІК-конвергенції з'являється можливість якісного зростання можливостей людини за допомогою найсучасніших технологій. Встановлено, що конвергенція є не лише взаємним впливом, проте також характеризується взаємопроникненням технологій, їх інтеграцією, коли грані серед роздільних технологій стираються, а численні підсумки з'являються в рамках міждисциплінарної діяльності на стику галузей.

Огляд останніх публікацій. Значний внесок у характеристику НБІК-технологій і НБІК-конвергенції внесли праці відомих учених (М. Роко, В. Бейнбрідж, Ф. Фукуяма, А. Печчеї, М. Реймерс, В. Вернадський, В. Кричевський, Г. Задорожний та інші).

Слід зазначити, що донедавна в багатьох наукових працях була присутня абсолютизація переваг застосування таких технологій, їх розглядали як панацею від усіх глобальних проблем людства. Однак останнім часом з'явилися

наукові праці, де зустрічається критика НБІК-конвергенції як абсолютного засобу розв'язання проблем (І. Асєєв, Є. Пащенко, А. Кравченко, В. Горохов та інші). У багатьох публікаціях учених прозвучали побоювання про виникнення негативного впливу цих технологій на людину. Конвергенції НБІК-технологій посилюють сьогодні в колах наукової громадськості побоювання, страхи і тривоги (Лукьянец, Соболев, 2006).

У працях Г. Задорожного та О. Задорожної висловлюється думка про те, що НБІК-конвергенція створює можливість щодо «перетворення людини на гуманоїдного робота» та робиться висновок, що «людина має робити все для того, аби й надалі залишатися саме людиною. І це можливо лише у форматі духовно-морального розвитку, коли зміниться ціннісна свідомість, коли потенційні сакральні коди та зразки людяності будуть розгорнуті на повну силу» (Задорожний, 2020; Задорожна, 2018а). Розвитку соціальної спрямованості НБІК-технологій були присвячена праця Л. В. Беззубко, Д. В. Литвиненко (Беззубко, Литвиненко, 2012)

Таким чином, *актуальність даного дослідження* пов'язана з наступними обставинами:

- незначна кількість вітчизняних наукових публікацій за тематикою дослідження;
- відсутність єдиних поглядів на формування гуманітарних критеріїв при розробці сучасних технологій;
- наявність багатьох дискусійних питань стосовно наслідків, перспектив подальшого розвитку НБІК-технологій.

У цьому дослідженні автори свідомо відходять від аналізу позитивних наслідків упровадження НБІК-технологій, уся увага спрямовувалася на характеристику прояву негативних тенденцій цього процесу. В якості свідомо про необхідність здійснення такого роду досліджень можливо навести наступний факт: пандемія коронавірусу підтвердила наявність кризових

відносин в системі "людина-суспільство". Прояв таких відносин – це наявність протиріч між свободою і відповідальністю під час карантину, поява, так званої інфодемії («епідемія дезінформації») – розповсюдження неправдивої інформації щодо причин, форм та наслідків пандемії. Інфодемія заважає людям знаходити надійну інформацію щодо хвороби, рекомендації щодо профілактики і лікування її проявів.

Як ніколи актуальним сучасним питанням є збереження людської особистості, духовності та людяності. На наш погляд, вибір перспектив подальшого розвитку НБІК-технологій вимагає створення певної системи управління соціальним напрямом розвитку НБІК-конвергенції в Україні.

Поступовий перехід до нового технологічного укладу

На сучасному етапі розвитку закладаються засади переходу до нового технологічного укладу. Становлення нового технологічного укладу здійснюється при наявності наступних факторів:

1) змінюється структура витрат виробництва, підприємці всі більші коштів починають вкладати в розробку, розвиток, придбання і використання НБІК-технологій;

2) відбуваються істотні зміни під впливом НБІК-технологій в розвитку інновацій, в економіці, суспільств (у житті, розумі, поведінці, моралі, культурі та етиці людства).

Особливості розвитку сучасних і перспективних технологічних укладів представлено в Табл. 1.

Україна все ще значно поступається у своєму технологічному розвитку. Понад 50% економіки України становлять виробництва, які можна віднести до третього технологічного укладу (сталева доба), 38% економіки – до четвертого укладу (нафтова доба), а п'ятий уклад становить лише 4% економіки. Для порівняння, у США частка четвертого укладу становить 20%, частка п'ятого укладу – 60%, шостого укладу – 5%.

Таблиця 1. Особливості розвитку технологічних укладів (Бабич, 2015)

Уклади	Основний ресурс	Основні галузі	Продукти	Особливості розвитку	Етапи
5	Мікропроцесори, комп'ютери	Переробка інформації, електроніка, телекомунікації	Комп'ютер, телекомунікаційне обладнання	Інформатизація знання як капітал; глобалізація, глобальні комунікації	1) 1973-2000 рр. 2) 2000-2026 рр. (прогноз)
6	Людська свідомість	Інформаційні технології, біотехнології, нанотехнології	Конструктивні матеріали заздалегідь заданими властивостям, CALS-технології,	НБІК-конвергенція	1) 2026-2050 рр. (прогноз) 2) 2050-2080 рр. (прогноз)
7	Духовно-моральні цінності, людяність	Інформаційні технології, біотехнології, Нанотехнології, когнітивні технології	штучний інтелект	ДНБІКС-технології	2080 р.

У кожному укладі можливо виділити технічний та соціальний напрями розвитку. Уже сьогодні стає цілком зрозуміло, що технологічні можливості, які відкриваються в процесі НБІК-конвергенції, невідворотно призведуть до серйозних культурних, філософських і соціальних потрясінь.

Впровадження сучасних технологій призводить не тільки до позитивних наслідків. До основних негативних наслідків слід віднести порушення цілісності внутрішнього світу та ціннісних орієнтацій людини. Сучасній людині, яка живе в глобалізованому світі, все важче орієнтуватись у подіях, що відбуваються як у її найближчому оточенні, так і в суспільстві в цілому. Людям стає все важче ідентифікувати основні закономірності розвитку свого світу, прогнозувати наслідки своїх вчинків і передбачати їх розвиток.

На психіку сучасної людини можуть впливати наступні дії:

- відбувається масований інформаційний вплив з боку сучасних засобів масової інформації та комунікації. Багато вчених вбачають прояв негативних тенденцій у маніпулюванні свідомістю людини, можливості зомбування;

- значно пришвидшуються ритми і темп життя;

- відбувається занурення у віртуальну реальність комп'ютерних ігор, глобальної мережі, що становить загрозу виникнення нових видів захворювань і залежностей (ігроманія, інтернет-залежність), зумовлює специфічні прояви переважно центральної нервової системи та нервового виснаження.

Негативний вплив на людину стає можливим, коли нано-, біо-, інформаційно- та когнітивні технології доповнюються ... технологіями, спрямованими на перехід людини від еволюційної біологічної форми *Homo Sapiens* у технологічну істоту, що сама розвивається – *Nano Sapiens* (Задорожна, 2018b).

Необхідно також визначити значний вплив на людину сучасних когнітивних технологій – засобів трансформації когнітивної поведінки індивідів, організацій шляхом підвищення їхнього інтелектуального потенціалу або доступу до сучасних інформаційних систем. Когнітивні технології можна визначити як «методи та алгоритми досягнення цілей суб'єктів, що ґрунтуються на даних про процеси пізнання, навчання, комунікації, обробки інформації людиною і тваринами, на положеннях нейронауки, теорії самоорганізації, комп'ютерних інформаційних технологій.

У зв'язку з розвитком інформаційних і біо- технологій стався потужний прорив в дослідженнях, пов'язаних з роботою головного мозку. Сьогодні когнітивні технології розвиваються особливо швидко. І наукова світова спільнота усвідомлює, що когнітивні науки, а особливо дослідження, пов'язані з роботою головного мозку людини, являють собою один з провідних напрямків сучасних досліджень.

Сучасний технологічний уклад вимагає змін у процесах отримання, обробки та впровадження знань. Серед когнітивних технологій значну роль мають дослідження в галузі штучного інтелекту. Європейська комісія, а також США, Канада, Китай та Японія схвалили спеціальні стратегії сприяння використанню технологій штучного інтелекту.

Однією з головних проблем в Україні, яка негативно впливає на розвиток особистості та суспільства в цілому, є руйнування механізмів передачі моральних і культурних цінностей від покоління до покоління. В результаті цього процесу в українському суспільстві спостерігається:

- певний моральний вакуум;
- дефіцит гуманізму;
- брак суспільної довіри до державних інституцій та між соціальними групами і членами суспільства.

Теоретичні засади створення систем управління розвитком
Представники різних філософських шкіл намагаються пояснити особливості розвитку НБІКС-технологій та НБІК-конвергенції. Слід виокремити появу технократичних теорій, насамперед трансгуманізму – теорії, яка вивчає проблеми перетворення у психиці і фізіології людини через застосуванням супертехнологій, що виникли у ХХІ ст. У рамках цієї теорії відбувається спроба осмислення подій, що відбуваються, і формування нової парадигми постлюдських цінностей. Можна погодитися з Бейлінім М. В., який стверджував, що корисність трансгуманізму мінімум у тому, що він привертає увагу до необхідності комплексного науково-філософського осмислення викликів майбутнього буття людини в техногенному наносвіті (Бейлін, 2015).

Технократичний характер існуючих стратегій проявляється у затвердженні як вищої цінності «високої технології», наукової експертизи, матеріального забезпечення. Вихід з кризових станів пов'язується з потенційними можливостями нової технократичної перспективи. Екологічні, гуманістичні

виміри свідомості поступово замінюються технократичними. Технократичні теорії визначають як вищу цінність тільки «високої технології».

Поліпшення людської сутності, можливе при застосуванні даних технологій, може бути настільки кардинальним, що багато дослідників говорять про появу технолюдини, неолюдини або постлюдини. Ототожнюючи цей час з «постлюдським часом», вони пророкують неминучість перетворення нинішньої гуманітарії в «трансгуманітарія». Головні особливості у житті трансгуманітаріїв – відкритість гуманотехнологіям, що базуються на досягненнях наук про людину. Створюючи все більш могутні гуманотехнології, творці трансгуманітарії з їх допомогою перекидають міст між природознавством і гуманітарією, гігантськи розширюють її проблемне поле, змінюють традиційне етико-онтологічне ставлення людини до світу життя, до людської природи, до процесу формування наукомісткого майбутнього (Лукьянец, Соболев, 2006). Більшість дослідників обґрунтовано критикують технократичний зміст теорій сталого розвитку. Науковці висловлюють слушне побоювання: при здійсненні НБІК-конвергенції «людина почала перетворюватися на постлюдину, а надалі – на кіборга, для якого духовний вимір життя не має жодного значення» (Задорожний, 2020).

На наш погляд, замість технократичних теорій необхідним є використання теорій гуманістичної, соціальної спрямованості, які спрямовані на розвиток особистості, її світогляду, внутрішнього світу, духовно-моральних цінностей, зокрема цінностей відповідального ставлення кожної людини до природи. Все це викликає необхідність у створенні системи управління соціальним напрямом розвитку НБІК-конвергенції. На національному рівні регулювання розробкою та впровадженням НБІК-технологій здійснюється у багатьох країнах світу. (США, Канаді, Японії та інших країнах), на міжнародному рівні (країни ЄС). Виникають міжнародні організації, які намагаються оцінити ризики та розробити заходи щодо їх зниження у цій галузі (International Council

on Nanotechnology, ICON). На міжнародному рівні розробляються та діють стандарти, що регламентують технічні сторони розвитку НБІК-технологій (нано-технології, біотехнології).

В Україні така робота тільки починає здійснюватися у цьому напрямі. Але, вже на сучасному етапі необхідно здійснювати розробку систем забезпечення управління соціальною спрямованістю НБІК-технологій.

Характеристика основних проблем у забезпеченні створення системи управління соціальним напрямом розвитку НБІК-конвергенції

Слід зазначити, якщо розвитку технічних технологій (інформаційних, біологічних, нано- технологій) приділяється увага: приймаються закони і програми, то розвиток нормативно-правових засад цього напрямку практично не відбувається. Нормативно-правових документів, присвячених вирішенню гуманітарних (соціальних, когнітивних) питань розвитку НБІК-конвергенції фактично в Україні немає. Серед останніх прийнятих документів слід назвати прийняту в 2021 р. «Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки» (Національна стратегія, 2021). Впровадження її положень повинно сприяти підвищенню можливості інститутам громадянського суспільства брати участь у прийнятті рішень щодо найважливіших питань розвитку країни, контролю і моніторингу цих процесів.

Подальший розвиток НБІК-технологій залежить від цілого ряду факторів: рівня самої науки, стратегії її подальшого розвитку, системи управління цим розвитком, нормативно-правового, організаційного і матеріального забезпечення управління, підготовки кадрів, адекватного сприйняття можливих наслідків даного процесу.

Важливе значення в системі управління соціальним напрямом розвитку НБІК-конвергенції в Україні має формування нормативно-правових засад їх розвитку з урахуванням соціальної спрямованості. Під час дослідження

встановлено, що основними проблемами нормативно-правових засад розвитку НБІК-конвергенції в Україні. є наступні:

- невідповідність існуючих документів світовій практиці, вітчизняним тенденціям та пріоритетам соціально-економічного розвитку;

- зміст існуючих документів є суперечливим, спостерігається недостатня комплексність, системність та узгодженість прийнятих документів;

- відсутні довгострокові нормативні документи (програми), присвячені комплексному вирішенню проблем розвитку НБІК-технологій, насамперед соціального (когнітивного) розвитку українського суспільства.

- фрагментарність та неузгодженість вітчизняного законодавства щодо розробки національних стратегічних документів;

- відсутність законодавчої норми про обов'язковість виконання довгострокових прогнозів розвитку;

- наявність різних документів (програм, стратегій, планів), що містять різні переліки пріоритетів розвитку.

Крім проблем у сфері законодавчого забезпечення, можна виділити низку методологічних проблем у визначенні пріоритетів подальшого розвитку країни:

- відсутність аргументованої наукової концепції відродження України, яка б передбачала необхідність соціальної (гуманітарної) спрямованості розвитку НБІК-технологій та НБІК-конвергенції в Україні;

- здебільшого декларативний характер визначення пріоритетів розвитку, (формулювання пріоритетів розвитку є неконкретним і потребує більш детального опису цілей і завдань розвитку);

- відсутність методичного забезпечення визначення пріоритетів розвитку (пріоритети обираються без обґрунтування прогнозними розрахунками);

- стратегічні документи не передбачають дієвих механізмів досягнення поставлених цілей і завдань.

До організаційних проблем, які заважають прийняттю стратегій розвитку НБІК-технологій слід віднести:

- наявність дублювання функцій у різних державних органах при визначенні пріоритетів розвитку країни;
- відсутність достатнього фінансового та матеріального забезпечення впровадження стратегій розвитку;
- відсутність системного довгострокового прогнозування; систем контролю і моніторингу процесу досягнення пріоритетів, їх коригування за необхідністю;
- відсутність відповідальності за виконання стратегічних документів;
- орієнтація відбувається переважно на визначення технічних пріоритетів без урахування досягнення соціальних (гуманітарних, людиномірних).

Пропонується ввести у існуючі стратегії і програми перспективного інноваційного розвитку країни відповідні параграфи, в яких визначалося місце і роль соціального напрямку впровадження сучасних технологій; конкретні показники і завдання; порядок проведення моніторингу та контролю їх досягнення; надання відповідного фінансування для її виконання.

До загальних висновків дослідження слід віднести наступні:

При впровадженні НБІК-технології необхідно аналізувати їх вплив як на життя окремої людини, так і на все суспільство в цілому. Це вимагає при розробці стратегій, програм і планів розглядати не тільки технічні аспекти і наслідки впровадження НБІК-технологій, а і соціально-гуманітарні.

Усі стратегічні документи щодо забезпечення подальшого розвитку України, процесів відновлення повинні враховувати соціальний (гуманітарний) напрям, відповідати прогресивним світовим соціальним тенденціям і досягненням. Важливим є для кожного етапу розвитку країни встановити соціальні і когнітивні пріоритети з урахуванням стану суспільства, національних особливостей, досвіду передових країн.

Велике значення має вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних норм. Як приклад можна навести розроблені міжнародні акти рекомендаційного характеру у галузі біотехнологій. При цьому слід зазначити, що Конвенція Ради Європи щодо захисту прав та гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини від 1997 р. – на даний момент ратифікувало лише 29 країн. Причинами такого стану справ є відсутність:

- на національних рівнях систем контролю за реалізацією цього документа;

- єдиної думки серед урядів, наукової спільноти, громадянського суспільства з питання про можливість та межі вторгнення біотехнологій (і насамперед генної інженерії) у природу людини.

До основних шляхів формування стратегії, в яких буде враховано вплив НБІК-конвергенції на духовний розвиток людини, можна віднести наступні:

- 1) духовно-моральні цінності суспільства повинні визначати етичні кордони застосування НБІК-конвергенції;

- 2) значну увагу слід приділити формуванню в розвитку нової культури, етики і моралі нових технологічних укладів, які будуть відповідати соціальному і гуманістичному розвитку суспільства. Для нової культури буде характерні особливі відносини техніки, науки із суспільством і окремими громадянами;

- 3) підвищується значення буде набувати соціальний контроль з метою визначення і подальшої протидії деструктивної антигуманної, антисоціальної дії новітніх технологій;

- 4) напрями впровадження НБІК-конвергенції повинні відповідати основним цінностям та положенням таких документів як Загальна декларація прав людини, Декларація тисячоліття ООН тощо.

Література:

1. Бабич, Т. О. (2015). Економічні детермінанти зміни технологічних укладів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Частина I, 167-181.
2. Беззубко, Л., Литвиненко, Д. (2021). Підходи до розвитку НБІК-конвергенції. збірник матеріалів міжнародної наукової та науково-технічної конференції. *Питання сталого розвитку архітектури та міського будівництва в приаральському регіоні*. Нукус (Узбекистан): КГУ, 258- 263.
3. Бейлін, М. В. (2015). Нанотехнології в контексті постнекласичної науки: формування філософських основ автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.09 – філософія науки. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. 32 с.
4. Задорожний, Г. В. (2020). Духовно-ноосферо-сталий розвиток як антикризова стратегія національного відродження. *Вісник економічної науки України*, 1 (38), 10-15.
5. Задорожна, О. Г. (2018а). М'яка сила як пріоритетний чинник технократичних антикризових трансформацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Економічні наук, 28 (1), 12–16.
2. Задорожна, О. Г. (2018b). Стратегія духовно-ноосферно-сталого господарського антикризового розвитку як вектор переходу до ціннісної раціональності. *Економіка і суспільство*, 4, 13-21.
3. Національна стратегія (2021) сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua>.
4. Roco. M. C., Vainbridge. W. S. (2002). Converging Technologies for Improving Human Performance: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and the Cognitive Science. *Journal of Nanoparticle Research*, 4, 281-295.
5. Лукьянец, В. С., Соболев, О. Н. (2006). Горизонты гуманитария: проблема постчеловеческого будущего. *Філософія освіти*. К: Майстер-клас, 3, 145-164.

3.10. Challenges and opportunities of the global health care system in the era of digital and genome innovations

Виклики та можливості глобальної системи охорони здоров'я в епоху цифрових і геномних інновацій

У 2018 році Всесвітня асамблея охорони здоров'я закликала ВООЗ розробити глобальну цифрову стратегію охорони здоров'я до 2020 року для підтримки національних зусиль щодо загального охоплення медичними сучасними послугами. На сьогоднішній день для кращої координації цієї діяльності ВООЗ розробила онлайн-платформу глобальної інвентаризації технологій під назвою Digital Health Atlas. Темпи технологічних змін, пов'язані з цифровою революцією, швидше, ніж будь-коли. Нещодавно була розроблена концепція e-health, і перед лікарями було поставлено завдання навчитися обробляти записи пацієнтів в електронному вигляді. З появою поняття «цифрове здоров'я» необхідно буде використовувати математичні методи обробки даних на основі штучного інтелекту (ШІ). Наразі цифрове здоров'я (digital health) розуміється як набір областей, включаючи телемедицину (mHealth), електронний документообіг та математичні методи обробки медичних даних. Для компаній це означає, що цифрове медичне обслуговування швидко розширюється на нові ринки, оскільки воно стає прибутковим бізнесом як локально, так і глобально. Однак цифрове здоров'я – це складна дисципліна, а розробка програмного забезпечення, науки про дані та кібербезпеку є важливими її елементами. Це підкреслює сфери, які потребують особливих зусиль, наприклад управління даними, конфіденційність пацієнтів та навчання співробітників. Усі організації, які займаються цією сферою, повинні бути в змозі реагувати на ці зміни, щоб забезпечити наявність робочої сили з необхідними навичками в даний час і у майбутньому. Наразі існує великий

розрив між наданням навичок на різних рівнях системи освіти та вимогами цифрового здоров'я. Щоб готувати фахівців із цифрового здоров'я, державі потрібно надавати знання, пов'язані як з медициною, так і з інформатики. Враховуючи різні ролі, необхідні для певної роботи в секторі, багато установ навчають соціальних працівників, менеджерів охорони здоров'я та спеціалістів загального профілю з різними типами цифрових навичок, необхідних для загального підвищення рівня кібербезпеки.

Мета статті – вивчити проблеми та можливості, з якими стикаються глобальні системи охорони здоров'я у зв'язку з інтеграцією сучасних медичних технологій, таких як цифрові та геномні інновації. У статті аналізуються наслідки для систем охорони здоров'я, які визначають соціально-економічні детермінанти здоров'я, необхідність політичних рішень, а також ризики та перспективи використання новітніх технологій у контексті покращення громадського здоров'я. Змішана реальність, штучний інтелект і квантові комп'ютери є ключовими технологіями у впровадженні поточних інноваційних стратегій. Однак досвід країн, що набирають обертів за останнє десятиліття, також показує ризики, які така медицина несе пацієнтам. Виявляється, що збій комп'ютерних програм часто призводить до незворотних помилок, коли намагаються повністю виключити живу комунікацію між лікарями та пацієнтами за допомогою електронних медичних карт, доступних у будь-який час і в будь-якому місці. Багато експертів закликають звернути увагу на медичні бази даних. Для ефективного аналізу медична інформація має бути перевірена, щоб отримати справжні, а не квазідані. Згідно з дослідженнями, хакерство та надсилання даних фальшивим одержувачам є найпоширенішими загрозами безпеки в галузі, а більшість порушень кібербезпеки скоюються у клініках, які не мають інвестицій для найму висококваліфікованого персоналу та через помилку співробітника в організації. Кіберзлочинці розглядають цю ситуацію як можливість покращити свій фінансовий статок шляхом крадіжки

особистих даних про здоров'я пацієнтів, посилення атак зловмисного програмного забезпечення. Тільки в третьому кварталі 2018 року в США було порушено рекорд у 4,4 мільйона пацієнтів, про Україну таких статистичних даних не знайдено, оскільки сам електронний документообіг було запроваджено тільки у 2018 році. Сьогодні великі світові компанії серйозно ставляться до підвищення надійності, і розвиток технології блокчейн привертає увагу. Aetna, Anthem, Health Care Service Corporation, IBM і PNC Bank разом працюють над розробкою та розробкою мережі блокчейн для безпечного обміну особистою інформацією про здоров'я. Однак, щоб такі мережі були надійними та ефективними, потрібні великі зусилля для подолання існуючих бар'єрів. Наприклад, технологія блокчейн не відповідає законам про конфіденційність, оскільки механізм приховування транзакцій ще не розроблений. Загалом, за словами експертів Blockchain Biomedical Research Center, ця технологія ще знаходиться в процесі розбудови інфраструктури. Провідні світові компанії прагнуть до лідерства на ринку та поспішають активно інвестувати в незахищені й недостатньо розвинені пристрої та технології. Це стає серйозною проблемою не лише для фінансової безпеки медичних закладів, а й подекуди загрозою для здоров'я пацієнтів. Призупинення обслуговування через збої в системах може призводити до загрози життю пацієнтів. Проблеми, що виникають, вимагають своєчасного вирішення. Оскільки використання штучного інтелекту в медичній допомозі зростає, нормативні акти необхідно враховувати одночасно з унікальністю цих технологій, щоб забезпечити достатню жорсткість для захисту пацієнтів. Виробники інноваційної продукції завжди шукають обхідні шляхи, а такі документи будуть прагнути блокувати як небажані перешкоди для їх діяльності. Виходячи з розуміння необхідності глобальної гармонізації регуляторної діяльності для забезпечення безпеки медичних виробів, Глобальне товариство сприяння безпечному впровадженню технологічних інновацій (далі – IMDRF) було створено у 2011 році

міжнародним форумом. У нього ввійшли США, Канада, Китай, Японія, Австралія, Сінгапур, Південна Корея, ЄС. Digital змінює концепцію охорони здоров'я. Тисячі технологічних компаній у всьому світі працюють над програмами дистанційної діагностики та консультування пацієнтів, створюють онлайн-лікарні та розробляють технологію для проведення дистанційних операцій. Цифрове здоров'я є найпопулярнішою сферою для венчурних фондів та інкубаторів. Телемедицина стала можливою насамперед завдяки поширенню гаджетів, які можуть вимірювати та передавати життєві показники людського організму. Розумні годинники, фітнес-трекери та смарт-кільця дозволяють пацієнтам цілодобово стежити за своїм станом і негайно звертатися за медичною допомогою, якщо воно погіршується. Крім того, програма контролює використання ліків і спосіб життя, щоб уникнути погіршення захворювання та госпіталізації. Наразі дві третини стартапів у сфері охорони здоров'я розробляють рішення за допомогою медичних гаджетів. Згідно з прогнозами консалтингової компанії Gartner, світовий ринок носимої електроніки в 2025 році зросте на 47%, а розумного одягу – в 2,5 рази. Це означає, що ще більше людей можуть використовувати цифрове здоров'я у своєму повсякденному житті. Загалом, аналіз отриманих даних показує, що як медичне співтовариство, так і більшість громадян позитивно усвідомлюють незворотність процесу широкого впровадження інтегрованих цифрових технологій. У той же час необхідно пропагувати інноваційні медичні технології, беручи до уваги як соціально-економічні бар'єри, так і проблеми, пов'язані з вищезгаданими етичними традиціями, а також психологічну потребу пацієнтів у безпосередньому спілкуванні зі своїми лікарями. Головним моментом змін із впровадженням біоінформаційних технологій є глибока трансформація стосунків лікар-пацієнт. Ринкові закони розповсюджуючись у цей простір та медичні послуги починають надаватися за стандартами ціни та якості, а пацієнти стають клієнтами. Існує багато проблем, пов'язаних із зростаючою

тенденцією як медичного співтовариства, так і пацієнтів, у яких замінили живе спілкування різними видами технологій. Це означає втрату окремих послуг, які традиційно з ними асоціюються. Мета полягає не в тому, щоб все більше і більше пацієнтів долали технічні бар'єри та скористалися перевагами широкого спектру пропонуванних інновацій, а в тому, щоб люди розуміли, навчалися та діяли відповідно до своїх уявлень про безпеку та користь для здоров'я. Хоча з'явилося нове «цифрове покоління», технічно готове до такої трансформації, є багато питань, пов'язаних із необхідністю забезпечення якості та безпеки технологій, які замінюють попередні методи лікування.

Мобільні пристрої, особливо смартфони, зробили революцію в житті людей. Глобальне дослідження, проведене в Сполучених Штатах, показало, що з 2011 по 2015 рік використання смартфонів подвоїлося (з 35% до 64% відповідно), причому 82% власників смартфонів використовували свої смартфони для пошуку медичної інформації (Кривецький та ін., 2022). Це особливо поширене серед молодих людей, у 2015 році приблизно три чверті власників смартфонів у віці від 18 до 29 років використовували свої смартфони для отримання інформації про здоров'я (Кривецький та ін., 2022). За оцінками експертів, до 2020 року у світі буде 6,1 мільярда користувачів смартфонів. Приблизно 80% населення планети (Горошко та ін.ю 2024). Термін «програма» визначається як окрема програма або програмне забезпечення, призначене для виконання певної мети та зазвичай оптимізоване для роботи на мобільному пристрої. Мобільні програми охорони здоров'я (mHealth) – це різноманітна група програм, спрямованих на покращення здоров'я пацієнтів. Згідно зі звітом MHealth Developer Economy, глобальної програми дослідження ринку додатків, яка проаналізувала звіти з 91 країни, наразі ринок медичних мобільних додатків налічує понад 250 000 розробників (Шепель, Горошко, 2023); США (47%), в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (36%) і лише невелика частка в Південній Америці(11%) та Африці. Наразі в усьому світі існує

понад 318 000 різних програм, спрямованих на покращення здоров'я, причому щодня з'являється понад 200 нових програм. Хоча більшість – це додатки для фітнесу, частка додатків, пов'язаних із лікуванням пацієнтів або конкретних захворювань, продовжує зростати, досягаючи 40% ринку. На даний момент створено кілька високопрофільних додатків (тобто додатків із високим рейтингом, частими оновленнями та багатообіцяючими клінічними результатами) для кожного етапу лікування, від профілактики до лікування. Понад 570 досліджень було опубліковано щодо мобільних додатків, що надає велику кількість доказів щодо їх якості та ефективності (Horoshko, Horoshko, 2022; Мосьпан, Мосьпан, 2020). Наразі багатьом програмам дуже важко досягти значного охоплення споживачів мобільними програмами охорони здоров'я. Менше 4% розробників mHealth отримують більше 1 мільйона завантажень на рік для свого портфоліо програм. Пропоновані програми в основному зосереджені на бігу, фізичних вправах, лікуванні діабету, жіночому здоров'ї та схудненні. Є також менші компанії (15%), які завантажують від 50 000 до 250 000 програм на рік. Додатки з найвищим рейтингом у цій категорії зосереджені на лікуванні хронічних захворювань і дотриманні режиму лікування (Шепель, Горошко, 2023). Медичні мобільні додатки надають користувачам у всьому світі недорогий цілодобовий доступ до високоякісної інформації про здоров'я, що базується на фактичних даних, яка може покращити дотримання протоколів лікування шляхом зміни поведінки (Корчинський, Фірман, 2022). Вплив медичних мобільних додатків може серйозно вплинути на багато сфер охорони здоров'я, включаючи лікування хронічних захворювань, психічне здоров'я, освіту та розширення можливостей пацієнтів.

Найбільші перспективи медичних мобільних додатків полягають у покращенні критичного трикутника охорони здоров'я: якості, зниження витрат та підвищення доступності (Зданюк, 2018). У цьому дослідженні аналізуються

найпопулярніші медичні мобільні додатки, розділені на кілька груп. Значна кількість мобільних додатків спрямована на лікування хронічних захворювань, таких як діабет, бронхіальна астма та психічні розлади. Діабет є найбільш вивченою сферою застосування мобільних програм. Існує ряд додатків, які пропонують різноманітні функції, такі як відстеження рівня глюкози в крові, відстеження прийому пероральних гіпоглікемічних препаратів та інсуліну, нагадування про дозу інсуліну та калькулятори, а також інтерактивне спілкування між пацієнтами та лікарями (Зданюк, 2018; Дорощук, 2021). Кілька систематичних оглядів, які вивчають ефективність програм лікування діабету, погоджуються з тим, що програми можуть бути ефективними в управлінні захворюванням, але потрібні деякі покращення. Зокрема, більшість клінічних досліджень, на основі яких було розроблено додаток, мали низьку або помірну якість доказів через методологічні помилки (Зданюк, 2018). С. Sun та ін. (2019) (Дорощук, 2021) провели мета-аналіз досліджень, присвячених використанню мобільних додатків, спрямованих на покращення контролю глікемії у пацієнтів з діабетом 1 типу. Пошук літератури виявив 3462 дослідження, з яких 14 відповідали критеріям для включення в аналіз (9 оцінювали автономні програми та 5 оцінювали використання програм у поєднанні з SMS-спілкуванням з лікарями). Три дослідження продемонстрували статистично значущі покращення рівня глікозильованого гемоглобіну (HbA1c): 0,5% ($p < 0,05$), 0,57% ($p < 0,05$) і 0,58% ($p = 0,02$), відповідно. 3 – підвищення прихильності до глікемічного контролю, 1 – зниження частоти гіпоглікемії (рівень цукру в крові $< 3,0$ ммоль/л) у 6 із 10 учасників, які завершили дослідження. Крім того, п'ять досліджень вивчали поєднання мобільних додатків і систем зворотного зв'язку за текстовими повідомленнями. Більшість найпопулярніших мобільних додатків записують показники, пов'язані з лікуванням діабету, що дозволяє проводити графічний аналіз і встановлювати нагадування. Автори оцінили ефективність мобільних додатків для оптимізації

результатів при цукровому діабеті 1 типу, визначили групи пацієнтів, які могли б отримати найбільшу користь від цих інструментів, а також визначили мобільні додатки та системи текстового зворотного зв'язку. Програми підкреслюють простоту використання («легкість використання»), так зване «юзабіліті». Тому результати систематичного огляду, проведеного Н. Fu et al. (2017) (Горошко та ін., 2024) показали, що проблемами зручності використання є багатоетапні процеси, обмежена функціональність і складна навігація системою. Враховуючи, що основними користувачами додатків для лікування діабету є літні люди, простота використання стає дуже важливим аспектом. Мобільні програми, розроблені для лікування інших хронічних захворювань, таких як бронхіальна астма, посттравматичний стресовий розлад, тривога та розлади настрою, також страждають від багатьох методологічних помилок, розглянутих вище (Дорошук, 2021). Зростає тенденція використання додатків для самодіагностики без консультації лікаря (Зданюк, 2018). Ці програми особливо корисні в екстрених ситуаціях. Наприклад, програма WebMD дозволяє користувачам вибрати симптом і попросити їх відповіді на низку запитань. Якщо пацієнт вводить інформацію про наявність загрозливих для життя симптомів (наприклад, біль у грудній клітці), програма дає рекомендації про необхідність термінового звернення за допомогою. Алгоритм діагностики генерує можливі стани, що відповідають симптомам відповідно до відповідей на запитання (Горошко, 2024; Horoshko, Horoshko, 2022). Дослідження під керівництвом Н. Semigran (2015) (Горошко, та ін., 2024; Мосьпан, Мосьпан, 2020) довело, що існуючі програми самодіагностики не повністю гарантують діагностичну точність. Також було зазначено, що розробники прагнуть дотримуватися заходів безпеки та закликають користувачів звертатися за медичною допомогою, навіть якщо немає небезпечних симптомів. Перспективними є програми візуальної діагностики з використанням нейронних мереж. Наприклад, програмна платформа

DeepGestalt, реалізована в додатку Face2Gene, дозволяє діагностувати генетичні захворювання шляхом аналізу характерних фенотипових особливостей завантажених фотографій. За даними J. Wolf et al (2013) (Горошко та ін., 2024; Дорошук, 2021), діагностична точність додатків для смартфонів при оцінці ризику меланому дуже різна. Таким чином, три з чотирьох проаналізованих додатків для смартфонів недооцінюють меланому більш ніж на 30%. Використання цих програм замість медичної консультації може затримати ранню діагностику меланому та завдати шкоди користувачеві.

У сфері реабілітації мобільні додатки можуть надавати інструменти для моніторингу результатів домашніх вправ, збору даних про поставу та механіку тіла, а також надавати навчальні матеріали та мотиваційні повідомлення (Horoshko, Horoshko, 2022; Зданюк, 2018). За даними R. Widmer (2016), пацієнти, які проходили кардіологічну реабілітацію та використовували мобільний додаток для щоденного вимірювання маси тіла та артеріального тиску, частіше потрапляли до лікарні, ніж пацієнти, які проходили лише кардіологічну реабілітацію. Крім того, було показано, що планшетний додаток може забезпечити спосіб відновлення ізольованих рухів пальців і рук після інсульту. Метою мета-аналізу, проведеного L. Xu et al. (2019) (Мосьпан, Мосьпан, 2020), була оцінка впливу мобільних додатків як методу втручання для підвищення прихильності до програм реабілітації серця. Мета-аналіз, що оцінює вплив мобільних додатків для здоров'я на завершення серцевої реабілітації, включав чотири рандомізовані контрольовані дослідження та загалом 185 пацієнтів. Прихильність до реабілітаційних програм у пацієнтів, які користувалися мобільним додатком, була в 1,4 раза вищою, ніж у контрольній групі. X. Zhou та ін. (2018) оцінили ефективність мобільних додатків у постінсультній реабілітації та дійшли висновку, що програми реабілітації з використанням мобільних додатків характеризуються такими перевагами, як

доступність, зручність і низька вартість. При цьому ефективність застосування залежить від тривалості використання пацієнтами та їхніми родинами.

Багато досліджень показали, що дотримання рекомендацій є найнижчим серед людей із тривалими хронічними неінфекційними захворюваннями. Згідно зі звітом ВООЗ, лише 28% хворих на цукровий діабет досягли поставлених цілей глікемічного контролю, 25% пацієнтів з артеріальною гіпертензією досягли оптимального рівня артеріального тиску, а рівень прихильності пацієнтів з астмою знизився від 30 до 70%. Пацієнти називають забудькуватість основною причиною поганої прихильності, тому додатки, які нагадують людям прийняти ліки, такі популярні. Використання додатків для нагадування покращує прихильність до прийому ліків, але не всі додатки пропонують додаткові функції (гнучкі розклади, історія прийому ліків, відкладення, візуальні посібники). Систематичний огляд Y. Peng та ін. (2020), включаючи 14 досліджень із загальною кількістю 1785 пацієнтів. 940 пацієнтів були випадковим чином розподілені до групи активного втручання за допомогою мобільного додатку, а 845 пацієнтів були включені до групи стандартного лікування. Мета-аналіз продемонстрував, що використання мобільних додатків було пов'язане зі значним покращенням прихильності пацієнтів до лікування. Автори дійшли висновку, що мобільні додатки ефективні для покращення прихильності до лікування порівняно з традиційними підходами до лікування дорослих пацієнтів із хронічними захворюваннями.

Провідні компанії з електронних медичних записів розробили мобільні рішення як для пацієнтів, так і для лікарів. Ці програми або портали охорони здоров'я дозволяють пацієнтам отримувати доступ до медичних записів, таких як результати тестів, медичні висновки, ліки та майбутні візити до лікаря. Мобільний додаток може служити інструментом двосторонньої комунікації, дозволяючи пацієнтам повідомляти лікарям про нові симптоми захворювання або вимагати рецептів на ліки, а лікарі можуть відповідати на запитання та

обговорювати майбутні процедури та аналізи (Кривецький та ін., 2022). Систематичний огляд С. Kruse et al. (Шепенль, Горошко, 2023) виявив, що портали здоров'я пацієнтів значно покращили якість лікування хронічно хворих пацієнтів. Найбільш оціненим позитивним елементом був зв'язок між пацієнтом і лікарем, який згадувався в 37% випадків лікар-пацієнт. До негативних моментів можна віднести незручність використання порталу з обох сторін процесу (41%) та високу вартість впровадження та обслуговування системи (11%). Переваги постійного спілкування з пацієнтами можуть подолати високі бар'єри вартості. Інше дослідження, проведене в Сполучених Штатах, виявило відмінності у використанні порталу на основі раси, етнічної приналежності та віку, що додатково підкреслює необхідність враховувати ці фактори при розробці мобільних додатків (Horoshko, Horoshko. 2022).

Електронні медичні записи містять величезну кількість інформації про пацієнта та діагностичні дані, більшість з яких вважається конфіденційною медичною інформацією, і їх впровадження потребує багатьох організаційних та законодавчих заходів (Horoshko, Horoshko. 2022). З розвитком технологій посилилася поява сучасних кіберзагроз, які перешкоджають забезпеченню конфіденційності та безпеки інформаційних систем. Одним з рішень є трансляція медичної карти пацієнта без відображення будь-якої ідентифікаційної інформації та отримання даних лише під час сеансу з порталом. Поєднання різних форм, які можуть захистити операційну систему від хакерських атак і криптографічні методи виявилися найбільш перспективним і успішним у забезпеченні конфіденційності та безпеки (Horoshko, Horoshko. 2022; Мосьпан, Мосьпан, 2020; Корчинський, Фірман, 2022; Зданюк, 2018).

Висновки. Використання медичних мобільних додатків являється перспективним методом, особливо у сфері профілактичної медицини. Конкурентні аспекти, розважальні функції чи функції візуалізації можуть

зробити програму ефективнішою у використанні. Потрібні подальші дослідження зв'язку між такими функціями медичних мобільних додатків, як психологічна підтримка медичних працівників, автоматичний зворотний зв'язок, моніторинг дотримання лікарських засобів, нагадування та призначення фізичних вправ. Подальші розробки повинні бути зосереджені на зміцненні доказової бази та впровадженні в країнах, що розвиваються.

Література:

1. Горошко, І., Горошко, В., Горошко, А. (2024). Мобільні додатки в освіті: розробка інтелектуального android-застосунку для поліпшення інформаційної доступності розкладу занять. *Measuring and Computing Devices in Technological Processes*, (1), 13-20. <https://doi.org/10.31891/2219-9365-2024-77-2>.
2. Дорошук, С. М., Гайдай, О. С., Маліновська, Н. М. (2021). Цифрова медицина – інновація майбутнього. У *Medicine and Health Care in Modern Society: Topical Issues and Current Aspects*. Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-038-4-43>.
3. Зданюк, В. В. (2018). Методологічні основи розробки індивідуальної програми реабілітації дітей з особливими потребами. *Формування здорового способу життя студентської та учнівської молоді засобами освіти*, 7, 51-55.
4. Корчинський, І. О., Фірман, Н. А. (2022). Цифрова медицина: особливості та проблеми становлення в Україні. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 1 (01), 100-105. <https://doi.org/10.32782/dees.1-16>.
5. Кривецький, В. В., Мельник, В. В., Проняєв, Д. В. (2022). Проблемно-орієнтоване навчання в медицині. *Bulletin of Problems Biology and Medicine*, 1 (2), 100. <https://doi.org/10.29254/2077-4214-2022-2-164/addition-100>.
6. Мосьпан, Д. В., Мосьпан, В. О. (2020). Окремі аспекти застосування електроніки в медицині. У *Prospects and Priorities of Research in Science and technology*, 137-159. Izdevniecība "Baltija Publishing". <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-008-7.2-8>.
7. Шепель, А. І., Горошко, В. І. (2023). Використання інноваційних методик віртуальної реальності у фізичній терапії пацієнтів із травмами опорно-рухового апарату. Реабілітаційні та фізкультурно-рекреаційні аспекти розвитку людини (Rehabilitation & recreation), (17), 150-158. <https://doi.org/10.32782/2522-1795.2023.17.18>.
8. Horoshko, V. I., Horoshko, A. (2022). Analysis of the data obtained during the experiment, assessment of objective symptoms to identify chronic visual fatigue. *Реабілітаційні та фізкультурно-рекреаційні аспекти розвитку людини (Rehabilitation & Recreation)*, (10), 24-30. <https://doi.org/10.32782/2522-1795.2022.10.3>.

3.11. Features of the influence of marketing communications on the quality of people's life

Особливості впливу маркетингових комунікацій на якість життя людей

У сучасному швидкоплинному світі спілкування відіграє вирішальну роль у формуванні якості життя людей. З розвитком технологій засоби та канали, за допомогою яких люди спілкуються, значно вдосконалилися. Від традиційних методів, таких як спілкування віч-на-віч і листування, до сучасних інструментів, таких як платформи соціальних мереж і відеодзвінки, спілкування стало доступнішим і зручнішим, ніж будь-коли раніше.

Одним із найбільш значущих впливів комунікаційних засобів і каналів на якість життя людей є здатність залишатися на зв'язку з іншими, незалежно від фізичної відстані. У минулому підтримувати стосунки з близькими людьми, які жили далеко, було складно. Однак із появою комунікаційних платформ, таких як Skype, Zoom і соціальних медіа, люди тепер можуть легко спілкуватися з друзями та членами родини, незалежно від того, де вони знаходяться. Доведено, що цей покращений зв'язок покращує психічне благополуччя та загальне щастя людей.

Люди є поглиначами інформації, а мас-медіа як передавач інформації має великі можливості впливати на свідомість, суспільну психологію і морально-емоційний стан населення в цілому.

Крім того, комунікаційні засоби та канали революціонізували спосіб обміну інформацією та доступу до неї. Інтернет дав змогу людям бути в курсі поточних подій, отримувати доступ до освітніх ресурсів і спілкуватися з однодумцями. Ця демократизація інформації надала людям можливість

приймати обґрунтовані рішення, відстоювати свої інтереси та брати участь у змістовних дискусіях.

Крім того, інструменти комунікації змінили спосіб роботи компаній і взаємодії з клієнтами. Платформи онлайн-комунікації дозволили компаніям надавати краще обслуговування клієнтів, охоплювати ширшу аудиторію та ефективніше адаптуватися до змін ринкових тенденцій. Покращена комунікація не тільки підвищила задоволеність клієнтів, але й призвела до збільшення продажів і зростання бізнесу.

Засоби та канали комунікації можуть значно впливати на якість життя людей через такі критерії:

1. Доступність і швидкість комунікації: швидкий та доступний Інтернет, мобільний зв'язок та інші інструменти дозволяють людям зв'язуватися один з одним та отримувати інформацію швидше і ефективніше.

2. Якість інформації: важливо, щоб інформація, отримана за допомогою засобів комунікації, була достовірною, адекватною та корисною для кожного користувача.

3. Можливість самовираження: засоби комунікації повинні давати можливість людям виразити свої ідеї, думки та емоції вільно та без перешкод.

4. Захист приватності та безпека: важливо, щоб засоби комунікації гарантували захист персональних даних та інформації користувачів від несанкціонованого доступу та зловживань.

5. Різноманітність та доступність: засоби комунікації повинні бути різноманітними та доступними для різних категорій користувачів, незалежно від їхнього статусу, віку чи соціального стану.

Однак важливо визнати, що надмірна залежність від засобів комунікації може мати й негативні наслідки для якості життя людей. Постійні сповіщення, відволікання та тиск на постійну доступність можуть призвести до високого рівня стресу та виснаження. Для людей вкрай важливо встановити межі та

практикувати уважність, щоб підтримувати здоровий баланс між онлайн- і офлайн-спілкуванням.

Невіддільною частиною повсякденного життя в сучасному світі стали маркетингові комунікації. Вони впливають на багато аспектів людського буття, включаючи також і якість життя людини. За допомогою реклами, PR-кампаній, соціальних мереж та інших каналів комунікації, компанії пропонують споживачам на ринку різноманітні товари та послуги, впливаючи на купівельні уподобання споживачів, спосіб їхнього сприйняття світу та навіть їх самопочуття (Компанець, Литвишко, 2020).

Одним з головних аспектів, які можуть впливати на якість життя людини через маркетингові комунікації, є здатність швидко отримувати доступ до інформації про різні продукти та послуги. Завдяки цьому люди можуть швидше знаходити необхідну інформацію про товари, порівнювати їх якість та ціни і приймати обдумані рішення про покупку. Це дозволяє ефективніше витратити свій час та гроші, що в свою чергу може позитивно вплинути на якість життя (Рак, 2012).

Крім того, маркетингові комунікації можуть стимулювати розвиток конкуренції між компаніями, що сприяє покращенню якості продуктів і послуг, а також зниженню їх цін. Споживачам це дозволяє отримувати кращий вибір продуктів та умови їх купівлі, що також може покращити стандарти якості їх життя. Наприклад, завдяки конкуренції між операторами мобільного зв'язку, люди можуть отримувати більше якісних послуг за нижчу ціну.

З іншого боку, маркетингові комунікації можуть впливати на психологічний стан людини, формуючи її уявлення про ідеальний спосіб життя та визначаючи критерії успіху. Через постійну експозицію реклами, люди можуть відчувати тиск щодо необхідності відповідати стандартам краси, успіху та комфорту, що може негативно вплинути на їх самоповагу та емоційний стан.

У результаті, маркетингові комунікації мають амбівалентний вплив на якість життя людини.

- Маркетингові комунікації можуть здійснювати вплив на життя людини через такі дії:

- інформування: маркетингові комунікації допомагають людям дізнаватися про нові продукти, послуги та можливості на ринку;

- переконання: маркетингові комунікації можуть вплинути на думки та почуття людей, переконавши їх у важливості або користі від певного продукту чи послуги;

- зміна поведінки: маркетингові комунікації можуть впливати на рішення та дії людей, спонукаючи їх придбати певний товар або скористатися певною послугою;

- формування бренду: через маркетингові комунікації компанії можуть створити позитивний імідж свого бренду, що може позитивно впливати на споживачів.

Загалом, маркетингові комунікації можуть мати значний вплив на спосіб життя людини, формуючи її уявлення про продукти та послуги, які ця людина споживає.

Маркетингові комунікації є ключовим елементом будь-якої успішної маркетингової стратегії, оскільки вони впливають на споживачів і спонукають їх придбати той чи інший продукт або послугу.

Наведемо приклад деяких ефектів, які можуть мати маркетингові комунікації на споживачів (Яременко, 2014):

1. Формування свідомості споживача. Рекламні кампанії можуть допомогти підвищити свідомість про продукт або бренд серед споживачів.

2. Стимулювання споживацького попиту. Ефективна реклама може стимулювати бажання споживачів придбати певний товар або скористатися певною послугою.

3. Підвищення поінформованості споживачів про бренд. Маркетингові комунікації допомагають будувати і укріплювати імідж бренду в очах споживача, закріплюючи за ним певні характеристики та створюючи відповідні асоціації з цим брендом. Наприклад, картинки, музики, кольору тощо.

4. Залучення нових клієнтів. Через масштабні рекламні кампанії можна масово привертати нових клієнтів до конкретного продукту.

5. Збудження емоцій. Реклама може викликати позитивні або негативні емоції у споживачів, що безпосередньо матиме вплив на їх рішення про покупку.

Це лише кілька прикладів того, як маркетингові комунікації можуть впливати на споживачів. За допомогою правильно спроектованих рекламних стратегій можна досягти значного успіху на ринку.

Основні цілі маркетингових комунікацій за рівнями комунікаційного впливу можна узагальнити в Табл. 1.

Таблиця 1. Основні цілі маркетингових комунікацій за рівнями комунікаційного впливу

Рівень комунікаційного впливу	Основні цілі маркетингових комунікацій
Усвідомлення	Підвищення рівня усвідомлення бренду або продукту у цільовій аудиторії. Залучення уваги споживачів до продукту або послуги
Зацікавленість	Стимулювання зацікавленості споживачів у продукті або послугі. Підвищення бажання споживачів придбати продукт або скористатися відповідною послугою.
Потреба	Стимулювання появи потреби у споживачів до конкретного продукту або послуги. Мотивація споживачів здійснити покупку товару або послуги.

Якщо маркетингові комунікації є чесними, інформативними та відповідальними, вони можуть допомогти споживачам зробити свідомий вибір та отримати якісні товари і послуги. З іншого боку, якщо маркетингові комунікації містять маніпуляції, дезінформацію чи неправдиву рекламу, вони

можуть призвести до розчарування споживача, погіршити його якість життя та негативно вплинути на його психологічний стан. Тому важливо, щоб маркетингові комунікації були етичними та відповідальними, а інтереси споживача при цьому ставились на перше місце.

Маркетингові web-комунікації через розповсюдження корисної інформації, рекламу товарів та послуг, а також створення зручних інтерфейсів для споживачів можуть також відігравати важливу роль у покращенні якості життя людини. Завдяки ефективним маркетинговим стратегіям можна підвищити свідомість про здоровий спосіб життя, допомогти людям знайти необхідні ресурси і послуги для поліпшення їхнього благополуччя. Також маркетингові web-комунікації можуть стимулювати інновації у сфері медицини, освіти та інших галузях, що сприяє загальному покращенню якості життя суспільства. Крім того, маркетингові web-комунікації сприяють розвитку культурного та соціального життя, дозволяючи людям знаходити спільні інтереси та спілкуватися з іншими членами спільноти.

Застосування web-комунікацій надає безліч вигод для покращення якості життя людини (Табл. 2).

Всі ці вигоди сприяють покращенню якості життя людини, забезпечуючи зручність, доступність та зв'язок у сучасному світі.

У сучасних маркетингових комунікаціях важливу роль відіграють мобільні пристрої. Вони дозволяють компаніям звертатися безпосередньо до своїх клієнтів за допомогою повідомлень, реклами на мобільних додатках, в соціальних мережах та інших каналах зв'язку. Мобільні пристрої також дозволяють створювати персоналізовані пропозиції та рекламу на основі даних про звички та інтереси користувачів. Це робить маркетингову комунікацію більш ефективною не тільки для кампаній, які продають свою продукцію та прагнуть залучити більше уваги аудиторії, але й для конкретних людей, для

яких реклама є одним з методів підвищення зручності у досягненні оперативних цілей та вирішенні щоденних завдань.

Таблиця 2. Вигоди для покращення якості життя людини в процесі застосування web-комунікацій

Вид вигоди	Характеристика вигоди
1. Забезпечення доступу до інформації	Інтернет надає можливість отримувати широкий спектр інформації з будь-якої галузі, що дозволяє людям бути більш освіченими і обізнаними.
2. Миттєве забезпечення зв'язку з близькими та рідними	Web-комунікації дозволяють людям легко утримувати зв'язок з рідними та друзями, навіть на великій відстані.
3. Можливість віддаленої роботи та освіти	Віддалена робота та онлайн-навчання стають все більш поширеними завдяки web-комунікаціям, що дає змогу балансувати роботу та освіту з особистим життям.
4. Зручність у швидкому вирішенні багатьох проблем	Web-комунікації забезпечують людям можливість здійснювати покупки, здійснювати оплату рахунків та здійснювати інші операції не виходячи з дому.
5. Підтримка важливих ініціатив	Web-комунікації відіграють важливу роль в підтримці суспільних та політичних ініціатив, сприяючи активній громадянській участі.
5. Поширення інформації про нові методи покращення якості життя	Маркетингові web-комунікації можуть поширювати інформацію про нові методи покращення якості життя через освітні матеріали та поради.

Значну роль у покращенні якості життя людини також відіграють інтерактивні маркетингові комунікації. Заходи, які допомагають у цьому, включають запровадження персоналізованих рекламних кампаній, які відповідають індивідуальним потребам та інтересам кожного користувача. Крім того, інтерактивні маркетингові комунікації можуть допомагати усвідомленню важливості певних аспектів здоров'я, екології та соціальної відповідальності. Використання інтерактивних технологій, таких як AR та VR, може створювати унікальні взаємодії для користувачів. Також важливою складовою є взаємодія зі споживачами через різноманітні цифрові платформи та соціальні мережі, де можна отримати зворотний зв'язок та взаємодіяти з аудиторією в режимі он-лайн. Очевидно, що інтерактивні маркетингові комунікації відкривають

безліч можливостей для покращення якості життя людини, сприяючи освіті, здоров'ю та соціальному благополуччю (Луценко, Луценко, 2018).

Маркетингові комунікації можуть мати значний вплив на політичну культуру суспільства. Через використання різних медійних платформ, політичні організації та кандидати можуть розповсюджувати свої ідеї, впливати на погляди громадян, та стимулювати активність при виборах. Водночас, це може також призвести до політизації реклами, появи фейкових новин та маніпуляційної інформації. Тому важливо мати критичне мислення та вміти аналізувати інформацію, щоб уникнути негативних наслідків від маркетингових комунікацій у політичному контексті на загальну якість життя суспільства.

Маркетингові комунікації можуть впливати на політичну культуру через різні канали і способи. Наприклад, за допомогою реклами, публічних виступів, соціальних медіа та інших маркетингових інструментів політики можуть впливати на думку та уявлення громадян про різні політичні питання.

При цьому, важливо враховувати, що маркетингові комунікації можуть стимулювати як конструктивний, так і деструктивний діалог у суспільстві. Наприклад, політики можуть використовувати маркетингові техніки для поширення своїх ідей та програм, сприяючи таким чином розвитку дискусії та обміну думками. Однак, вони також можуть використовувати ці техніки з метою зміни громадської думки або маніпуляції громадянами.

Крім цього, маркетингові комунікації можуть впливати на політичну культуру шляхом формування певних цінностей, уявлень та стереотипів. Наприклад, за допомогою медійних компаній та реклами політики можуть підкреслювати важливість певних цінностей або ідеалів, спонукаючи громадян до співпраці та участі в політичному процесі.

Таким чином, маркетингові комунікації можуть відігравати важливу роль у формуванні політичної культури суспільства, впливаючи на громадянську

активність, участь у політичному житті та розвиток демократії., що в свою чергу матиме прямий вплив на якість життя кожного члена суспільства.

Маркетингові комунікації можуть здійснювати вагомий вплив на якість життя населення під час війни. З одного боку, ефективні маркетингові стратегії можуть сприяти своєчасній та правильній комунікації інформації про безпеку, отримання допомоги та ресурсів, що може покращити життя людей під час війни. З іншого боку, недостовірна чи маніпулятивна інформація від маркетингових та пропагандистських кампаній може призвести до паніки, страху та збільшення військових дій, що негативно впливає на якість життя населення. Тому важливо, щоб маркетингові комунікації під час війни були об'єктивними, інформативними та відповідальними.

Маркетингові комунікації відіграють важливу роль у впливі на якість життя населення в умовах війни між Україною та Росією. Під час війни, коли суспільство переживає стрес та нестабільність, важливо мати правильну комунікаційну стратегію, щоб забезпечити населенню необхідну інформацію та підтримку.

Маркетингові комунікації можуть допомогти в управлінні кризовими ситуаціями, надавати прозору та достовірну інформацію про поточну ситуацію, а також розповсюджувати повідомлення про безпеку та допомогу. Це допоможе уникнути паніки та хаосу серед населення.

Під час війни маркетингологи можуть активно співпрацювати з урядовими агенціями та громадськими організаціями, щоб координувати допомогу та розподіл ресурсів серед населення, яке постраждало внаслідок військових дій.

Також важлива роль маркетингових комунікацій полягає в підтримці суспільної єдності та підтримці морального духу населення. Маркетингові комунікації можуть вселити населенню віру в перемогу, підняти настрій та мотивацію до дій.

Однак важливо пам'ятати, що під час війни необхідно бути дуже обережними з маркетинговим повідомленнями, оскільки вони можуть бути сприйняті неправильно або спровокувати негативну реакцію. Краще використовувати їх для підтримки та допомоги, а не для політичних маніпуляцій.

У будь-якому випадку, маркетингові комунікації під час війни мають великий потенціал для поліпшення якості життя населення, забезпечуючи їм необхідну інформацію та підтримку в складних умовах.

Маркетингові комунікації грають важливу роль у покращенні якості життя населення під час воєнного стану, допомагаючи організувати допомогу, надавати інформаційну підтримку, а також підтримувати моральний дух та єдність суспільства.

Отже, маркетингові комунікації мають значний вплив на якість життя населення, оскільки вони визначають споживчі уподобання, стимулюють попит на товари та послуги, а також впливають на психологічний та емоційний стан людей. Якщо маркетингові комунікації спрямовані на поширення корисної інформації та підвищення свідомості споживачів про товари та послуги, це може позитивно позначитися на їхньому рівні життя.

Однак, негативні маркетингові комунікації, які маніпулюють споживачами або навмисно вводять їх в оману, можуть призвести до погіршення якості життя населення. Такі практики можуть змушувати людей купувати товари, які не відповідають їхнім потребам або навіть шкодять їхньому здоров'ю.

Тому, важливо розвивати етичні та соціально-відповідальні маркетингові стратегії, які сприяють підвищенню якості життя населення, забезпечуючи доступ до корисної інформації та сприяючи створенню позитивного соціокультурного середовища.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що інструменти та канали комунікації мають глибокий вплив на якість життя людей. Спосіб спілкування

визначає взаємодію між людьми, починаючи від зміцнення зв'язків із близькими людьми й закінчуючи наданням людям знань та інформації. Уважно та цілеспрямовано використовуючи ці інструменти, можна підвищити рівень життя людей та добробут населення.

Література:

1. Компанець, К. А., Литвишко, Л. О. (2020). Вплив маркетингових комунікацій на формування позитивного іміджу підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 33 (1), 77-81.
2. Луценко, К. О., Луценко, В. Ю. (2018). Актуальні тенденції розвитку комунікацій в системі маркетингу. *Вчені записки університету «Крок». Серія «Економіка»*, № 3 (51), 151-156.
3. Рак, О. (2012). Політико-комунікаційні впливи на суспільство та засоби їх реалізації через засоби масової інформації. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, (3). <https://social-science.uu.edu.ua/article/870>.
4. Яременко, С. С. (2014). Ефекти маркетингового комунікаційного впливу на споживачів. *Економічний нобелівський вісник*, 1 (7), 516-525.

3.12. Quality of life in the era of information technologies

Якість життя в епоху інформаційних технологій

Технології є ключовим інструментом для розвитку суспільства. Якість життя в сучасному світі вже неможливо оцінювати без врахування впливу технологій, які змінили робочі процеси, методи навчання, спосіб отримання інформації та навіть взаємодію між людьми. На фоні цього швидкого прогресу виникає необхідність критично оцінювати як позитивні сторони, так і ризики.

Інформаційні технології є основним двигуном змін у сучасному світі. Вони надають можливості для інновацій у всіх сферах життя, від медицини до освіти, від бізнесу до особистого комфорту. Інтернет, мобільні пристрої, штучний інтелект, хмарні технології та автоматизація перетворили звичайний побут на інтерактивне цифрове середовище, яке функціонує у глобальному масштабі. Технології дозволяють миттєво обмінюватися інформацією, забезпечують доступ до безмежних джерел знань, полегшують процес комунікації та надають людям більше свободи у виборі діяльності. Це позитивно впливає на якість життя, роблячи його більш зручним і ефективним.

Інформаційні технології є проявом сучасного світового процесу в межах техноглобалізації – швидка зміна технологічних укладів, поряд з цим збільшення економічного, соціального, культурного розриву між країнами і населення всередині країн (Григорук, 2022). Переформатування фінансової системи, електронна економіка, зміни в процесах інтеграції, зменшення соціальних контактів, розвиток пси-технологій, біотехнологій, технологій, пов'язаних з мораллю і відповідальністю окреслюються як показники VIII технологічного укладу (2090-2130 pp.) (Грущинська, 2013), разом з тим терміни наближення даних процесів стрімко скорочуються та вимагають відповідних реакцій. З огляду на прогнози щодо зростання населення Землі, а

саме його майже подвоєння до 2050 року, такі процеси сприяють перспективам виникнення нових професій, загострення питання масового безробіття, необхідності перепрофілювання (згідно з доповіддю Всесвітнього економічного форуму, до 2027 року роботи можуть змінити 75 мільйонів робочих місць по всьому світу, але, в той же час, створять 133 мільйони нових) (World Economic Forum, 2022).

Інформатизація відкриває перед людством величезні можливості для розширення масштабів обміну товарами, послугами, технологіями та капіталом, у той же час викликаючи розмежування країн на «цивілізаційний центр» і «периферійну зону», поглиблюючи їх диференціацію в соціально-економічному та науково-технічному розвитку. Якщо ХХ в. був епохою галузей, які базувалися на використанні природних ресурсів і ефективних технологій, то в ХХІ панують «штучні інтелектуальні галузі», економіка інтелектуальних активів, головними факторами розвитку яких є не виробництво і впровадження, а наявність ідеї, проекту, програми. Поряд з цим, новітні технології дають унікальну можливість країнам з обмеженими ресурсами «перестрибнути» цілі цикли промислового розвитку, які ще кілька років тому треба було пройти, щоб досягти сьогоdnішнього рівня економічного розвитку західного суспільства (Новий світовий порядок в ХХІ столітті: глобальні тенденції і їх значення, 2023).

Технологічний розвиток економіки передбачає розвиток економіки шляхом прогресивних зрушень, залучення інвестицій, послідовного зростання науково-технологічного сектора, економіки знань (Урсул, 2013). Відставання розробки теорії технологічних укладів, невикористання її в процесі державного прогнозування та управління призводять до спотворень у розвитку країни.

Четверта промислова революція триває в усьому світі, в тому числі і в Україні і передбачає пріоритет інформаційних технологій, перехід до цифрової економіки, є необхідними умовами розвитку і виживання українського бізнесу в

умовах суворої конкуренції на світових ринках та з урахуванням сучасної геополітичної ситуації, військових дій.

Показники вимірювання якості життя, які охоплюють різні аспекти соціально-економічного розвитку та добробуту, варіюються залежно від підходу чи інституції, яка їх використовує та дозволяють оцінити стан якості життя населення. Основні показники включають показники валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення, рівень безробіття, інфляції, доходів населення; очікувану тривалість життя: рівень смертності, показник доступності та якості освіти, доступ до медичних послуг; рівень урбанізації; рівень злочинності; рівень корупції. Вагомим показником вимірювання є індекс розвитку людського потенціалу (ІЛР), при підрахунку якого враховуються показники: очікувана тривалість життя, рівень грамотності населення країни, рівень життя.

Розглянемо основні індекси, що відображають якість життя та соціально-економічний стан України в період 2014-2024 років (Табл. 1, 2, 3).

Таблиця 1. Динаміка індексу розвитку людського потенціалу (ІЛР) України

	2014	2015	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Показник	0,719	0,724	0,728	0,732	0,735	0,739	0,736	0,735	0,734	0,734
Місце	86	81	82	85	88	74	74			100

Джерело: складено за даними Організації Об'єднаних Націй. <https://www.un.org/en/>

З 1991 до 1994 року Україна мала ІЛР вищий за 0.7, а світовий індекс залишався на рівні 0.6. З 1994 по 2000 рік Індекс розвитку людського потенціалу українців переживав період падіння, опустившись до показника 0.68, 0.69. З 2001 до 2014 року збільшувався і зріс з 0.713 до 0.774. У 2015-2016 роках український ІЛР дещо знизився, повернувшись до позначок 0.77 і протримавшись так до 2019 року. В період з 2020 року ІЛР України знову почав знижуватися, і до 2022 року становив 0.734. За даними

ООН, Індекс людського розвитку України перебував у незначному спаді, але на тлі світового показника цей результат залишається задовільним.

Показником, який додатково дозволить скласти оцінку трансформацій в Україні також є індекс щастя. На нього впливають такі показники, як рівень ВВП на душу населення (з врахуванням внутрішніх цін у доларах США), соціальна підтримка, тривалість життя, наявність громадянських свобод, сприйняття корупції, почуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні (Таблиця 2).

Таблиця 2. Динаміка індексу щастя України у 2014-2023 роках

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Показник	4,82	4,367	4,32	4,33	4,56	4,60	4,63	4,88	5,08	5,03
Місце	89	111	123	132	138	120	123	110	98	92

Джерело: Міжнародний індекс щастя.

URL: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2022/WHR_web.pdf

Індекс бідності є показником, що показує відношення величини різниці між доходами бідних до межі бідності, виражене в % та зріс в Україні в останні три роки. Найголовнішим фактором у зростанні кількості людей, що опинилися за межею бідності, є втрата роботи. Близько 20% людей, які працювали до початку повномасштабної війни, втратили роботу з лютого 2022 року. Супроводжується така динаміка зростанням інфляції та безробіття (Таблиця 3).

Таблиця 3. Динаміка індексу бідності, безробіття, інфляції в Україні у 2014-2023 роках

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Індекс бідності %				10,8	9,4	7,1	7,1	5,5	24,1	29
Рівень безробіття %	9,3	9,1	9,3	9,5	8,8	8,2	7,6	7,7	21,1	20
Інфляція %	24,9	34,7	5,8	13,7	4,1	9,8	4,5	7,9	26,6	5,1

Джерело: складено за даними Міжнародної організації праці (ILO),

Національного банку України (НБУ), Світовий банк <https://www.ilo.org>

З наведених даних можна констатувати коливання індексу бідності в залежності від політичних і економічних факторів, які відбувались в Україні в зазначений період. Так, у 2014 році індекс становив близько 2% населення, у 2015 році підвищився до 3,4% (враховуючи економічні наслідки анексії Криму та війни на Донбасі). 2016-2019 роки охарактеризувалися певною стабілізацією на рівні 2.5-3%. У 2020 році під час пандемії COVID-19, індекс бідності знову зріс до 4.8%. 2022-2023 роки через повномасштабну війну бідність досягла 8-10% населення через масове переміщення осіб, руйнування інфраструктури, втрату роботи і погіршення умов життя (Міністерство фінансів України. <https://mof.gov.ua/uk/>).

За даними Міжнародної організації праці, в 2022 році рівень безробіття в Україні досяг приблизно 30%. Близько 5 мільйонів людей втратили роботу внаслідок війни (Міжнародна організація праці. <https://www.ilo.org>). На початку 2023 року спостерігалось незначне відновлення економічної активності в регіонах, що не були безпосередньо залучені до бойових дій, але рівень зайнятості залишається критично низьким.

За оцінками Світового банку та МВФ, ВВП України скоротився приблизно на 30-35% у 2022 році через втрату територій, руйнування підприємств та обмеження на експорт. У 2023 році показник залишається приблизно 1-3%. Поряд з цим, слід відзначити зростання показників сфери послуг, як кількості зайнятості населення так і продуктивності. Станом на 2022-2023 роки експорт ІТ-послуг України досягнув близько 7-8 мільярдів доларів США щорічно. Такий ріст був зумовлений високим попитом на технологічні рішення у світі та зростаючою кількістю фахівців в Україні, які надавали послуги через аутсорсинг та роботу з міжнародними клієнтами (Характеристика України по Індексу економічної свободи, 2022). Якщо до 2014 року основним типом експорту була розробка програмного забезпечення, то після 2014-го сектор

суттєво диверсифікувався, збільшився експорт продуктів, консалтингу в сфері ІТ та послуг з кібербезпеки.

Для оцінки цифрової конкурентоспроможності використовується індекс цифрової економіки та суспільства (DESI), що узагальнює відповідні показники з ефективності цифрових технологій в Європі і відстежує еволюцію держав-членів ЄС в області цифрової конкурентоспроможності. У 2023 році Кабінет Міністрів України затвердив перелік показників Індексу цифрової економіки та суспільства (Digital Economy and Society Index, DESI) в Україні, а також порядок збору та обміну даних щодо показників на основі методології ЄС. Даний показник надає можливість відстежувати прогрес країни в напрямі цифрової економіки, а також порівнювати власний шлях із цифровими економіками ЄС.

Індекс цифрової якості життя (DQL – Digital Quality of Life) аналізує цифровий добробут країн на основі даних ООН, Світового банку, Freedom House і Міжнародного союзу комунікацій. Індекс цифрової якості життя охоплює 117 країн за наступними принципами: доступність інтернету, якість інтернету, електронна інфраструктура (наскільки добре розвинена та інклюзивна наявна електронна інфраструктура країни), електронна безпека; електронний уряд. Очолюють рейтинг країни Європи з найвищими рейтингами (зокрема Данія, Німеччина), країни Азії (Японія, Південна Корея, Сінгапур), США, Ізраїль (перше місце з високим показником доступності інтернету). Найнижчі рейтинги мають країни Африці (Камерун, Мозамбик, Ефіопія, Ємен і Демократична Республіка Конго). Динаміка індексу цифрової якості життя України представлено на Діаграмі 1.

За показниками у 2022 року Україна посідала 50 місце у світі та 32 у Європі, порівняно з 2021 роком змінилась на 3 позиції у світовому еквіваленті (53 місце), а у 2023 році зайняла 47 місце.

Діаграма 1

Джерело: складено за матеріалами Індекс якості цифрового життя. (2023).

<https://surfshark.com/dql2023>

ІТ мають багатогранний вплив на якість життя, підвищуючи економічні можливості, рівень задоволеності життям та полегшуючи доступ до життєво важливих послуг, що сприяє покращенню показників ІРЛП, індексу щастя та зниженню рівня бідності.

Якість життя в епоху інформаційних технологій залежить від здатності суспільства правильно використовувати можливості, які відкривають перед нами сучасні технології, і водночас мінімізувати ризики, пов'язані з їх використанням. Технології мають величезний потенціал покращити життя кожної людини, але для цього потрібно створювати умови для рівного доступу до них, підвищувати цифрову грамотність і забезпечувати баланс між технічними досягненнями та етичними й соціальними нормами. У світі, де технології розвиваються стрімкими темпами, важливо не забувати про людину, її потреби та права. Тільки за умови, що інформаційні технології будуть

використовуватися на благо суспільства, ми зможемо забезпечити високу якість життя для всіх у майбутньому.

Література:

1. Григорук, А. (2022). Економічні цінності людини. Тернопільський національний педагогічний університет. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19850/1/22_HRYHORUK.pdf (дата звернення 13. 10. 2024).
2. Грущинська, Н. М. (2013). Міжнародна спеціалізація національної економіки в умовах глобальної конкуренції (Монографія).
3. *Новий світовий порядок в XXI столітті: глобальні тенденції і їх значення.* (2023). Аналітична записка Центру Разумкова. <http://razumkov.org.ua> (дата звернення 13. 10. 2024).
4. Урсул, А. Д. (2013). Інформація та глобальні процеси: міждисциплінарні дослідження. *Знання. Розуміння. Уміння*, (3), 26-33.
5. *Державна служба зайнятості України.* <http://www.dcz.gov.ua> (дата звернення 13. 10. 2024)
6. *Державна служба статистики України.* <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 13. 10. 2024).
7. *Індекс розвитку людського потенціалу Human Development Report 2022-2023 pp.* Організація Об'єднаних Націй. <https://www.un.org/en/> (дата звернення 13. 10. 2024).
8. *Індекс якості цифрового життя.* (2023). <https://surfshark.com/dql2023> (дата звернення 18. 10. 2024).
9. *Київська школа економіки (KSE).* <https://kse.ua/ua/> (дата звернення 14. 10. 2024).
10. *Міністерство фінансів України.* <https://mof.gov.ua/uk/> (дата звернення 13. 10. 2024).
11. *Міністерство аграрної політики і продовольства України.* <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення 13. 10. 2024).
12. *Міжнародний індекс щастя.* (2022). https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2022/WHR_web.pdf (дата звернення 04. 10. 2024).
13. *Міжнародна організація праці.* <https://www.ilo.org> (дата звернення 14. 10. 2024).
14. *Національний банк України.* <https://bank.gov.ua/ua/statistic> (дата звернення 13. 10. 2024).
15. *Показник огляду цінностей світу (WVS).* <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (дата звернення 04. 10. 2024).
16. *Характеристика України по Індексу економічної свободи, 2022.* (2022). <https://www.heritage.org/Index> (дата звернення 30. 12. 2023).
17. *World Economic Forum.* (2022). Competitiveness Rankings. <https://www.weforum.org/r.CompetitivenessRankings.pdf> (дата звернення 03. 10. 2024).

3.13. Scientific potential of Ukraine in the context of economic development and challenges of war

Науковий потенціал України в контексті економічного розвитку та викликів війни

Постіндустріальна епоха, яка розпочалася в кінці ХХ ст., характеризується переходом від економіки, заснованої на виробництві, до економіки, заснованої на послугах. У постіндустріальну епоху все більшого значення набувають такі галузі, як охорона здоров'я, освіта, наука та фінанси. Ці зміни спричинили далекосяжні економічні та соціальні трансформації, які й досі формують світ.

Згідно з результатами Всесвітнього економічного форуму (Давоський форум, 2016) сьогодні відбувається зміна економічної парадигми від другої промислової революції, яка ґрунтувалась на принципі ієрархічності економічної влади та таких технологіях, як вуглеводнева енергія, атомна та ядерна енергетика, металургія і хімія, до третьої промислової революції («зелена» економіка), в основу якої покладено принцип горизонтальної взаємодії суб'єктів економічних відносин та новітні технології (Січко, 2016).

У ХХІ ст. визначити однозначний етап економічного розвитку України наразі складно через ситуацію, в якій опинилася країна внаслідок повномасштабної війни з російською федерацією (РФ), що розпочалася 24 лютого 2022 р. До початку повномасштабного вторгнення Україна демонструвала стійкі тенденції до індустріалізації та поступового переходу до постіндустріальної економіки.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) є одним із найважливіших показників розвитку економіки країни, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального та нематеріального виробництва. ВВП України за даними Світового банку

з 2000 р. демонстрував стійке зростання, за винятком періодів рецесій у 2008-2009 рр. та 2014-2015 рр. Україна мала значні успіхи у розвитку таких галузей, як сільське господарство, металургія, машинобудування та інформаційні технології. За останні два десятиліття в країні спостерігалось зростання середнього класу, що свідчило про підвищення рівня життя та збільшення купівельної спроможності населення.

Повномасштабне вторгнення призвело до значних руйнувань економічної інфраструктури та, як наслідок, до різкого падіння ВВП (Рис. 1) у 2022 р.

Рис. 1. Реальний та номінальний ВВП України з 2012 р. по 2023 р.

Джерело: розробка Докус А. О. за даними (Мінфін, 2024)

На перший погляд, може здатися аномальним різке зростання ВВП у 2023 р. Згідно з оцінками Світового банку (World Bank Group, 2024), Україна вперше у своїй історії у 2023 р. увійшла до списку країн з національним доходом на душу населення вище середнього рівня. Ця зміна класифікації зумовлена наступними факторами: відновлення економічного зростання у 2023 р. (реальний ВВП зріс на 5,3% після падіння на 28,8% у 2022 р.); одночасне скорочення населення, яке зменшилося більш ніж на 15% після 24 лютого 2022 р.; зростання цін на товари та послуги, що виробляються

всередині країни; надходження кредитних коштів в державний бюджет та коштів в рамках допомоги країні, зокрема від країн ЄС та США, що призвело до значного номінального зростання валового національного доходу на душу населення на 18,5%.

Важливо зазначити, що протягом майже всієї історії незалежності Україна за рейтингом Світового банку (World Bank Group, 2024) мала статус країни з доходами нижче середнього рівня. У 1999-2001 рр. вона навіть опускалася до категорії країн з низьким рівнем доходів. Попри формальне зростання ВВП, війна спричиняє руйнівний вплив на життя мільйонів українців, у тому числі й молодих вчених. За оцінками Світового банку, у 2023 р. понад 7 млн людей в Україні опинилися за межею бідності через війну.

ВВП країни формується під впливом складного поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів (Табл. 1). Серед них особливе місце посідає науковий потенціал, який є рушійною силою інновацій та довгострокового економічного зростання. Інновації, своєю чергою, тісно пов'язані з ефективним використанням природних ресурсів, розвитком людського капіталу, інфраструктури та інститутів.

Слід зазначити, що в сучасній економічній теорії саме людський капітал визначається як одна з компонентів стабільного довгострокового економічного зростання (разом з новими технологіями через інновації), що є важливим фактором який впливає на ВВП країни. Саме тому суспільство повинно акцентувати на формуванні людського капіталу та його ефективному використанні. Збільшенню людського капіталу сприяє не лише якісна освіта на всіх рівнях, а й здатність проводити науково-дослідну роботу безпосередньо на підприємствах (Vilokoytov, Vilokopytova, 2024).

Повномасштабна війна поставила українських науковців перед складним вибором: залишитися в країні та продовжувати працювати в надзвичайно складних умовах, чи виїхати за кордон, щоб зберегти свою кар'єру. Цей

складний процес одночасно є й академічною мобільністю, і міграцією. З одного боку, академічна мобільність – є невід’ємною, позитивною складовою розвитку для науковця, особливо в сучасних умовах діяльності. Стажування в провідних наукових та навчальних закладах за кордоном дало багатьом українським науковцям можливість отримати новий досвід, знання та освоїти сучасні технології. З іншого боку спостерігається академічна міграція науковців, що призводить до значних втрат наукового потенціалу, оскільки багато хто не планує повертатися в Україну після проходження стажування.

Таблиця 1. Фактори, що впливають на ВВП України

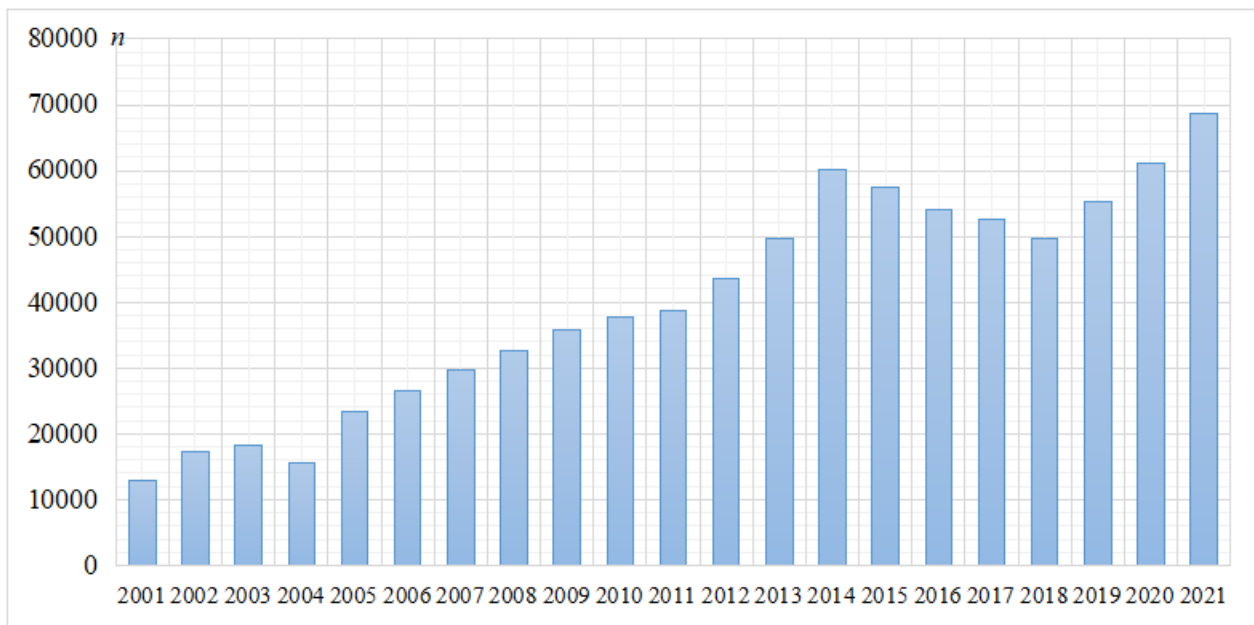
Вид фактору	Фактори
Внутрішні фактори	Природні ресурси: Україна володіє унікальними зонами рекреації, багатими природними ресурсами, такими як родючі землі, корисні копалини (залізна руда, марганець, вугілля) та вигідне географічне розташування (вихід до Чорного моря, транскордонні річки) ін.
	Людський капітал: Україна має кваліфіковану робочу силу та значний потенціал для розвитку людського капіталу завдяки системі освіти та науки.
	Інфраструктура: Розвинена транспортна мережа, енергетична система, телекомунікації та інші об’єкти інфраструктури.
	Інституційний розвиток: Ефективність роботи державних інституцій, верховенство права, захист власності та сприятливий бізнес-клімат.
	Макроекономічна політика: Фіскальна та монетарна політика, спрямовані на стимулювання економічного зростання та стабілізацію.
Зовнішні фактори	Світова кон’юнктура: Ціни на сировину, готову продукцію та послуги на світовому ринку.
	Глобальні економічні кризи: Рецесії, фінансові кризи та інші події, які негативно впливають на світову економіку.
	Торговельні відносини: Обсяг експорту та імпорту товарів та послуг, торговельні бар’єри та угоди про вільну торгівлю.
	Геополітична ситуація: Війни, конфлікти та політична нестабільність.
	Інвестиції: Прямі іноземні інвестиції та внутрішні інвестиції в українську економіку.

Джерело: розробка Докус А. О.

Станом на квітень 2023 р. за кордон виїхало близько шести тисяч науковців. Це півтори тисячі вчених Національної академії наук України (НАНУ) (11% штату), з яких майже півтисячі вчених із відділень фізики і

астрономії та ядерної фізики й енергетики. Ще 705 (5% штату), за даними довідки про НАНУ на кінець 2022 р., були вимушені змінити місце проживання в межах України. Ініціатива UAScience.reload торік підрахувала, що близько 40% науковців стали внутрішньо переміщеним особам (ВПО), а 12-15% емігрували (Світ, 2022; Довідка про Національну академію наук України, 2023).

На думку авторів, негативні наслідки для формування нового покоління молодих вчених в Україні матиме і підвищення академічної мобільності студентів. З 2014 р. спостерігається різкий підйом показника, що відповідає за мобільність студентів (Рис. 2).

Рис. 2. Кількість студентів, що навчаються закордоном за період з 2001 по 2021 рр.

Джерело: сформовано Лабунець І. на основі (Світязиук, Стадний, 2011)

Можна трактувати таку активність через початок бойових дій на території Луганської та Донецької областей, окупацію АР Крим у 2014 р. та повномасштабне вторгнення у 2022 р. Міністерство освіти і науки України (МОН) створило мапу зруйнованих і пошкоджених від бомбардувань та обстрілів закладів освіти (Save Schools Ukraine, 2024), відповідно до інформації

якого станом на липень 2024 р. 3798 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 365 з них зруйновано повністю.

За останнє десятиліття відбулися зміни в переліку країн, які приймають українських студентів на навчання (Табл. 1). Спостерігається тенденція до збільшення кількості країн призначення та розширення географії української освітньої міграції (Курило, та ін., 2023; Data UNESCO, 2024). Академічна міграція несе в собі прямі збитки для бюджету держави – фактично, уряд країни за свої кошти готує науковців для іншої країни. В цьому контексті окремі економісти пропонували запроваджувати двосторонні угоди між країнами еміграції та імміграції стосовно податку, який компенсував би такі негативні екстерналії (Світящук, Стадний, 2011).

Таблиця 1. Країни з найбільшою кількістю студентів з України за 2001 р., 2009 р., 2014 р. та 2022 р.

2001 рік		2009 рік		2014 рік		2022 рік	
Країна	К-сть	Країна	К-сть	Країна	К-сть	Країна	К-сть
Росія	6272	Росія	12793	Польща	14756	Польща	33067
Польща	1272	Польща	3210	Росія	12043	Росія	9446
Румунія	757	Франція	1334	Німеччина	5602	Німеччина	6571
Угорщина	743	Чехія	1086	Чехія	2098	Словаччина	5760
Молдова	651	Угорщина	1033	Італія	2063	Чехія	4246
Франція	414	Італія	920	США	1392	Австрія	1556
Болгарія	403	Австрія	761	Угорщина	1169	Болгарія	1345
Туреччина	364	Великобританія	535	Франція	1131	Канада	1212

Джерело: сформовано Лабунець І. на основі (Світящук І., Стадний Є., 2011)

У дослідженні динаміки вікової структури кадрового потенціалу НАНУ протягом 2021-2023 рр. (Попович, та ін., 2024) наведено результати досліджень, які підтверджують негативні зміни вікової структури науковців НАН України, її секцій та відділень. Показано, що ці зміни фактично програмують вимирання кадрового потенціалу. Зокрема, констатовано, що щорічні втрати дослідників у більшості наукових колективів набагато перевищують їх молодіжне

поповнення, що зумовлює зростання скорочення чисельності науковців НАНУ. Також в переважній більшості відділень нарастають втрати середнього покоління науковців.

Подібна тенденція щодо чисельності та вікової структури науковців просліджується і в закладах вищої освіти МОН.

Ключовим чинником для повернення молодих вчених в Україну після припинення воєнних дій є забезпечення стабільного та достатнього фінансування наукової сфери. Проте, щороку спостерігається скорочення державного фінансування науки в Україні, що є гострою проблемою, яка потребує вирішення.

Якщо розглянути формування бюджету України за період з 2018 по 2023 рр. (Рис. 2), можна відмітити, що на освіту виділяється всього 3,56% від загального бюджету. Фінансування у 2023 р. на освіту скоротились у 2,8 раза у порівнянні із 2021 р. Водночас спостерігається значне зростання видатків на оборону, що обумовлено повномасштабною війною.

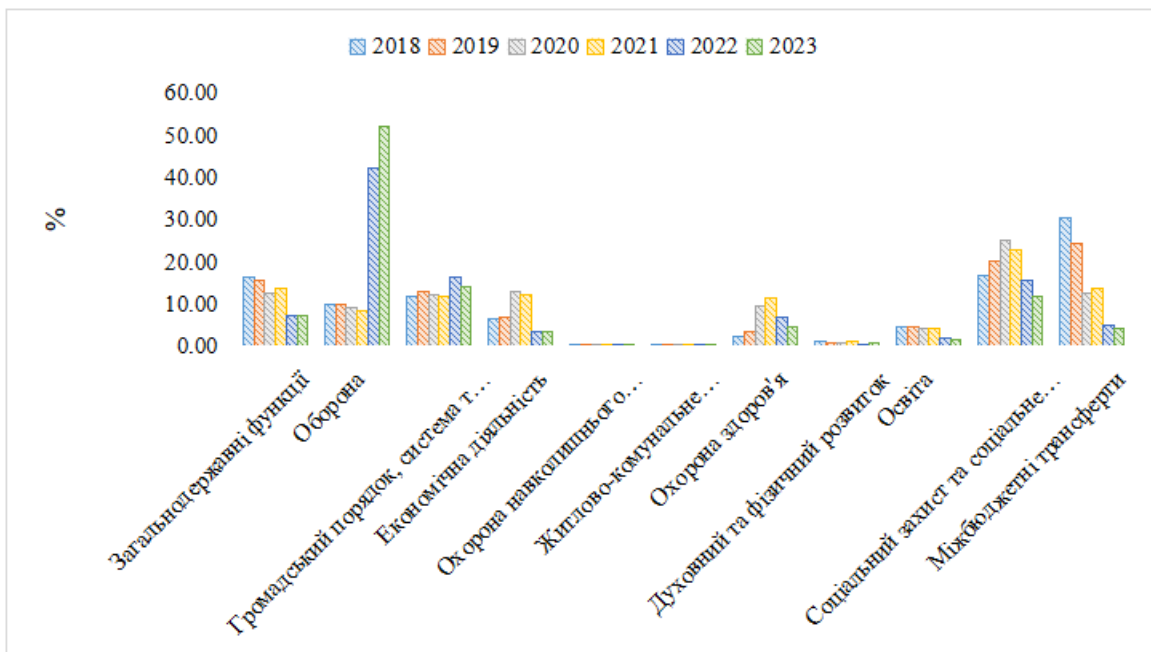
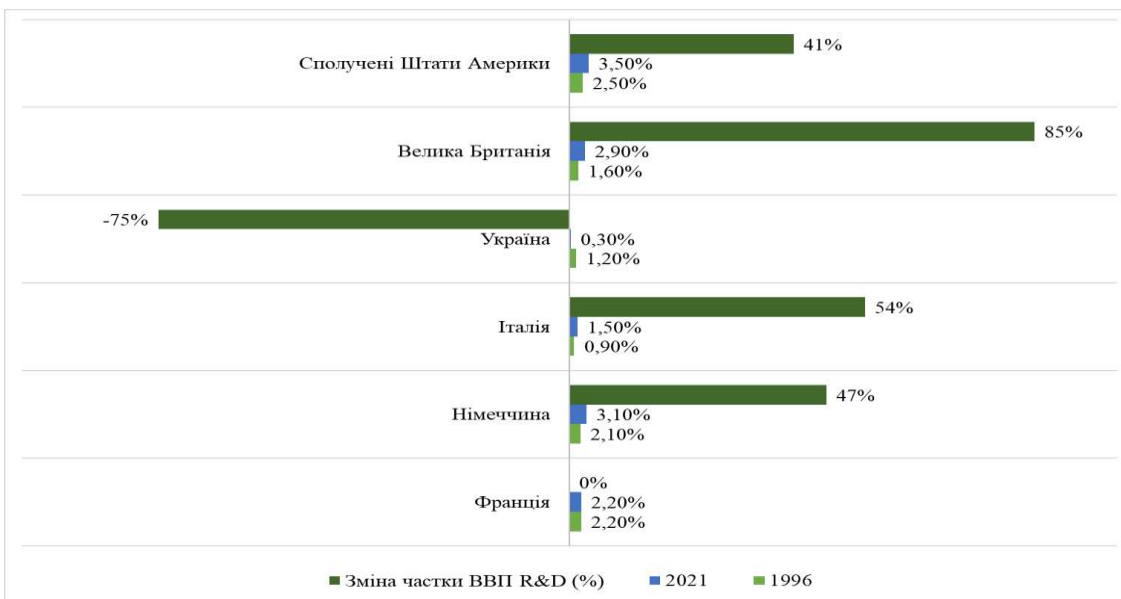

Рис. 2. Структура бюджету за видатками з 2018 по 2023 рр.

Джерело: сформовано Лабунець І. на основі (Openbudget, 2024)

Якщо розглянути тенденцію яка частка ВВП України включає витрати на фундаментальні та прикладні дослідження та експериментальні розробки у порівнянні з розвиненими країнами світу, то можна побачити, що 1996 р. показники були на рівні 1,2% і зменшилися до 0,3% у 2021 р. (Рис. 3).

Рис. 3. Частка ВВП направлено на витрати на дослідження та розробки (R&D) в розвинених країнах світу, у порівнянні з Україною

Джерело: сформовано Докус А. на основі (World Bank, 2024)

Як видно з Рис. 3, в США, Німеччині та Великобританії з 1996 р. по 2021 р. ВВП направлений на дослідження та розробки виріс на 41-85%. При цьому в Україні даний відсоток за той же період зменшився на 75%. Враховуючи те, що фінансування у 2023 р. скоротилося на 2,8%, то на сьогодні показники частки ВВП від загального в країні становить менше ніж 0,2%.

Нестача інвестицій в науку підриває конкурентоспроможність українських досліджень. Попри законодавчо закріплену норму про виділення 1,7% ВВП на науку, ця вимога протягом останнього десятиліття не виконується. Внаслідок

цього, страждають інноваційні екосистеми, а українська наука втрачає свій науковий потенціал.

Скорочення фінансування зумовлює і реорганізацію освітніх та наукових установ створюючи нові ризики для наукової спільноти. Багато дослідників стикаються з реальною загрозою втрати роботи, особливо ті, хто перебував на стажуванні за кордоном під час реорганізаційних процесів.

У роботі авторів (Prytula, Demedyuk, 2021) вивчено взаємозв'язок між ефективністю досліджень і структурою джерел їх фінансування та виявлено, що чим вища частка державного сектору у фінансуванні науки, тим вища ефективність сектору.

Результати дослідження (Freimane, Valina, 2016) підтверджують важливу роль інвестицій в науку для економічного зростання. Автори, використовуючи узагальнений метод моментів (GMM), показали, що збільшення витрат на наукові дослідження та розробки на 10% в країнах ЄС може спричинити зростання ВВП на душу населення на 0,2-0,9%. Ці результати підкреслюють необхідність державної підтримки наукових досліджень для забезпечення стійкого економічного розвитку.

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного державного підходу. Для збереження наукового потенціалу країни та стимулювання інноваційного розвитку необхідно розробити та впровадити нові інституційні механізми. Це передбачає створення ефективної системи фінансування науки, зокрема, за рахунок залучення додаткових джерел коштів та розвитку грантової культури як серед науковців, так і в бізнес-секторі.

Одним з таких механізмів на рівні держави є Національний фонд досліджень України (НФДУ), створений Урядом України у 2018 р. відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». НФДУ є спеціальним інструментом реалізації державної політики, за допомогою якого здійснюється фінансування заходів, спрямованих на всебічний розвиток

української науки як основного чинника економічного зростання держави. Діяльність НФДУ спрямована на створення сприятливих умов для максимальної реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності на принципах змагальності та наукового лідерства.

Проте дослідження показують (Dokus, Rubel, 2023) що близько 70% молодих вчених в окремих регіонах не знайомі з діяльністю НФДУ і можливостями додаткового фінансування. Автори статті вважають, що дана ситуація може змінитися в позитивному напрямку завдяки запуску у грудні 2023 р. роботи Офісу Горизонт Європа в Україні. Даний Офіс створений та функціонує як структурний підрозділ НФДУ. Головною метою якого є надання інформаційно-консультаційної підтримки для цільової аудиторії щодо особливостей реалізації Програми «Горизонт Європа». Офіс консулює та надають інформацію новоствореним у 2024 р. Національним контактним пунктам, дослідникам, вченим та іншим зацікавленим особам для посилення співпраці у сфері науки, інновацій і технологій, у тому числі бізнес-сектору.

Створення Офісу Горизонт Європа в Україні є результатом роботи НФДУ та Уряду України з Європейською комісією, які підписали грантову угоду (Проект NEOinUA-101132682). На сьогодні це єдиний Офіс Рамкової програми «Горизонт Європа», діяльність якого повністю фінансується Європейською комісією.

Зростання фінансування наукових досліджень країнами ЄС є позитивним аспектом в умовах війни. Програма «Горизонт Європа» є одним зі складників довгострокової багаторічної фінансової програми ЄС і є дев'ятою рамковою програмою ЄС з досліджень та інновацій. Загальний бюджет Програми «Горизонт Європа» становить 95,5 млрд євро (включаючи 5,4 млрд євро від Програми ЄС «Нове покоління Європи»). Реалізація Програми розрахована на семирічний період, а саме: 2021-2027 рр.

Завдяки цим програмам, наукові дослідження отримують практичне застосування, а бізнес отримує доступ до нових технологій та кваліфікованих кадрів, що стимулює розвиток інноваційної економіки. Програми забезпечують створення сприятливого середовища для розвитку інноваційних підприємств та організацій, зокрема, шляхом надання їм доступу до наукових знань, технологій та ресурсів.

Важливим кроком до розширення можливостей для науковців є активна робота Міністерства цифрової трансформації України (Мінцифри) над розробкою Стратегії розвитку інновацій на платформі Центру економічного відновлення. Презентований у квітні 2023 р. проєкт Стратегії передбачає впровадження системних змін, спрямованих на стимулювання інноваційної діяльності в Україні (Розвиток екосистеми інновацій в Україні, 2023).

Розроблена нова Стратегія розвитку інновацій ставить за мету вивести Україну в 10-ку лідерів світової інноваційної екосистеми. Очікується, що реалізація цієї стратегії суттєво вплине на розвиток цифрової економіки, збільшення ВВП та зміцнення оборонних спроможностей держави. Розробляючи Стратегію розвитку інновацій, Мінцифра ретельно вивчала досвід провідних технологічних країн, таких як Швейцарія, Швеція, США, Ізраїль та Естонія. Цей досвід слугує цінним підґрунтям для формування ефективної інноваційної політики в Україні. Авторами Стратегії розвитку інновацій вже напрацьовано 10 пакетів ініціатив для комплексного розвитку екосистеми інновацій в Україні.

Робота над Стратегією почалася ще до початку повномасштабної війни і вилилася у більше ніж 120 ініціатив. Результатом має бути розвинена та потужна інноваційна система, яка дасть поштовх до зростання економіки.

Попри важливість підвищення грантової культури, державних ініціатив та залучення міжнародного фінансування, вирішальним фактором для розвитку науки в Україні залишається стабільне державне фінансування на рівні не

менше 1,7% ВВП. Тільки за таких умов можна забезпечити систематичну підтримку наукових досліджень і збереження наукового потенціалу країни. Адже участь у грантових програмах – це додаткова, а не основна форма підтримки науковців.

Література:

1. Давоський форум (2016). URL: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertayapromyishlennaya-revolutsiya>.
2. Довідка про Національну академію наук України (2023). URL: https://files.nas.gov.ua/text/url/2022_dovidka.pdf.
3. Закон України (2014) «Про вищу освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
4. Курило І., Аксьонова С., Гаврилюк О., та ін. (2023). Населення України: нариси про демографічний стан у перше тридцятиріччя незалежності. Київ: Наукова думка. 168 с.
5. Попович, О. С., Міщук, О. М., Костриця, О. П. (2024). Динаміка вікової структури кадрового потенціалу НАН України протягом 2021-2023 рр. викликає тривогу. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*, (6), 3-13. <https://doi.org/10.15407/visn2024.06.003>.
6. Портал «Мінфін» (2024). URL: www.minfin.com.ua.
7. Розвиток екосистеми інновацій в Україні: *драфт* (2023). URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1BsqTijFWycOQUmUhZvbFmwZSUMT4HmlB>.
8. *Світ* (2022). Науковці під час війни: виявити потреби і впоратись з викликами. URL: <https://svit.kpi.ua/2022/06/27/науковці-під-час-війни-виявити-потреб>.
9. Світящук І., Стадний Є. (2011). Академічна міграція. *Центр дослідження суспільства*, 31.
10. Січко, С. (2016). Інноваційний розвиток країн світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 7 (3), 92-95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2016_7%283%29__25.
11. Bilokoytov, V. V., Bilokopytova, N. I. (2024). *The aspects of migration realities: international cooperation, academic mobility* (p. 61-77). Baltija Publishing.
12. *Data UNESCO* (2024). National Center for Science and Engineering Statistics. URL: <http://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryid=3804#>.
13. Dokus, A., Rubel, O. (2023). Strengthening the role of Councils of young scientists at Regional State Administrations in the development of innovative activities of scientific institutions and universities. *Economic Innovations*, 25 (4(89)), 27-43. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2023.25.4\(89\).27-43](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2023.25.4(89).27-43).
14. Freimane, R., Bāliņa, S. (2016). Research and development expenditures and economic growth in the EU: A panel data analysis. *Economics and Business*, 29 (1), 5-11.
15. *Openbudget* (2024). URL: <https://openbudget.gov.ua/>.
16. Prytula, Kh. M., Demedyuk, O. P. (2021). Naukovyyu potensial rehioniv Ukrayiny v konteksti zabezpechennya formuvannya natsional'noyi innovatsiynoyi ekosystemy [Ukrainian regions' scientific capacity in the context of securing the establishment of efficient national innovative ecosystem]. *Rehional'na ekonomika – Regional Economy*, 100 (2), 37-52. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-2-4>
17. *Save Schools Ukraine* (2024). URL: <https://saveschools.in.ua/>.
18. *World Bank Group* (2024). URL: <https://blogs.worldbank.org/>.

3.14. Use of innovative digital tools in accounting: impact on improving quality of life and risk management

Використання інноваційних цифрових інструментів у бухгалтерському обліку: вплив на підвищення якості життя та управління ризиками

Сучасні реалії розвитку аграрних підприємств вимагають активного впровадження цифрових інструментів у бухгалтерський облік для підвищення ефективності облікових процесів та забезпечення прозорості фінансової діяльності. Водночас разом з можливостями цифровізації виникають і нові виклики, пов'язані з управлінням ризиками. Ризики, як невід'ємна складова бізнес-процесів, ускладнюються при переході на цифрові платформи, де питання кібербезпеки, захисту інформації та контролю за доступом стають ключовими.

Наукові дослідження з управління ризиками активно розвивалися в контексті промислових підприємств, однак специфіка аграрного сектору і його бухгалтерського обліку залишається недостатньо дослідженою. Впровадження цифрових інструментів у бухгалтерський облік аграрних підприємств відкриває нові можливості для мінімізації ризиків та підвищення загальної ефективності облікових процесів.

Цифрові інструменти бухгалтерського обліку охоплюють широкий спектр технологій, таких як ERP-системи, хмарні обчислення, блокчейн, штучний інтелект (ШІ) та Інтернет речей (IoT). Ці інструменти забезпечують швидкий доступ до фінансових даних, автоматизують облікові процедури та покращують прозорість і контроль облікових операцій. Важливість цих інструментів полягає у здатності підвищити точність даних і забезпечити їх своєчасну обробку (Smith, Johnson, 2020).

ERP-системи дозволяють інтегрувати фінансові операції підприємства в єдину інформаційну систему, що значно полегшує обробку даних і управління ресурсами. Це дозволяє аграрним підприємствам уникати помилок у фінансовій звітності та оперативно приймати рішення (Brown, 2019). Важливо зазначити, що впровадження таких систем знижує витрати часу на обробку даних і покращує контроль за фінансовими потоками, що особливо актуально для великих підприємств (Jones, 2021).

Впровадження інноваційних цифрових інструментів сприяє значному зниженню рутинного навантаження на персонал, що дозволяє більше часу приділяти стратегічним задачам, аналітиці та прийняттю управлінських рішень. Крім того, автоматизація дозволяє зменшити помилки в облікових процесах, що знижує рівень стресу серед працівників (Anderson, Martinez, 2020).

Зниження рутинної роботи сприяє зростанню продуктивності та креативності працівників. Завдяки хмарним технологіям, бухгалтери можуть працювати з будь-якого місця, що створює гнучкість у робочому процесі. Це особливо актуально у часи кризи або пандемії, коли дистанційна робота стає необхідністю (Lee, Nguyen, 2020).

Управління ризиками є важливою складовою будь-якої організації, особливо в умовах цифрової трансформації. Ризики можна визначити як потенційні загрози або невизначеності, які можуть призвести до небажаних результатів у бізнес-процесах. В обліковій сфері основними ризиками є кіберзагрози, втрати даних, шахрайство та помилки в облікових операціях (Gupta, 2021).

Згідно з дослідженнями Гусевої та Легомінової, ризики в облікових системах можуть класифікуватися за декількома критеріями:

- Операційні ризики: виникають через помилки в облікових процесах, що можуть призвести до неправильної фінансової звітності.

- Фінансові ризики: ризики втрати фінансових активів через помилки або шахрайські дії.

- Кіберризики: включають загрози кібератак, витоків даних або несанкціонованого доступу до інформації.

- Стратегічні ризики: виникають через недостатнє планування і впровадження цифрових інструментів, що може призвести до фінансових втрат (Panasyuk, 2019).

Показники ризиків у бухгалтерському обліку можна виміряти через такі метрики:

- Частота помилок у фінансових звітах.
- Кількість кіберінцидентів, таких як виток даних або злам систем.
- Час простою систем через технічні несправності або кібератаки.
- Відсоток втрат від шахрайства чи внутрішніх загроз (Burdenyuk, 2021).

Управління ризиками має вирішальне значення для забезпечення стабільної діяльності аграрних підприємств. Основними цілями управління ризиками є мінімізація ймовірності настання негативних подій, зменшення наслідків та забезпечення захисту інформаційних активів.

Основні етапи управління ризиками включають:

1. Ідентифікація ризиків. На цьому етапі важливо визначити всі можливі загрози для облікової системи підприємства. Це можуть бути як внутрішні, так і зовнішні ризики, включаючи технічні несправності, людські помилки та кібератаки (Guseva, Legominova, 2020).

2. Аналіз ризиків. Після ідентифікації необхідно проаналізувати ймовірність кожного ризику та його потенційний вплив на підприємство. Для цього використовуються різні методи оцінки ризиків, такі як SWOT-аналіз або методи статистичного аналізу (Chabanuk, 2019).

3. Розробка стратегії управління ризиками. На цьому етапі важливо розробити стратегію мінімізації ризиків. Це може включати впровадження

нових технологій для забезпечення безпеки даних, навчання персоналу, а також створення планів дій у разі настання ризикових подій (Bagatska, Heidor, 2020).

4. Моніторинг і контроль. Після впровадження стратегії необхідно регулярно контролювати її ефективність і вносити корективи у разі зміни зовнішнього середовища або виникнення нових загроз. Постійний моніторинг є ключовим для ефективного управління ризиками.

Управління ризиками дозволяє підприємствам уникнути фінансових втрат, захистити репутацію та забезпечити стабільність бізнесу в умовах швидкозмінного цифрового середовища. Відсутність належного управління ризиками може призвести до серйозних фінансових втрат, порушення роботи підприємства та навіть його банкрутства. Для аграрних підприємств, де бухгалтерський облік пов'язаний з управлінням ресурсами, землею, біологічними активами та складними ланцюгами постачань, управління ризиками стає критичним елементом для забезпечення стабільної та ефективної діяльності.

Важливість управління ризиками також полягає у підтримці довіри до бухгалтерської системи підприємства. У разі втрати даних або шахрайства, підприємство може зазнати не лише фінансових втрат, а й значних репутаційних збитків, що може негативно позначитися на відносинах з інвесторами, партнерами та клієнтами. Тому впровадження дієвої системи управління ризиками є запорукою стійкості підприємства до зовнішніх та внутрішніх викликів.

Автоматизація бухгалтерського обліку є ключовим елементом у зниженні ризиків. Застосування штучного інтелекту, машинного навчання та роботизації дозволяє автоматизувати багато процесів, що раніше вимагали людського втручання, зменшуючи кількість помилок і підвищуючи швидкість виконання операцій.

Наприклад, системи на базі штучного інтелекту можуть автоматично перевіряти фінансові дані на наявність відхилень, аналізувати тренди та передбачати можливі ризики на основі історичних даних. Це значно підвищує точність і швидкість обробки інформації, що важливо для своєчасного виявлення потенційних проблем.

Блокчейн-технології забезпечують максимальну прозорість облікових операцій і захист від шахрайства завдяки використанню розподілених баз даних, де кожна транзакція зберігається у незмінному вигляді. Це дозволяє значно знизити ризики маніпуляцій з даними та підвищує рівень довіри до фінансових звітів. Інтернет речей (IoT) також відіграє важливу роль у автоматизації облікових процесів, зокрема в управлінні біологічними активами на аграрних підприємствах. Використання сенсорів для збору даних про стан ґрунтів, урожай та тварин дозволяє значно точніше вести облік і контролювати процеси, знижуючи ризики, пов'язані з людськими помилками.

Аналізуючи сучасні підходи до управління ризиками, можна зробити висновок, що цифрові інструменти не лише змінюють традиційні облікові процеси, але й кардинально впливають на методи ідентифікації та мінімізації ризиків. Власні дослідження показують, що ефективне впровадження цифрових технологій зменшує ймовірність операційних та фінансових ризиків на 30-50%, залежно від типу підприємства та рівня його цифровізації.

Значна новизна у підходах до управління ризиками полягає у можливості створення інтегрованих систем управління, які об'єднують різні інструменти – від ERP-систем до блокчейну – в єдину платформу для відстеження та аналізу ризиків у реальному часі. Впровадження таких рішень дає змогу оперативно реагувати на загрози, запобігати витокам даних і забезпечувати повний контроль за всіма етапами облікових процесів.

Проведений аналіз свідчить, що стратегічне управління ризиками має включати не лише технічні аспекти, але й організаційні зміни. Це передбачає

створення нових посад у структурах аграрних підприємств, відповідальних за кібербезпеку та інформаційний захист, а також регулярне навчання персоналу для підвищення обізнаності про нові загрози і способи їх мінімізації.

Важливо розуміти, що управління ризиками – це безперервний процес, який вимагає постійної адаптації до змін у зовнішньому середовищі. Для аграрних підприємств, які працюють в умовах високої невизначеності та змін клімату, управління ризиками стає одним з основних чинників для забезпечення довгострокової стійкості та економічної ефективності.

Впровадження інноваційних цифрових інструментів у бухгалтерський облік аграрних підприємств відкриває нові можливості для підвищення ефективності облікових процесів і зниження ризиків. Водночас ці інструменти потребують впровадження комплексних систем управління ризиками, що дозволяють забезпечити безпеку даних, захист від шахрайства та помилок, а також швидке реагування на загрози.

Цифровізація облікових процесів сприяє не лише оптимізації внутрішніх бізнес-процесів, але й підвищенню якості життя працівників за рахунок зниження рутинного навантаження і створення гнучких умов праці. Однак управління ризиками залишається ключовим аспектом для забезпечення стабільності і конкурентоспроможності аграрних підприємств у цифровому середовищі.

Для аграрних підприємств, що прагнуть інтегрувати цифрові технології у свою діяльність, важливо зосередитися на стратегії управління ризиками, яка буде включати постійний моніторинг загроз, навчання персоналу та впровадження сучасних інструментів кібербезпеки.

Література:

1. Anderson, K., Martinez, P. (2020). Digital transformation in the agricultural sector. *Journal of Farm Management*, 13 (3), 67-82.
2. Bagatska, N., Heidor, V. (2020). Digital transformation in accounting: The future is here. *Accounting and Finance Review*, 30 (6), 102-119.

3. Brown, M. (2019). Cloud computing in accounting: Benefits and challenges. *Journal of Digital Accounting*, 22 (1), 43-55.
4. Burdenyuk, V. (2021). Machine learning in financial forecasting. *Financial Technology Journal*, 10 (3), 98-115.
5. Chabanuk, A. (2019). The role of IoT in automating biological asset accounting. *Farm Technology Review*, 18 (1), 33-48.
6. Guseva, I., Legominova, O. (2020). Risk management in cloud-based accounting systems. *Journal of Risk Control*, 15 (2), 99-115.
7. Gupta, D. (2021). Managing cybersecurity risks in accounting. *Journal of Risk Management*, 18 (2), 57-72.
8. Jones, L. (2021). The impact of AI on accounting professionals. *Accounting Review*, 76 (4), 245-262.
9. Lee, S., Nguyen, T. (2020). Cybersecurity in cloud-based accounting systems. *Information Security Journal*, 29 (5), 125-138.
10. Panasyuk, O. (2019). Automation in accounting: The role of AI and robotics. *Journal of Economic Innovations*, 19 (1), 123-136.
11. Smith, J., Johnson, A. (2020). ERP systems in agriculture: Improving efficiency and transparency. *Journal of Agricultural Technology*, 15 (2), 89-102.

3.15. Risks of implementation of artificial intelligence (AI) in the conditions of globalization: world and Ukrainian trends

Ризики впровадження штучного інтелекту (ШІ, AI) в умовах глобалізації: світові та українські тенденції

Сучасний етап функціонування українського суспільства пов'язаний із глобальною цифровізацією, розвитком та урізноманітненням інформаційних та комп'ютерних технологій, зокрема розробкою та впровадженням систем штучного інтелекту. Штучний інтелект (ШІ) у сьогоденні активно змінює життя людей у багатьох містах світу, покращуючи інфраструктуру, управління ресурсами та комфорт громадян. Наприклад, столиця Аргентини запустила свій чат-бот «Boti» ще у 2019 р., який став основним каналом комунікації для громадян. У Сінгапурі було розроблено понад 100 рішень на основі генеративного ШІ, включаючи нові навчальні контенти та чат-боти для громадських центрів, також ШІ активно використовується для розвитку економіки, оскільки наприкінці 2023 року запроваджено Національну стратегію ШІ. В університеті Амстердама за його допомогою розробляють нові стійкі матеріали. В Далласі тестують новий тип автономних вантажівок, які використовують генеративний ШІ для навчання. Бостон прагне стати дружнім до велосипедистів, використовуючи ШІ для моделювання велосипедної інфраструктури (*П'ять міст, де штучний інтелект радикально трансформує життя*, 2024). Разом з цим, людство усвідомлює різноманітні новітні ризики, що пов'язані із розвитком та впровадженням цифровізації та ШІ, зокрема, дезінформація, кібератаки, наслідки технологій штучного інтелекту, що було однією з центральних тем виступів на ВЕФ 2024 у Давосі (Майструк, 2024а).

Існує багато визначень поняття «штучний інтелект» – (ШІ, AI). Він розуміється як галузь комп'ютерних наук, що спрямована на імітацію інтелекту

людини машинами; як машини або роботи, що здатні мислити і приймати рішення (наприклад, чат GPT) тощо. Штучний інтелект визначається як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань (*Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, 2024*). Штучний інтелект дає можливість виявляти приховані закономірності та прогнозувати тренди (тенденції) та патерни (зразки), оптимізувати процеси прийняття рішень та створювати інтелектуальні системи управління даними. Таким чином, ШІ сприяє отриманню знань з великих обсягів даних та дозволяє приймати обґрунтовані рішення на основі їх аналізу.

Поява штучного інтелекту припадає на 50-ті роки ХХ століття. Як зазначає М. Кармазіна у подальшій історії розвитку ШІ дослідники виокремлюють, щонайменше, ще кілька етапів: період з 1957 р. до 1979 р. розглядають як «етап зрілості» ШІ. Провідною характеристикою на етапі «зрілості» ШІ стало створення експертних систем із ШІ, спроможних імітувати прийняття рішень людиною, набуття ШІ здатності обробляти людську мову та реагувати на неї, а також (завдяки розробці алгоритмів машинного навчання) ШІ спромігся вчитися на основі даних та примножувати свою адаптивність та ефективність. Наступний етап – етап своєрідного «буму ШІ» – був коротким: з 1980 р. до 1987 рр., але його прикметною рисою стала поява потужніших процесорів, які уможливили проведення складних обчислень. «Зима» для ШІ була нетривалою: з 1987 р. до 1993 р. Утім, та «зима» по-своєму знищила амбіції розробників ШІ щодо його спроможностей, що призвело до швидкого зниження інтересу до нього та, відповідно, до скорочення фінансування і застою в

дослідженнях. Однак, з 1993 р. розпочався етап «відродження», який триває до тепер, і який пов'язують з черговим збільшенням обчислювальних потужностей новітніх комп'ютерів та проривом у машинному, як і глибинному навчанні ШІ, що дозволяє розмірковувати про «нову зрілість» ШІ, який щоденно прибирає ефектних обрисів та образів, постає в нових іпостасях та ін. Так, починаючи з 2020 р. все більше науковців називають ШІ «революцізуючою технологією» у контексті можливостей та викликів для суспільств та індивідів, оскільки у сьогоденні спостерігається постійне розширення сфер, у яких він застосовується – від ігор, подорожей, перекладів, музики, маркетингу, охорони здоров'я, фінансів тощо (Кармазіна, 2024, с. 72-73). Так, згідно результатам дослідження, представленого у журналі «Forbes» На кінець 2023-го в Україні було 243 ШІ-компанії, у Польщі – 301. На третьому місці після України – Естонія зі 154 компаніями, згідно з дослідженням AI House та Roosh. З 2020-го кількість таких компаній в Україні виросла на 34%, у Польщі – на 19,92%, Естонії – на 40%. Протягом 2013-2023 рр. кількість продуктових ШІ-компаній в Україні зросла на 273%, а сервісних на 46%. Більшість спеціалістів з ШІ – 58% працюють в сервісних компаніях. Продуктові компанії наймають у свої команди до 10 людей, тоді як сервісні – від 10 до 50 працівників. У дослідженні зазначається, що 40,2% головних офісів українських ШІ-компаній знаходяться в Україні, 36,6% – у США. Найбільші центри розвитку ШІ-сфери в Україні – Київ та Львів. При цьому 15,5% їх офісів знаходиться за кордоном. Головними сферами для українських ШІ-стартапів є розробка програмного забезпечення для бізнесу (39,2%), маркетингу (15,49%) та охорони здоров'я (11,27%). У перших двох в Україні вища концентрація, ніж в Європі. Також вища концентрація українських компаній у ніші геймінгу – 5,16% проти 1,64% у Європі та в галузі безпеки – 5,16% українських проти 4,7% європейських. В цілому, загальні інвестиції в ШІ у світі у 2023 році склали \$21,3 млрд. (*Другі за кількістю компаній, останні – за інвестиціями, 2024*).

Згідно з результатами проведеного Інститутом соціології НАН України щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (27 червня – 6 липня 2024 року), можна зазначити, що переважна більшість українців використовує у своїй роботі різні інформаційні технології, цифрові пристрої зокрема, у першу чергу смартфони – 56,4% респондентів, мобільний інтернет – 48,4% респондентів, широкопasmовий інтернет – 37,6% респондентів, планшети – 37,2%, стаціонарний комп'ютер – 33,7% респондентів. Дослідження також засвідчило достатньо низький рівень використання ШІ у своїй основній роботі, наприклад, чату GPT – 7,2% респондентів, смарт-годинників, смарт-окулярів, трекерів активності – 3,9%, а також високотехнологічних роботів – 0,5% респондентів. У порівнянні з 2023 р. спостерігається зниження цього показника, коли він дорівнював 12% респондентів (Смакота та ін., 2023, с. 282). Що стосується оцінки респондентами значення ШІ як на макрорівні, так і на індивідуальному рівні, то слід зазначити достатньо низьку обізнаність респондентів у цьому аспекті. Так, відповіді на питання щодо оцінки впливу ШІ на економіку країни протягом наступних п'яти років свідчать про те, що їм важко відповісти на це питання – 42,5%. Позитивно цей вплив оцінили 27,2% респондентів, а негативно – 12,9% респондентів; нейтральний вплив зазначили 17,5% респондентів. Перспектива впливу ШІ на їхню якість життя протягом наступних п'яти років була наступним чином оцінена респондентами: 36,6% респондентів зазначили, що їм важко відповісти на це питання, 34,8% респондентів оцінили його нейтрально, позитивно – 22,3% респондентів, а негативно – 6,3% респондентів. Розвиток цифрової глобалізації в Україні активно підтримується державою (Майструк, 2024b). Ще у січні 2018 року Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію цифрової економіки та суспільства і заходи з її реалізації. Зокрема, пропонувалося взяти участь у розбудові Європейської хмари відкритої науки та Європейської інфраструктури даних і побудови Національної хмари відкритої науки. Серед

ключових напрямів концепції зазначалися наступні: скорочення технологічних розривів у вітчизняній науці; розвиток та підтримка е-інфраструктури для досліджень; її інтеграція з європейськими та світовими науковими ініціативами з Відкритої науки і Відкритих інновацій. 8 жовтня 2022 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», який став черговим кроком на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції України, зокрема через створення європейського дослідницького простору та виконання документу про «Імплементацию дорожньої карти EOSC». У жовтні 2019 року Україна приєдналася до Рекомендацій Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту (Organisation for Economic Cooperation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD / LEGAL / 0449). Подальший рух у цьому напрямі пов'язаний із розробкою Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р., № 1556-р. Остання, зокрема, зазначала наявність низькі проблем у розвитку штучного інтелекту в Україні, а саме: низький рівень цифрової грамотності, поінформованості населення щодо загальних аспектів, можливостей, ризиків та безпеки використання штучного інтелекту; відсутність або недосконалість правового регулювання штучного інтелекту (в тому числі у сферах освіти, економіки, публічного управління, кібербезпеки, оборони), а також недосконалість законодавства про захист персональних даних; низький рівень інвестицій у розроблення технологій штучного інтелекту; низький рівень впровадження та реалізації суб'єктами господарювання інноваційних проектів з використанням технологій штучного інтелекту порівняно із провідними країнами світу, що призводить до зниження продуктивності праці і появи великого відсотка робочих місць, які необхідно автоматизувати; низький рівень математичної компетентності випускників закладів загальної середньої освіти, необхідної для розроблення та досліджень у

галузі штучного інтелекту; недостатній рівень якості вищої освіти та освітніх програм, спрямованих на підготовку спеціалістів у галузі штучного інтелекту в закладах вищої освіти; відсутність сучасних програм підвищення кваліфікації для викладачів закладів вищої освіти у галузі штучного інтелекту; низький рівень інвестицій у проведення досліджень із штучного інтелекту у закладах вищої освіти; відсутність грантового фінансування наукової діяльності у галузі штучного інтелекту.

Серед пріоритетних напрямів реалізації Концепції виокремлювалися наступні: зайняття Україною значного сегмента світового ринку технологій штучного інтелекту та провідних позицій у міжнародних рейтингах; створення умов для участі у діяльності міжнародних організацій та реалізації ініціатив щодо формування стратегій розвитку, регулювання та стандартизації штучного інтелекту; впровадження технологій штучного інтелекту у сфері освіти, економіки, публічного управління, кібербезпеки, оборони та інших сферах для забезпечення довгострокової конкурентоспроможності України на міжнародному ринку; забезпечення доступу до інформації (баз даних, електронних реєстрів тощо), її використання під час розроблення технологій штучного інтелекту для виробництва товарів та надання послуг; сприяння поширенню результатів досліджень у галузі штучного інтелекту та підвищенню їх якості; підвищення рівня професійної підготовки спеціалістів для забезпечення сфери технологій штучного інтелекту кваліфікованими кадрами; захист інформаційного простору від несанкціонованого втручання, забезпечення безпечного функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем; приведення законодавства у галузі використання технологій штучного інтелекту у відповідність із міжнародними нормативно-правовими актами тощо. Реалізація Концепції передбачена на період до 2030 року. Зокрема, у сфері науки передбачено: сприяння залученню грантового фінансування наукової діяльності у галузі штучного інтелекту з метою стимулювання переходу

українських науковців до ефективних моделей, стандартів та форматів співпраці, зокрема через Національний фонд досліджень; стимулювання наукових досліджень у галузі штучного інтелекту шляхом часткової компенсації витрат наукових працівників на участь у міжнародних конференціях із переліку конференцій Core A/A*; підтримка / стимулювання наукової співпраці з міжнародними дослідницькими центрами та організація заходів з обміну професійним досвідом; сприяння застосуванню технологій штучного інтелекту за напрямами науки, а також міждисциплінарні дослідження на перетині галузі штучного інтелекту та інших галузей науки.

В економічній площині передбачено: стимулювання розвитку підприємництва у галузі штучного інтелекту шляхом забезпечення доступу інноваційних підприємств до інвестицій, партнерства з венчурними фондами, організації бізнес-заходів за участю українських ІТ-підприємців за кордоном, поліпшення бізнес-клімату, забезпечення передбачуваної податкової політики, створення закритих інформаційних середовищ для ізольованого тестування технологій штучного інтелекту, розвиток обчислювальної інфраструктури для розроблення технологій штучного інтелекту в рамках пріоритетних напрямів тощо; мотивація суб'єктів господарювання до запровадження технологій штучного інтелекту для підвищення власної ефективності шляхом забезпечення доступності їх до освітніх програм / інформаційних порталів про технології штучного інтелекту; розроблення Дорожньої карти щодо перекваліфікації людей, робота яких може бути автоматизована в найближчі п'ять-десять років; запровадження державного замовлення на системи штучного інтелекту, ІТ-спеціалістів та дослідників даних; стимулювання партнерства держави та бізнесу у сфері інноваційних проєктів, а також удосконалення законодавства у відповідній сфері (*Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, 2024*).

Так, 1 серпня 2024 р. у Євросоюзі набув чинності закон про штучний інтелект, що був ухвалений Європарламентом ще у березні 2024 р. Закон про

штучний інтелект (European Artificial Intelligence Act) має гарантувати безпеку і дотримання основних прав громадян у процесі розвитку технологій штучного інтелекту. Закон про штучний інтелект має гарантувати безпеку і дотримання основних прав громадян у процесі розвитку технологій штучного інтелекту. У цьому законі зокрема прописується заборона на системи ШІ, які становлять загрозу для фундаментальних прав, у тому числі такі, що можуть використовуватись для маніпулювання поведінкою, уможлиблюють створення «соціального рейтингу» державними органами чи компаніями (*У ЄС набув чинності Закон про штучний інтелект, 2023*).

Білл Гейтс, зазначаючи неабиякі успіхи у використанні ШІ, все ж таки звертає увагу громадськості на те, що можна виділити три галузі економіки, які найближчим часом залишаться захищеними від ШІ. Так, на його думку, фахівцям, які працюють у галузі біомедицини, альтернативної енергетики та самого штучного інтелекту, немає чого побоюватися. Справа в тому, що в області ШІ спостерігається тенденція до створення складніших алгоритмів; біомедицина переживає стрімке зростання через зростаючу потребу в інноваціях, персоналізованій медицині та продовженні досліджень для боротьби із хворобами; у сфері екологічно чистої енергетики спостерігається зростання попиту на нові технологічні рішення, з якими можуть впоратися тільки люди (*Білл Гейтс назвав три сфери економіки, де ризик бути звільненим через розвиток ШІ – найнижчий, 2024*).

До ризиків використання ШІ (AI) можна віднести наступні:

1. Посилення кібератак. Штучний інтелект може підвищити ефективність процедур виявлення «вузьких місць» в системах безпеки, виконання атак, маскуванню їх наслідків, імітацію поведінки людини в окремих фазах кібератаки.

2. Утворення каналів витоку інформації з обмеженим доступом. Системи штучного інтелекту можуть бути використані для посилення комп'ютерної

розвідки завдяки аналізу шляхом аналізу великих обсягів даних, визначення трендів і патернів, щоб виявити конфіденційні дані про об'єкти, які стосуються національної безпеки, критичну інфраструктуру тощо. Зокрема, завдяки інтерактивній карті, що опублікована в Інтернеті та показує місцезнаходження людей, які використовують такі фітнес-пристрої, як Fitbit, була продемонстрована можливість ідентифікації військових об'єктів США.

3. Ризики отруєння даних – це цільові атаки з метою модифікації або спотворення даних, що використовуються для навчання ШІ, внаслідок чого ШІ отримує небажані навички, які можуть завдати шкоди особі, суспільству та державі. Ці дані можуть бути зібрані з різних джерел і можуть містити помилки або неточності. Зважаючи на те, що ШІ можуть використовуватися для створення роботизованих збройних систем, які можуть самостійно визначати та атакувати цілі без участі людини, що може призвести до жахливих наслідків. 4. Містифікація даних внаслідок схильності ШІ, Chat GPT до створення недостовірних (галюцінованих) фактів і даних (Скіцько та ін., 2023).

На особливу увагу заслуговують ризики, що пов'язані із використанням штучного інтелекту в системі освіти. З одного боку, використання штучного інтелекту у освітньому процесі, за визначенням науковців, стає джерелом конкурентоспроможності освіти, сприяє набуттю переваг та підвищенню ефективності навчання і викладання, у урізноманітненню навичок і компетенцій учнів та студентів, інклюзивності, персоналізації освіти (Кармазіна, 2024, с. 76). З іншого боку, абсолютизація значення ШІ веде до профанації освіти, втрати аналітичних навичок та здатностей кількісного та якісного аналізу, недорозвиненості комунікаційних здібностей тощо.

Отже, сучасна Україна, не зважаючи на війну, глобальні суперечності, конфлікти, глобальну конкуренцію, спромоглася все ж таки не втратити, а подекуди навіть і покращити свої позиції як у глобальному, так і локальному зрізі. Це відбулося багато в чому завдяки розвитку інформаційного суспільства

в Україні, цифрової економіки, глобальних інформаційних технологій, зокрема тих, що пов'язані із штучним інтелектом. Про це свідчать досить високі показники у рейтингах Індексів глобалізації, глобальному Індексі інновацій та ін. Так, у 2024 році Україна вийшла на друге місце серед країн Центральної та Східної Європи за кількістю ІТ-компаній при найменших інвестиціях серед цих країн у цю галузь внаслідок війни в Україні, а також політичної та економічної нестабільності. Спостерігається і зростання попиту на висококваліфікованих фахівців у цій галузі, що обумовило відкриття нових спеціальностей у провідних університетах країни («Львівська Політехніка», НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» та ін.) та їхню найбільшу популярність серед абітурієнтів. Разом з цим надмірне захоплення та невизначеність наслідків та ризики впровадження систем штучного інтелекту у різні сфери життєдіяльності суспільства викликає зрозуміле занепокоєння у всьому світі, що знайшло своє підтвердження на цьогорічному ВЕФ у Давосі, що потребує скоординованих дій як світової, так і європейської спільноти у цьому напрямі.

Література:

1. Кармазіна, М. С. (2024). Штучний інтелект: особливості етапів розвитку та застосування у сфері освіти та науки. У Л. І. Ткаченко, В. М. Шульга (Ред.), *Національна наука і освіта в умовах війни РФ проти України та сучасних цивілізаційних викликів* (с. 71-76). Інститут обдарованої дитини НАПН України. https://iod.gov.ua/content/events/58/v-vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-nacionalna-nauka-i-osvita-v-umovah-viyni-rf-proti-ukrayini-ta-suchasnih-civilizaciynih-viklikiv_publications.pdf?1718186421.3282.
2. *Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні*. (2020, 2 грудня). Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p/print>.
3. Майструк, Н. (2024). Нові та старі ризики в контексті глобалізації та війни в Україні. Українська соціологічна думка в пошуках шляхів соціально-економічного розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 178-204, 199-201.
4. Майструк, Н. (2024). Ризики Цифровізації в умовах турбулентності та війни. *Сталий розвиток ЄС – кращі практики для України*, 20-25. Національний університет «Львівська політехніка». https://www.researchgate.net/publication/379832284_STALIY_ROZVITOK_ES_-_KRASI_PRAKTIKI_DLA_UKRAINI.
5. Скіцько, О., Складанний, П., Ширшов, Р., Гуменюк, М., Ворохоб, М. (2023). Загрози та ризики використання штучного інтелекту. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*, 2 (22), 6-18. <https://doi.org/10.28925/2663-4023.2023.22.618>.

6. Смакота, В., Соколовський, І., Толстих, Н. (2023). Трансформація ринку праці в умовах війни. В: Є. Головаха, С. Макеєв (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни*, 71-288. Інститут соціології НАН України.
7. *Eurointegration*. (б. д.). *У ЄС набув чинності Закон про штучний інтелект*. Взято 1 серпня 2024 з <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/08/1/7191323/>.
8. *Finance*. (б. д.). *П'ять міст, де штучний інтелект радикально трансформує життя*. Взято 20 вересня 2024 з <https://news.finance.ua/ua/p-yat-mist-de-shtuchnyu-intelekt-radykal-no-transformuye-zhyttya>.
9. *Forbes*. (б. д.). *Другі за кількістю компаній, останні – за інвестиціями. Головне дослідження екосистеми штучного інтелекту в Україні від AI House та Roosh*. Взято 20 червня 2024 з <https://forbes.ua/innovations/drugi-za-kilkisty-kompaniy-ostanni-za-investitsiyami-golovne-z-doslidzhennya-ekosistemi-shtuchnogo-intelektu-v-ukraini-vid-ai-house-ta-roosh-20062024-21870>.
10. *Itsider*. (б. д.). *Білл Гейтс назвав три сфери економіки, де ризик бути звільненим через розвиток ШІ – найнижчий*. Взято 17 квітня 2024 з <https://itsider.com.ua/bill-gejts-nazvav-try-sfery-ekonomiky-de-ryzyk-buty-zvilnenym-cherez-rozvytok-shi-najnyzhchuj>.

3.16. The living standards regulation of Ukrainian population in wartime

Регулювання рівня життя населення України у воєнний час

Повномасштабне вторгнення росії суттєво вплинуло на всі показники рівня життя та матеріальне становище населення в цілому. Варто зазначити, що, як правило, у стані війни економічні умови є критичними. Якщо ці тенденції будуть продовжуватись і економіка не отримає шансів на відновлення, то рівень життя населення України буде доволі невтішним.

Звідси, враховуючи факт продовження війни та її ескалації, особливої актуальності набувають питання, пов'язані зі стабілізацією та наступним покращенням рівня життя населення України і можливості його регулювання в цілому.

Питанням матеріального забезпечення громадян присвячені чисельні праці науковців, зокрема змістовні дослідження у цьому ракурсі здійснили такі науковці, як О. Амоша, Н. Белікова, М. Біль, С. Качула, А. Колосок, М. Купира, Р. Магійович, О. Насібова, О. Новікова, І. Сидор, В. Ткачук, І. Хомич та багато інших. Зокрема, Р. Магійович стверджує, що економічне зростання, яке дозволяє людям підвищити власний життєвий рівень є ключовою умовою для забезпечення більших можливостей отримання громадянами прибутків і саме стабільне економічне зростання є необхідним фактором покращення добробуту всіх груп населення (Магійович, 2017).

В свою чергу, С. Качула зауважує, що рівень доходів громадян у сучасних умовах розвитку економіки України є одним із вирішальних факторів, що впливає на якість всього життя, потребує постійних і ефективних заходів фіскальної політики держави (Качула, 2018).

Стосовно впливу війни на рівень життя населення України, значна кількість дослідників наголошує, що саме війна негативно впливає на всі сфери

життя і всі групи населення, втягнені у військовий конфлікт. Прогнозами незадовільного рівня якості життя є вік до 18 та вік після 55 років, а також низький рівень освіти та доходу, втрата родинних зв'язків, наявність психічних та психосоматичних розладів, тривалість самої війни (Белікова та ін., 2022).

Масштабна війна в Україні має наслідком гуманітарні кризи і активізацію міграційних процесів, в тому числі виїзд за кордон, що буде визначати демографічну ситуацію і стан ринку праці на багато років. Суттєвий спад економіки призвів до зниження доходів населення та зростання безробіття в цілому. При цьому довгострокові наслідки війни будуть тримати безробіття вище природного рівня ще протягом тривалого часу. У зв'язку з цим, реальна заробітна плата хоч поступово і відновиться, але зростання її буде доволі стриманим, адже пропозиція праці певний час буде перевищувати попит.

Згідно з дослідженням порталу grc.ua, з червня 2022 року зниження рівня середньої заробітної плати становило від 9% до 58% залежно від спеціальності. Традиційно, високі зарплати фіксувались в ІТ і консалтингових сферах. Мінімальна ж заробітна плата пропонувалась студентам, фахівцям без достатнього досвіду роботи та домашнім працівникам (Ринок праці України після півроку війни, 2022).

Водночас варто зазначити, що за початковий період активної фази війни зарплати громадян України упали в середньому на 30-40%. Найбільше постраждали наступні галузі: медіа ринок, туризм, ресторанний та готельний бізнес і роздрібна торгівля в цілому (Інфляційний звіт, 2022).

Доцільно вказати на те, що від початку повномасштабного вторгнення Державна служба статистики України не публікує даних щодо рівня доходів населення, рівня зайнятості, рівня безробіття тощо. Офіційні дані надавалися на основі проведення регулярних опитувань домогосподарств в країні. Але через війну вказані опитування стали практично неможливими, що ускладнило точність оцінок.

Дані щодо мінімального та середнього рівня заробітної плати в Україні за останні чотири роки представлено у Таблиці 1.

Таблиця 1. Розмір мінімальної та середньої заробітної плати в Україні у 2021-2024 роках

Показник	Період			
	2021 рік	2022 рік	2023 рік	2024 рік
Мінімальна заробітна плата, грн.	6000	6500	6700	8000
- приріст у абс. величинах по відношенню до попереднього періоду, грн.	1277	500	200	1300
- приріст у відносн. величинах по відношенню до попереднього періоду, %	27,038	8,333	3,077	19,403
Середня заробітна плата, грн.	12337	14557	17442	18903
- приріст у абс. величинах по відношенню до попереднього періоду, грн.	1614	2220	2885	1461
- приріст у відносн. величинах по відношенню до попереднього періоду, %	15,052	17,995	19,819	8,376

Джерело: (Кирилюк, Колядич, Шевчук, 2024) та власні розрахунки авторів

Отже, як видно з даних, представлених у таблиці вище, протягом останніх чотирьох років мінімальна заробітна плата в Україні зросла на третину, або ж на 2000 грн. Найбільший темп зростання був зафіксований ще до початку повномасштабного вторгнення сусідньої країни-агресорки, а саме у 2021 році (27,038% по відношенню до 2020 року). У воєнний час найбільший темп зростання мінімальної заробітної плати в Україні припадає на 2024 рік, адже, у порівнянні з попереднім 2023 роком, мінімальна заробітна плата зросла на 1300 грн. або ж на 19,403%.

Темпи зростання середньої заробітної плати в Україні на протязі 2021-2023 років були більшими за темпи зростання мінімальної заробітної плати і коливались в межах 15-20%. У 2024 році ситуація змінилась і

приріст середньої заробітної плати за неповний рік склав 8,376% (проти 19,403% приросту мінімальної заробітної плати за той же період).

Попри зростання мінімальної та середньої заробітної плати недоцільно говорити про підвищення рівня життя населення у воєнний час, ураховуючи значне, а часом і дуже значне, зростання цін на товари та послуги, відповідно зниження купівельної спроможності.

За даними НБУ, інфляція у 2022 році перевищила 30%, а в умовах, коли гривневі зарплати залишились на довоєнному рівні, їхня купівельна спроможність впала майже на третину. Загалом скорочення зарплат на початку активної фази війни, а також девальвація та інфляція в державі мали наслідком зниження купівельної спроможності громадян практично на 60% у порівнянні із довоєнним рівнем. Втрату доходів населення від праці було дещо компенсовано певним підвищенням соціальних виплат (пенсій та військових виплат) (Інфляційний звіт, 2022).

Щоб оцінити фінансове становище, у якому опинились домашні господарства в Україні після початку повномасштабного вторгнення, варто звернутись до статистичних даних самооцінки, представлених у Таблиці 2.

З огляду на дані, представлені у таблиці вище, можна говорити про те, що за 2022-2023 роки значно збільшилась кількість домогосподарств в Україні, яким доводилось економити на харчуванні, їхня частка зросла з 12,2% у 2021 році аж до 26,2 % у 2023 році. Частка домогосподарств, які витрачали на харчування, але заощаджували чи позичали на одяг та взуття у 2022 році становила майже третину від загальної кількості домогосподарств (33,2%). У наступному 2023 році ситуація дещо покращилась, адже частка вказаних домогосподарств зменшилась до рівня 2021 року і становила 25,0%. Лише 0,5% домогосподарств у 2021 році, 1,8% у 2022 році та 1,7% у 2023 році могли дозволити собі будь-які покупки. У 2024 році ситуація на краще не змінилась.

Таблиця 2. Самооцінка домогосподарствами їх фінансового становища
у 2021-2023 роках, % відповідей

Показник	Період		
	2021 рік (3 квартал)	2022 рік (3 квартал)	2023 рік (3 квартал)
Частка домогосподарств, які економлять на харчуванні	12,2	19,9	26,2
Частка домогосподарств, які витрачають на харчування, але заощаджують чи позичають на одяг та взуття	25,0	33,2	25,0
Частка домогосподарств, які витрачають на харчування, одяг та взуття, але заощаджують чи позичають на придбання дрібної техніки	39,3	22,0	22,7
Частка домогосподарств, які витрачають на харчування, одяг та взуття, на придбання дрібної техніки, але заощаджують чи позичають на придбання габаритної техніки	18,1	12,5	13,8
Частка домогосподарств, які витрачають на харчування, одяг та взуття, на придбання дрібної та габаритної техніки, але заощаджують чи позичають на придбання машини, квартири	3,0	8,2	8,3
Частка домогосподарств, які можуть дозволити собі усі покупки	0,5	1,8	1,7
Частка домогосподарств, які не змогли відповісти	1,8	2,4	2,4

Джерело: (Завгородня, 2024)

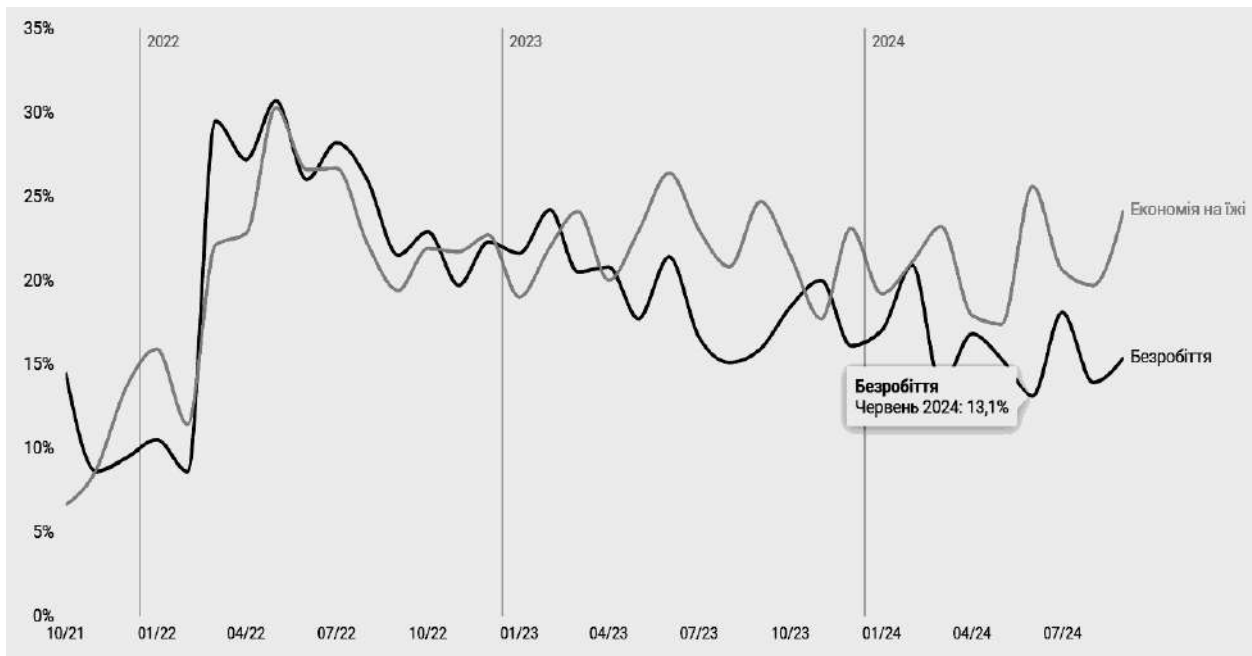
Згідно даних досліджень НБУ, на початку активної фази війни, діяльність на ринку праці майже припинилась. Кількість вакансій зростала доволі повільно, навіть у відділах ІТ. Це пояснювалось суттєвим падінням економічної активності, загальною невизначеністю та скороченням фінансових ресурсів фірм. З усвідомленням того, що війна буде тривати і надалі, а також через погіршення фінансово-економічної ситуації, компанії почали оптимізувати витрати, в тому числі і на заробітну плату. Крім того, недостатні інвестиції в економіку та погіршення корпоративних фінансових умов перешкоджають загальному відновленню попиту на робочу силу (Інфляційний звіт, 2022).

Згідно результатів загальнонаціонального опитування, проведеного ще у липні 2022 року було отримано наступні результати: регіональна динаміка

засвідчила подальше зростання безробіття серед жителів сходу, центральних та західних регіонів; половина працівників визнала скорочення зарплати більше 10%; більшість громадян, які відчували падіння доходу, працювали віддалено або неповний робочий день чи були підприємцями; 40% молодих працівників хочуть зайняти більш оплачувану посаду (шукають нову роботу) (П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022).

Згідно з оцінками НБУ, на початку 2024 року чисельність робочої сили у межах вікової групи 15-70 років зменшилася практично на чверть у порівнянні з даними 2021 року. Майже половина вказаного скорочення чисельності робочої сили відбулася за рахунок зовнішньої міграції (під час проведення дослідження було враховано результати дослідження ЦЕС відносно частки зовнішніх мігрантів, котрі працюють дистанційно, так у 2023 році вона складала 8-10%). Скорочення робочої сили в Україні у 2023 році у порівнянні з 2021 роком відбулося через демографічні втрати населення, а також окупацію частини територій нашої країни. Окрім вказаного причинами зменшення кількості робочої сили у вказаному періоді стали перехід частини населення у категорію «економічно неактивне населення», що сталося, імовірно, через труднощі у процесі пошуку роботи внутрішньо переміщеними особами, через необхідність догляду за членами родини, через збільшення кількості осіб пенсійного віку, а також через брак навичок, необхідних на ринку праці тощо (Яценко, 2024).

Як вже було вказано вище, офіційних даних щодо рівня безробіття, як і інших показників, що дають можливість оцінити рівень життя населення в Україні, після 2022 року немає. Відтак скористаємось даними, представленими дослідницькою агенцією Info Sapiens, яка робить власні оцінки. Так, у вересні 2024 року в Україні зареєстрований рівень безробіття був на рівні 15,4% (Рис. 1).

Рис. 1. Рівень безробіття серед населення України з 2022 року

по вересень 2024 року

Джерело: (Самойлюк, 2024)

Проксі-показником рівня бідності населення виступає частка опитаних, які змушені економити на їжі. Так, у вересні 2024 року даний показник зріс до рівня 24,2%.

Дослідження, проведене аналітичним центром «VoxUkraine» разом з Центром аналізу публічних фінансів та публічного управління при Київській школі економіки показали, що рівень безробіття серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО) був вищим за рівень безробіття серед населення країни загалом. Відповідно до даних Міністерства соціальної політики України, у вересні 2024 року було зареєстровано близько 4,7 млн. ВПО, а 42,3% з них – це особи працездатного віку. У вересні 2023 року серед внутрішньо переміщених осіб працездатного віку вдалося працевлаштувати тільки майже 800 тис. осіб, тобто не більше 38%. Проведене у квітні 2024 року опитування, виявило зростання

рівня працевлаштування внутрішньо переміщених осіб працездатного віку. Серед основних причин безробіття самі внутрішньо переміщені особи вказали недостатню кількість робочих місць в місцях їх тимчасового проживання, а також невідповідність кваліфікації ВПО попиту на регіональному ринку праці (Ринок праці в умовах війни, 2024).

Варто зазначити, що рівень життя українців на початку активної фази війни обвалився з наступних причин: 1) зниження номінальних зарплат; 2) девальвація гривні та інфляція в Україні (Як інфляція та девальвація в Україні знецінюють зарплати громадян (інфографіка), 2022).

Що стосується державної допомоги, якою передбачено підвищити рівень життя населення в Україні, то ще у березні 2022 року вийшла відповідна постанова Кабінету Міністрів України, яка покликана була зняти соціальну напругу і зокрема передбачала: допомоги малозабезпеченим сім'ям; різноманітні допомоги на дітей; підтримку важкохворих дітей з виявленою і невиявленою інвалідністю; щомісячні адресні допомоги внутрішньо переміщеним особам на покриття витрат на проживання; тимчасові державні соціальні допомоги безробітним (Деякі питання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану, 2022).

В свою чергу, разом з державою в процес стабілізації рівня життя українців включилась низка міжнародних організацій, які починаючи з березня 2022 року надавали громадянам України, які постраждали під час війни, фінансову допомогу. Це зокрема такі: Естонська рада у справах біженців, Міжнародний Комітет Порятунку, Управління ООН з координації гуманітарних питань (UN OCHA) та Всесвітня продовольча програма (Фінансова допомога українцям, 2022).

В наступні роки до них приєднались: Представництво дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ); Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН); Всесвітня продовольча програма ООН (ВПП ООН);

Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України (МЧКХ та ТЧХУ); Міжнародна організація з міграції (МОМ) (Які Міжнародні організації виплачують грошову допомогу?, 2022).

За визначених вище умов стає більш актуальною роль держави і необхідність урахування викликів сучасності у процесі формування та реалізації державної соціальної політики, особливо відносно таких соціально вразливих груп населення, як внутрішньо переміщені особи, члени родини військовослужбовців (особливо загиблих військовослужбовців); багатодітні родини; діти, що були позбавлені батьківського піклування; люди пенсійного віку тощо (Кирилюк та ін., 2024).

З метою найбільш ефективного повоєнного відновлення України та її регіонів, особливо деокупованих територій та тих, що найбільше постраждали від російської агресії, необхідно подолати існуючий розрив між наявними у населення та необхідними для роботодавців компетенціями, що дасть можливість вирішити проблеми високого рівня безробіття, а також проблеми нестачі кваліфікованої робочої сили. Подолання розриву можливе за рахунок підвищення ефективності освітнього процесу, у тому числі і у системі вищої освіти.

При цьому освітній процес має включати наступні складові: підготовку сучасних військових фахівців, фахівців у галузі будівництва, архітектури, фахівців з відновлення промислових, дорожніх, а також цивільних об'єктів, фахівців з відновлення житла, підготовку інженерно-технічних кадрів, програмістів тощо. Освітній процес має бути забезпечений достатньою матеріально-технічною базою, достатнім державним фінансуванням. Крім того, освітній процес має забезпечувати наступне працевлаштуванням молодих фахівців (Савченко, Маклюк, 2023).

Висновки. В процесі дослідження встановлено, що через війну, що триває вже більше двох з половиною років, суттєво погіршився рівень життя населення України (переважно внаслідок втрати здоров'я, житла, місця роботи, внаслідок вимушеної міграції, зокрема закордон, інфляційних процесів, а також уповільнення зростання номінальної і реальної заробітної плати тощо).

Виходячи із вказаного, у подальші роки, державі необхідно докласти додаткових зусиль і розробити та втілити у життя комплексну програму соціального захисту населення, яка має обов'язково враховувати особливі потреби і статус окремих, найбільш постраждалих категорій населення України. Звідси, необхідно негайно переглянути складові існуючих соціальних систем, щоб максимально забезпечити громадянам країни можливість відновити повноцінне, матеріально забезпечене і незалежне життя.

Варто також встановити чіткі, прозорі та об'єктивні правила надання соціальних послуг, пільг та виплат, що у найближчій перспективі дозволить суттєво покращити рівень та якість життя і досягти стану належного матеріального становища українців в цілому.

Література:

1. Белікова Н., Индика С., Цюсь А., Ващук Л. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. 2022. № 1 (57). С. 3-9.
2. Деякі питання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07. 03. 2022 № 214. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-%D0%BF#Text>.
3. Завгородня С. Економічна нерівність серед населення України в контексті забезпечення стійкості. Національний інститут стратегічних досліджень. 2024. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_eknerivnist_19022024.pdf.
4. Інфляційний звіт. Липень 2022 року. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyuniy-zvitlipen-2022-roku>.
5. Качула С. Рівень та якість життя як результат ефективної державної фінансової політики. Contemporary Problems of Improve Living Standards in a Globalized World. 2018. С. 253-261.
6. Кирилюк В. В., Колядич О. І., Шевчук О. В. Якість життя населення України: стан, тенденції, перспективи. БІЗНЕСІНФОРМ. 2024. № 7. С. 328-334.
7. Магійович Р. Рівень життя українців в умовах сьогодення. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК. 2017. № 24 (1). С. 165-173.

8. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи (23-24 липня 2022). Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynu_z_aniyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html.
9. Ринок праці в умовах війни: демографічні виклики для України. Укрінформ. 2024. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html>.
10. Ринок праці України після півроку війни. Режим доступу: <https://grc.ua/article/30707?hhtmFrom=main>.
11. Савченко В., Маклюк О. Розвиток вищої освіти як запорука економічної безпеки держави. Економіка та суспільство. 2023. Випуск 58. Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-9>.
12. Самойлюк М. Трекер економіки України під час війни. Центр економічної статистики. 2024. Режим доступу: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>.
13. *Фінансова допомога українцям: запрацювала нова програма для вразливих категорій населення.* 2022. Режим доступу: <https://visitukraine.today/uk/blog/615/finansovadopomoga-ukraincyam-zapracuvala-nova-programadlya-vrazlivix-kategorii-naselennya>.
14. Як інфляція та девальвація в Україні знецінюють зарплати громадян (інфографіка). Режим доступу: <https://focus.ua/uk/economics/524580-kak-inflyaciya-i-devalvaciya-v-ukraine-obescenivayut-zarplatu-grazdan-infografika>.
15. Які Міжнародні організації виплачують грошову допомогу? Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/news/22122.html>.
16. Яценко Л. Основні характеристики ринку праці України в першому півріччі 2024 р. Національний інститут стратегічних досліджень. 2024. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-08/az_rinok-praci_i_24_16082024.pdf.

3.17. Innovative activity as a factor increasing the welfare of the population in Ukraine

Інноваційна діяльність як фактор підвищення рівня добробуту населення в Україні

Інноваційна діяльність в Україні спрямована на вирішення проблем наростання технологічного відставання України від розвинених країн та забезпечення підвищення рівня добробуту населення. Збалансований розвиток територіально-виробничих комплексів України та формування і нарощування господарського потенціалу окремих господарських утворень неможливі без широкого впровадження наукомістких технологій, підвищення інтенсивності фундаментальних і прикладних наукових досліджень, ефективності наукових розробок. Створення потужної науково-дослідної бази не стимулює концентрацію високотехнологічного господарства, але також призводить до зростання його синергетичного ефекту, підвищення прогресивності господарства, репрезентативності та міжнародної орієнтованості локальних промислових утворень. Економічний розвиток в цілому безпосередньо залежить і пов'язаний із ефективною підприємницькою діяльністю. Підприємство повинне вести політику інноваційної діяльності, тому впровадження інновацій є головним чинником успіху підприємства, який впливає і на рівень розвитку країни загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підґрунтя стверджувати, що проблемами інноваційної діяльності підприємств займалися такі науковці: О. І. Волкова, М. Гельвановский, В. М. Гриньова, М. П. Денисенко, А. А. Мазур, Н. В. Осадча, Т. К. Кваша, О. Ф. Паладченко, І. В. Молчанова, Л. Смоляр, Н. Скоробогатова, Н. П. Теслюк та інші (Волков, Денисенко, 2006;

Гельвановский, 2005; Гриньова, 2004; Мазур, Осадча, 2006; Смоляр, Скоробогатова, 2019; Теслюк, 2005).

Метою даного параграфу є інноваційна діяльність як фактор підвищення рівня добробуту населення. Низький рівень зв'язку між наукою та виробництвом та інвестиційних вкладень у розвиток людини-новатора як джерела інтелектуального капіталу має вагомий негативний внесок.

В процесі аналізу поставленої проблеми планується досягти висновків щодо активізації інноваційної діяльності підприємств та зробити деякі пропозиції. Незадовільне фінансування науки негативно впливає на інноваційну активність в промисловості. Відзначено тенденцію скорочення частки загального обсягу виконаних науково-технічних робіт у ВВП країни. Науково-технічні (експериментальні) розробки у відсотках до загального обсягу витрат на наукові дослідження і розробки в Україні в 2023 становила 49,6% порівняно з даними у 2015 році, де вони були 59%. Частка витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП з 2010 року по 2023 рік скоротилися з 0,75% ВВП до 0,33% ВВП (Державна Служба Статистики України, 2023). Залежно від секторів науки найбільші обсяги загального фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт припадали на організації галузевого і академічного секторів науки (61,8% і 25,8% відповідно), найменші – на організації заводського сектора (7,1%) і сектора вищої освіти (5,3%) (Економічна статистика, 2020). Україна продовжує розвиватися як країна з високою часткою сировинних галузей промисловості, де переважає сфера низько наукоємного матеріального виробництва. Скоротилася кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації. Незадовільним залишається стан матеріально-технічного та інформаційного забезпечення вітчизняних наукових установ. Дослідження трансферту технологій в Україну на основі ліцензійних угод показує, що майже всі ліцензійні технології

належали до останніх досягнень у науково-технічній сфері й находили до України в середньому з десятирічним запізненням.

У 2020 році інноваційною діяльністю в промисловості займалися 759 підприємств, або 16,2% обстежених промислових установ в Україні. Серед регіонів вищою за середню в Україні була частка інноваційно активних підприємств в Харківській, Тернопільській, Миколаївській, Черкаській, Кіровоградській, Івано-Франківській, Сумській, Запорізькій областях та м. Києві (Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018).

Відносно високий експортний потенціал України забезпечують головним чином товари сировинного сектору економіки, які, у свою чергу, є конкурентоздатними через занижену ціну робочої сили у добувних галузях, на транспорті, у виробничій інфраструктурі, все ще достатньо низькій вартості енергоносіїв. Низько технологічний експорт складає 47%, середньо технологічний – 30%, технологічний – лише 8%.

Скоротилась кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації. Аналіз даних, наведених у Таблиці 1 свідчить, що інноваційна активність підприємств у 2020 році порівняно з 2010 зменшилась в середньому в 2 рази (Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018). Відсоток витрат на НДР складає 25% від загальних витрат на науково-технічну діяльність. Тенденція недофінансування інноваційної діяльності підприємств показує брак коштів на внутрішні НДР, зовнішні НДР, придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, придбання інших зовнішніх знань. Якщо така тенденція буде спостерігатися і далі, то в країні десь до 2025 р. настане стагнація.

Для більш глибокої інформації проаналізуємо дані, наведені в Табл. 2 (Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018).

*Таблиця 1. Інноваційна діяльність промислових підприємств
за напрямками проведених інновацій (од)*

Показники		2010		2015		2020	
		Усього	У відсотках до загальної кількості промислових підприємств	Усього	У відсотках до загальної кількості промислових підприємств	Усього	У відсотках до загальної кількості промислових підприємств
1	Кількість підприємств, що займались інноваційною діяльністю:	1462	13,8	824	17,3	759	16,2
2	у тому числі витрачали кошти на внутрішні НДР	224	2,1	151	3,2	130	2,8
3	зовнішні НДР	124	1,2	70	1,5	62	1,3
4	придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	840	7,9	467	9,8	500	10,6
5	придбання інших зовнішніх знань	100	0,9	32	0,7	43	0,9
6	інші	518	4,9	210	4,4	173	3,7

Джерело: Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018

Аналіз даних Таблиці 2 свідчить, що кількість впроваджених нових технологічних процесів скоротилася у 2020 році порівняно з 2010 році на 212 одиниць. Кількість маловідходних, ресурсозберігаючих технологічних процесів зросла, що відображає тенденцію невеликого зростання. Кількість найменувань впроваджених інноваційних видів продукції за аналізований період також зменшилася. Незадовільним залишається стан матеріально-технічного та інформаційного забезпечення вітчизняних наукових установ. Дослідження трансферту технологій в Україну на основі ліцензійних угод показує, що майже всі ліцензійні технології не належали до останніх досягнень у науково-технічній сфері й находили до України в середньому з десятирічним запізненням. Незважаючи на загальну тенденцію скорочення витрат на інноваційну діяльність слід відзначити, що кількість нових видів машин, устаткування, приладів, апаратів відносно порівнюваного часу 2010 року зросла. Загальна кількість промислових підприємств, що впроваджували

інновації, за регіонами у 2020 році дорівнювала 769 одиниці, з яких 456 впроваджували інноваційні процеси, з них 198 маловідходні, ресурсозберігаючі підприємства, а також впроваджували інноваційні види продукції, з них нові для ринку 90. Київ, Харківський, Дніпропетровський, Львівський регіони були лідерами по показнику кількості промислових підприємств, що впроваджували інновації, за регіонами у 2020 році.

Таблиця 2. Впровадження інновацій на промислових підприємствах (од.)

(Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018)

	2010	2015	2020
Кількість впроваджених нових технологічних процесів у тому числі:	2043	1217	1831
- маловідходних, ресурсозберігаючих	479	458	611
Кількість найменувань впроваджених інноваційних видів продукції у тому числі:	2408	3136	2387
- нових видів машин, устаткування, приладів, апаратів	663	996	751

Вивчення даних загального обсягу витрат за напрямками інноваційної діяльності Таблиці 3 свідчить про скорочення в 1,5 рази показнику витрат в 2020 році порівняно з 2015 роком, придбання машин, обладнання та програмного забезпечення зменшилося в 2 рази, а також придбання інших зовнішніх знань скоротилося в 4 рази (Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018).

Таблиця 3. Загальний обсяг витрат за напрямками інноваційної діяльності (млн. грн.)

	2010	2015	2020
Усього	8045,5	13813,7	9117,5
у тому числі на внутрішні НДР	818,5	1834,1	1941,3
зовнішні НДР	177,9	205,4	228,5
придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	5051,7	11141,3	5898,8
придбання інших зовнішніх знань	141,6	84,9	21,8
інше	1855,8	548,0	10027,1

Джерело: Економічна статистика, 2020; Наукова та інноваційна діяльність, 2018

Так, унаслідок скорочення вітчизняних наукових розробок (частка яких у інноваційних витратах промислових підприємств знизилась з 15% у 2000 році до 13,3% у 2020 р.), зростають наукові послуги з придбання та налагодження закордонних машин, обладнання, установок, інших основних засобів і капітальні витрати, пов'язані з упровадженням інновацій. Їх частка протягом останніх 5 років залишається на рівні 50-60% від загальних інноваційних витрат підприємств.

Трансформація організаційної та галузевої структури інноваційного комплексу України істотно відображається на регіональному рівні, знижується роль традиційних осередків інноваційної діяльності держави, особливо в обласних центрах і великих містах Подільського, Центрального, Північно-Західного, Причорноморського економічних регіонів. Натомість зростає значення наукового комплексу Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького вузлів. Саме для них характерні тенденції стійкого нарощування і розширення науково-інноваційної діяльності на фоні постійного її скорочення в малих і середніх містах, промислових центрах і пунктах. За даними класифікації видів економічної діяльності, із 567 міст України у 2010 році лише 120 здійснювали витрати на технологічні інновації. При чому на 20 міст України припадає майже 90% усієї інноваційної діяльності. Також 29 міст нашої держави мають незначні показники інноваційних витрат, які в загальнодержавних обсягах не перевищують 0,06%. Це переважно малі і середні міста Карпатського, Північно-Західного, Подільського регіонів, а також деякі промислові центри Донбасу і Придніпров'я (Марганець, Свердловськ, Верхньодніпровськ та ін.) (Гладкий, 2012).

Отже, для України характерна висококонцентрована структура формування та дифузії інновацій із переважанням декількох основних центрів науково-дослідних робіт у промисловості. Серед них насамперед потрібно виділити м. Київ, на яке припадає понад 28% від усіх загальних інноваційних витрат.

Потужний науковий потенціал міста формується завдяки розвиненій мережі науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро і лабораторій, які складають високотехнологічне середовище столичного технополісу. Київська наука залишається дієздатною та конкурентоспроможною завдяки столичному статусу міста, його репрезентативності і міжнародній орієнтованості, розвитку процесів дифузії інновацій на європейському і світовому рівнях.

Особливістю наукового комплексу Києва є його виключна спеціалізація на фундаментальній і прикладній інноваційній діяльності в галузях обробної промисловості, зокрема в машинобудуванні, приладом – та верстатобудуванні, транспортному та авіаційному будуванні. Харківський інноваційний центр займає друге місце за обсягами науково-технічних розробок. Його дослідження спрямовані переважно на пошук новітніх технологій в енергетичній сфері, в системі постачання газу і води, а також у добувній промисловості. Науковий потенціал міста підтримують цілий ряд науково-дослідних інститутів технічного профілю, більшість яких займається фундаментальними і прикладними розробками.

Науково-інноваційна діяльність виступає одним із провідних факторів розвитку господарського комплексу систем міського розселення в Україні. При зіставленні моделей поля потенціалу промислового виробництва та витрат на технічні інновації була виявлена майже повна ідентичність основних пікових вершин за винятком локальних утворень Харкова та Львова. Вони разом з Одесою характеризуються наявністю ослабленого синергетичного ефекту виробництва та мають значно менші показники розвитку інноваційної діяльності, що в результаті проявляється у недостатній сформованості зони впливу урбаністичних ядр і в низькій ефективності господарювання. Отже, інтенсивність науково-інноваційної діяльності має вирішальне значення для розвитку виробництва великих систем міського розселення України. Зростання витрат на технологічні інновації стимулює відповідно ще більше зростання

обсягів реалізованої продукції, що посилює синергетичний ефект території урбаністичних утворень.

Оптимізація і подальший розвиток технополісів виступають одним із пріоритетних завдань удосконалення та раціоналізації територіальної організації господарського комплексу України. Зазначені питання є перспективними для подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Серед причин неефективного використання інноваційного потенціалу в Україні є непостійне законодавство в сфері інновацій. Зменшення фінансових інвестицій в діючу економіку призвело до обмежень в інноваційній діяльності. Фінансовим джерелом інновацій є інвестиції, які виступають в якості реальної бази для інноваційного оновлення економіки. На нашу думку, головними чинниками, які гальмують розвиток інноваційної діяльності в Україні, є наступні: відсутність достатніх джерел фінансування; недосконалість законодавчої бази у сфері інновацій, податкової системи та відсутність пільгового режиму для здійснення інноваційної діяльності; міграція фахівців високого рівня, науковців у США, Німеччину та інші країни; недостатня підготовка конкурентоспроможних кваліфікованих кадрів для роботи за спеціальністю, брак науково – технічних знань, навичок, відсталість технологічної бази.

Україна посідає 60 місце серед 133 економік, які представлені Глобальному індексу інновацій 2024. Україна має кращі результати в рейтингу знань і технологічних результатів (34-те), ділової активності (45-й) і людського капіталу і (54 місце). Україна отримала найгірші показники – це стан інституцій та інфраструктури (відповідно 107 місце та 82 місця) (Global Innovation Index 2024, 2024).

Тенденції розвитку економіки в Україні свідчать про недостатність темпів її зростання, що не забезпечує подальшого економічного розвитку. Однією з причин подібних тенденцій є зменшення впливу інноваційних процесів на

результативність діяльності економіки в цілому й підприємств як її окремих складових. При цьому значна увага приділяється насамперед вирішенню поточних завдань, пов'язаних із розробленням і впровадженням новацій, у той час як відсутність обґрунтованих стратегічних планів дозволяє створити передумови подальшого динамічного розвитку лише в деяких аспектах господарської діяльності. Писаренко та ін. пропонують збільшити обсяг надходжень від трансферу технологій промисловим підприємствам за рахунок ефективного трансферу технологій Міністерством освіти і науки України; передати всі технології із зареєстрованими правами інтелектуальної власності на зовнішні ринки та значну частину на внутрішній ринок (Писаренко та ін., 2024).

Слід зазначити, що впровадження інновацій, збільшення продуктивності підприємств здійснюється переважно за власні кошти. На наш погляд, для оптимізації інноваційної діяльності варто дбати про екологізацію виробництва, стимулювати діяльність, спрямовану на збереження довкілля, збільшити фінансування вищих навчальних закладів для підготовки фахівців високого класу. Потрібно створювати мотивацію працівників для інноваційної діяльності і перш за все зменшувати рівень міграції. Державне керівництво повинне змінити законодавство у галузі інноваційної діяльності щодо пільг і стимулів, розширювати джерела фінансування.

Роль конкурентного середовища в забезпеченні конкурентних переваг інноваційного підприємства

Формування конкурентного середовища спрямоване на використання потенційних конкурентних переваг інноваційного підприємства. Незважаючи на велику кількість робіт слід визначити актуальність питань дослідження конкурентного середовища, взаємозв'язку між складовими частинами, а також впливу на конкурентні переваги підприємства в сучасних умовах глобалізації. Значний внесок у розробку теорії конкуренції та конкурентних переваг внесли

Л. Антонюк, Я. Базилюк, Я. Белінська, Т. Вахненко, О. Макара, Ю. Кіндзерський, Г. Паламарчук, І. Піддубний, Н. Тарнавська, О. Шнипка та ін., які розглядали механізм конкуренції, конкурентне середовище, а також питання підвищення національної конкурентоспроможності економіки. Використання синтезу сучасної теорії конкуренції й теорії конкурентних переваг направлено на розробку й практичне застосування стратегій посилення конкурентних позицій підприємства на глобальному ринку інновацій.

В науковій літературі деякі питання щодо взаємозв'язку та взаємовпливу конкурентного середовища на конкурентні переваги розглянуті недостатньо. Наукова і практична значущість вирішення цих проблем обумовлюють актуальність обраної теми. Вчені-економісти виділяють декілька підходів що до управління конкурентними перевагами: процесний підхід; системний підхід; функціональний підхід та ресурсної - ринковий підхід.

Базуючись на процесному підході процес формування, створення та здійснення конкурентних переваг підприємства (КПП) реалізується функціональними сферами діяльності підприємства і проявляється у положенні підприємства на ринку. Слід зазначити, що процес управління конкурентними перевагами орієнтований на перспективу і організований, виходячи з вимог і тенденцій змін зовнішнього середовища підприємства, тобто носить стратегічний характер. Управління конкурентними перевагами є важливою складовою системи управління підприємством і має особливе значення для досягнення високого рівня конкурентоспроможності. Використовуючи системний підхід будемо розглядати управління конкурентними перевагами як систему взаємозалежних елементів (цілей та критеріїв їх досягнення, функцій, органів управління, інформації, методів, моделей, результатів діяльності), взаємодія між якими забезпечує її реалізацію. Системний підхід визначає системне бачення основних напрямків і етапів роботи, що повинні бути проведені підприємством для досягнення поставленої мети, дає можливість

визначити зміст управління конкурентними перевагами підприємства як загальний план досягнення конкурентоспроможності підприємства.

Механізм досягнення підприємством стійкого положення на ринку розкриває взаємозв'язок, вимагає тісної взаємодії та координації всіх елементів системи конкурентних переваг. Фактори внутрішнього і зовнішнього середовищ впливають на конкурентоспроможність підприємства. Гельвановский зазначає, що функціональний підхід до управління (дозволяє визначити функціональну сутність системи управління конкурентними перевагами як підсистеми управління підприємством на базі обраних функцій управління: формування, створення, реалізації, використання, підтримки та розвитку конкурентних переваг підприємства (Гельвановский, 2005). Реалізація функцій управління КПП можлива тільки на базі реалізації загальних функцій управління на підприємстві. В економічній літературі виділяють більш 50-ти класифікацій функцій управління, які відображають авторське бачення окремих частин управлінського процесу, що пов'язано з особливостями кожної окремої системи управління на підприємстві, яка виконує свої специфічні функції. Загальноприйняті функції управління характерні та застосовуються усіма існуючими підсистемами управління на підприємстві. Узагальнюючи теоретичні переконання науковців, щодо класифікації функцій управління, виділимо наступні основні функції управління: координація, організація, регулювання, планування, контроль, мотивація. При управлінні конкурентними перевагами на підприємстві початковим етапом процесу планування є визначення цілей та постановка задач на базі аналізу зовнішнього середовища підприємства.

Відповідно до нашого підходу фактори зовнішнього середовища підприємства представимо у вигляді багаторівневої системи факторів мікро і макросередовища, що включають інституційне, правове, політичне, технологічне, соціальне та демографічне середовище (Носова, 2009). Зміни у

внутрішньому і зовнішньому середовищі підприємства відбуваються під впливом керованих і некерованих факторів. Проблема управління факторами зовнішнього середовища має особливе значення для оцінки потенційних можливостей підприємства і залежить від поставленого управлінського завдання, а також умов його вирішення (Носова, 2010). Слід вказати на відсутність поділу факторів зовнішнього середовища на керовані і некеровані. До некерованих, з точки зору менеджерів, факторів належать фактори віддаленого оточення. Окремо взяте підприємство функціонує в багаторівневій системі мікро і макросередовища. На нашу думку, доцільним є включення інституційного середовища як елемента макросередовища, що дозволяє доповнити і досліджувати зміст багаторівневої системи соціально-економічного середовища в цілому.

Процес управління конкурентними перевагами носить стратегічний характер. Реалізація даних процесів забезпечує високу конкурентоспроможність підприємства та його стійке положення на ринку. Робота щодо вибору напрямків стратегії управління конкурентними перевагами є розробкою стратегії розвитку підприємства. Реалізація функції планування ґрунтується на забезпеченні єдиного напрямку зусиль усіх працівників підприємства для досягнення поставлених цілей. Функція організації забезпечує ефективне функціонування підприємства, розробку й реалізацію стратегії розвитку, формування структури конкурентного потенціалу й умов його реалізації. «Організувати – значить створити деяку структуру», – стверджують автори робіт (Теслюк, 2005). За втілення на підприємстві системи управління конкурентними перевагами підприємства відповідає функція організації. Мотивація сприяє активізації процесів саморозвитку робітників підприємства і максимальній віддачі творчого й інноваційного потенціалів персоналу управління і керівної ланки, стимулювання – зацікавленості у вирішенні поставлених перед ними задач. Ефективність мотивації залежить від того, які

ціннісні орієнтації персоналу і як вони реалізуються при існуючій системі управління, діючій системі мотивації і корпоративній культурі. Реалізація функції мотивації забезпечує об'єднання матеріальних інтересів працівників і управлінців за рахунок використання їх моральних мотивів. Матеріальна (економічна) мотивація включає адекватну кількісну оцінку економічної діяльності працівника. Моральні та психологічні мотиви ґрунтуються на можливості самореалізації в професійній діяльності, одержанні задоволення від отриманих результатів, зацікавленості в збереженні робочих місць, забезпеченні поваги в суспільстві. Функція мотивації забезпечує високу продуктивність праці суб'єктів процесу управління; прагнення до досягнення поставлених цілей підприємства, а не особистого збагачення; своєчасне та максимально повне виконання покладених на фахівців функцій. Створення можливостей для зростання творчого потенціалу працівників підприємства, підвищення їхньої кваліфікації, почуття власної гідності забезпечить високий рівень розвитку керованої підсистеми. Застосування функції контролю дозволяють проаналізувати й оцінити процеси формування і розвитку конкурентних переваг підприємства. Оцінка процесів формування і розвитку конкурентних переваг підприємства забезпечує нагляд та перевірку відповідності функціонування підприємства поставленим цілям стосовно встановлених норм, забезпечує перевірку результативності й ефективності окремих заходів щодо формування конкурентних переваг підприємства. В рамках ресурсні-ринкового підходу розглядається як процес, спрямований на більш ефективне використання ресурсів підприємства в порівнянні з конкурентами. Ресурсний потенціал підприємства, необхідний для конкурентної боротьби, складається з досвіду й знання підприємства, інтелектуального капіталу, конкурентних переваг, унікальних навиків, стратегічно цінних активів та ринкових досягнень. Конкурентна вразливість

підприємства залежить від конкурентної значущості ресурсів і спроможності підприємства компенсувати їх за рахунок інших ресурсів.

Ефективність функціонування системи управління конкурентними перевагами підприємства певною мірою буде залежати від ступеня адаптивності і схильності до змін середовища підприємства. Слід враховувати аналіз чинників: рівень гнучкості системи факторів мікро і макросередовища, які визначають умови для створення і підтримки конкурентних переваг підприємства.

Отже, для врахування впливу внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства на результати його діяльності необхідний аналіз факторів, які визначають умови для створення і підтримки конкурентних переваг підприємства. Ці дослідження базуються на використанні ресурсні-ринкового підходу. Найбільш вагомими факторами є стан конкурентного потенціалу підприємства і його конкурентна позиція на ринку.

Аналіз зовнішнього середовища промислового підприємства здійснюється на основі застосування ринкового підходу. Особливу увагу необхідно приділити привабливості навколишнього середовища підприємства – як індикатора росту ємності і якості ринку, аналізу діяльності реальних і потенційних конкурентів; а також товарно-ринковому позиціонуванню з боку конкурентів. Основу ринкового підходу складають знання, які можна добути із взаємозв'язку між ринковою структурою і результатами діяльності підприємства.

Зовнішнє середовище сприймається підприємством як інформація і, подібно будь-якій інформації, є предметом комунікацій і базою для прийняття рішень. Особливо варто підкреслити її невизначеність, що обумовлюється недостатньою інформованістю про деякі закономірні чи випадкові явища.

Основною системи управління конкурентними перевагами є внутрішнє середовище промислового підприємства. Параметри внутрішнього середовища

(мета, структура, задачі, технологія, персонал) ніколи не можуть розглядатися незалежно один від одного, тому що зміни кожного з них будуть певною мірою впливати на всі інші (Nosova et al., 2021).

Використання системного аналізу щодо аналізу та оцінки внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства направлено на розробку тактики та стратегії регулювання конкурентними перевагами щодо підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Таким чином, формування конкурентного середовища – це дуже складний та дуже важливий елемент функціонування кожного підприємства, яке має на меті конкурентоспроможний життєвий цикл.

Розглянута багаторівнева система факторів мікро і макросередовища, яка є базою управління конкурентними перевагами інноваційного підприємства. Вона забезпечує і є реалізацію процесів формування і розвитку конкурентних переваг у всіх функціональних сферах діяльності підприємства. Включення інституційного середовища як елементу макросередовища дозволяє розширити коло факторів, які впливають на стан конкурентних переваг підприємства. Використання теорії ефективної конкуренції, функціонального, інституційного підходів визначає, що більш конкурентоспроможними є підприємства, які найкраще здатні реалізувати всі напрями стратегії управління. Інноваційний розвиток підприємств сприяє поліпшенню умов життя, підвищенню професійного розвитку людини, тобто збільшує кількість компетентних фахівців.

Висновок. Формування конкурентоспроможної середовища стимулює використання потенційних переваг підприємства. Створення кластеру інноваційної економіки має бути визначено як головна мета однієї з нових цільових програм держави. Виділення інновацій в якості національного пріоритету визначається тим, що вони є ключовим фактором підвищення конкурентоспроможності економіки та рівня добробуту населення.

При цьому зазначена мета повинна досягатися за допомогою не тільки державної підтримки окремих наукоємних секторів і галузей економіки, а і завдяки створенню стимулів до інновацій та виходу на нові ринки економічних суб'єктів, що стимулюють створення і розвиток інноваційних кластерів. Впровадження інновацій сприяє вирішенню проблем ринку праці та підвищенню зайнятості, усуненню недоліків у системах охорони здоров'я та освіти, а також соціальної нерівності.

Поглиблене дослідження нових підходів визначення моделей прийняття інвестиційно-інноваційних рішень підприємством направлено на реалізацію конкретних господарських рішень в питаннях стимулювання індустріального розвитку держави, розробку рекомендацій в області вдосконалення стратегії підприємства з метою підвищення його конкурентоспроможності та підвищення добробуту населення.

Література:

1. *Ekonomichna statystyka* (2020) [Economic statistics]. Nauka, tekhnolohii ta innovatsii. [*Science, Technologies and Innovations*]. https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ni.htm [in Ukrainian].
2. *Global Innovation Index 2024*. (2024). Ukraine ranking in the Global Innovation Index 2024. <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/ukraine>.
3. Helvanovskyi, M. (2005). Chto takoe konkurentosposobnost? [*What is competitiveness?*] Voprosu ekonomiky perekhodnoho peryoda [Questions about the economics of the economic period], 6, 8-17. [in Russian].
4. Hladkyi, O. V. (2012). Naukovo-innovatsiinyi potentsial Ukrainy: suchasnyi stan i tendentsii [*The scientific and innovative potential of Ukraine: the current state and trends of the country*]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy (ekonomika, pravo) [Scientific Bulletin of the National University of the State Tax Service of Ukraine (Economics, Law), 4 (59), 4 -11. [in Ukrainian].
5. Hrynova, V. M. (2004). Funktsionalno-vartisnyi analiz v innovatsiinii diialnosti pidpriemstva [*Functional-cost analysis in the innovative activity of the enterprise*]. Kharkiv: INZhEK. [in Ukrainian].
6. Mazur, A. A., Osadchaia, N. V. (2006). Sovremennyye ynnovatsyonnyye struktury [*Modern innovation structures*]. Nauka ta innovatsii [Science and innovation], 2 (1), 90-96 [in Ukrainian].
7. *Naukova ta innovatsiina diialnist Ukrainy, 2017 rik* (2018). Statystychnyi zbirnyk. Derzhavna Service of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian sluzhba statystyky Ukrainy. [*Scientific and innovation activity in Ukraine, 2017. State Statistic*].
8. Nosova, O. V. (2015). Korporatyvnyi sektor Ukrainy v umovakh bankivskoi kryzy [*Corporate sector of economy in Ukraine in the banking crisis*]. Chasopys ekonomichnykh reform [journal of Ukrainian reforms], 2 (18), 65-72 [in Ukrainian].

9. Nosova, O., Leonenko, K., Liashevskaya, V. (2021). The role of innovation management in managing the competitiveness of enterprises in world markets. *Economics: Time Realities*, Issue 6, DOI: 10.15276/ETR.06.2021.7.
10. Nosova, T. Iu. (2009). Vzaymosv'яз ynstytutsyonalnoi sredy y ynstytutsyonalnoi konkurentsyy [Interdependence of institutional environment and institutional competitiveness]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya ekonomichna [ulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series.], 851, KhNU, 38-42.
11. Pysarenko, T. V., Kvasha, T. K., Paladchenko, O. F., Molchanova, I. V. (2024). Diialnist u sferi transfertu tekhnolohii za innovatsiynymi priorytetamy v Ukraini [Activities in the field of technology transfer according to innovation priorities in Ukraine]. Nauka, tekhnolohii, innovatsii [Science, technologies and innovations], 1 (29), 56-68. [in Ukrainian].
12. Smoliar, L., Skorobohatova, N. (2019). Stratehichni napriamy innovatsiinoho rozvytku Ukrainy v Industrii 4.0. [Strategic priorities of innovation development in Ukraine in Industry 4.0.]. Pidpryemnytstvo ta innovatsii [Entrepreneurship and innovation]. (8), 14-22. <https://doi.org/10.37320/2415-3583/8.2> [in Ukrainian].
13. State Statistics Service of Ukraine. <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Tesliuk, N. P. (2005). Stratehii pidpryiemstva po dosiahnenniu konkurentnykh perevah [Entrepreneurship strategies for achieving competitive advantages]. *Finansy & pravo* [Finance & Law], 11, 17-20. [in Ukrainian].
15. Volkova, O. I., Denysenko M. P. (Ed.) Innovatsiinyi rozvytok promyslovosti Ukrainy [Innovation development of industry in Ukraine] (2006). Kyiv, KNUTD. [in Ukrainian].

3.18. Economic aspects of forming a favorable urban environment as a factor of improving the quality of life

Економічні аспекти формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя

Актуальність дослідження. Внаслідок військової агресії Росії проти України зруйновані цілі міста та села, а також плани щодо розвитку, модернізації, покращення якості життя мешканців. Виїзд величезної кількості українців за кордон став економічним та гуманітарним викликом, бо повернення їх додому вимагатиме значних зусиль щодо створення сприятливих безпекових, гуманітарних та економічних умов.

На кінець січня 2024 року за кордоном через війну перебуває 4,9 млн. українців. Від 1,4 до 2,3 млн. осіб можуть залишитись за межами України. За розрахунками Центру економічної стратегії (ЦЕС), за межами України за різними сценаріями можуть залишитись від 1,4 млн. до 2,3 млн. українців (Крижний, 2024).

Формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя, швидка післявоєнна відбудова міст будуть суттєвими мотиваційними складовими для повернення емігрантів, що надає дослідженню цих питань значної актуальності вже зараз.

Огляд останніх публікацій. Питання підвищення якості життя та формування сприятливого міського середовища активно обговорюються у працях науковців. Деякі з них пов'язують можливості покращення міського життя з тим, що міста треба розглядати як творчий простір, соціальне, інноваційне та емоційне середовище. Підґрунтям цього є концепція атмосфери середовища як базису сталого урбанізму. Приєднання України до програми «Креативна Європа» та визначення ринків креативної економіки (архітектура,

дизайн, мода, ІТ, медіа, продакшен, видавництво, мистецтво, фото, фестивалі, музика, ремесло / хендмейд) вимагає розглядати та території міста та саме місто не тільки як соціо-еколого-економічну систему (Купінець, Тютюнник, 2021).

Інші дослідники підкреслюють значущість зеленої відбудови та зеленої трансформації міст у повоєнний період (Андрусевич та ін., 2022) та аналізують інструменти планування, пошуку рішень та фінансування. Існують ґрунтовні методологічні дослідження щодо критеріїв оцінки якості життя в регіональному розрізі (колективна монографія під ред. В. Г. Никифоренка «Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика, 2012). Розроблено теоретичне підґрунтя щодо вимірювання якості життя в Україні на базі виміру окремих компонентів (Лібанова та ін., 2013). У той же час економічним аспектам формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя приділено поки що недостатньо уваги.

Метою даного дослідження є розгляд проблем підвищення якості життя з погляду економічного забезпечення формування сприятливого міського середовища.

Виклад основного матеріалу

В контексті розгляду кола економічних питань щодо забезпечення підвищення якості життя мешканців міст перш за все, доцільно узагальнити особливості міста як об'єкту дослідження:

- місто виконує функцію ядра формування локальних ринків;
- в місці зосереджуються значні фінансові та виробничі ресурси та джерела економічного та соціального впливу;
- місто є системоутворювальним чинником регіонального розвитку.

Ще у стародавньому світі люди усвідомлювали, що якість життя в місті відрізняється від інших варіантів розселення. Філософські погляди на розвиток міст узагальнено на Рис. 1.

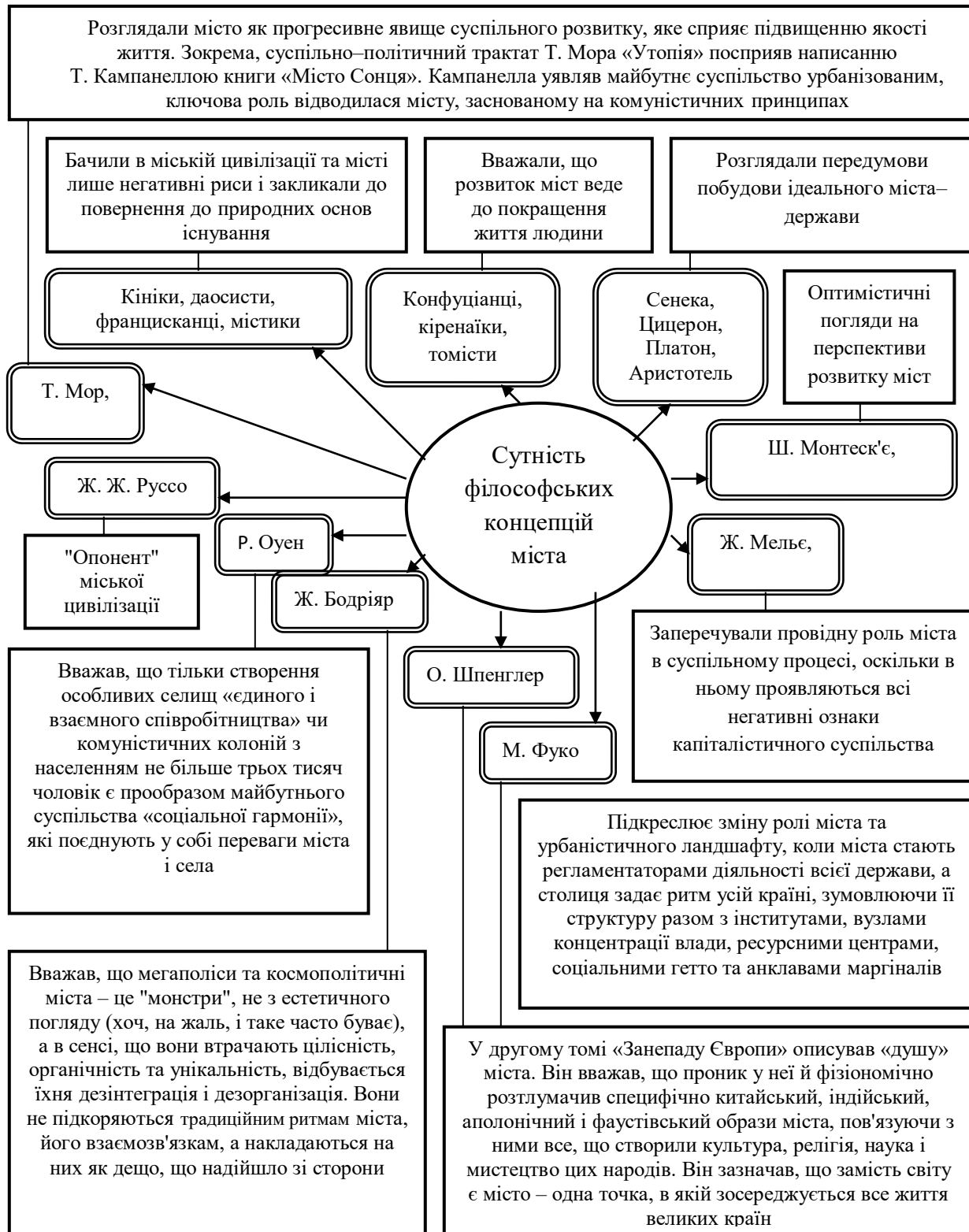

Рис. 1. Еволюція філософських поглядів на розвиток міст

Джерело: складено авторами (на підставі Дронова, О. Л. 2014)

Аристотель вважав, що «Місто – це місце, де збираються люди, щоб жити благородно». Матеріальною основою «благородного життя» є, на наш погляд, економічні відносини, зокрема, рівень розвитку локальних ринків, а також наявність умов для здорового й змістовного життя, реалізації потенціалу особистості. У зв'язку з цим варто згадати концепцію атмосфери міста, яка розглянута авторами Купінець Л. Є. і Тютюнник Г. О. на підставі багатьох теоретичних і практичних розробок відомих вчених – П. Котлера, для якого атмосфера є драйвером розвинення ефективності й конкурентоспроможності; К. Рю, який сприймає атмосферу як інструмент впливу на емоційні та поведінкові реакції; Дж. Ахерна, С. Сіллієрса і Дж. Ніемеля, які представляють атмосферу як процес реалізації нових ідей про концепцію міста (Купінець, Тютюнник, 2021). При цьому автори визнають класичним варіантом визначення П. Котлера атмосфери як маркетингового середовища, яке в деяких випадках є більш впливове, ніж сам продукт.

Грунтуючись на вищесказаному, можна стверджувати, що проблеми підвищення якості життя пов'язані із потребою більш повного використання можливостей та ресурсів розвитку, що мають місцевий характер, та ефективністю застосування регуляторних механізмів впливу на локальні споживчі ринки з боку влади. Концептуальна модель модернізації локальних ринків розглянута нами раніше (Попова, 2017) і передбачає поетапне підвищення продуктивності регіональної економіки, розвиток пріоритетних галузей, визначення наявності ресурсів з функцією драйверів розвитку, які здатні за умови їхнього ефективного використання забезпечити модернізацію промисловості в необхідних пропорціях та з бажаною динамікою. Глибокі зміни в житті українського суспільства, трагедія війни, необхідність забезпечити повернення українців після завершення бойових дій потребують гуманізації економіки, в якій люди перестають бути засобом і стають метою економічного зростання.

В умовах реформи децентралізації, коли має місце культивування бізнесу, який належить місцевим мешканцям та відповідально використовує локальні ресурси, вирішення проблем підвищення якості життя поступово переходить до територіальних громад.

Забезпечення сталого розвитку територіальних громад – одна з обговорюваних науковою громадськістю тем, за якою висловлюються досить суперечливі точки зору. Чи можливий ефективний розвиток на території, що безпосередньо прилягає до зони військових дій? Чи доцільні капіталовкладення у відновлення технологічно відсталих підприємств старопромислових регіонів? Яка природа і специфіка еволюції депресивних регіонів на пострадянському економічному просторі і як з цим співвідносяться проблеми розвитку територіальних громад? Які проблеми слід розглядати в контексті соціально-політичної кризи і військової агресії, а які породжені структурними і сутнісними протиріччями розвитку української економіки?

Однак складність «перезавантаження» економіки міст пов'язана не тільки з переходом до нових технологій, але й вантажем низької продуктивності попередніх, що робить недоцільним навіть часткове відновлення виробництва (і робочих місць) на багатьох колишніх промислових флагманах. Реальний шанс на подолання цих обмежень надає, на наш погляд, децентралізація, в ході якої виникають нові можливості впливу на регіональні тенденції розвитку з боку населення, територіальних громад і місцевих еліт. Війна і пов'язані з нею наслідки стали каталізатором формування громадянського суспільства, яке надає все більш помітний вплив на всі аспекти життя. Тому дуже своєчасною є постановка питання про найбільш ефективні точки докладання цього впливу і надання цьому процесу системного характеру.

Як зазначають Краус Н. М., Краус К. М., Марченко О. В., «система державного управління України за роки незалежності засвідчила свою низьку ефективність та неспроможність протистояти не тільки зовнішнім загрозам, а й

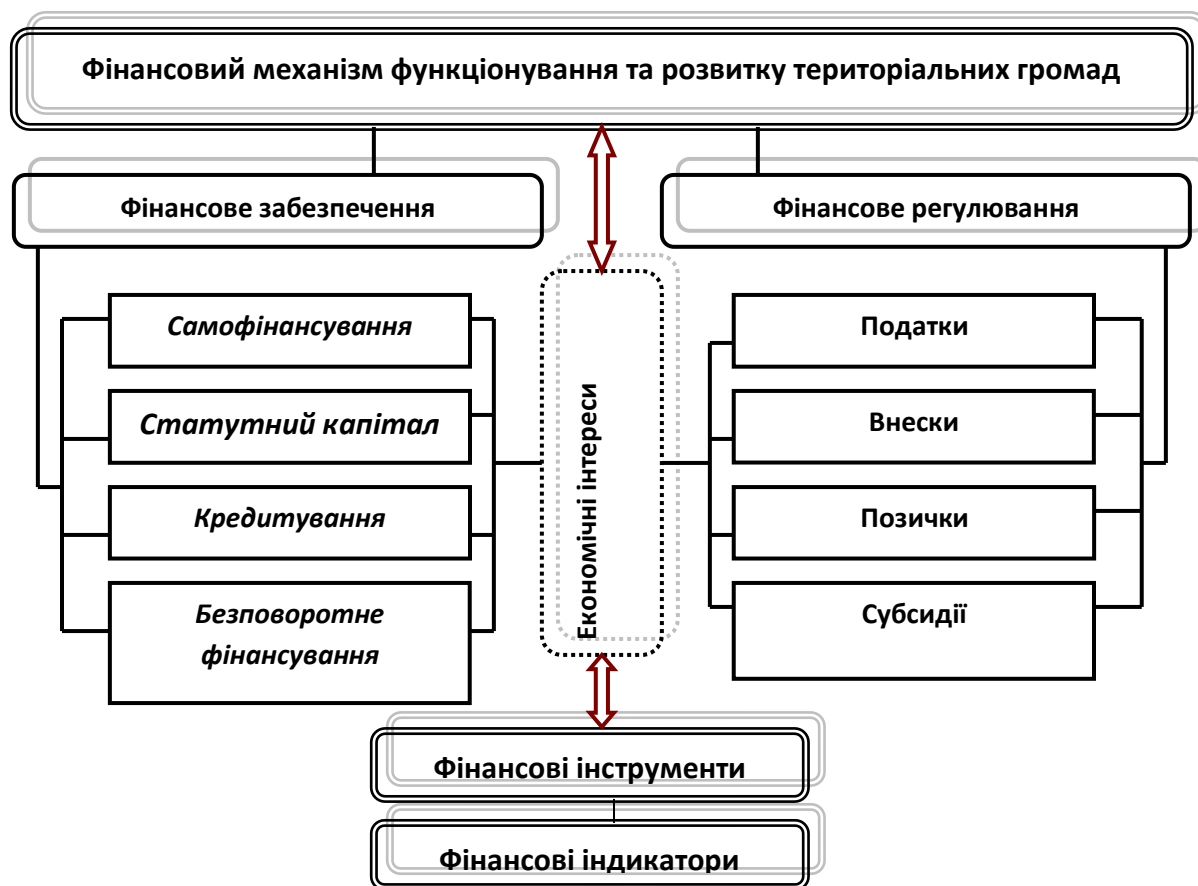

навіть внутрішнім викликам. Утворилась гібридна (змішана) система державного управління, суттєвими недоліками якої є відсутність єдності, цілісності, послідовності у діяльності органів влади різних рівнів. Не до кінця вдалося вирішити і проблему відкритості та професіоналізму державної служби. Актуальними залишаються питання про співвідношення кількісних та якісних критеріїв в оцінці державної діяльності. Глобальною і європейською тенденцією розвитку сучасного світу є дедалі зростаюча роль регіонів як одиниць проміжного рівня системи державного управління, які здатні, з одного боку, зменшити навантаження на органи центральної влади, перебравши на себе частку їхніх повноважень, а з іншого – максимально враховувати місцеві потреби при прийнятті державно-управлінських рішень. Цей процес є результатом процесів децентралізації, регіоналізації, демократизації та інтеграції / глобалізації» (Краус та ін., 2023).

В умовах війни на систему управління бізнесом накладаються додаткові особливості та виклики: неможливість здійснення господарської діяльності або її істотні обмеженнями внаслідок ведення активних бойових дій; вимушена релокація суб'єктів господарювання на відносно безпечні території; законодавчі обмеження на розрахунки із російськими та білоруськими контрагентами; посилення ризиків дефолту контрагентів; знищення, масштабні руйнування, пошкодження і знецінення активів внаслідок активних бойових дій; надання допомоги на оборону; а також специфіка ведення розрахунків із працівниками в умовах воєнного стану.

Формування і функціонування адекватного фінансового механізму функціонування та розвитку територіальних громад є важливим, оскільки від наявних фінансових ресурсів і ефективності їх використання залежать результати діяльності суб'єктів підприємництва (Рис. 2). Боргова стійкість територіальних громад є необхідною умовою забезпечення стабільності та сталого розвитку місцевого самоврядування.

В умовах посилення конкуренції за людські, фінансові, технологічні, інформаційні та інші ресурси дуже важливою, на наш погляд, є комунікаційна складова економічної діяльності територіальних громад. Вдало налагоджена комунікація допомагає розкрити потенціал розвитку міста, сприяє підвищенню якості життя населення. Концептуальним підходом при цьому має бути інформаційна прозорість і гласність як передумова ефективних комунікацій між суб'єктами локального ринку.

Рис. 2. Загальна модель фінансового механізму функціонування та розвитку територіальних громад

Джерело: складено авторами (на підставі Ситник, та ін., 2019)

Підтримуємо думку Л. В. Базалієвої, що «Довірчі взаємини між учасниками мережі стейкхолдерів є основою оптимізації трансакційних витрат,

збільшення тривалості взаємин, мінімізації втрат від інформаційної асиметрії. Довірчі очікування можуть проявлятися у формі часткової або повної передплати, очікування дотримання термінів поставки, відповідності фактичної відповідності товарів (послуг), що поставляються, заяв, виконання гарантійних зобов'язань тощо. Довірчі наміри реалізуються у формі укладання попереднього договору та ін. Довірча поведінка передбачає виконання взятих зобов'язань у повному обсязі. Тобто довірчі очікування визначаються довірчими емоціями та когнітивною активністю, довірчі наміри свідчать про готовність до дій, а довірча поведінка реалізується безпосередньо в довірчих діях» (Базалієва, 2021).

Окремим питанням є стан і розвиток житлово-комунального господарства (ЖКГ), яке доцільно розглядати з точки зору концепції якості життя. Проблема полягає не так у локальному монополізмі комунальних підприємств, як у монопольному становищі постачальників сировини для них. З першої проблеми випливає друга – недосконалість та непрозорість методик формування науково обґрунтованих цін (тарифів). Наслідком монополізму на ринку ЖКГ є й обмеженість фінансування комунальних підприємств, оскільки монополіст зацікавлений не у капіталовкладеннях, а у «знятті вершків» з цього бізнесу з наступним виведенням надприбутків за кордон. Відсутність дієвого контролю та ефективного моніторингу діяльності комунальних підприємств – наслідок як монополізму, так і неефективного регіонального та місцевого менеджменту. Результатом є низька якість надання комунальних послуг, низька віддача та велика зношеність основних фондів, застарілі технології, відсутність кваліфікованих кадрів. Звертає на себе увагу дефіцит фінансових ресурсів комунальних підприємств і неефективні процеси їх використання, зокрема корупційні схеми, які призводять до погіршення якості надання суспільних послуг і збитковості цих підприємств, залежності від дотацій, фізичного та морального зношення основних засобів.

Незважаючи на всі перераховані вище негативні фактори та умови, проблема реформування ЖКГ повинна вирішуватися, причому саме в контексті забезпечення підвищення якості життя. Взагалі, житлово-комунальний сектор має всі ознаки потенційного галузевого драйверу розвитку, який здатний за умови ефективного використання забезпечити економічну модернізацію на місцевому рівні.

В умовах війни економіка міст відчуває вагомий деструктивний вплив пов'язаний із неможливістю здійснення господарської діяльності або її істотними обмеженнями внаслідок ведення активних бойових дій, вимушеною релокацією підприємств на відносно безпечні території, посиленням ризиків неплатоспроможності споживачів, масштабними руйнуваннями та пошкодженням майна внаслідок активних бойових дій.

Формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя, післявоєнна відбудова міст неможлива без вивчення та використання сучасного міжнародного досвіду регіонального та міського розвитку креативної індустрії. Цьому питанню присвячена дуже цікава публікація І. В. Турського, який розкриває значущість мережевих відносин, появи нових видів підприємництва та нових професій на фоні розквіту постіндустріальної цивілізації, що потребує більш докладного розгляду у контексті вивчення креативної економіки та економіки знань з позицій їх впливу на структуру регіонального та міського економічного простору та процеси трансформації продуктивних сил як основи розвитку підприємництва (Турський, 2017). Автор підкреслює, що наразі діяльність креативних кластерів стає стимулом для підвищення інноваційного потенціалу економіки в цілому та креативної економіки зокрема, серйозною альтернативою сировинному економічному розвитку. Поряд з економічними вигодами креативна економіка створює нематеріальні цінності та забезпечує сталий розвиток, орієнтований на людину. Проблемою є те, що питання захисту прав

інтелектуальної власності все ще не вирішене, що призводить до складнощів реалізації авторського права. Проектуючи висновки І. В. Турського на проблематику реформування міського економічного простору, відзначимо, що створення у місті ефективної моделі креативного виробництва можливе у разі створення бази, яка допоможе оцінити економічний потенціал різних форм креативних інституцій. Необхідне стимулювання інноваційного потенціалу культури та підтримка міжнародного і міжрегіонального співробітництва авторів креативної продукції на основі створення поля, де культура буде простором для комунікації. Стратегічними заходами щодо розвитку креативних кластерів можуть стати відповідні пріоритети культурної політики в місті, розробка конкретних проектів і програм, відкриття арт-інкубаторів, створення сприятливого інвестиційного клімату, фінансово-податкових стимулів як умови взаємодії креативності та бізнесу. Креативні індустрії спираються на реалізацію креативного капіталу (синергійне поєднання людського, культурного, соціального й інституціонального капіталу).

Узагальнимо пропозиції щодо економічних аспектів формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя у вигляді схеми (Рис. 3).

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що формування сприятливого міського середовища є фактором підвищення життя людей і пов'язано з суб'єктивними особливостями економіки міст, такими як локальна специфіка взаємодії агентів попиту та агентів пропозиції, регіональна практика регуляторної діяльності влади, регіональна логістика та інфраструктура локальних ринків. Основними економічними аспектами даного процесу слід вважати формування адекватного фінансового механізму функціонування та розвитку територіальних громад, ефективну комунікацію місцевої влади з громадськістю, розвиток креативної індустрії, формування умов інвестиційно-інноваційної привабливості міських територій, розвиток фінансових,

аудиторських, інжинірингових, аудиторських послуг, удосконалення транспортної інфраструктури.

Рис. 3. Економічні аспекти формування сприятливого міського середовища як фактора підвищення якості життя

Джерело: авторська розробка

Житлово-комунальний сектор – потенційний галузевий драйвер розвитку, здатний за умови ефективного використання забезпечити економічну

модернізацію на місцевому рівні. Атмосфера міста при цьому розглядається як маркетингове середовище, яке в деяких випадках є більш впливове, ніж сам продукт. Проблематика підвищення якості життя, швидкої післявоєнної відбудови міст потребує подальших досліджень.

Література:

1. Андрусевич, А., Андрусевич, Н., Козак, З., Романко, С. (2022). *Повоєнне відновлення міст України: зелена відбудова та зелена трансформація*. Аналітичний документ. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля».
2. Базалієва, Л. В. (2021). Маркетинг довіри в мережі стейкхолдерів: механізм, джерела та процес формування довірчих взаємин. *Бізнес-Інформ*, 6, 305-311.
3. Вимірювання якості життя в Україні (2013). Аналітична доповідь / Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та ін. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи.
4. Дронова, О. Л. (2014). Геоурбаністика. *ВПЦ «Київський університет»*.
5. Краус, Н. М., Краус, К. М., Марченко, О. В. (2023). *Актуальні проблеми фінансів та економіки: навчальний посібник*. Аграр Медіа Груп.
6. Крижний, А. (2024). За кордоном через війну майже 5 мільйонів українців: значна частина може не повернутися. *Економічна правда*, 12 березня 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/12/711073>.
7. Купінець, Л. Є, Тютюнник, Г. О. (2021). Атмосфера середовища міста як основа сталого урбанізму. *Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка"*, 8. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=9129>.
8. Никифорова, В. Г. (ред.) (2012). *Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика*: Монографія. Одеський нац. економічний університет.
9. Попова, Г. Ю. (2017). Проблеми відновлення економіки Донбасу в контексті модернізації локальних ринків. *Економічний вісник Донбасу*, 3 (49), 25-31.
10. Ситник, Н. С., Стасишин, А. В., Західна, О. Р. та ін. (2019). Фінанси об'єднаних територіальних громад. За заг. ред. Н. С. Ситник. ЛНУ імені Івана Франка. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/finansuOTG_.pdf.
11. Турський, І. В. (2017). Міжнародний досвід регіонального розвитку креативних індустрій. *Бізнес-Інформ*, 12, 72-79.

3.19. The role and place of rural (green) tourism in the territorial development of Ukraine

Роль і місце сільського (зеленого) туризму у територіальному розвитку України

Стратегічний розвиток країни знаходиться у прямій залежності від розвитку її окремих територій, галузей та напрямів економіки, які на них розвиваються. Одним із перспективних напрямів сталого розвитку територій є сільський (зелений) туризм, який можна вважати альтернативним напрямом соціально-економічного розвитку територій країни з аграрною спеціалізацією, якою і є Україна. Тому, питання щодо територіального розвитку України на основі використання такого виду економічної діяльності як *сільський (зелений) туризм, є вкрай актуальним і потребує детального вивчення.*

Вагомий доробок у дослідження питання розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні внесли Жибак М. М., Христенко Г. М., Плотнікова М. Ф., Якобчук В. П., Ходаківський Є. І., Войтенко А. Б., Колеснікова М. С., Дуга В. О., Машіка Г. В., Пригара О. В., Палюх В. В., Грабар Н. С., Порока С. В., Мовчан І. С., Харченко В. О. та інші. Так, зокрема, науковці вказують, що «В умовах соціально-економічних, політичних, адміністративних трансформацій в Україні значної актуальності набуває проблема пошуку перспективних підходів до активізації розвитку сільських територіальних громад. Одним із пріоритетних напрямів забезпечення добробуту громадян та сталого розвитку сільських територій є стимулювання розвитку підприємництва у сфері сільського зеленого туризму» – і резюмують, що «Розвиток сільського зеленого туризму сприятиме вирішенню соціально-економічних проблем сільських територій, активізації сільських громад та особистих домашніх господарств, використовуючи наявний капітал і перетворюючи його в

ефективний фактор виробництва (Жибак, Христенко, 2021). «У сфері туризму в останнє десятиліття відбуваються істотні зміни, які відображають серйозні процеси соціально-економічних і політичних перетворень. Туризм став привабливою галуззю для підприємництва. Одним з перспективних напрямів туристичної діяльності є розвиток сільського, зеленого, гастрономічного та історико-культурного видів туризму і, відповідно, створених на їх базі туристичних продуктів» (Плотнікова та ін., 2022). «Процеси урбанізації та глобалізації останньої чверті минулого століття зробили сільський туризм актуальним та прибутковим видом діяльності, що міцно займає своє місце на світовому туристичному ринку. Світовий досвід показує, що розвиток сільського туризму може бути ефективним як із соціального, так і з економічного погляду» (Дуга, 2021). «Зелений туризм можна розглядати як невід'ємну частину всебічного соціального та економічного розвитку сільських територій і як засіб вирішення проблеми сільського населення, особливо зайнятості за допомогою туристичних підприємств. Як елемент підприємства зелений туризм відіграє значну роль не тільки у розвитку територіальних громад сільської місцевості але в розвитку області в цілому. Що позитивно впливатиме на туристичний імідж в цілому і буде приваблювати як вітчизняних так і іноземних туристів» (Машіка, Пригара, 2021). «Зелений туризм практично єдина галузь, яка на початковому етапі не вимагає інвестицій, великих вкладень, але може принести велику користь багатьом громадянам держави насамперед сільським жителям, оскільки розширює ринок збуту товарів та послуг, сприяє надходженню іноземної валюти, поліпшенню інфраструктури території, створенню нових робочих місць тощо» (Палюх та ін., 2021). «Сільський (зелений) туризм є одним із перспективних напрямів розвитку аграрного сектору економіки України та може стати поштовхом для розвитку малого та середнього бізнесу на селі. Його розвиток також сприятиме збереженню культури і духовності українського народу, це додаткові можливості для

популяризації української культури, поширення знань та інформації про неї у світі. Також сільський (зелений) туризм є чи не єдиною можливістю вирішити соціально-економічні проблеми українського села, а саме подолати безробіття, зменшити міграційні процеси, підвищити рівень життя сільського населення тощо» (Мовчан, Харченко, 2018).

Метою дослідження є визначення ролі та значення сільського (зеленого) туризму у територіальному розвитку України.

Туристична галузь відіграє важливу роль у розвитку економіки та соціальної сфери України. Різноманіття природно-ресурсного потенціалу, багата історія, культурно-обрядовий сектор створюють передумови для такої інноваційної форми туристичної діяльності як у сільський (зелений) туризм.

Сільський (зелений) туризм визнано окремим видом туризму, розвиток якого є пріоритетним напрямом державної політики у статтях 4 та 6 Закону України «Про туризм», № 324 від 15. 09. 1995 р. У законодавстві України сільський (зелений туризм) розглядається як одна із послуг, що може надаватися в рамках господарської діяльності особистих селянських господарств.

На нашу думку, сільський (зелений) туризм є спеціалізованим видом економічної, соціальної та культурної діяльності, до якої можна віднести елементи організованого та неорганізованого відпочинку з метою їх ознайомлення з місцевістю, особливостями території, природою, культурою, способом життя населення його цінностями тощо. Разом з тим, зважаючи на концептуальні визначення терміну «сільський (зелений) туризм», можна сказати, що особливістю даного виду діяльності є перебування відпочиваючого (туриста) в екологічно чистому середовищі, що знаходиться на певній територіальній відстані від урбанізованого середовища з можливістю безпосередньої участі у сільськогосподарських процесах, пов'язаних з обробітком землі, доглядом за тваринами, збором лісних ягід тощо. Сільський

(зелений) туризм сприяє залученню міських жителів до традицій і побуту сільських жителів, дозволяє міським жителям відпочити від активного міського життя, змінити ритм життя більш розслаблений і долучитися до природи.

Основними передумовами розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні є: наявність великої кількості сільських приватних садиб (в українських селах нараховується 6,3 млн. житлових будинків, майже 10% з яких можуть використовуватися для прийому туристів); у сільській місцевості велика частка незайнятого або частково зайнятого працездатного населення (лише близько 10% працездатного населення працює в агровиробничій сфері за трудовими угодами); наявність готової до реалізації сільгосппродукції, 2/3 якої виробляється у приватних особистих селянських господарствах (Новикова, 2016). У кризових періодах 2020-2021 рр. сільський (зелений) туризм в Україні зазнав незначних показників розвитку, оскільки ковідні обмеження змусили українську галузь туризму переорієнтуватися на розвиток інноваційних форм туристичної діяльності, якою і є сільський (зелений) туризм.

«2020 рік в Україні був проголошений Роком розвитку туризму в регіонах і на сільських територіях. Цей напрямок ще до пандемії вважали одним із перспективних у розвитку внутрішнього туризму. Вже зараз є десятки маршрутів, які підтримують даний напрямок. Наприклад: Соляна дорога; Дорога вина і смаку Української Бессарабії; Дорога вина і смаку Херсонщини. Але надати точну статистику щодо розвитку сільського туризму загалом в Україні складно. Багато господарств працюють без реєстрації. За офіційними даними: у Запорізькій області агротуризм представляють понад 30 садиб у селах; на Миколаївщині функціонують понад 70 садиб; на Херсонщині до послуг туристів десятки садиб сільського зеленого туризму та майже сотня туристичних маршрутів; в Одеській області сільський туризм розвинений менше завдяки вищому рівні готельно-відпочинкового туризму; Донецька

область, яка традиційно вважається індустріальним регіоном, останнім часом активно змінює це уявлення» (Пиняк, 2021).

Сільський (зелений) туризм розвивається на ресурсній основі сільського господарства та передбачає застосування потенціалу сільських територій, а також формування, просування та реалізацію комплексного продукту сільського (зеленого) туризму. Цей напрямок може стати важливим чинником економічного, культурного та соціального розвитку територій України.

Ключовою ресурсною складовою сільського (зеленого) туризму є територія сільської місцевості з усіма об'єктами туристичної інфраструктури. Реалізація туристичного бізнесу на сільських територіях є соціально значущим видом підприємницької діяльності, що сприяє сталому розвитку сільських територій: розвитку інфраструктури, поліпшення якості життя, збільшення доходів місцевого населення, створення робочих місць, підтримки та збереження традицій та культури, збереження екології (Кожухівська та ін., 2023).

На основі аналізу сільського (зеленого) туризму, як виду економічної діяльності, варто виокремити його вагому роль у вирішенні соціально-економічних проблем на певній території (Рис. 1).

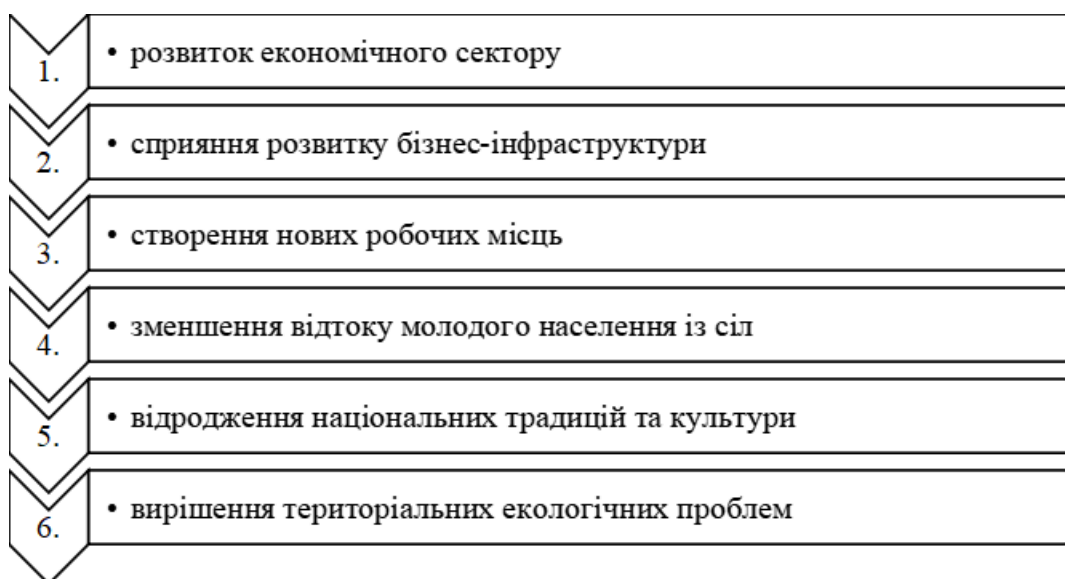
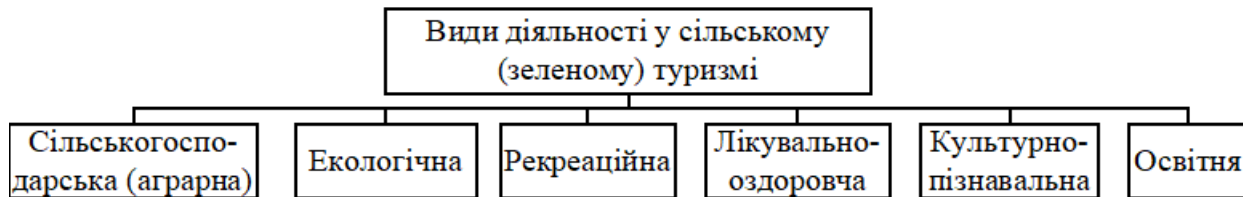

Рис. 1. Роль сільського (зеленого) туризму у територіальному розвитку*

*Джерело: складено автором на основі проведеного дослідження

Разом з тим, варто зазначити, що сільський (зелений) туризм має високий економічний потенціал у багатьох регіонах України, але наразі він недостатньо розвинений, і багато сільськогосподарських ресурсів, включаючи кліматичні, природні та культурні, застосовуються не повністю.

На Рис. 2 подано види діяльності у сільському (зеленому) туризмі.

Рис. 2. Види діяльності у сільському (зеленому) туризмі*

*Джерело: складено автором на основі проведеного дослідження

Метою розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні, як і будь-якого іншого виду економічної діяльності, є отримання прибутку. Якщо розглядати розвиток сільського (зеленого) туризму крізь призму соціально-економічного значення, то варто зазначити, що його розвиток сприяє створенню конкурентоспроможного середовища проживання на певній території і одержання прибутку від цього сектора за повного застосування існуючих ресурсів сільських територій, їх збереження та відтворенні.

Визначення факторів, які позитивно чи негативно впливають на розвиток сільського (зеленого) туризму та оптимальне використання в економічній діяльності ресурсної бази території, є основою для створення продукту (чи послуги) у сфері сільського (зеленого) туризму.

Вважаємо, що під терміном «продукт (чи послуга) сільського (зеленого) туризму» слід мати на увазі комплекс послуг, які надають підприємства туристично-екскурсійного комплексу, залежно від туристичної поїздки. Варто

зазначити, що послуги у сфері сільського (зеленого) туризму формуються та надаються комплексно (Рис. 3).

Рис. 3. Схема комплексної систематизації послуг у сфері сільського (зеленого) туризму*

*Джерело: складено автором на основі проведеного дослідження

Комплекс послуг у сфері сільського (зеленого) туризму умовно можна розділити на основні і додаткові послуги. До основних варто віднести послуги з розміщення (на фермах, у гостьових будинках, місцевих садибах, у готелях, в історичних будівлях (замках), туристичних центрах); послуги кейтерингу (послуги місцевих їдалень, кафе, самообслуговування; транспортні послуги (наземний повітряний та водний транспорт). Додаткова система послуг складають експурсійні послуги (організація експурсій місцевими визначними пам'ятками, садибами, фермерськими господарствами, в екологічно чисті місця); оздоровчі та рекреаційні послуги (місцеві сільські пляжі, заповідники, національні парки, спортивні майданчики та спортивні зали); розважальні послуги (спортивні розваги, тематичні парки та клуби за інтересами, збирання ягід, грибів).

На основі проведеного дослідження можемо визначити перешкоди, що стримують розвиток сільського (зеленого) туризму у територіальному аспекті:

- недостатній рівень державної підтримки та необхідність активної участі місцевої влади у розвитку інфраструктури сільського туризму;
- недостатній рівень розвитку законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює діяльності з даного напрямку;
- відсутність сприятливих умов для інтеграції, зокрема кластерної та мережевої взаємодії;
- віддаленість сільських від розвинених центрів
- низька якість послуг та рівень розвитку транспортної інфраструктури;
- низька якість локальних систем управління;
- відсутність проектного досвіду реалізації послуг сільського (зеленого) туризму;
- низький рівень інвестиційної привабливості для приватного капіталу.

Різноманіття природного та сільськогосподарського потенціалу регіонів, наявність культурних та історичних пам'яток світового значення та диверсифіковане бізнес-середовище сприяє розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні. У свою чергу, розвиток сільського (зеленого) туризму та заняття підприємницькою діяльністю в даній галузі позитивно впливає на соціально-економічний розвиток сільських територій. Але, наразі необхідною є реалізація системного підходу до розвитку сільського (зеленого) туризму на основі кластерних та мережевих механізмів регулювання, прозорість умов отримання фінансово-інвестиційної підтримки з боку держави та підтримки бізнес-ініціатив, що мають комерційний чи соціальний ефект.

Література:

1. Duha, V. O. (2021). Istoriiia zarodzhennia ta rozvytku silskoho turyzmu. [The history of the origin and development of rural tourism]. *Ekonomichnyi prostir – Economic space*, 165, 64-69.
2. Kozhukhivska, R. B., Sakovska, O. M., Lementovska V. A. (2023). Silskyi (zelenyi) turyzm yak innovatsiina forma pidpriemnytskoi diialnosti na Cherkashchyni: marketynhovyi aspekt [Rural (green) tourism as an innovative form of business activity in Cherkasy region: marketing aspect]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. Ser.: «Ekonomichni nauky» – *International scientific*

journal «Internauka». Ser.: «Economic Sciences», 1 (69), 115-122 <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-1>.

3. Mashika, H. V., Pryhara, O. V. (2021). Analiz ta otsinka zelenoho turyzmu yak elementu pidpriemstva v Zakarpatskii oblasti [Analysis and assessment of green tourism as an element of the enterprise in Zakarpattia region]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, vol. 34. Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-71> (accessed October 06, 2024).

4. Movchan, I. S., Kharchenko, V. O. (2018). Stan ta perspektyvy rozvytku silskoho (zelenoho) turyzmu v Ukraini [State and prospects of the development of rural (green) tourism in Ukraine]. *Stalyi rozvytok turyzmu na zasadakh partnerstva: osvita, nauka, praktyka: I Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Lviv, October-November 30nd-01rd, 2018). Lviv: LTEU. (in Ukrainian).

5. Novykova, V. I. Silskyi (zelenyi) turyzm: mozhlyvosti rozvytku v Ukraini, poshyrennia na Cherkashchyni [Rural (green) tourism: opportunities for development in Ukraine, distribution in Cherkasy region]. *Rekreatsiini resursy ta posluhy hostynnosti v rehionakh Ukrainy: I Vseukr. int.-konf.* (Cherkasy, May 17, 2016). Cherkasy: Yu. A. Chabanenko. (in Ukrainian).

6. Paliukh, V. V., Hrabar, N. S., Poroka, S. V. (2021). Derzhavne rehuliuвання zelenoho turyzmu v Ukraini: monohrafiia [State regulation of green tourism in Ukraine: monograph]. Kh.: NUTsZU. (in Ukrainian)

7. Plotnikova, M. F., Yakobchuk, V. P., Khodakivskyi, Ye. I., Voitenko, A. B., Kolesnikova, M. S. (2022). Derzhavna polityka realizatsii turystychnoho potentsialu Ukrainy [State policy of realization of tourism potential of Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 3, 102-112.

8. Pyniak, L. Yak pandemii COVID-19 vplynula na turystychnu haluz uzberezhzhia. Doslidzhuiemo tsyfry [How the COVID-19 pandemic has affected the coastal tourism industry. We study the numbers]. *O, More.Sity*. Available at: <https://omore.city/articles/173500/yak-pandemiya-covid-19-vplynula-na-turistichnu-galuz-uzberezhzhya-doslidzhuyemo-cifri> (accessed October 06, 2024)

9. *Zakon Ukrainy «Pro turyzm»* [Law of Ukraine «On Tourism»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed October 06, 2024).

10. Zhybak. M. M., Khrystenka. H. M. (2021), Silskyi zelenyi turyzm yak innovatsiina forma pidpriemnytstva [Rural green tourism as an innovative form of entrepreneurship]. *Ahrosvit – Agroworld*, 3, 3-8.

3.20. Contradictory priorities and opportunities to actually achieve sustainable development goals to improve the quality of life

Контрверсійність пріоритетів та можливостей фактичного досягнення цілей сталого розвитку задля підвищення якості життя

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, вплив людини на довкілля продовжує зростати, що збільшує ризики виникнення хворобливих станів, які знижують продуктивність та впливають на якість життя. Екологічні загрози для здоров'я людської популяції, яких по факту можна уникнути, щороку спричиняють щонайменше 12,6 млн передчасних смертей (Budryk, 2022).

Науковці припускають, що нинішнє покоління – це перше покоління, яке бачить глобальні екологічні наслідки, а й, можливо, останнє покоління спроможне змінити ситуацію та здійснити такі необхідні переходи до сталого розвитку (Kyrychenko et al., 2022).

Саме по собі поняття сталий розвиток охоплює гармонійний розвиток трьох підсистем (екологічної, економічної та соціальної) і при цьому екологічна складова часто виступає в ролі певного дотаційного антагоніста, який створює своєрідні рамки для безбар'єрного соціально-економічного розвитку. Проте, варто звернути увагу на загальну характеристику (якісну та кількісну) будь-якої системи, де дуже часто в економічній боротьбі за кількісними показниками страждають якісні, в тому числі і якість життя людини.

Бачення майбутніх позитивних змін охоплює: стимулювання розвитку науки та впровадження інновацій, створення високотехнологічних конкурентоздатних виробництв на засадах циркулярної економіки; реформи освіти, припинення виснажливого використання земельних, лісових і водних ресурсів тощо. Зрозуміло, що першочергово впровадження даних новацій

регулюється законодавчими державними підходами, але своєрідним фундаментом на якому вибудовуються усі цінності, традиції та підходи є саме освіта. Дієва система екологічної освіти (ЕО) / освіти для сталого розвитку (ОСР) (в поєднанні з іншими складниками перерахованими вище) мала б дати позитивні результати, а саме якісні зміни параметрів довкілля, пригальмування інтенсивності процесів та темпів деструкції природних екосистем, чого донині в глобальному масштабі не відбувається. Розв'язання цієї глобальної проблеми має бути комплексним, поєднуючи інституційні, управлінські, законодавчі, освітні підходи та рішення.

За даними попереднього дослідження (Karan, 2010; Скиба та ін., 2024) ми з'ясували, що тільки в японській системі ОСР надається перевага екологічній складовій, зміщуючи освітній фокус з економічної підсистеми. Безумовно, досягнення визначених показників сталого розвитку для покращення якості життя людей обумовлюється безліччю чинників, проте освіта завжди була тим рушієм, який формує соціум та інтелектуальний кадровий потенціал задля подальшого соціально-економічного розвитку та створення сприятливих умов для якісного життя японців.

Екологічна свідомість як передумова якості життя та добробуту майбутніх поколінь

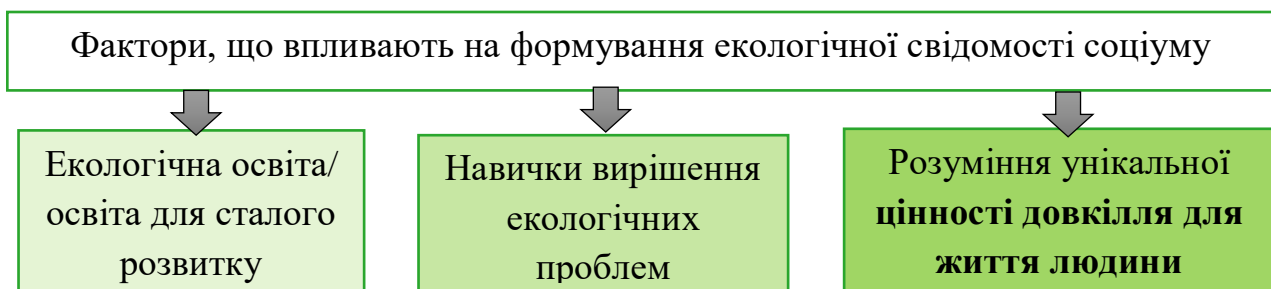
Зважаючи на те, що рівень та тип екологічної свідомості людини впливає на її поведінку стосовно довкілля (усвідомлена шкода довкіллю, або цілеспрямована мінімізація негативного впливу) (Дубінін та ін., 2023) нас зацікавило питання пошуку вірогідної залежності між рівнем екологічної обізнаності (свідомості, компетентності) певного соціуму та безпосередньо станом довкілля у цій країні.

Saylan C., Blumstein D. T. стверджують: «Треба вчити світогляду: соціум повинен бути готовим прийняти деякі незручності заради можливості жити в екологічно безпечному середовищі» (Saylan, Blumstein, 2011).

Експериментальні дослідження (Шедловська, 2011) свідчать про те, що кожній людині притаманний певний тип екологічної свідомості, який залежить від її світогляду, знань, навиків, особистого досвіду. Він впливає на її щоденну поведінку та на довкілля:

- альтруїстичний: активне застосування екологічних знань, вмінь та навичок у повсякденному житті та професійній діяльності;
- нейтральний: особа свідомо нічого не робить для захисту довкілля, маючи для цього можливості, але не маючи бажання чи мотивації до дій;
- прагматичний: особи, які добре розуміють наслідки своїх дій, але невпинно продовжують наслідувати поведінку споживача, використовуючи природні можливості лише заради власної вигоди.

Отже стан довкілля залежить від рівня і типу екологічної свідомості населення (Куць, 2020). На Рис. 1. Представлені основні групи факторів, які на думку авторів публікації впливають на формування екологічної свідомості соціуму (Yekimov et al., 2021).

Рис. 1. Ключові фактори формування екологічної свідомості соціуму

Важливим є той факт, що ключове місце в цій системі посідають такі фактори як впровадження ЕО / ОСР та розуміння унікальної цінності довкілля для життя людини.

ОСР – це не частина й не нова форма освіти, а новий сенс та мета сучасної освіти як засобу збереження, розвитку та існування людської цивілізації. Саме

ОСР є сучасним процесом навчання впродовж життя та неодмінною частиною якісної освіти. (Корнева, 2018). ОСР надає соціуму необхідні знання, навички, цінності та свободу дій для розв'язання взаємопов'язаних глобальних проблем, включаючи зміну клімату, втрату біорізноманіття, нераціональне використання ресурсів і подолання соціальної нерівності (Luna-Krauletz et al., 2021). Саме ОСР треба розглядати як ключовий освітній підхід до розв'язання проблеми підвищення якості життя теперішнього та майбутніх поколінь (Healthy environments for healthier populations, 2019).

Впровадження ОСР в різних країнах відбувається зовсім різними підходами та темпами. Такі країни, як США, Нідерланди та Великобританія одними з перших успішно інтегрували ОСР у школи, вищі навчальні заклади, у системи формальної та неформальної освіти (Müller et al., 2021).

Вважаємо, що систему логічно-послідовних зв'язків між ОСР та якістю життя теперішнього та майбутнього поколінь можна представити у вигляді наступного алгоритму: «ОСР → формування інтегральної екологічної компетентності → екологічно-свідомі дії на рівні особистості та соціуму → пріоритет відділеної екологічної перспективи над тимчасовою економічною вигодою → досягнення цілей сталого розвитку (ЦСР) → створення сприятливих умов для якісного життя теперішнього та майбутніх поколінь».

Тобто проекологічним діям передують безперервний освітній процес формування екологічної компетентності, спонукання до становлення особистісних цінностей.

Взаємозв'язок між рівнем екологічної обізнаності населення та фактичним станом довкілля на прикладі країн з різним рівнем економічного розвитку

За даними ООН кожен 6-й смертельний випадок у світі пов'язаний з передчасною смертю через захворювання, спричинені забрудненням довкілля. Забруднення атмосферного повітря щороку передчасно «забирає» не менше

7 млн людських життів. На долю країн з низьким і середнім рівнем доходу припадає понад 90% смертельних випадків. На жаль, для країн, що розвиваються на тепер не постає питання підвищення якості життя людей, для населення таких країн нагальним є питання виживання в тих фактичних екологічних умовах, до яких призвела багаторічна нераціональна діяльність людини (Budryk, 2022).

Дослідники зазначають, що потрібні експериментальні дані, щоб довести роль певного фактора на рівень усвідомленості соціумом тих, чи інших глобальних проблем, але цей зв'язок має багато інтуїтивного сенсу – якщо населенню не вистачає освіти чи грамотності, дуже важко брати участь, або слідкувати за глобальним дискурсом про проблему, яка часто описується мовою науки та глобальної політики (Lee et al., 2015). Зважаючи на ці доводи спробуємо провести паралель між рівнем економічного розвитку певної країни та екологічною обізнаністю її населення.

На прикладі обізнаності населення різних країн світу щодо зміни клімату дослідники (Lee et al., 2015) спробували зрозуміти, чому соціум усвідомлює цей процес на різному рівні та має різний показник занепокоєння з цього приводу? Автори дослідження доктор Тьєн Мін Лі з Колумбійського університету та доктор Ентоні Лейзеровіц з Єльської школи лісівництва та вивчення навколишнього середовища проаналізували відповіді на соціальні, фінансові та поведінкові фактори (такі як вік, рівень освіти, міське чи сільське місцепроживання, дохід, доступ до комунікацій та участь у громадських та екологічних заходах), щоб побачити, чи вони пов'язані між собою. За результатами досліджень визначено, що у більшій частині країн Північної Америки та Європи рівень обізнаності перевищував 90% серед групи респондентів; перше місце посідає Японія, де 99% населення знають про зміну клімату; для США, Фінляндія, Норвегія Великобританія, Австралія, Швеція, Німеччина, Нідерланди, Канада цей показник варіюється на рівні 98-96%.

Рівень обізнаності в країнах, що розвиваються, навпаки був значно нижчим. Наприклад, 47% респондентів з Філіппін сказали, що знають про зміну клімату, тоді як в Індії це було 35%, а в Єгипті – 25%. Найнижчий рівень обізнаності був зафіксований у Ліберії – лише 21%. Примітним є те, що респонденти з вищим рівнем освіти більш обізнані щодо проблеми зміну клімату.

Аналогічна тенденція простежується і за результатами дослідження Statista Consumer Insights, проведеному у 38 країнах та оприлюдненому у 2024 році. Населення розвинених країн вважає зміну клімату та захист навколишнього середовища важливішою за соціально-економічні проблеми. Тоді як у країнах, що розвиваються загальна ситуація має протилежні результати (Fleck, 2024).

Результати Світового дослідження цінностей в Україні відображають пріоритетний вектор розвитку, продемонстрований населенням різних європейських країн (Світове дослідження ..., 2020). На Рис. 2 представлені результати соціологічного аналізу щодо сприйняття респондентами першочерговості вирішення проблем навколишнього середовища і економічного зростання в окремих країнах Європи та в Україні за результатами хвилі 2017-2020 років.

Спробуємо співвіднести результати даних соціологічних досліджень з показником та рангом індексу екологічної ефективності (EPI). EPI – це комплексний показник оцінки екологічної політики держави (Рис. 3), запроваджений з 2002 р. (методика обрахунку вдосконалена у 2013 р.) як загальна система усвідомлення досягнення Цілей розвитку тисячоліття ООН (180-ма країнами). EPI дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок між розвитком і зусиллями держав у сфері здоров'я, навколишнього середовища та життєздатності, а також оцінити стан та стійкість екосистем, індекс розраховується за 58-ма показниками ефективності, об'єднаних в 11 категорій (Environmental Performance Index, 2024; Block et al., 2024). Ці індикатори дають

змогу оцінити в національному масштабі, наскільки країни близькі до встановлених цілей екологічної політики.

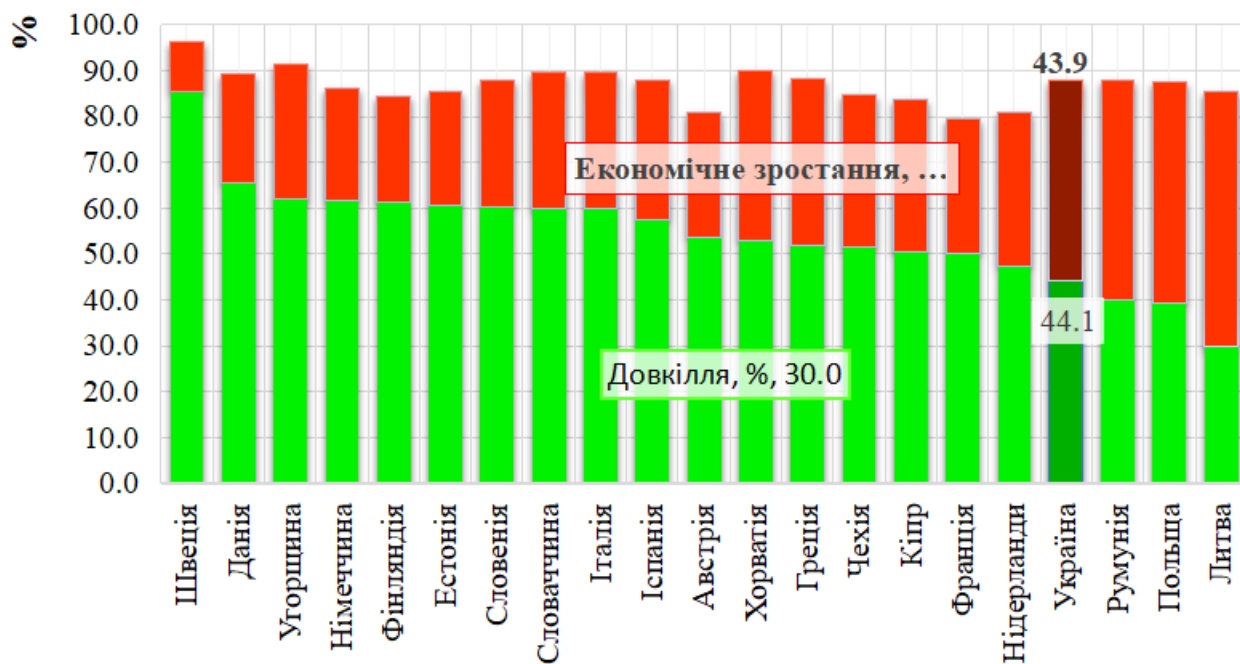
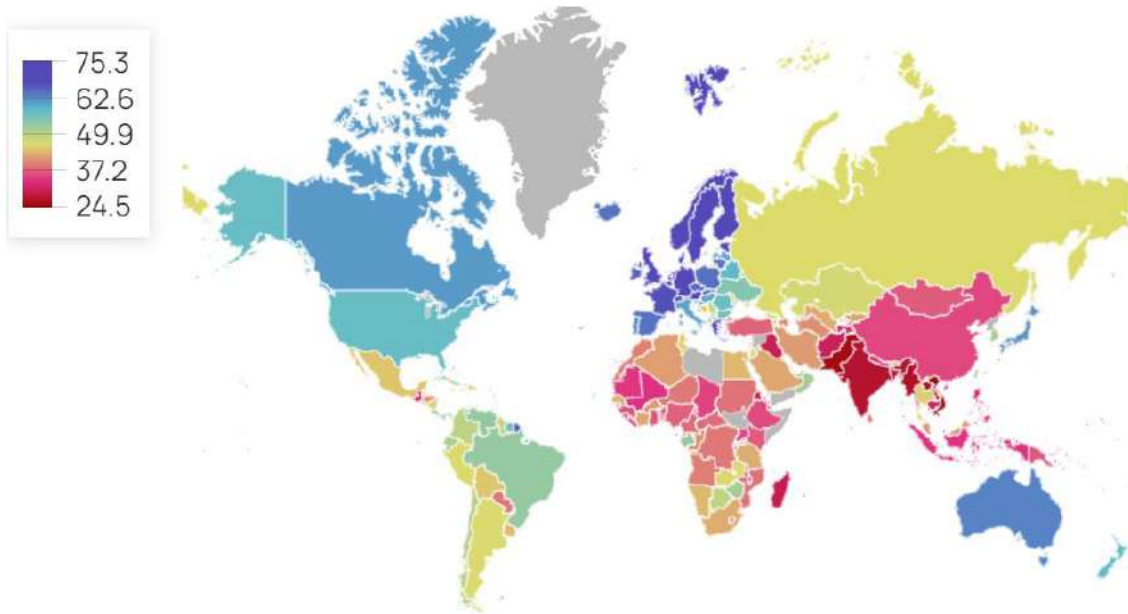

Рис. 2. Пріоритет ранжування економічних та соціальних цінностей

Складено авторами на основі даних (Світове дослідження цінностей в Україні, 2020)

Таким чином, аналізуючи ЕРІ за 2024 рік для перерахованих вище країн (Рис. 2), ми встановили, що Японія має 27 ранг, що відповідає місцю країни в системі ранжування серед 180-ти країн (+4,5 приріст показника за 10-річний період); США – 34 (+0,2); Фінляндія – 4 (+8,3), Норвегія – 7 (+3,6), Великобританія – 5 (+2,1), Австралія – 23 (+5,2), Швеція – 6 (+1,6), Німеччина – 3 (+4,4), Нідерланди – 12 (+4,8), Канада – 28 (+3,4). Верхні місця в ранжованому переліку країн за показником ЕРІ відображають лідерську позицію на шляху досягнення визначених ЦСР та позитивну динаміку змін в екологічній підсистемі задля гармонійного соціально-економічного розвитку. Країни, що розвиваються, навпаки, мають низькі значення ЕРІ та посідають нижчі позиції в рейтинговому списку: Філіппіни мають 168 ранг (-1,0), Індія – 176 (+4,6),

Єгипет– 99 (+4,4), Ліберія – лише 160 (+1,1). Станом на 2024 рік Україна посідає 41 місце в ранжованому рейтингу з приростом десятирічної змінної +8,6 (для порівняння станом на 2022 р. – 52 (+6,2)).

Рис.3. Картосхема відображення бальної безрозмірної оцінки EPI за 2024 рік (позитивною є висхідна динаміка показників позначена синьо-зеленим кольоровим градієнтом) (Block et al., 2024)

Також варто наголосити, що переважна більшість наведених на графіку країн очолює верхівку ранжованого переліку EPI за 2024 рік та останнє десятиріччя в цілому. Першість показника станом на 2024 рік має Естонія – 1 (зі значенням балу EPI 75,3 та приростом показника десятирічної змінної +17,3), останнє 180-те місце посідає В'єтнам зі значенням балу EPI 24,5 та показником десятирічної змінної -4,6.

На Рис. 4 ми відобразили значення бальної оцінки показника EPI для країн про які йшла мова в наведених вище результатах соціологічних опитувань.

По суті, EPI відображає загальну тенденцію спрямування соціально-економічного розвитку задля покращення екологічних показників. Визначені співзалежності повною мірою підтверджують вищенаведену концепцію

(Lee et al., 2015) про те, що населення розвинених країн має свідоміше сприйняття глобальних екологічних проблем та набагато обізнаніше. Недарма провідні наукові та освітні установи світу разом з ЮНЕСКО наголошують на важливості розвитку ОСР в країнах зі слабо розвинутою економікою, при цьому визначають вищу освіту як критично важливий сектор для досягнення ЦСР (Shephard, 2015). Проте варто наголосити, що ключову роль в цьому відіграє і загальна стратегія державної екологічної політики, наскільки дієво на практиці досягаються ці показники.

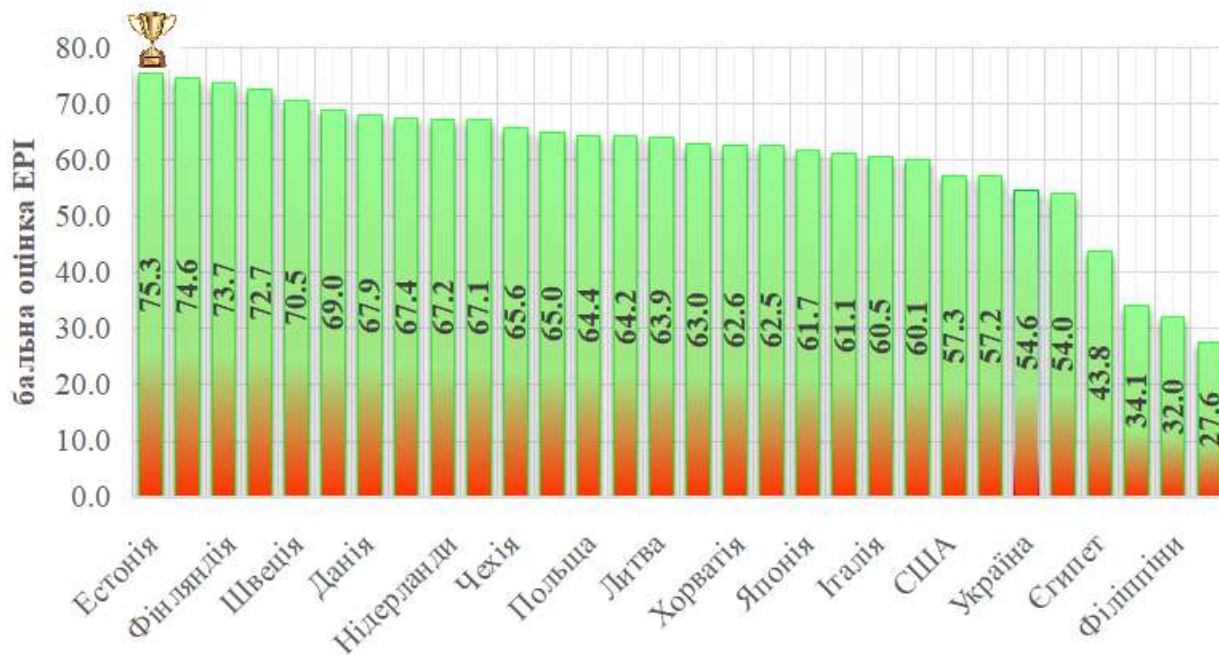

Рис. 4. Бальна оцінка показника ЕРІ

Складено авторами на основі даних (Environmental Performance Index, 2024)

Контroversійність екологічної свідомості українців

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Стан довкілля

безпосередньо впливає на життя і здоров'я людини (Healthy environments for healthier populations, 2019).

Поточна політика щодо екоосвіди базується на положеннях Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28. 02. 2019. Згідно із цією Стратегією, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти, низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку є одними з першопричин екологічних проблем України. Тому одним із завдань Стратегії екополітики є впровадження освіти в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, безперервної екологічної освіти та виховання, просвітницької діяльності з метою формування в суспільстві екологічних цінностей і підвищення його екологічної свідомості (Куць, 2020).

Дослідження, проведені у 2018-2020 рр., вказують на те, що більшості українців притаманний екоцентричний тип екоосвіди, понад 88% громадян захист навколишнього середовища вважають важливим для себе питанням, а зростання кількості відходів, забруднення повітря, водних ресурсів і надалі входять у топ найважливіших проблем охорони навколишнього середовища (Куць, 2020).

Проте світове дослідження цінностей українців відображає зовсім іншу тенденцію. Хоча для 44,1% респондентів вважають захист довкілля пріоритетним у порівнянні з економічним зростанням, практично така ж кількість опитаних надала перевагу економічному зростанню, навіть за умови, що дана діяльність заподіє шкоду довкіллю (Рис. 3). У висновках даного соціологічного дослідження вказується на те, що більшості українців притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості, а проблемне питання стану довкілля є важливим для більшості опитаних респондентів.

Також важливо наголосити на негативній ретроспективній динаміці: з 1996 до 2020 рік практично вдвічі зросла кількість українців, для яких важливіше саме економічне зростання: 1996 р. – 29%, 2020 р. – 43,9%. Таким чином, відзначається динаміка збільшення кількості українців, для яких економічне зростання є пріоритетним у порівнянні із збереження довкілля (Світове дослідження цінностей в Україні, 2020).

З наведених вище результатів робимо висновок, що ціннісне ставлення до довкілля, яке декларують на словах українці, здебільшого не корелюється із їхніми реальними діями та готовністю до дій зі збереження довкілля. В аналітичному документі «Екологічна свідомість українців & довкілля» стан екологічної свідомості українців визначається як «контroversійний». Це пояснюється тим, що з одного боку громадяни нашої держави вважають, що стан довкілля має вплив на їхнє життя і здоров'я, визнають наявність низки першочергових екологічних проблем, та висловлюють свою глибоку стурбованість щодо стану довкілля. З іншого ж боку – вчиняють мало дій задля запобігання заподіяння шкоди й збереження довкілля, або й свідомо вчиняють ті дії, які заподіюють шкоду довкіллю (Куць, 2020).

При цьому важливим аспектом низки соціологічних досліджень є врахування рівня освіти респондентів. Результати вказують на те, що більш схильними до здійснення природоохоронних заходів є українці із середньою спеціальною та вищою освітою, аніж із неповною та повною середньою освітою. Що також підтверджує значущість впровадження безперервної ЕО / ОСР.

Маємо думку, що вельми показовою є умовна прірва між досяжністю цілей сталого розвитку (ЦСР) для кожної з трьох підсистем (екологічної, економічної та соціальної). Шелудченко Л. та ін. відмічають, що в Цілях Сталого розвитку України, які заплановані на період до 2030 року, закладена значна спрямованість на вирішення проблем саме екологічного характеру, визначаючи

таким чином основні напрямки розвитку суспільства, де постає необхідність пошуку балансу між задоволенням основних потреб людства та врахування інтересів теперішніх і майбутніх поколінь у якісному довіллі (Шелудченко та ін., 2023).

Проте, реалістичність практичної спроможності досягти визначені ЦСР саме за екологічною підсистемою спростовується даними, представленими у моніторинговому звіті щодо досягнення ЦСР (2020), відображеними на Рис. 5 та у Табл. 1.

Рис. 5. Ранжування цілей за інтегральною оцінкою прогресу у досягненні ЦСР (Моніторинговий звіт щодо досягнення ЦСР, 2020)

Розподіл ключових показників моніторингу за підсистемами схематично представлені у графічній Табл. 1, кольоровим градієнтом умовно позначено вірогідність досягнення відповідної ЦСР.

Відстежується чітка позитивна тенденція можливості досягнення більшості визначених ЦСР для соціальної підсистеми та протилежна ситуація щодо вірогідності досягнення ЦСР для екологічної підсистеми. Також варто

враховувати, що моніторинговий звіт обраховано за статистичними даними довоєнного періоду, досяжність показників екологічного блоку станом на 2024 рік стає ще віддаленішою перспективою, зважаючи на спричинені війною руйнування та деструкцію природних екосистем.

Таблиця 1. Вірогідність досягнення ЦСР за кожною з підсистем

Економічний вимір				Соціальний вимір				Екологічний вимір				
ЦСР2	ЦСР8	ЦСР9	ЦСР12	ЦСР1	ЦСР3	ЦСР4	ЦСР10	ЦСР6	ЦСР7	ЦСР13	ЦСР14	ЦСР15

З наведеного вище можна виокремити ключові висновки

1) Наряду з інституційними, управлінськими та адміністративними підходами важливим складником на шляху до сталого розвитку є ефективна система неперервної освіти для сталого розвитку. ОСР має враховувати регіональні особливості та специфіку певної країни, мати міждисциплінарний підхід та практичне спрямування.

2) Рівень економічного розвитку кожної країни напряму пов'язаний з рівнем екологічної свідомості соціуму та готовністю до розв'язання екологічних проблем різного рівня.

3) Процес впровадження освіти для сталого розвитку в міждисциплінарному контексті охоплює три складники сталого розвитку (економічний, екологічний та соціальний). Вважаємо, що систему логічно-послідовних зв'язків між ОСР та якістю життя теперішнього та майбутнього поколінь можна представити у вигляді наступного алгоритму: «ОСР → формування інтегральної екологічної компетентності → екологічно-свідомі дії на рівні особистості та соціуму → пріоритет відділеної екологічної перспективи над тимчасовою економічною вигодою → досягнення ЦСР → створення

сприятливих умов для підвищення якості життя теперішнього та майбутніх поколінь».

4) Українському соціуму притаманна контроверсійність екологічної свідомості: стратегічна цілеспрямованість на економічну вигоду при цьому з чітким усвідомленням вагомості нагального розв'язання екологічних проблем задля можливості претендувати на безпечні для життя умови довкілля.

5) Визначено, що станом на 2024 рік Україна посідає 41 місце в ранжованому рейтингу індексу екологічної ефективності (EPI) як загального уніфікованого показника досягнення Цілей розвитку тисячоліття ООН за даними 180-ти країн. Приріст десятирічної змінної склав +8,6, проте при наступному обрахунку ситуація може змінитись кардинальним чином зважаючи на катастрофічні соціально-економічні та екологічні наслідки спричинені російсько-українською війною.

6) Аналіз вірогідності досягнення ЦСР в Україні відобразив вкрай несприятливу перспективу за екологічною підсистемою, що безумовно прямим чином відобразиться на соціально-економічному розвитку та якості життя теперішнього й майбутніх поколінь.

Література:

1. Дубінін, С. І., Гриньова, М. В., Дяченко-Богун, М. М., Новописьменний, С. А., Плужнікова, Т. В., Гомля, Л. М., Закалюжний, В. М. (2023). Важливість формування екологічної свідомості в контексті екологічної освіти у людей в умовах війни в Україні // *Теоретичні та прикладні аспекти вивчення, збереження та збагачення фіторізноманіття у науково-дослідних установах та навчальних закладах України (присвячена 10-річчю заснування Хорольського ботанічного саду) : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хорол, 12 жовтня 2023 р.)*. ПНПУ імені В. Г. Короленка. 71-73.
2. Корнева, І. М. (2018). Феномен «Освіта для сталого розвитку»: сутність та сучасні особливості концепту». *Український педагогічний журнал*, 2, 113-123.
3. Куць, Н. (2020). Екологічна свідомість українців & довкілля. *Аналітичний документ*. С. 31. URL: <https://epl.org.ua/eco-analytics/ekologichna-svidomist-ukrayintsiv-dovkillya/>.
4. *Моніторинговий звіт щодо досягнення Цілей сталого розвитку 2020. ООН Україна*. 01. 09. 2021. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/sustainable-development-goals-ukraine-2020-monitoring-report>.
5. *Світове дослідження цінностей в Україні (2020). Український центр європейської політики*. Київ. Р. 216. URL:

https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

6. Скиба, В. П., Ганчук, М. М., Аюбова, Е. М. (2024). Реалізація екологічної складової в системі E-STEM-освіти. *Biogeosphere and Socium. International Scientific Conference: the program, abstracts* (September 25-27, 2024 Słupsk, Poland). Publishing House “Desna Polygraph”, 204-208.
7. Шедловська М. В. (2011). Означення та типи екологічної свідомості. *Український соціум*, 2, 95-100.
8. Шелудченко, Л., Комарніцький, С., Фірман, Ю., Носко, В. (2023). Формування екологічних компетентностей у здобувачів вищої освіти спеціальності 208 «агроінженерія» в умовах сталого розвитку суспільства. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 23 (1), 143-151. [https://doi.org/10.35387/od.1\(23\).2023.143-151](https://doi.org/10.35387/od.1(23).2023.143-151).
9. Block, S., Emerson, J. W., Esty, D. C., de Sherbinin, A., Wendling, Z. A., et al. (2024). *2024 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. epi.yale.edu.
10. Budryk, Z. (2022). UN report: Pollution causing more deaths than first 18 months of COVID-19 pandemic. *THE HILL*. URL: <https://thehill.com/policy/energy-environment/594375-un-report-pollution-causing-more-deaths-than-first-18-months-of/>.
11. Environmental Performance Index (EPI) (2024). URL: <https://epi.yale.edu>.
12. Fleck, A. (2024). Environmental Protection Not a Major Issue for Majority. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/chart/29935/environment-major-issue-survey/>.
13. Healthy environments for healthier populations: Why do they matter, and what can we do? Geneva: World Health Organization. (2019) (WHO/CED/PHE/DO/19.01). *Licence: CC BYNC-SA 3.0 IGO*. P. 76.
14. Karan, P. (2010). Postwar Environmental Changes in Japan. *Education about Asia*, 15 (3), 38-42.
15. Kyrychenko, V., Dyachenko, M., Mishura K. (2022). Youth and Climate Innovation Program: Youth Leadership and Community-Oriented ESD Practices In Ukraine. Engaging Young People in the Implementation of ESD in the UNECE Region: Good Practices in the Engagement of Youth. *UNECE*. Geneva: UNESE, 143-150.
16. Lee T. M. et al. (2015). Predictors of public climate change awareness and risk perception around the world. *Nature Climate Change*, 5 (11), 1014-1020. URL: <https://doi.org/10.1038/nclimate2728>.
17. Luna-Krauletz, M. D., Juárez-Hernández, L. G., Clark-Tapia, R., Súcar-Súccar, S. T., Alfonso-Corrado, C. (2021). Environmental Education for Sustainability in Higher Education Institutions: Design of an Instrument for Its Evaluation. *Sustainability*, 13 (13), 7129. <https://doi.org/10.3390/su13137129>.
18. Müller, U., Hancock, D. R., Stricker, T., Wang, C. (2021). Implementing ESD in Schools: Perspectives of Principals in Germany, Macau, and the USA. *Sustainability*, 13 (17), 9823. <https://doi.org/10.3390/su13179823>.
19. Saylan, C., Blumstein, D. T. (2011) The Failure of environmental education (And How We Can Fix It) (1st ed.). *University of California Press*. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pvn79>.
20. Yekimov, S., Karmanny, Y., Zenin, A., Zinovatna, I., Sliusarenko, S. (2021). Using the project method to improve environmental education for law students. *E3S Web of Conferences*, 265, 07005. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126507005>.

Annotation

Chapter 1. Psychological, social and legal dimensions of quality of life in times of change

1.1. Svitlana Bykova. Psychological bases of quality of life assessment. The article discusses the specifics of the scientific category ‘quality of life’ and the possibilities of its assessment from a psychological point of view. The significance of assessing the quality of life in the social and personal aspects, the importance of information on the assessment for state-building and forecasting of many social processes is established. As a result of the analysis, the subjectivity of assessing the quality of life by an individual is determined, considering the objective conditions of his/her life, the assessment of which varies depending on the degree of importance to a person. The most important psychological criteria for assessing the quality of life, such as the level of psychological well-being, emotional characteristics (absence of depression, stress, experience of happiness, etc.), life satisfaction, personality success, etc. are highlighted.

1.2. Ivica Gulasova, Tatiana Magulova. Factors affecting the quality of life of colostomy patients. The quality of life of every patient with a stoma is severely impaired. The operation by which the artificial outlet of the intestine-stoma is established primarily affects the physical side of the body and further, of course, affects the psychological, social and spiritual areas of life. We have set two goals of the paper – to find out which areas of the physical, mental, socio-economic and spiritual domains of quality of life in patients with colostomy have the highest level of influence on their quality of life and to characterize the quality of life of patients with colostomy – to analyze individual domains of QL patients with colostomy.

1.3. Marek Janicki. Quality of life in sustainable development indicators, area of good governance, scope of institutional and political order, in the Opole region against the background of Poland in the years 2014-2023. The article is devoted to sustainable development indicators in the field of political and institutional order. The area of good governance in the Opole region against the background of Poland in the years 2014 to 2023 was studied. Indicators from the field of openness and participation and economic instruments were presented. The presented sustainable development indicators are considered important diagnostic and information tools. They provide information on the current state, possible threats, and the level of advancement of activities aimed at introducing the principles of sustainable development. The indicators allow for the verification of previously adopted strategic goals, as well as for the verification of specific goals.

1.4. Iryna Ostopolets, Oleksii Kryzhanovskyi, Pavel Kryzhanovskyi. Comparative analysis in the pursuit of self-actualization by men and women. Self-actualization is the process of developing a person's inherent potential, abilities and capabilities, including both personal and professional growth, social success, and leadership skills. The study of 40 men and women showed an uneven distribution of masculine, feminine and androgynous traits with a predominance of androgyny. Men tend to attribute higher intellectual abilities to people of their own gender, while women see autonomy as a significant result of self-realization. Both genders consider success, self-confidence, and happiness to be the result of self-actualization, with some differences in what they consider more important in their lives.

1.5. Iryna Serhieieva, Iryna Ostopolets. Psychological aspects of ensuring the quality of life in case of job loss during the period of martial law in Ukraine. The research is devoted to the study of an urgent problem – the loss of a person's job. The analysis of literature sources has shown that an interdisciplinary approach is needed to comprehensively understand and develop effective solutions to this problem.

The results of the diagnostics made it possible to state that people who lost their jobs are mostly dissatisfied with their lives and are ready for changes, but more often to change their place of residence rather than their profession. A fifth of respondents have low self-esteem and increased anxiety. The overwhelming majority suffer from tension and stress, which worsens their health and negatively affects their well-being. This raises the task of developing a program of psychological support for people during the job search.

1.6. Larisa Batyuk, Tetiana Baban. Methodological ambushing of the phenomenon «the quality of life» at the political economy of the future by Grzegorz V. Kolodko. The article reveals the methodological foundations of the study of the «quality of life» phenomenon in the political economy of the future by Grzegorz V. Kolodko. It was concluded that the standards of the level and quality of life increasingly act as a criterion for the effectiveness of social policy in modern conditions. It is shown that the quality of life is a socio-economic category that has an ethical dimension. It has been proven that in modern conditions of scientific and technical development and the scale of globalization, ignoring the ethical factor threatens not only a decrease in the quality of life, but also the very fact of the existence of life.

1.7. Victoria Boldyreva, Igor Zakharchuk. Current state and prospects for improving the legal regulation of information technology and artificial intelligence as an element of improving the quality of life in Ukraine. The work is devoted to the need for legal regulation of information technology and artificial intelligence, namely, the application of an innovative approach in the modern competitive environment of Ukraine. The authors identify the key challenges of legal regulation of the use of information technologies and artificial intelligence, including the problems of personal data protection, liability for the use of artificial intelligence technologies, and ethical aspects of the use of information technologies and artificial intelligence. The authors suggest a number of areas for improving the legal regulation of the use of information technologies and artificial intelligence, including the adoption of special legislation on artificial intelligence, implementation of international and European standards, development of state institutions in the field of regulation of information technologies and artificial intelligence, and introduction of the necessary control and liability mechanisms.

1.8. Andrii Bortov. Coping strategies and their relationship with the quality of life of student youth in wartime. This article analyzes the relationship between coping strategies and the quality of life of student youth in the context of the war in Ukraine. It examines the theoretical foundations of stress, its impact on health and quality of life, and various classifications of coping strategies. Ukrainian and international studies that investigated the link between the use of active and passive coping strategies and indicators of students' quality of life are analyzed.

The analysis results confirm the hypothesis that students who use active coping strategies (seeking social support, active problem-solving, planning, positive reappraisal, and acceptance) have a higher quality of life.

The article presents statistical data on the impact of war on students' mental health and provides practical recommendations for developing effective coping strategies for students in wartime. These recommendations can be useful for psychologists, teachers, university administrators, and government agencies.

1.9. Nataliia Hablei, Nataliya Yurchyshyn, Svitlana Leshanych. Protection of children's rights under the conditions of marital state. This article examines the rights of the child under martial law. The authors determine that the issue of protecting children's rights is quite relevant for our country, since with the beginning of a full-scale invasion, the mechanism for realizing this right is not perfect and needs improvement. Children's rights – the opportunities (freedom) of a minor child, necessary for his existence, upbringing and development. Many rights of the child coincide with human rights (right to life, name, obtaining citizenship, free expression of opinion, etc.). Unfortunately, despite the existence of normative legal acts that regulate the protection of children's rights, at this stage in our country there is no specific law that would ensure the protection of children's rights in the conditions of martial law. The authors consider it expedient to make changes to the legislation of Ukraine, namely: to create and adopt the Law of Ukraine "On the Protection of Children's Rights in the Conditions of War and State of Emergency" for the legal protection of children's rights.

1.10. Olena Zavhorodnia, Natalya Volodina-Panchenko. Strengthening of personal resources of school students in the process of art-creative activities. Supportive resources for mental health such as resilience, creativity and aesthetic immersion are emphasized. Children's creative output reflecting their wartime experiences is outlined. Art therapy techniques "In search of harmony" and "Journey" are proposed, which are mainly universal tools, but are especially suitable for people with visual abilities. The psychological mechanisms of self-recovery of an artistically gifted person are characterized. The roles of the art therapist providing support are defined: facilitator, source of information, trainer, mirror, assistant, witness, and supporter. The contribution of artistic practices to the restoration of mental health and well-being is clarified.

1.11. Olha Kertsman. Quality of life of mothers of children with special needs: psychological aspect and the role of public organizations. The article deals with the psychological aspects of the quality of life of mothers raising children with special needs in the conditions of modern society and limited access to rehabilitation services during the war. The importance of public organizations and the role of digital technologies, in particular blogging, as sources of social and psychological support are investigated. The theory of conscious act by V. A. Romenets is used to analyse the adaptation processes that help mothers overcome difficulties and find new meanings. The empirical data confirming the importance of involvement in social experience through the blogosphere for the development of resilience in mothers are also considered.

1.12. Olena Kolodych. Study of stress resilience dynamics among psychology students. The study addresses the relevant issue of stress resilience dynamics among psychology students throughout their education. Stress resilience is a key indicator of students' psychological well-being, especially for future psychologists who experience significant emotional and intellectual strain. The aim of the research is to examine changes in stress resilience levels and identify factors that influence students' ability to cope with stressful situations.

The study involved 150 students from the first, third, and fifth years of the psychology faculty, using a stress resilience test and questionnaires. Results showed a gradual increase in stress resilience levels from the first to the fifth year. Key factors identified include adaptation to the educational process, development of coping strategies, and social support.

The research confirmed the hypothesis of increasing stress resilience among students during their studies and revealed a correlation between stress resilience levels and academic performance.

The findings expand our understanding of stress resilience dynamics in psychology students and can be used to develop support programs for students in overcoming stressful situations during their education.

1.13. Serhii Kononenko, Yana Kaimanova, Nadiia Riabokon. Psychological determinants of subjective quality of life of higher education applicants: the role of emotional stability and social support. The subjective quality of life of higher education students is an important indicator of their mental and emotional well-being. The article examines the main psychological factors affecting the subjective quality of life of higher education students, with an emphasis on the role of emotional stability and social support. Based on a review of contemporary literature and theoretical models, it explores how these two factors determine students' life satisfaction, psychological well-being, and emotional state.

1.14. Liliia Korytko, Anna Kuchera. Psychological problems of adaptation of convicts and those released from prisons. The article is devoted to the analysis of psychological problems associated with social isolation due to serving a sentence.

It is noted that staying in places of deprivation of liberty causes serious consequences for a person's psyche, and after release from places of imprisonment, the most important thing is social and psychological adaptation and ensuring a certain quality of life.

The authors are of the opinion that the issue of protecting human mental health in Ukraine will remain problematic in the future, including the protection of mental health of people who are serving and have served prison terms.

1.15. Nataliia Kucherenko, Marharyta Mykhalenko, Olha Kaidalova. The problem of leadership, diagnostics and development of leadership qualities in a group of psychology students. The phenomenon of leadership is deeply rooted in human nature and society. Despite extensive research by Ukrainian and foreign psychologists, a unified definition remains elusive. In today's progressive world, leadership is a key driving force. Individuals aspiring to be leaders must possess various qualities adaptable to different situations. It is proven that leadership skills can be learned, which are essential for gaining authority and recognition from colleagues or teams. Leadership issues are crucial for achieving organizational effectiveness. Leadership is seen both as a set of qualities attributed to those who successfully influence others and as a non-coercive process aimed at achieving group goals. The term "leader" translates from English as "leading" or "manager." Ideal leadership combines personal and organizational power. The study aims to experimentally diagnose psychology students' leadership qualities and develop training programs based on the results.

1.16. Tetiana Ponomarenko. Impact of traumatic events of the war on the quality of life of Ukrainians. The research investigates the impact of traumatic war events on the quality of life of Ukrainians. It has been established that the war has led to large-scale social, economic, and psychological changes. The destruction of infrastructure, the forced displacement of millions, as well as the loss of jobs and homes, have deteriorated living conditions. The constant threat to safety and stress have contributed to increased levels of anxiety and depression. Empirical analysis identified the levels of situational and trait anxiety, the impact of traumatic war events on the population's mental state, psychological well-being, and quality of life. The following correlations were found: the three scales (situational anxiety, trait anxiety, impact of traumatic experience) show a positive and significant correlation with age, psychological well-being, and quality of life.

1.17. Kristina Rezvorovych, Hanna Terekhova. Camcording and cardsharing during martial law: challenges to copyright and intellectual property protection. The article examines copyright violations under martial law, in particular camcording and cardsharing. Modern challenges in the field of intellectual property, aggravated by the digitization of content and the technology of its illegal use during military conflicts, are highlighted. Particular attention is paid to the issues of illegal recording of audiovisual works (camcording) and access to broadcast programs bypassing rights holders (cardsharing), as well as the role of state and international institutions in ensuring effective protection of rights. Proposed ways of protection, including blockchain technologies and strengthening legal regulation in crisis situations.

1.18. Oleksandra Smushak, Serhii Tomyn. Preventive orientation of the institution of involvement in a criminal offence. The relevance of the research topic is due to the imperfection of current legislation. The controversial issues which arise when establishing liability for involvement in a criminal offence require a more thorough scientific study. As of today, the institute of complicity is an effective mechanism designed to help prevent socially dangerous acts, expose the perpetrators and identify latent criminal offences.

The rules establishing liability for involvement in a criminal offence, both existing and proposed, contain high moral requirements for persons who have become involved in criminal offences of others. At the same time, these norms, on the one hand, become an obstacle to criminal activity, and on the other hand, contribute to the implementation of the principle of inevitability of punishment for a particular criminal offence, reduce the number of hidden criminal offences and help in the disclosure and detection of criminal offences.

1.19. Olga Tkachenko. Psychological features of improving the quality of life of children with special educational needs in modern Ukrainian society. The article examines the psychological features of improving the quality of life of children with special educational needs (hereinafter SEN) in modern Ukrainian society.

Emphasis is placed on the topicality of the topic, noting that children with SEN are one of the most vulnerable categories of the population that needs systemic support and resources. In the context of modern challenges related to war, the issues of psychological support and social integration of children with special needs become especially important.

The article calls for a comprehensive approach to solving the problems that arise in the lives of these children, in order to ensure their right to a happy and fulfilling childhood.

1.20. Zinaida Usikova, Polina Kovalenko, Yaroslava Tur. Peculiarities of selection coping strategies by women living in Ukraine in wartime. In the context of a full-scale war in Ukraine, the relevance of the full functioning and restoration of psychological health in the event of long-term trauma is of great importance. Therefore, an urgent research task was to identify the peculiarities of overcoming crisis situations by an individual in order to restore his or her adaptive capabilities through the formation of coping strategies. The dominant coping strategy among women living in war is a task-oriented coping strategy, using previous experience of solving a similar problem, deep immersion in the situation, its analysis, and development of several different options for solving the problem situation.

1.21. Alina Chernyakova, Sofia Chernysh. Resilience of youth with different levels of social well-being. The psychological features of resilience and social well-being in youth are considered as a psychological category. An empirical study of resilience in youth with varying levels of social well-being has been conducted. The research revealed that the level of social well-being has a significant impact on the development of resilience, particularly in the ability to adapt to stressful situations and overcome difficulties. Positive correlations were identified between the components of resilience and social well-being, indicating the need for attention to psychosocial factors in the process of forming resilience in young people.

Chapter 2. The role of education in improving the quality of life in the digital age

2.1. Natalia Bobro. The impact of higher education digitalization on modern educational models. The article examines the impact of digitalization on the formation of modern educational models in the context of the global transformation of society. The main problem is the need to adapt educational processes to the rapid changes caused by the development of digital technologies, which requires new approaches to learning. The key aspects of digitalization are considered, particularly the use of artificial intelligence, online platforms, and interactive learning tools that transform traditional teaching methods. A model for the individualization of the educational process through the integration of digital platforms is proposed, which increases the flexibility, accessibility, and quality of education. The results of the study show that implementing these models contributes to the development of competencies necessary for the successful adaptation of students to the modern labor market and ensures the sustainable development of educational institutions.

2.2. Oksana Bykonja, Serhii Bykonja. The role and place of education in improving the quality of life. The article explores education as a fundamental factor in personal and societal development, significantly influencing quality of life. Researchers such as R. Desjardins and P. Sahlberg analyze the connections between education, economic growth, health outcomes, and social cohesion. It highlights the role of education in economic empowerment, exemplified by Finland's successful educational model, and discusses its impact on health and well-being. Education fosters civic engagement and critical thinking, essential for navigating societal challenges. The article also addresses reforms within the Ukrainian education system, focusing on modernization and the integration of innovative approaches. It emphasizes the importance of lifelong learning, teacher training, and incorporating health education into curricula. Additionally, it notes that education has a profound impact on future generations and can transform societies in both Ukraine and other developing countries.

2.3. Halyna Kit, Alla Vasylyuk, Natalia Kazmirchuk. Future primary school teachers preparation for research activities. Education quality determines life quality. Pedagogical research is a system element of education. A graduate of the new Ukrainian school must be an innovator capable of changing the world around him. Therefore, primary school teachers should be prepared for scientific research and the involvement of students in it. Emphasis is placed on the teacher's research qualities, the task and the content of teacher training for research activities are revealed. Emphasis is placed on the importance of methodological knowledge, which should help the teacher to form his own knowledge based on a complex of multidisciplinary knowledge (methodological, professional, psychological-pedagogical, philosophical), expressed in the form of building projects, plans, programs and their implementation in practice.

2.4. Inna Mykytenko. Pedagogical conditions for the formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanitarian training at the college. Today, the quality education of the participants of the educational process is determined not only by the level of their professional training, but also by their cultural training, which includes their social activity, readiness to communicate in a modern multicultural society, and the ability to acquire their own multicultural experience.

The effective formation of multicultural competency of professional junior bachelors in the process of humanitarian training at the college is made possible by certain pedagogical conditions, therefore their substantiation is a rather important task, which is considered in the article.

The process of forming the defined competency covers educational and extracurricular activities of education seekers and is carried out in classes in the disciplines of humanitarian and natural cycles.

Foreign languages have great multicultural potential for the formation of students' multicultural competency.

2.5. Svitlana Avdieieva, Irina Minakova. Inclusive competence of teachers of the Zaporizhzhia region: results of an online survey. In the article results are presented on-line of study of level of formed of inclusive competence of pedagogical workers of establishments of formation of the Zaporizhzhia area on basis on-line of questioning. Actuality of increase of inclusive competence of teachers does not lose the importance in the conditions of present time. Analysis of the last research and publications sanctified to such questions: makereadies of teachers in inclusive educational space, studies of children with the features of psychophysical development in inclusive classes, forming of professional competences of teachers for realization of inclusive education.

2.6. Olha Blaha. The influence of foreign language knowledge on the career growth of law students. The article outlines the concept of career and the importance of foreign language learning for the future career growth of law students. It is proven that career is a complex of social and psychological phenomenon that causes significant changes in a person's life path in general and contributes to the most complete comprehensive disclosure of his personal potential. It is emphasized that knowledge of a foreign language is extremely relevant today and provides the social, intellectual and personal needs of future lawyers in the direction of achieving career heights.

2.7. Denys Zhezherun. Reparation for entrepreneurship in transport management: new trends and global challenges. The article discusses the main aspects of preparation for entrepreneurship, in particular in the context of quality of life, modern trends and global challenges. Quality of life is defined as a multifaceted concept that encompasses both objective and subjective factors, such as life satisfaction and freedom of choice. In the context of small business development, it is important to adapt the training of specialists to changing market requirements. Current trends include an emphasis on practical training, the integration of digital technologies and the development of soft skills, which are critical for business success.

Global challenges such as economic instability, environmental issues and technological change require new approaches to education. In view of these factors,

it is important to develop entrepreneurial education that is not only theoretical but also practical, orienting students to actively participate in the development of entrepreneurship. The article emphasises that preparation for entrepreneurship is a key element in improving the quality of life, as it contributes to the development of economic activity and social well-being in society.

Thus, an integrated approach to training specialists in the field of entrepreneurship can become an important tool for ensuring sustainable development of small businesses and improving the quality of life of the population.

2.8. Oleksandra Kuzenko, Lyudmyla Matsuk, Nadiia Kravets. Features of the application of eid techniques in the corrective work on speech development of children with special educational needs. The article substantiates the expediency of using eidetics in correcting the speech development of children with special educational needs. It is noted that this technique, thanks to the ability to harmonize the development of both hemispheres, promotes the activation of the child's speech activity. The introduction of eidetics into the educational process takes into account the characteristics of the psychophysical development of a child with special educational needs, his character, behavior style.

By the means of eidetics, all functioning analyzers of a child with special educational needs are involved in the cognitive process, thanks to which he can not only see, but also touch, hear, taste, and smell the object. The child acquires new knowledge through well-known images, which creates comfortable conditions for him to learn about the surrounding world and verbalize its signs.

2.9. Olena Pavlyshynets, Bohdana Petryshak. The ways and means of increasing motivation to learn a foreign language in the context of online learning and digitalization of the educational process. The article deals with the the problem of increasing students' motivation in digital and online learning and its various aspects. Particular attention is paid to factors, ways and means of increasing motivation, including the following: interest and relevant learning challenges, maintaining a reasonable balance in learning, attention to intrinsic and extrinsic motivation, increasing effective teamwork and social interaction, assessment and celebration of success, peer-to-peer learning and quality feedback.

2.10. Oksana Perkhulyn, Natalia Henyk, Pavlo Prudnikov. The use of the case method as an effective means of developing clinical thinking of future doctors in practical obstetrics and gynecology classes. The article reveals modern approaches to the formation of clinical thinking of future doctors.

It is emphasized that one of the most effective methods of forming the clinical thinking of medical students is the case method, because it involves solving clinical situations, which has a positive effect on the development of critical and problematic thinking.

It is substantiated that the use of the case method in the educational process of medical vocational training significantly activates the cognitive activity of students, has a positive effect on the mastery of educational material and the development of clinical thinking of specialists in the field of health care. It is argued that the effectiveness of the case-method using in practical classes in obstetrics and gynecology directly depends on the level of readiness of both teachers and students, but their use requires a differential approach from the teacher, knowledge of teaching methods, special communication skills with the student audience, aimed at development of clinical thinking.

2.11. Nataliya Razumeyko, Oleksandr Tkachenko, Liudmyla Olefir. Role and place of informal education in improving life quality. Education is a fundamental factor in the development of individual and society, contributing to economic growth, social mobility and the reduction of inequality. It's the human right and the key for realization of other rights, opening opportunities for marginalized groups. Informal education that takes place outside traditional educational institutions is becoming increasingly relevant in conditions of rapid changes and technological progress. It includes self-education, mentoring, participation in professional courses and online communities, providing flexibility and availability of knowledge. However, despite the numerous advantages, informal education faces challenges such as the lack of official certificates and the need for self-discipline. The successful combination of formal and informal education ensures the development of adaptive skills that are necessary for the modern labor market, making training individualized and practical.

2.12. Liliia Tomich, Volodymyr Saienko. Physical culture as a factor in the formation of a healthy lifestyle. This article is devoted to the problems of improving the quality of life and strengthening human health in modern conditions, as well as the influence of physical culture and sports on the formation of a healthy lifestyle (HLS). The most important condition for health promotion is a healthy lifestyle. And it is based, first of all, on physical activity, on physical training and sports. The importance of physical culture and sports is highlighted as one of the most affordable and effective means that have a beneficial effect on people's health.

2.13. Alina Chernyakova, Yehor Palyvoda. International academic mobility as a tool of motivation and a method of improving the quality of life of youth students. The article is devoted to the role and place of education in improving quality of life, and how academic mobility programs contribute to this process. This article explores the new elements these programs bring and the opportunities provided by Erasmus+. Additionally, we identified how international academic mobility programs motivate students. In the course of writing, it was found that an individual's financial resources are only the "tip of the iceberg" in enhancing quality of life. More moral and simple aspects, such as education, spiritual development, emotional resilience, and adaptability to different conditions, play a significant role. All these factors lead individuals toward wealth accumulation, ultimately improving quality of life. Our research examines the benefits provided by programs like Erasmus+ and assesses whether, beyond financial gains, they offer moral and career advantages as well.

2.14. Olha Shevchenko, Daria Kucherenko. Formation of psychological readiness of athletes artistic gymnastics. The article deals with the issues of training athletes in rhythmic gymnastics. Psychological preparation is of particular importance. It was found that artistic gymnastics offers various opportunities for the physical, aesthetic, emotional and spiritual development of female athletes. It has been proven that success in modern sports requires not only physical training, but also a proper psychological adjustment. Preparation involves improving the mental processes of sportswomen, forming the necessary mental properties and ensuring their adaptation to various training and competition conditions.

2.15. Mariya Shyshkina. Breakthrough ICT as a factor of the sustainable development of educational systems. The main difference between educational systems of new generation and previous stages of ICT training development is a higher level of adaptability, accessibility and scalability. This is achieved both through the use of more powerful and integrated artificial intelligence models, and through the organization of a more flexible and open learning environment, in particular through hybrid cloud solutions that provide access to personalized services both individually and collectively. These changes in the organization of the educational environment determine the sustainable development of educational systems. In connection with this, the topic of sustainable development is a promising direction for improving the educational programs for the training of pedagogical and scientific-pedagogical personnel of education digitalisation.

2.16. Liudmyla Shlieina. Education as a plane for the formation of students' gender culture. The study of gender education in the system of higher education emphasizes the importance of overcoming stereotypes in educational materials that limit the social and cultural development of students. Scientists note that the traditional gender attitudes of teachers often lead to conflicts and gender inequality in the educational process. Gender methodology in professional training is still not sufficiently implemented, which complicates the implementation of gender ideas. It is important that institutions of higher education demonstrate positive examples of behavior for the development of personalities of men and women, free from prejudice. Among the teachers of agricultural universities, there is observance of traditional views on gender, which affects the professional orientation of students. Gender education should provide equal opportunities for all participants of the educational process, regardless of gender. Consistent integration of the gender approach into the educational system will contribute to the development of graduates' awareness of their potential opportunities and role in society.

Chapter 3. Management and economic aspects of creating conditions for improving the quality of life

3.1. Tetiana Gryniv, Zoryana Skybinska. Impact of workplace environment and leadership on employee well-being and productivity: a psychological perspective. The article explores how workplace conditions and leadership styles influence employee well-being and productivity. A positive work environment, supportive corporate culture, and democratic leadership contribute to employees' emotional well-being, satisfaction, and overall life quality. Conversely, toxic cultures and authoritarian leadership can cause stress and burnout. Emotional intelligence in leaders is emphasized as crucial for effective management, fostering trust, and enhancing team cohesion. The article also discusses the role of motivation, professional growth, and conflict management in improving employee engagement and reducing turnover. These factors are interconnected and essential for fostering a productive, loyal workforce.

3.2. Mykhailo Khvesyk, Hanna Obykhod, Alla Omelchenko. Determination of risks and threats of environmental resilience as a key characteristic of improving the quality of life in the modern world. Investigating various approaches to assessing the quality of life of the population, the authors focus on such a component as the resilience of the ecological security of the territory. According to the interpretation of the main concepts in this topic, resilience arises through cumulative effects, feedback loops, and dynamic movements. It is connected with the possibilities for renewal and recombination of processes and the emergence of new development trajectories in the system of achieving a high level of the population's quality of life through absorption, adaptation, and transformation to the main threats and risks. Thus, when determining the regularities of the formation of a safe environment, especially in the context of compliance with environmental safety requirements, it is worth paying attention to regionalization, spatial and temporal structuring, localization of risks and threats, their variety, synergy, etc. It has been established that the growth of separate complexes of potential and real threats in the field of potential restoration will require strengthening the role of both the state in solving global environmental security problems and communities at the grassroots level, using risk criteria and involving the system of the best available technologies.

3.3. Lev Kloba, Nazar Dobosh. Features of development, pricing, and promotion of banking investment products in the context of intensified competition. In the article, an analysis is conducted on the features of development, pricing, promotion, and sales of banking investment products. Particular emphasis is placed on the need to intensify the development and sales of new banking investment products in the context of increasing competition.

3.4. Maria Lapishko, Oksana Sadura, Zoriana Lapishko. Problems of the state budget of Ukraine and the taxation system during the war. The full-scale war in Ukraine has halted a series of reforms initiated across various sectors of society, including the fiscal and tax systems. Currently, the war is causing catastrophic damage to the economy and widespread impoverishment of the population. The government is making significant efforts to ensure the country's defense capabilities, provide social protection for its citizens, and address the consequences of Russia's military aggression. An analysis of state budget revenues and expenditures reveals certain imbalances. The study highlights current issues related to the emergence of the budget deficit in Ukraine and the challenges in filling the state treasury. The necessity of reforming Ukraine's tax system is substantiated to make it as transparent as possible, reduce the burden on taxpayers, eliminate opportunities for tax evasion and corruption, and stimulate economic growth and investment. The continuation of budgetary relations reform in the post-war period is recommended, including lowering the upper salary limit for certain civil servants to 100,000 UAH, with the savings redirected to military needs, social payments for war victims, and servicing the country's internal debt.

3.5. Tadeusz Pokusa, Ewa Tworek. Coordinated medical care as an important aspect of quality of life in the Polish health care system. The position of medical coordinator in Primary Health Care (POZ) is a novelty that is gaining in importance. Two years ago, no one had heard of it, but the introduction of coordinated care completely changed the functioning of medical facilities. Currently, the medical coordinator has become a key figure in organizing and supervising the patient treatment process. Importantly, units that do not provide coordinated care do not employ coordinators, which shows how closely these two elements are interconnected.

3.6. *Wladyslaw Wornalkiewicz. Cooperation of rural residents in setting priority repair of local roads.* Despite the widespread promotion of balanced economic development in each administrative unit, the needs of local communes in many regions remain overlooked. This is particularly evident in the construction and renovation of communal roads, especially those serving agricultural areas. Communities are calling for the modernization of access roads, particularly those leading to schools, offices, and supermarkets. However, there are no consistent criteria for prioritizing these projects. This study aims to propose a planning solution using computer applications. Objective decision-making on project priorities will improve the efficiency of the commune's department in charge and provide residents with a tool to report hazardous areas and monitor renovation progress.

3.7. *Alina Yakymchuk, Oleh Yakymchuk. Improving the quality of life and safety of territorial communities based on the development of national parks.* National parks around the world play a significant role in the development of local government units thanks to tourist, recreational and educational activities. That is why it is now so important to combine the efforts of local authorities and park management in order to stimulate the sustainable development of local government units (municipalities / clusters), within the borders of which there are national parks, based on their positive brand and marketing image. In this study, the research was carried out on the example of the border areas of Poland and Ukraine. Since Ukraine is at war, only its western part is able to maintain its economy at a slightly below average level, so positive experiences and cooperation with Polish national parks will be extremely useful. Protecting the natural heritage for both Poland and Ukraine is a priority for sustainable development and public policies. Historically, both countries are deeply interested in preserving areas of high natural value, developing a nature protection system and have been conducting international cooperation for many years. Naturally valuable areas provide a wide range of ecosystem services. Therefore, the biological diversity of areas of the highest value, covered by legal protection, should be properly preserved and, in the event of unfavorable changes, restored. For this purpose, the work assessed the services of forest ecosystems in national parks in the form of oxygen production and ensuring the subsistence of the population of border areas. In the future, such an assessment should be included in the marketing strategy for the development of individual national parks, as well as in their global development strategy. What is important for Ukraine is Poland's positive experience in protecting ecosystems and monetizing ecosystem services and functions, which will be necessary for the development of regulatory environmental policies of both countries. National parks in Poland create a positive image of local government units and should become part of a uniform marketing development strategy of the Polish-Ukrainian borderland. The main goals of this work are to support the economic development of local government units through the use of national parks in the process of sustainable development using an effective ecosystem protection system, in particular in the context of implementing international experience – Poland for Ukraine.

3.8. *Larysa Zomchak, Khrystyna Sukhovych.* Assessing the nexus of circular economy and resilience: economic development, household spending and waste generation in Ukraine. This study investigates the interconnectedness between circular economy principles and resilience in the context of Ukraine's economic development in the regional level. We highlight the nation's critical waste management challenges and limited recycling infrastructure, emphasizing the crucial role of transitioning to a circular economy model. The core of the analysis lies in the econometric model of three simultaneous equations examining the interconnected relationships between economic development of the region (measured by Gross Regional Product), household spending, and waste generation in Ukraine. Other variables used in the model are capital investments by region, employed population and volume of industrial products sold be region. This model employs simultaneous equations to capture the complex dynamics between these factors. Our analysis reveals that while investments, employment, and industrial output positively impact regional economic growth, they concurrently contribute to waste generation. Notably, the model suggests that strategically targeted increases in household spending can mitigate waste generation. We conclude by outlining the significant opportunities for Ukraine to foster CE development and propose key policy measures to attract investment, build infrastructure, and enhance environmental awareness.

3.9. *Larysa Bezzubko, Dmytro Polozhentsev.* Management of the social direction of the development of NBIC-technologies in Ukraine. The relevance of this study is determined by the presence of many controversial issues regarding the consequences and prospects for further development of NBIC technologies (nano-, bio-, information, cognitive) and NBIC convergence. The authors describe the peculiarities of modern technological modes, emphasise the negative effects of the introduction of NBIC technologies on the human psyche, the emergence of new types of diseases and addictions, the destruction of mechanisms for the transmission of moral and cultural values from generation to generation, etc. The choice of prospects for the further development of NBIC technologies requires the creation of a certain system for managing the social direction of NBIC convergence in Ukraine. Such a system will help preserve human personality, spirituality and humanity. The study identifies the main regulatory, legal, methodological and organisational problems of ensuring the creation of a system for managing the social direction of development of NBIC convergence in Ukraine. The author suggests ways to formulate a strategy that takes into account social and spiritual development of a person.

3.10. *Viktoriia Horoshko, Svitlana Danylchenko, Igor Golovchenko.* Challenges and opportunities of the global health care system in the era of digital and genome innovations. The global healthcare system is going through a period of complex change due to global changes in technology and treatment methods. There is an urgent need to ensure the availability and safety of the use of medical innovations, taking into account the social determinants of population health, which require significant financial costs and new political solutions. To develop appropriate strategic approaches and principles of management of the modern health care system, politicians need to take into account the behavioral aspects of citizens and the peculiarities of the nation as a whole, which affect the economic and social factors that shape the living conditions of the population. Financial infusions alone cannot solve the problem. Statistics over the past decade show that health care costs have been rising steadily in almost every country. Now it reaches 5-10% of GDP depending on the level of economic

development of the country. The realization that the entire system is failing in all directions, despite the growth of financial investments in health care, is an unprecedented manifestation of the situation in terms of preserving the health of the global population as a whole and requires urgent multidisciplinary intervention by health care workers and political figures. Concerns about the current and future state of public health are growing not only in Ukraine, but also in almost every country. Expectations for the solution of many problems are anchored in the first process of convergence of the digital and genomic revolutions in health care. This is expected to improve citizens' health, reduce healthcare costs and make treatment more personalized. At the same time, the available experience and practice of applying all these innovations shows that there are risks that must be considered along with the results when we talk about the future health of the entire population of the planet.

3.11. Nataliya Hryniv, Taras Danylovysh. Features of the influence of marketing communications on the quality of people's life. The article examines means and channels of communication and their impact on people's quality of life. It is noted that marketing communications have become an integral part of everyday life in the modern world. They affect many aspects of human existence, including the quality of human life. It was determined that marketing communications can influence a person's psychological state, shaping their perception of an ideal lifestyle and setting success criteria. Marketing communications play an important role in improving the quality of life during martial law by helping to organize aid, provide informational support, and maintain morale and social cohesion.

3.12. Natalia Hrushchynska. Quality of life in the era of information technologies. The article examines the impact of information technologies on the quality of human life, taking into account global indicators, such as the poverty index, the happiness index, and the Human Development Index (HDI). An analysis of the impact of the development of digital technologies and the spread of the Internet on socio-economic inequality, the level of well-being and access to resources is carried out. Particular attention is paid to how information technology can contribute to the growth of the HDL through improvements in education, health care and access to information, but at the same time exacerbate social challenges, in particular the digital divide and deterioration of psychological well-being. The article also highlights the relationship between technological innovation and indicators of happiness and life satisfaction in different regions of the world.

3.13. Anhelina Dokus, Iryna Labunets. Scientific potential of Ukraine in the context of economic development and challenges of war. The paper analyzes the impact of Russia's full-scale war against Ukraine on the country's scientific sector. The study covers changes in science funding, migration of scientists, and the age structure of the scientific workforce.

The author argues that academic migration has not only negative consequences for the development of science, but also causes significant damage to the state's economy. Despite the importance of improving the grant culture, government initiatives, and attracting international funding, stable government funding of at least 1.7% of GDP remains a crucial factor for the development of science in Ukraine. Only under such conditions can systematically support for scientific research and preservation of the country's scientific potential be ensured. After all, participation in grant programs is an additional, not the main form of support for scientists.

3.14. Mariia Mazorenko. Use of innovative digital tools in accounting: impact on improving quality of life and risk management. This article is dedicated to the study of the implementation of innovative digital tools in the accounting of agricultural enterprises. Special attention is given to risk management in the context of digital transformation and the analysis of the impact of innovations on improving the quality of life of employees. Additionally, risk indicators, their influence on accounting processes, and methods for their minimization are separately examined. Personal conclusions regarding the risk management strategy in contemporary accounting systems are also presented.

3.15. Natalia Maistruk. Risks of implementation of artificial intelligence (AI) in the conditions of globalization: world and Ukrainian trends. The modern stage of functioning of both global and Ukrainian society as a component of the latter is characterized by the development of the information society, the digital economy; it is also associated with the global digitalization, development and diversification of information, computer technologies, in particular those related to the development and implementation of artificial intelligence systems, as well as the expansion of its fields of application. AI, on the one hand, is a "revolutionary technology," promotes the acquisition of knowledge from large amounts of data, allows you to make informed decisions based on their analysis, on the other – creates and produces a variety of new risks associated with its development and implementation, in particular misinformation, cyber attacks, etc. The prospect of the influence of AI on the quality of life of Ukrainians according to the results of sociological monitoring for the next five years is assessed by them to a greater extent either neutrally or positively; there is a fairly low awareness of citizens about AI in general, the risks and consequences of its implementation.

3.16. Oleh Makliuk, Pavlo Yampolets. The living standards regulation of Ukrainian population in wartime. The article considers the issue of living standards of the population of Ukraine and the prospects for its regulation in the conditions of war. It is determined that the economic downturn resulted in a sharp decline in incomes and a certain increase in unemployment. It is proved that complex processes and problems with access to some basic human needs will have a long-term negative impact on demographic indicators and labor market supply, especially in the uncontrolled territories. It is found that the living standards of Ukrainians have deteriorated over the two and a half years of the active phase of the war due to the slow growth of nominal wages and a decrease in their real content, the devaluation of the hryvnia, and significant inflation in Ukraine.

3.17. Olga Nosova. Innovative activity as a factor increasing the welfare of the population in Ukraine. The article analyzes the role of innovative activity in increasing the level of welfare of population in Ukraine. A comparative analysis of Ukraine's industrial enterprises' creative activity was conducted by looking at the data of the innovations' implementation, directions, and overall expenditures by innovative activity categories. An innovative enterprise's competitive advantages are ensured by the competitive environment. Innovations help to eliminate social inequality, improve the health and education systems, and solve labor market issues and increase employment.

3.18. Hanna Popova, Kateryna Polozhentseva. Economic aspects of forming a favorable urban environment as a factor of improving the quality of life. This article examines the problems of improving the quality of life from the point of view of economic support for the formation of a favorable urban environment:

formation of an adequate financial mechanism for the functioning and development of territorial communities, effective communication of local authorities with the public, development of the creative industry, formation of conditions for investment and innovation attractiveness of urban areas, development of financial, auditing, engineering, auditing services, improvement of transport infrastructure.

At the same time, the atmosphere of the city is considered as a marketing environment, which in some cases is more influential than the product itself.

3.19. Olena Sakovska. The role and place of rural (green) tourism in the territorial development of Ukraine. The article is devoted to the study of the role and importance of rural (green) tourism in the territorial development of Ukraine. It is stated that the strategic development of a country is directly dependent on the development of its individual territories, industries and economic sectors that are being developed there. One of the promising areas of sustainable development of territories is rural (green) tourism, which can be considered an alternative direction of socio-economic development of the territories of a country with an agricultural specialization, such as Ukraine. The development of rural (green) tourism in Ukraine has been analyzed. The main areas of activity in rural (green) tourism are delineated. The prerequisites for the development of rural (green) tourism in Ukraine are determined. The article identifies obstacles that impede the development of rural (green) tourism in Ukraine. In the conclusion, proposals for the further development of rural (green) tourism in Ukraine have been presented.

3.20. Viktoriia Skyba, Maksym Hanchuk, Elnara Aiubova. Contradictory priorities and opportunities to actually achieve sustainable development goals to improve the quality of life. The research is devoted to finding the relationship between the level of environmental outlook of a particular society and the factors that contribute to its formation, including the indicators of economic development of a given country. Specific examples are used to illustrate the correlation between the results of sociological surveys on public awareness and concern about environmental issues and prospects for economic development and the overall state of achievement of the SDGs (environmental component) according to the estimated and ranked values of the EPI. The authors emphasize the persistence of the contradiction between economic development (quantitative dimension) and the state of the environment (qualitative dimension). On this basis, they consider a system of logical and consistent links between the ESD and the quality of life of present and future generations in the form of an algorithm: “ESD → formation of integral environmental competence → environmentally conscious actions at the level of the individual and society → priority of a separate environmental perspective over temporary economic benefits → achievement of the SDGs → creation of favorable conditions for improving the quality of life of present and future generations”.

About the authors

Chapter 1. Psychological, social and legal dimensions of quality of life in times of change

- 1.1. *Svitlana Bykova* – PhD in Psychology, Associated Professor
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, Ukraine.
- 1.2. *Ivica Gulasova* – Prof. PhDr., PhD., MHA.
Trnava University, Trnava, Slovak Republic
Tatiana Magulova – Mgr.
Faculty Hospital in Trnava, Trnava University, Trnava, Slovak Republic.
- 1.3. *Marek Janicki* – dr.
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 1.4. *Iryna Ostopolets* – PhD in Psychology, Associated Professor
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine
Oleksii Kryzhanovskiy – Doctor in Law, Associate Professor
Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi, Ukraine
Pavel Kryzhanovskiy – Student
Lublin Catholic University, Lublin, Poland.
- 1.5. *Iryna Serhieieva* – Master's Student
Iryna Ostopolets – PhD in Psychology, Associated Professor
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine.
- 1.6. *Larisa Batyuk* – PhD in Economics, Associated Professor
Tetiana Baban – PhD in Economics, Associated Professor
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 1.7. *Victoria Boldyreva* – Senior Lecturer
Igor Zakharchuk – Senior Lecturer
North Ukrainian Institute named after Heroes of Kruty, PJSC “IAPM”, Chernihiv, Ukraine.
- 1.8. *Andrii Bortov* – PhD in Psychology, Trainee Lecturer
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, Ukraine.
- 1.9. *Nataliia Hablei* – PhD in Law, Associate Professor
Nataliya Yurchyshyn – PhD in Law, Associate Professor
Svitlana Leshanych – PhD in Law, Senior Lecturer
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute, National University "Odesa Law Academy", Ivano-Frankivsk, Ukraine.

- 1.10.** *Olena Zavhorodnia* – Doctor in Psychology, Chief Researcher
G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Natalya Volodina-Panchenko
Kyiv Children's Academy of Arts named after M. I. Chamberji, Kyiv Children's
School of Arts No. 2 named after M. I. Verikivskyi, Kyiv, Ukraine.
- 1.11.** *Olha Kertsman* – PhD in Psychology, Lecturer
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa,
Ukraine.
- 1.12.** *Olena Kolodych* – PhD in Economics
PrivatBank, Cherkasy, Ukraine.
- 1.13.** *Serhii Kononenko* – PhD in Psychology, Professor
Yana Kaimanova – Senior Lecturer
Nadiia Riabokon – Senior Lecturer
The North-Ukrainian Institute of the Private Joint Stock Company «Higher education
institution «The Interregional Academy of Personnel Management», Chernihiv,
Ukraine.
- 1.14.** *Liliia Korytko* – Doctor in Law, Professor
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute, National University «Odesa
Law Academy», Ivano-Frankivsk, Ukraine
Anna Kuchera – PhD in Philology, Associated Professor
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 1.15.** *Nataliia Kucherenko* – PhD in Psychology, Associated Professor
Marharyta Mykhalenko – Assistant
Olha Kaidalova – Assistant
Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, Kharkiv, Ukraine.
- 1.16.** *Tetiana Ponomarenko* – PhD in Psychology
Bila Tserkva Institute of Economics and Management, Higher Education Institution
"Ukraine", Bila Tserkva, Ukraine.
- 1.17.** *Kristina Rezyorovych* – Doctor in Law
Hanna Terekhova
Dnipro State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine.
- 1.18.** *Oleksandra Smushak* – PhD in Law, Associated Professor
Serhii Tomyn – PhD in Law, Associated Professor
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute, National University «Odesa
Law Academy», Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 1.19.** *Olga Tkachenko* – PhD Student
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa,
Ukraine.
- 1.20.** *Zinaida Usikova*
Polina Kovalenko – PhD, Associate Professor
Yaroslava Tur
Donetsk National Medical University, Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 1.21.** *Alina Chernyakova* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Sofia Chernysh – Student
Sumy State University, Sumy, Ukraine.

Chapter 2. The role of education in improving the quality of life in the digital age

- 2.1. *Natalia Bobro* – PhD
The European University, “NooLab & AI” Scientific Laboratory of the European University, Kyiv, Ukraine.
- 2.2. *Oksana Bykonja* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Penitentiary Academy of Ukraine, Chernihiv, Ukraine
Serhii Bykonja – PhD in Economics
Chernihiv Basic Professional Medical College, Chernihiv, Ukraine.
- 2.3. *Halyna Kit* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Alla Vasylyuk – Doctor of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Natalia Kazmirchuk – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine.
- 2.4. *Inna Mykytenko* – PhD Student
I. Y. Franko Korostyshiv Applied Pedagogy College, Korostyshiv, Ukraine.
- 2.5. *Svitlana Avdieieva*
Irina Minakova
Zaporizhzhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Zaporizhzhia, Ukraine.
- 2.6. *Olha Blaha* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute, National University «Odesa Law Academy», Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 2.7. *Denys Zhezherun* – PhD Student
Institute of Professional Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- 2.8. *Oleksandra Kuzenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Ivano-Frankivsk National Medical University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Lyudmyla Matsuk – PhD of Pedagogical Sciences, Professor
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Nadiia Kravets – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 2.9. *Olena Pavlyshynets* – Senior Lecturer
Bohdana Petryshak – Senior Lecturer
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 2.10. *Oksana Perkhulyn* – PhD, Associate Professor
Natalia Henyk – MD, Professor
Pavlo Prudnikov – MD, PhD, Associate Professor
Ivano-Frankivsk National Medical University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 2.11. *Nataliya Razumeyko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Penitentiary Academy of Ukraine, Chernihiv, Ukraine
Oleksandr Tkachenko – PhD in Law, Associate Professor
Liudmyla Olefir – PhD in Law, Associate Professor
Institute of Professional Development, Penitentiary Academy of Ukraine, Chernihiv, Ukraine.

- 2.12.** *Liliia Tomich* – PhD of Medical Sciences, Associate Professor
Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, Ukraine
Volodymyr Saienko – Doctor of Science in Management, Associate Professor
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 2.13.** *Alina Chernyakova* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Yehor Palyvoda – Master's Degree
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 2.14.** *Olha Shevchenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Daria Kucherenko
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi,
Ukraine.
- 2.15.** *Mariya Shyshkina* – PhD, DrS
Institute for Digitalisation of Education of NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- 2.16.** *Liudmyla Shlieina* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University, Zaporizhzhia, Ukraine.

Chapter 3. Management and economic aspects of creating conditions for improving the quality of life

- 3.1.** *Tetiana Gryniv* – PhD in Economics, Associate Professor
Zoryana Skybinska – PhD in Economics, Associate Professor
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.
- 3.2.** *Mykhailo Khvesyuk* – PhD of Technical Sciences, Doctor in Economics, Professor,
Chief Researcher
Hanna Obykhod – Doctor in Economics, Associated Professor
Alla Omelchenko – PhD in Economics, Senior Research Fellow
Institute for Demography and Life Quality Problems of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- 3.3.** *Lev Kloba* – PhD, Associate Professor
Nazar Dobosh – PhD, Associate Professor
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.
- 3.4.** *Maria Lapishko* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Oksana Sadura – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
IPPT Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
Zoriana Lapishko – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
- 3.5.** *Tadeusz Pokusa* – PhD, prof. ANS-WSZiA
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland
Ewa Tworek – mgr
University Clinical Hospital Opole, Opole, Poland

- 3.6.** *Wladyslaw Wornalkiewicz* – PhD, prof. ANS-WSZiA
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, Poland.
- 3.7.** *Alina Yakymchuk* – dr hab., professor
The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration
in Opole, Opole, University of Information Technology and Management, Rzeszow,
Poland
Oleh Yakymchuk – PhD in Public Administration
PJSC «Rivneoblenergo», Rivne, Ukraine.
- 3.8.** *Larysa Zomchak* – PhD in Economics, Associated Professor
Khrystyna Sukhovych – Student
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
- 3.9.** *Larysa Bezzubko* – Doctor of Public Administration, Professor
Dmytro Polozhentsev
North Ukrainian Institute named after Heroes Krut, Interregional Academy
of Personnel Management, Chernihiv, Ukraine.
- 3.10.** *Viktoriia Horoshko* – PhD of Medical Sciences, Associate Professor
National University Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic, Poltava, Ukraine
Svitlana Danylchenko – PhD of Medical Sciences, Associate Professor
Igor Golovchenko – PhD of Biological Sciences, Associate Professor
Kherson State University, Kherson, Ukraine.
- 3.11.** *Nataliya Hryniv* – PhD, Associated Professor
Taras Danylovysh – PhD, Associated Professor
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.
- 3.12.** *Natalia Hrushchynska* – Doctor in Economics, Professor
National Aviation University, Kyiv, Ukraine.
- 3.13.** *Anhelina Dokus* – PhD of Geographical Sciences
Iryna Labunets – PhD Student
Institute of Market and Economic & Ecological Researches of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine.
- 3.14.** *Mariia Mazorenko* – PhD Student
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 3.15.** *Natalia Maistruk* – PhD in Sociology, Associated Professor, Research Fellow
Institute of Sociology National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- 3.16.** *Oleh Makliuk* – Senior Lecturer
Pavlo Yampolets – PhD in History, Associated Professor
North Ukrainian Institute named after Heroes Krut, Interregional Academy
of Personnel Management, Chernihiv, Ukraine.
- 3.17.** *Olga Nosova* – Doctor in Economics, Professor
Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania.
- 3.18.** *Hanna Popova* – PhD in Economics, Associated Professor
Kateryna Polozhentseva – PhD in Economics, Associated Professor
North Ukrainian Institute named after Heroes Krut, Interregional Academy
of Personnel Management, Chernihiv, Ukraine.

3.19. *Olena Sakovska* – PhD in Economics, Associated Professor
Uman National University of Horticulture, Uman, Ukraine.

3.20. *Viktoriiia Skyba* – PhD, Associated Professor
Maksym Hanchuk – PhD, Associated Professor
Elnara Aiubova – PhD
Dmytro Motorny Tavsria State Agrotechnological University, Zaporozhye, Ukraine.

978-83-66567-68-9